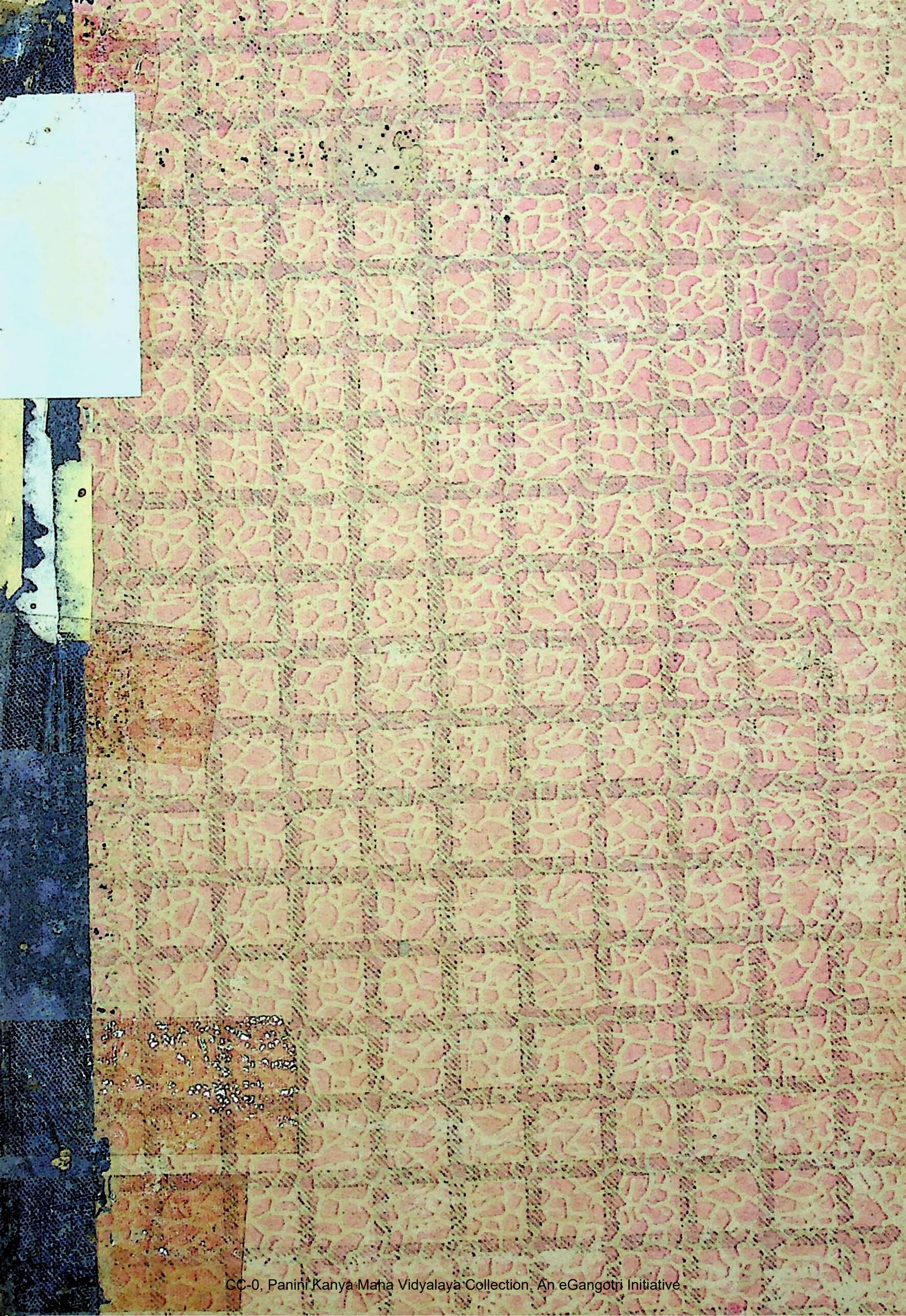

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection, An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

155

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तृतीयोऽध्यायः

महाभाष्यम्।

महर्षिपतञ्जलिप्रणीतम्

कैय्यटकृतव्याख्यासहितम्।

पण्डितकृपारामशर्म्मणा स्वकीयतिमिरनाशकयन्त्रालये

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां
व्याकरणशास्त्रे लब्धप्रतिष्ठेन
त्रिपाठिपं॰भगवत्प्रसादशर्म्मणा
संशोधयित्वा
प्रकाशितम्।

155(क)

काश्याम्

सम्वत् १९४९

यह पुस्तक पण्डित कृपाराम शर्मा की दूकान पर मिलेगी।

प्रथम वार १०००

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

155

ॐ परब्रह्मणे नम:॥ प्रत्यय:॥ १॥ अधिकारेणेयं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते। सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्या: प्रतिषेधो वक्तव्य:। प्रकृति। गुप्तिज्किद्भ्य:। उपपद। स्तम्बकर्णयो:। उपाधि। हरतेर्दृतिनाथयो: पशौ। एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्य:। किं च स्यात्।

ओंनम: परमात्मने॥ प्रत्यय:। अधिकारेणेति। यदि तु प्रकारान्तरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना संज्ञा क्रियते ततो न स्यादतिप्रसङ्ग:। यदा तु गौरवादिप्रसङ्गपरिहारायाधिकारेण क्रियते ततोतिप्रसङ्ग इत्यर्थ:। तत्र यदि सर्वे संज्ञिन: स्वरूपेण निर्दिश्येरन् ततो गौरवं स्यात्। अथ सप्प्रत्यय इति सन: सकारादारभ्य कप: पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञा विधीयेत तदानेकस्य पकारस्य संभवात् संदेह: स्यात्। ननु प्रतियोगसमुद्देशस्थानेपि वाक्यभेदप्रसङ्गात् प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति। तथा हि। हरतेर्धातोर्दृतिनाथयो: कर्मणोरुपपदयो: पशौ कर्तरीन्प्रत्ययौ भवतीत्येकं वाक्यम्। ते च हरतिदृतिनाथपशव: प्रत्ययसंज्ञा इति द्वितीयं वाक्यम्। न चैकवाक्यतायां संभवन्त्यां वाक्यभेदो युक्त। नैतदस्ति। सनादीनामपि वाक्यभेदेनैवं सं[illegible] विधेया न ह्यसत: संज्ञिनस्संज्ञाविधानमुपपद्यते। तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधि:। अपरेण तेषामेव संज्ञाविधि:। ततश्च यथा सनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधि: एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसंज्ञोपस्थानसामर्थ्यात् संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्त्यन्तराध्याहारेण प्राप्नोति। सनाद्युत्पत्तिवाक्य एव प्रथममेतेषां पारार्थ्यमवगतम्। द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपादनवाक्ये संबन्धप्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात् यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाधिकाराङ्गं[illegible]ति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्राप्नोति। उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते क्व चित्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते। यथा नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति। अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्य: समानशब्दो य:। अनुपाधिरतोन्य: स्याच्छ्लाघादिविशेषणं यथा॥ इति। किंच स्यादिति। नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव दोषो भवति। किन्तु तन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात्। न च प्रकृत्यादीनां किंचित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति परत्वं तावदवधिविशेषोपादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नम्। न च गुपादीनां सनादीनां च परस्परापेक्षं परत्वं युज्यते, विरोधात्। उपपदस्यापि समासे सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाभाव:। उपाधेरपि पौर्वापर्यस्य लौकिके प्रयोगे नियमाभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य शास्त्रेणानुवादाच्छास्त्रस्य विधायकत्वाभावादनुवादकत्वादर्थस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वासंभवात्परत्वाभाव:। आद्युदात्तत्वमपि न भविष्यति। यथास्वं लक्षणेन तेषां स्वरस्य विहितत्वात्। अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न च प्रकृत्यादय: कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतस्सा नान्यस्य भ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात्। परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः प्रसज्येरन्। अत उत्तरं पठति। प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः*। अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति। निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि *। निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि भवन्ति। किं पुनर्निमित्तम्। को वा निमित्ती। प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं प्रत्ययो निमित्ती। अन्यत्रापि चैष न्यायो दृष्टः नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। लोके। तद्यथा। बहुष्वासीनेषु यो कश्चित्कं चित्पृच्छति कतरो देवदत्तः कतमो यज्ञदत्त इति। स आह योऽयं यः पीठ इति। योऽयं यः पीठ इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादध्यवस्यति। अयं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त इति। नेदानीमश्वस्य पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति। किं पुनर्निमित्तं को वा

विष्यतीति प्रश्नः। परत्वमिति। प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्यात् शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः, प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य। उपपदस्यापि परत्वादुपसर्जनं पूर्वमित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात्। भोक्तुं व्रजतीत्येव च नित्यं स्याद् न तु व्रजति भोक्तुमिति। उपाधिवाचिनोपि प्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियमः स्यात्। यः प्रत्ययस्स पर इति परिभाषणात्। आद्युदात्तत्वमपि स्वरान्तरं बाधित्वा स्यात्। अङ्गसंज्ञेति। ननु विधानप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा, न चेह प्रकृत्यादयो विधीयन्ते। नैष दोषः। सिद्धशब्दान्वाख्यानाय तेषामपि शास्त्रेण विधानात् परत्वेन च पूर्वस्यावधेरापेक्षात्। ननु पूर्वापेक्षेपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यङ्गसंज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत्। निमित्तस्येति। प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या निर्देशात् सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात् पारार्थ्यात् स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। तत्र वाक्यभेदेनापि विधीयमाना प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरेव संबध्यते तेषामेव निमित्तित्वात्। तांप्रतिप्रयोजकत्वात्संज्ञासंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशाद् द्वयोश्च परस्पराकाङ्क्षायां संबन्धः न त्वन्यतराकाङ्क्षायां सीतारावणयोरिवेति सत्यामपि संज्ञाया आकाङ्क्षायां प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वादनाकाङ्क्षत्वात् संज्ञासंबन्धाभाव इत्युक्तं भवति। किं पुनरिति। नित्यत्वाच्छब्दानां निमित्तनिमित्तिभावो नोपपद्यतइति प्रश्नः। प्रकृतीति। प्रतिपादकानां शब्दानामुपायभावेन शास्त्रेण व्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तिभावः। कतर इति। किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति सूत्रद्वयउ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान ... तिथी 15/6 ... पुस्तकालय
1556

निमित्ती । निर्ज्ञातोर्थो निमित्तम् । अनिर्ज्ञातोर्थो निमित्ती । इह च प्रत्ययः अनिर्ज्ञातः प्रकृत्युपपदोपाधयोनिर्ज्ञाताः । क्व । धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च । तेनिर्ज्ञाता निमित्तत्वेनाश्रीयन्ते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् * । अथ वा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति । किं च प्रधानम् । प्रत्ययः । तद्यथा । बहुषु यात्सु कश्चित्कं चित्पृच्छति । को यातीति । स आह राजेति । राजेत्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति यश्च कथयति उभयोः संप्रत्ययो भवति । किं कृतं पुनः प्राधान्यम् । अर्थकृतम् । यथा पुनर्लोके ऽर्थकृतं प्राधान्यम् । शब्दस्येदानीं किं कृतंप्राधान्यम् । शब्दस्यापूर्वोपदेशः प्राधान्यम् । यस्यापूर्वोपदेशः स प्रधानम् । प्रकृत्युपपदोपाधयश्च निर्दिष्टाः । क्व । धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च । यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वात् यद्वा प्रधाने कार्यसप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति । विकारागमाङ्गं तु प्राप्नोति । हनस्त च । चपुजतुनोः षुक् एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यं निमित्तिनश्चैवैते । विकारागमेषु च परविज्ञानात् * ।

पाधिप्रत्याख्यानाद् बहूनामप्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः । प्रधान इति । प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रकृतये प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः किंकृतमिति । भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्येषामिह तु कथमिति प्रश्नः । अर्थकृतमिति । प्रयोजनकृतमित्यर्थः । यस्यापूर्व इति । तदर्थत्वादन्येषां तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । यद्येवेति । ननु ये तावत् प्रकृतेर्विकारागमास्ते प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रकृतिवत् संज्ञया न संभत्स्यते । येतु प्रत्ययस्य ते तद्ग्रहणेन गृह्यन्तएवेति नास्त्यनिष्टप्रसङ्गः । नैतदस्ति । प्रकृतिविकारागमानां तत्संबन्धित्वेपि प्रयोजकत्वात् प्रधानत्वाच्च स्यादेव प्रत्ययसंज्ञा । प्रत्ययसंबन्धिनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययसंज्ञास्यादेव योग्यतासंभवात् । विकारागमेष्विति । यः परः स प्रत्ययः न च विकारागमाः परे । तेन ते पत्ययसंज्ञा न भविष्यन्तीत्येवं न व्याख्येयम् । नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वम् । तथा च परत्वाभावे ऽपि श्नम्बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति । तस्मादेवं व्याख्यायते । प्रयोजनाभावाद्विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति । तथा हि । परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलम् । तत् तेषां न संभवति । षष्ठ्या स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रतिपादनादागमानां चानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः । विकारा अपि ये ऽनच्कास्ते न स्वरभाजः ये तु [illegible] प्रकृतिकालपवालङ्कत्वात् स्थानिस्वरयुक्ताः ।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

विकारागमेषु च परविज्ञानात् प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति। प्रत्यय: परो भवतीत्युच्यते । न च विकारागमा: परे संभवन्ति । किंपुन: कारणं समाने अपूर्वोपदेशे प्रत्यय: परो न विकारागमा: परे । षष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात्* । षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं भवति। पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते। प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु* । प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते । क्व । यत्र विकारागमा: शिष्यन्ते । हनस्त च । चपुजतुनो: षुक् इति । किं पुन: कारणं न सिध्यति । विकारागमयुक्तत्वात् । अपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च। तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देश: सिद्धम् *। तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देश: कर्तव्य: । न कर्तव्य: । इह तावद्धनस्तचेति धातोरिति वर्तते । चपुजतुनो: षुक् इति प्रातिपदिकादिति वर्तते । यद्येवं हनस्त च धातो: क्यप् भवतीति धातुमात्रात् क्यप् प्राप्नोति- नैष दोष: । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातुमात्रात् क्यप् भवतीति यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुष: क्यबिति परिगणनं करोति । अथ वा हन्तिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्स्यते । हन्तेस्तो भवति धातो: क्यप् भवतीति, कस्माद्धन्तेरिति। अर्थाश्रयत्वाद्वा * । अथ वा अर्थाश्रय:

अङ्गसंज्ञापि तन्निमित्तान्यस्य न प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा। प्रयोजनाभावे तु अम आगमत्वे ऽपि शकारस्येत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत एव। परविज्ञानादिति। विभाषा गुणइति हेतौ पञ्चमी फलमपि प्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते। यथाध्ययनेन वसतीति। ततश्चायमर्थ: । प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलम्। तच्चात्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाभावान्न भविष्यति। किं पुनरिति। परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमिति भाव:। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठ्या च पूर्वोदितस्य संबन्धस्य प्रतिपादनाद्विरोधात् परत्वाभाव इत्यर्थ: । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चेति। पञ्चमीनिर्देशे पर्यायेण पूर्वपरत्वयो:प्राप्तयो: परश्चेत्यनेन परत्वं नियम्यतइति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थ: । प्रत्ययेति । षष्ठीनिर्देशेऽपि विधिभाव: । क्वेति । गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादुपपद्यतएव प्रत्ययविधिरिति प्रश्न: । हनस्तचेति। श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरागमागमिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पतइत्यर्थ: । इह तावदिति। प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात् प्रत्ययोपि विधास्यते विकारागमा अपीत्यर्थ: । यद्येवमिति। हन्तेरादेशविधावुपयोगाद्विभक्तित्वा अधातोरविशेषितत्वादिति भाव: । अथ वेति। पूर्वलिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तावुपसंहृता इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्धन्तिस्तकारसंबन्धं च प्रतिपद्यते धातुश्च विशिनष्टीत्युच्यते। अर्थाश्रयत्वाद्वेति। अन्वर्थसंज्ञाश्रयेणार्थ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रत्ययविधिः यः स्वमर्थं प्रत्याययति सप्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। प्रत्याययतीति प्रत्ययः। यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः अविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति। न हि ते किं चित्प्रत्याययन्ति। एवं तर्हि प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः। एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयसाधनोयम्। कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च। एवमपि कुत एतत् समाने अपूर्वोपदेशे लावुकं जातुषमित्यत्राकारस्तमर्थं प्रत्याययति न पुनः षकार इति। अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्ययनान्मन्यामहे अकारस्तमर्थं प्रत्याययति न पुनः षकार इति। क्वान्यत्र। बिल्वादिभ्योण्। बैल्वः॥

वत. संज्ञाविधानाद्विकारागमानाञ्चानर्थकत्वात् प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। पूर्वोपात्तार्थपरित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। महतीति। महत्त्वात् प्रत्ययशब्दस्याहत्तिरनुमीयते। तेन यः प्रत्यायकस्स प्रत्ययः। महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपि यद्भवति तत्सर्वादिसूत्रे व्याख्यातं तत एवावधारणीयम्। नहि तदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां काटीनां वाच्योर्थो नावधार्यते। तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात्। नापि तरबादिवत्क्वचिद् द्योत्योर्थ इति भावः। यदप्युच्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ इति। तदपि कल्पनामात्रम्। सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमादर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वात्। प्रत्याय्यत इति। अभिधेयधर्मस्याभिधानउपचारादेवमुक्तम्। अयमत्रार्थः। यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात् प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति। एवमपीति। नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्था इति भावः। यो गुपादिसन् स प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थ इतीच्छासनेवात्राभिप्रेतः एवन्तर्हीति। एक एव शब्दोनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोधिक्रियते। तत्र यथासंभवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते। ण्यन्तस्य निपातनादचि णेर्लुक्। एवमपीति। आगमस्यार्थवत्तां निराकर्तुमुपन्यासः। अन्यत्रापीति। प्रत्ययस्यागममन्तरेणापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः। आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यत इत्यर्थः॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

परश्च ॥ २ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । परोयं यथा स्यात् पूर्वो मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति पूर्वं, माह तं विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तादिति । मध्ये तर्हि मा भूदिति । मध्ये पि यमिच्छति आह तमव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति । यइदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन । एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युः । य इदानीमनियतदेशः स कदा चित्परः कदा चित्पूर्वः कदा चिन्मध्ये स्यात् । तद्यथा । मातुर्वत्सः कदा चिदग्रतः कदा चित्पृष्ठतः कदा चित्पार्श्वतो भवति । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परवचनम् । परवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परत्वं * । परग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते । तद्यथा । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति । विषम उपन्यासः । सतस्तत्र

परश्च । किमर्थमिति । पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात् परत्वं सिद्धम् । षष्ठीनिर्देशेपि गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठोविज्ञानादिति भावः । पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात् पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम् । तथानन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात् षष्ठोनिर्देशेपि नियमार्थमित्यर्थः । यमिच्छतीति । बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति बहुचि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः । मध्ये तर्हीति । षष्ठी निर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठोविधानं स्यादिति भावः । मध्येपीति । अव्ययसर्वनाम्नामिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकच् प्राक्टेः सिद्ध एवेति प्राक्टेरिति नियमार्थम् । अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति । मध्यमात्रपरिग्रहेणच नियमो विज्ञायते न त्वकजेव प्राक् टेरित्येवं मध्यविशेषाश्रयेण । अन्यथा मध्यान्तरे प्रत्ययान्तरंस्यात् । मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने नास्ति दोषः । एवमपीति । बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तावेव । देवविशेषे नियम्येयाताम् । पुरस्तादेव बहुच् प्राक् टेरे वाकजित्येवमिति भावः । देशो नियम्यतइति । प्रत्ययनियमेप्यनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । मातुर्वत्स इति । अनेन प्रकृतेः कार्यशब्ददर्शने मातृत्स्थानीयत्वमुच्यते । परवचनमिति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति भावः । सतस्तत्रेति । यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तरविधानार्थं कार्यित्वेन निर्दिश्यते तत्र तस्मादिति परिभाषा नियमार्थं वर्तिष्ठते । यत्र तु सनाद्यर्थे पूर्वा एवोत्पद्यन्तइति न त-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

परस्य कार्यमुच्यते। इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति। इहापि सत एव। कथम्। स्वाभाविकं परत्वम्। अथ वाचनिके परत्वे सति पर ग्रहणे नार्थः स्यात्। वाचनिके च नार्थः। एतद्धि परस्य कार्यम्। यदसौ परः स्यात्। अथ वा यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात्। यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च पञ्चमी नास्ति। यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते। क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते। हनस्त च तपुजतुनोः षुक् इति। विकारागमेषु चोक्तम्। किमुक्तम्। प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमिति। अत्यन्तापरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम् *। अत्य-

---

स्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः। कस्य सत इति। असन्नेव सनादिर्भाव्यत इति भावः। इहापीति। नित्याः शब्दाः प्रयोगस्थास्तत्र स्वभावत एव गुपादिभ्यः परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। एतद्धीति। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतस्य प्रदेशेषु अर्थाभिव्यक्तिर्भवति। ततश्च यत्र सदेव कार्यित्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यापेक्षासंबन्धे षष्ठी। यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते तत्रोत्तरस्य भावोभवतीति भावापेक्षया कर्तुः षष्ठी विज्ञायत इत्यर्थः। परस्य कार्यमिति। उत्पत्तिरेव कार्यमित्यर्थः। नन्वेवं सति सन्नित्यादिप्रथमानिर्देशः षष्ठीप्रकल्पने सति निरर्थकोऽज्ञतार्थत्वात् स्यात्। नैष दोषः। निर्देशमात्रार्था प्रथमा स्यात्। उत्तरकालन्तु षष्ठी प्रकल्पते। यत्त्वन्यत्रोच्यते न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका इति तदस्मिन् सूत्रे स्थित इति द्रष्टव्यम्। अथ वेति। अयमर्थः। उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा भवतु। पश्चात्तु सत एव परस्य यत् कृत्कृत्यप्रत्ययादिसंज्ञाशास्त्रकार्यं विधीयते तत्रान्यदेशस्य। यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देश स्यैव साधुत्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः। विकारागमेष्विति। तदेवेहाप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः। गापोष्टगित्यादौ धातोरित्यधिकाराद् धातोः परष्टग् भवति। गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम्। अत्यन्तापरदृष्टानां वेति। वाशब्दस्त्वर्थोपरेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न क्व चिद्दृष्टा ये क्विबादयः तेषां नित्यशब्ददर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थानाभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम्। अस्मिन्हि सति क्विबादयः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते। तत्राग्निचिदित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयः सिध्यन्ति न तु पूर्वभूतक्विबादिलोपे इति भावः। ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येव व्याख्यातत्वात्परभूताः क्विबादयो भविष्यन्ति। नैतदस्ति। न हि तेषु भावबुद्धिरस्ति। लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात्। स्वरूपलाभो हि भावः नैते कदाचित्स्वरूप[illegible] लभन्ते [illegible]। अत एवात्यन्तापरदृष्टां-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । य एते ऽत्य-न्तापरदृष्टाः क्विबादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यात् । अपरभूतानां मा भूदिति । किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपव-चने प्रयोजनम् । क्वितिणितीति कार्याणि यथा स्युरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अत्यन्तापरदृष्टाः परभू-ता एव लुप्यन्त इति । यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति । कथं कृ-त्वा ज्ञापकम् । अनुबन्धासञ्जन एतत्प्रयोजनम् । क्वितिणितीति का-र्याणि यथा स्युरिति । यदि चात्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते । त-तोनुबन्धासञ्जनमर्थवद् भवति । प्रयोगनियमार्थं वा प्रयोगनियमा-र्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात् । अप-रभूतानां मा भूदिति । अस्ति पुनः किंचिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नि-यमः स्यात् । अस्तीत्याऽऽह । प्रकृतिरर्थाभिधाने ऽप्रत्ययदर्शनात् *। प्रकृतिरर्थाभिधाने अप्रत्ययिकाद्दृश्यते । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञ-दत्तः बभ्रुः मण्डुः लमक इति । बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इ-

---

नामित्युक्तम् । केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्य्यमात्रं तेषामत्यन्तासत्त्वे ऽपि विधीयते । य-दयमिति । यदि पूर्वभूता लुप्येरंस्तदानुबन्धासङ्गोऽनर्थकः स्यात् । सर्वस्यानुबन्धका-र्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् । नन्वनियतदेशत्वेऽपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । एवं पक्षे ऽनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्य मभ्युपगतं स्यात् । रषाभ्यांनुदक इत्यादौ च सप्तमी श्रुता सा किं पूर्वशब्दाध्याहा-रेण भवत्यथ परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पञ्चम्यां सत्यामानर्थक्य-मेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपे ऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आ-हुः । प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्वं प्रयोजनं स्थितमिति वार्त्तिककारेण विकल्पार्थो वाश-ब्दः पठितः । भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणात्तदर्थो व्याख्यातः । क्व स देवदत्त इति । देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्तमाना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्र-तिपाद्यते । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति । ननु सो-यमित्यभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वम् । नैतदस्ति । भृत्यादेरपि साहचर्य्यादिनिमित्ताभेदाध्यारोपदर्शनादपत्यार्थो नियमेन न प्रतीयेत । तदुक्तं हरिणा । सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि । बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेदिति । तस्मादभेदोपचाराद्विना ऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता बभ्र्वाद-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति प्रयोक्तव्ये बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते। ह्यस्तादीनां च केवलदृष्टत्वात् *। ह्यस्तादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते। किमस्य ह्यस्तं किमस्य मात्रं काद्यतिथीति। ह्यसादयो वृत्तिजसदृशाः अवृत्तिजाः यथा बहुस्तथा। वावचने चानुत्पत्त्यर्थम् *। वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम्। वावचने चानुत्पत्तिर्यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेपि वै परग्रहणे कथमिव वावचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या। क्रियमाणे परग्रहणे वावचने वा पर इत्येतदभिसंबध्यते। अक्रियमाणे परग्रहणे वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। वावचने चोक्तम् *। किमुक्तम्। वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति। प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तस्मिन् प्रयोगनियमार्थे किमयं प्रत्ययनियमः प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः अप्रकृतिपरो नेति। आहो स्वित्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरा ने-

---

यो मा प्रयुक्षतेति नियमार्थं वचनम्। क्व स देवदत्ते इत्यत्र केचिदाहुः। क्व स इति यथा सुपो लुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते। तथा वभ्वादयोपीति दृष्टान्तोपन्यासः। किमस्य ह्यसमिति। किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थेऽयं प्रयोगो दृश्यते। तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते। काद्यतिथीति। काद्यद्यादिसंख्यायाः पूरणीत्यर्थः। बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुञ्जते यस्तु तिथीशब्दान्ङीपि कृते तिथीशब्दः स साधुरेव। ह्यसजादय इति। अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः। यथा बहुरिति। ईषदसमाप्तौ यो बहुच्प्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दस्संख्यावैपुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते तथा ह्यसजादयोपीति केचिद्व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः। केवल एवेषदसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तो साधुत्वे ह्यसजादीनामुपात्तः। वावचने चेति। तस्मादित्युत्तरस्येत्येव प्रत्ययस्य सिद्धे परत्वे पुनः परवचनं वावचनेन प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति। वा परः सन् भवति परत्वोपलक्षितस्सन् पक्षे भवति। पक्षे तु नैवोत्पद्यत इत्यर्थः। न त्वत्र परत्वं विकल्प्यते। पक्षे पूर्वो भवतीति। परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात् तस्मादिति वचनाद्वा नियतत्वात्। अक्रियमाण इति। प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात्। कृते त्वस्मिन् पराधिकारे प्रतियोगमुपस्थिते परो वा भवति परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते। नित्यत्वात्सन इति। वृत्तिपक्षे नित्य एव स-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति। कस्मान्न विशेषः। तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः *। तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति। अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति। क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तः बभ्रुः मण्डुलमक इति। अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः। प्रकृतिनियमे प्रत्ययानियमः *। प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययनियमो न प्राप्नोति। किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रं काद्यतिथीति। अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति। सिद्धं तूभयनियमात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयनियमात्। उभयनियमोऽयं प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणापि परग्रहणं स्यादेवायं परः। पर एव स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम्॥

आद्युदात्तश्च॥३॥ किमर्थमिदमुच्यते। आद्युदात्तो यथा स्यात्। अन्तोदात्तो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यमिच्छत्यन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुबन्धम्। आह च चितोऽन्तोदात्त इति। मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं करोति। आह चोपोत्तमं रितीति। अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति। अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबन्धं करोति। आह च अनुदात्तौ सुप्पिताविति। स्वरितस्तर्हि मा भूदिति। स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुबन्धम्। आह च तित्स्वरितमिति। य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थं आद्युदात्तवचनेन। एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः य इदानीमनियतस्वरः स कदा चिदाद्युदात्तः

क्रियते कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति। प्रत्याख्याते वाऽवचने प्रयोगनियमार्थमिदम्। सिद्धे तस्मादिति वचनात् परत्वे नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्यात् मा कदाचित्परो न प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः॥

आद्युदात्तश्च। अस्वरकस्याच उच्चारणाभावात् स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। किमर्थमिति। येषामेवेति। चिदादीनामनियतस्वरप्राप्तावन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कदा चिन्तोदात्तः कदा चिन्मध्योदात्तः कदा चिदनुदात्तः कदा चित्स्वरितः स्यात्। आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते। अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते। न यत्रैवान्यः स्वरः तत्रैवायमप्युच्येत ञ्नित्यादिर्नित्यम्। प्रत्ययस्य च। अनुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्। सुप्पितौ चेति। तत्रायमप्यर्थः। द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। अत उत्तरं पठति। आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं तस्याद्यु दात्तार्थम् *। आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत् प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। असन्नियोगे हि यस्मात्स विहितस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अथ क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य वानुदात्तत्वम्। उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति नोत्पद्यमानः। तद्यथा। कृतो घटो घटाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः। न वा, प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदादेरग्रहणस्य *। नवैषदोषः। किं कारणम्। यदयं ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदादेराद्युदात्तत्वं भवतीति। तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वराभावः*। यदयं धातोरन्तः प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोज-

---

'स्यात्। अन्येषां त्वनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रत्ययाश्रयाणामिति। तदन्तग्रहणादीनामित्यर्थः। आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगसुपस्थाने सत्युत्पद्यमान एव तव्यादिराद्युदात्तो भवत्येवं तिबादिरनुदात्त इति दोषाभावः। घटाश्रयाणामिति। उदकाहरणादीनामित्यर्थः। यदयमिति। प्रत्ययस्येत्यनेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनारम्भणीयं स्याद् यदि तदादेर्ग्रहणं स्यादित्यर्थः। यत्र हीति। यातीत्यादौ पिति प्रत्यये धातोरुदात्तत्वं

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यति। आगमानुदात्तार्थं वा *। आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति। न वागमानुदात्तवचनात्*। न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। आगमानुदात्तवचनात्। आगमा अनुदात्ता। भवन्तीति वक्ष्यामि। के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति। इट्। लविता। इट् तावन्न प्रयोजयति। इदमिह संप्रधार्यम्। इट् क्रियतामाद्युदात्तत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिट्। नित्यमाद्युदात्तत्वम्। कृतेऽपीटि प्राप्नोति अकृतेऽपीटि प्राप्नोति। इडपि नित्यः। कृतेप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि। अनित्य इट्। अन्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे प्राप्नोति। अन्यथा स्वरस्याकृते प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। आद्युदात्तत्वमपि अनित्यम्। अन्यस्य कृते इटि प्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः। अन्तरङ्गं तर्हि आद्युदात्तत्वम्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः। आद्युदात्तत्वमपि नान्तरङ्गम्। यावता

भवति। यातो यान्तीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सति शिष्टत्वाद् बाध्यते। कृष्णतर इत्यादौ च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं श्रूयते। यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विषयं धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। आस्ते शेत इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वादज्ञापकत्वमिति चेत्। तत्रापि तदन्तविधिप्रसङ्गाज्ज्ञापकत्वमेव। आगमानुदात्तार्थं वेति। वाशब्दस्त्वर्थे। लवितव्यमित्यादौ तव्यस्योत्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिडागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति। अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्भक्तत्वात् प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वं क्रियमाणमिट एव प्रसज्येतेत्यर्थः। के पुनरिति। अन्योऽत्र प्रष्टा द्रष्टव्यः न तु येन नवेत्युक्तं स एव पृच्छति विरोधात्। लवितेति। लुट्। तिप्। डा। तासिः। इट्। अत्र यदीटोऽनुदात्तत्वं न स्यात्तदा तासिभक्तत्वादिडुदात्तः स्यात्। शेषनिघातेन च तास्याकारोनुदात्त इत्युदात्तलोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर आकारस्य न स्यात् इटस्त्वनुदात्तत्वे सति तास्याकार एवोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति। स्वरभिन्नस्येति। रूपवत् स्वरोपि श्रुतिभेदहेतुत्वात् शब्दान्तरत्वमेव करोतीति भावः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रत्यय आश्रिते प्रकृतिरप्याश्रिता भवति। अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम्। कथमिदानीमेव ह्युक्तं न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति। सीयुट् तर्हि प्रयोजयति। अवचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वम्*। अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। लविषीय पविषीय। तत्तर्हि वक्तव्यम् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वक्ष्यत्येतत्। यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति। शक्यमनेनैवं वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति। अपिच्च लिङ् भवतीति। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते। तज् ज्ञापयत्याचार्यः। आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। शक्यमेवं लब्धुम्। यद्यत्र वचनादथापि ज्ञापकाद् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। आगमस्तु व्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति। वक्ष्यति। यद्यागमा अविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते। लविता अवादंशो न प्राप्नोति। स्वरविधाविति वक्ष्यामि। एवमपि लविता। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति। षाष्ठिके स्वर इति वक्ष्यामि। एवमपि चिन्तितः। निष्ठा च द्व्यजनादित्येष स्वरः प्राप्नोति। प्रत्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि। तत्तर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति। यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह। नैतदस्ति

अन्तरङ्गमेवेति। तत इण् न प्रयोजयतीत्यर्थः। लविषीयेति। आशिषि लिङ्। अत्र विशेषविहितत्वाद्वा परत्वाद्वा पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चाल्लादेशः। तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुट एवं स्यात्। आगमा अनुदात्ता इति तु वचनात्सीयुटोऽनुदात्तत्वे सति इटोऽदित्यकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः। पिदर्थमिति। चिनुयादित्यादौ पित्भक्तत्वाद्यासुटोऽनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः। आगमैरिति। विच्छिन्नत्वादादित्वस्य लविषीयेत्यादौ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यगमा इति न दोषः। एवमपि लवितेति। तृन्नन्तत्वादाद्युदात्तमेतत्। यदयमिति। यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आदित्वमागमा विहन्युः

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् । यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज् ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति । आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम् * । आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेना द्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते लोपे उदात्त निवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति । स्रौघ्नी । माथुरी । अत्र हि परत्वाल्लोपः स्वरं बाधेत । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । नवैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणो लोपः । अन्तरङ्गः स्वरः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या । अवचने हि ञिनित्कित्स्वरातिप्रसङ्गः * । अक्रियमाणायां ह्यस्यां परिभाषायां क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ञिनित्कित्सु अतिप्रसङ्गः स्यात् । औत्सी कांसिकी आत्रेयीति । अत्र हि परत्वाल्लोपो ञिन्नित्कित्स्वरान् बाधेत । नैष दोषः । ञिन्नित्कित्स्वराः प्रत्ययस्वरस्यापवादाः । न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते । न तावदत्र कदा चित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवा-

---

तदा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्न कुर्यात् । कृतन्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । स्रौघ्नीति । विभज्यान्वाख्याने स्रौघ्न अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञा संनियोगेन त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः । बहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीनां क्रमेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो बहिरङ्गः । अथ वाङ्गस्य भस्येत्याद्यपेक्षणाल्लोपो बहिरङ्गः । औत्सीति । उत्से जाता । उत्सादिभ्योऽञ् ङीप् । यद्यत्र परत्वाल्लोप आद्युदात्तत्वं ञिल्लक्षणं बाधेत तदा प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेव । कांसिकीति । कंसेन क्रीता । कंसाट्टिठनिति टिठनि ङीपि च ठकारस्याञ्जत इकादेशे उदात्तत्वं मन्यते । आत्रेयीति । अत्रेरपत्यं स्त्री । इतश्चानिञ इति ढक् । आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति पूर्वमेयादेशः ङीप् । अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रीयमाणे दोषाभावः ।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दान् ञिनित्कित्स्वरान् प्रतीयते । कंसिक्यां भूयान् परिहारः । अन्यस्याश्च उदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः । इदं तर्हि आग्नेयी परत्वाल्लोपः कित्स्वरं बाधेत । तस्मादेषा परिभाषाश्रयितव्या एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुम् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्तः * । प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः । समत्वम् । सिमत्वम् । धातोरन्त इत्येतस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठतीति । इहोभयं प्राप्नोति गोपायति धूपायति । धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि* । पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन । पित्स्वरस्यावकाशः । पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः । कार्यं हार्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । कार्या हार्या । तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् * । पित्स्वरात् चित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः कम्पनः । पित्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति आम्बष्ठ्या सौवीर्या । चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । न वाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् । प्रत्ययसंज्ञा सन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरो भविष्यति । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च । किं कारणम् । टापि स्वरितेनैकादेशः* । टाप्यपि स्वरितेनैकादेशो भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति ।

कंसिक्यामिति । ठचश्चित्करणात् पूर्वमेकादेशः ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप इत्यर्थः । कित्स्वरमिति । तत उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यादित्यर्थः । इदानीं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह । प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । यदा ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेत्युच्येत तदा परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत । यथा न्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते । पित्स्वरादिति । एतदत्रानुदात्तत्वविधाने सिध्यति नान्यत्रेति भावः । कार्येति । स्वरितत्वात् प्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्ययान्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति । परं प्रत्यादिवद्भावात् तु पित्स्वरप्रसङ्गः । नवेति । प्रत्ययसंज्ञास-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः। कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। स्वरितत्वमपि नित्यम्। कृतेप्येकादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि*। अनित्यं स्वरितत्वम्। अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। एकादेशोप्यनित्यः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्व प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। पदस्य स्वरितत्वम्। स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात् स्वरितत्वम्। स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च। किं कारणम्। चापि चित्करणात् *। चापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ ५॥ गुप्तिज्कितमाना अनुदात्तेतः। गुपादिष्वनुबन्धकरणं किमर्थम्। गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् *। गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते। आत्मनेपदं यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति। किं कारणम्। सना व्यवहितत्वात्। पूर्ववत्सन इत्येवं भविष्यति। पूर्ववत्सन इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः। एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं

नियुक्तस्वरस्यान्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः। परत्वात्स्वरितत्वमिति। अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यं तदुक्तम्। स्त्रीत्वापेक्षटाब्निमित्तो ह्येकादेशो बहिरङ्गः। आन्तर्यत इति। स्वरिते त्वनुदात्तोपि विद्यत इति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोन्तरतमः। चापीति। यदि सामान्यग्रहणाविघातार्थं त्वमेव चकारस्याभविष्यत् टाप्प्रकरण एव यञ्श्टाप् व्यधास्यतेति भावः॥

गुप्तिज्कि। गुपेति। अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेत्। गुपादिष्विति। नित्यसन्विषयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात् प्रश्नः। आत्मनेपदार्थमिति। सन्नन्तेभ्य इति भावः। पूर्ववदिति। लिङ्गातिदेशादिति भावः। न चैतेभ्य इति। कार्यातिदेशोसौ। लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः। एवं तर्हीति। सना व्यवधाने ऽपीति भावः। अथ वेति। यच्चावयवे लिङ्गासङ्गस्य प्रयोजनं ना-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

समुदायस्य विशेषकं भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति। यदि अवयवेकृतं लिङ्ग समुदायस्य विशेषकं भवति तदा जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति। सनन्तमेव च नव्यभिचरात। णिजन्तंपुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनिकर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ अभ्यासदीर्घेऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः * । अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति। मीमांसते। ननु च ह्रस्वे कृते दीर्घत्व भविष्यति। कथं पुनरुत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्वंप्रतीक्षते। अथ कथमभ्यासंप्रतीक्षते वचनादभ्यासंप्रतीक्षते अभ्यासस्य दीर्घत्वविधानात्। ह्रस्वं पुनर्न प्रतीक्षते। नवाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्*। नवैषदोषः। किं कारणम्। अभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् अभ्यासविकारेषु अपवादा उत्सर्गान्न बाधन्तइत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं न बाधिष्यते। अथ वा मान्बधदान्शान्भ्यई चाभ्यासस्येति वक्ष्यामि। एवमपि हलादिःशेषापवाद ईकारः प्राप्नोति। इ चात्र इति वक्ष्यामि। अथ वा मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चेतोभ्यासस्येति वक्ष्यामि। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमभ्यासदीर्घत्वे अवर्णस्य दीर्घत्वप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। न वाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति। अथ वानेवं विज्ञायते दीर्घश्चाभ्यासस्येति। कथं तर्हि। दीर्घश्च आभ्यासस्येति। किमद-

---

स्ति तत्र समुदायार्थ एवासाविति भावः। शिष्टं भाष्यं पूर्ववत्सन इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम्॥

मान्बध। सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधक इत्याह। अभ्यासदीर्घ इति। अथ कथमिति। यथाभ्यासस्येति वचनाद्दीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तथा वचनान्तरविहितमित्वमपीति भावः। अभ्यासविकारेष्विति। एतच्च दीर्घोकितइत्यत्राकिद्ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। ईचाच इति। अजन्तसंत्यर्थः। न चाङ्गवे इत्वादिश्लेषे ऽजन्तत्वं भवति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

माभ्यासस्येति अभ्यासस्य विकार आभ्यासः तस्येति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ धातोरिति किमर्थम् । प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति । कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम् * । कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सन् भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति । सोपसर्गं वै कर्म * । सोपसर्गकमिह वै कर्म । तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वात्तदुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म * । सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषक उपसर्गः । अनुपसर्गमेव हि कर्म । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनोऽविधानमकर्म

अभ्यासस्य विकार इति । सचेत्वमेव । तथा हि । लोपस्य तावदादेशो विधातुमशक्यः तस्याभावरूपत्वात् । यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्वं स्यात् तद्धितनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । दीर्घश्रुत्या च परिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानात् दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावात्तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते । अथ वाहत्य सनि यो विहितो विकारः सन्यत इति तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । ह्रस्वस्य मानादीनामिव वधेरपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या भवति ॥

धातोः कर्मणः । धातोरर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे । ते चेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वेऽपि सन्निधानात्तदपेक्षे एव गृह्येते । एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवति । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबन्धः स्यात् । वार्त्तिकावतारणाय प्रश्नं करोति । धातोरिति किमर्थमिति । अयं भावः । धातुरेव क्रियावाची । उपसर्गस्तु विशेषकः । ततस्तदर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरेव संभवत इति । सोपसर्गादिति । संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यत इति तत एव सनुत्पत्तिप्रसङ्गः । ततश्च संघातादेरेव द्विर्वचनादिप्रसङ्ग इति भावः । कर्मग्रहणादिति । एतदुपलक्षणम् । तेन समानकर्तृकग्रहणादित्यपि बोद्धव्यम् । सोपसर्गमिति । संघातस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादिति भावः । कर्मविशेषक इति । अत एव वचनात् षष्ठीसमासप्रतिषेधो ऽनित्यार्थः । अयमर्थः । धातुरेव क्रियावाचीति तदर्थस्यैव कर्मत्वम् । न तूपसर्गार्थस्यापि । यथोक्तम् । कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्यात्तु भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यतीति । यद्यपि विशेषणस्य पृथक्कर्मत्वम् । यथोक्तम् । कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति तथापि कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति । सोपसर्गस्य हीति । यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात् तदा अवयवस्याकर्मत्वात्ततः सनुप्रत्ययो न स्यात् । कर्मणइत्येषा हि पञ्चमी । षष्ठ्यां तु सत्यां कर्मणोव-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्वात् * । यो हि मन्यते सो पसर्गं कर्मेति क्रियमाणे पि तस्य धातुग्रहणे सनोऽविधिः स्यात् । किं कारणम्, कर्मकत्वात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् । सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात् * । सुबन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । क्यजादीनामपवादत्वात् । सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते । ते अपवादत्वात् बाधका भविष्यन्ति । अनभिधानाद्वा * । अथ वा अनभिधानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति । नहि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छाभिधानमस्ति । इयं तावदगतिका गतिः । यदुच्यते अनभिधानादिति । यदप्युच्यते । सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वादिति । भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादिति आत्मेच्छायाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । एवं तर्हि इदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । समानकर्तृकादिच्छायां वेत्युच्यते न च सुबन्तस्य समानः कर्तास्ति । एवमपि भवेत् कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यात् यस्य कर्ता नास्ति । इह तु प्राप्नोति । आसितुमिच्छति शयितुमिच्छ-

---

यवाद्धातोः सन्नित्याश्रीयमाणे ऽनुपसर्गाद्य स्यात् । तस्मात् । अडादीनां व्यवस्थायै पृथक्त्वेन प्रकल्पनात् । धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ॥ सुबन्तादिति । विकल्पितत्वात्सनः पक्षे सावकाशाः क्यजादय इति भावः । प्रातिपदिकादिति तु नोक्तम् । कर्मण इति वचनात्कर्मत्वे च सति सुबन्तताया अवश्यंभावात् क्यजादीनामिति । कर्ममात्रात्सन्विधिः । कर्मविशेषात्सुबन्तात् क्यजादय इति भावः । यच्च चोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति । अपि तु वाक्यमेव । इयं तावदिति । लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभावादिति भावः । व्यपदेश्यं सदिति । सच्छोभनं यद्व्यपदेशार्थं तन्न व्यपदिशति । न च सुबन्तस्येति । पुत्रादेः सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसंबन्धयोग्यत्वादिति भावः । कटं करोतीत्यादावपि सुबन्तेन सिद्धरूपोर्थोऽभिधीयत इति । शब्दान्तरसंनिधानात्तु साध्यता प्रतीयते । यथोक्तं हरिणा । निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः । क्रियायामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोभिधीयत इति ॥ आसितुमिच्छतीति । तुमुनन्तस्य साध्यरूपाभिधायित्वादस्ति कर्त्रा योग इति भावः । क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेध इति क्यजत्र प्रतिषिद्धः । तुमुनोक्तत्वादिति । तुमुन्निमित्तं नेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः । न चेच्छतीत्यस्य प्रयोगं बाधित्वा सन् भवतीति युज्यते वक्तुम् । उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावे अभाव-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तीति । इच्छायामर्थे सन् विधीयते इच्छार्थेषु च तुमुन् । तत्र तुमु-नोक्तत्वात्तस्यार्थस्य सन् न भविष्यति । एवमपीह प्राप्नोति । आस-नमिच्छति शयनमिच्छतीति । इह यो विशेष उपादीयते उपाधि-र्वा योऽत्य तस्मिंस्तेन भवितव्यम् । यश्चेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छ-ति शयितुमिच्छतीति स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति नासाविह ग-म्यते । आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति । अन्यस्याप्यासनमिच्छ-तीत्येषोऽर्थो गम्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । योहि मन्यते अद्यो-त्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यमिति । क्रियमाणे पि हि तस्य धातुग्रहणा-इह प्रसज्येत संगतमिच्छति यज्ञदत्तो देवदत्तेनेति । कर्मसमानक-र्तृकग्रहणामर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् * । कर्मसमान-कर्तृकग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । इच्छाभिधाने प्रत्ययविधा-नात् इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । अकर्मणो ह्यसमानकर्तृ-काद्वानभिधानात् * । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । न चा-कर्मणोऽसमानकर्तृकाद्वा उत्पद्यमानेन सना इच्छाया अभिधानं

प्रसङ्गात् । आसनमिच्छतीति । ल्युट् भावमात्रे विधीयते न त्विच्छार्थेषूपपदेष्विति भा-वः । धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति । इह यो विशेष इति । समानशब्द-स्तदन्तवाच्योऽर्थ उपाधिरन्यस्तु विशेष इति भावः । क्व चित्त्वभेदेन व्यवहारः । आसितु-मिच्छतीति । वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम् । आसिसिषतइत्यस्य चासितुमिच्छ-तीति समानार्थं भवतीति भवत्यासेः सन्प्रत्ययः । आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छति अथ परस्येति संदेहात्समानकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्य-यो न भविष्यति । नह्यतः समुत्पद्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भावयितुं श-क्नोतीति भावः । संगतमिच्छतीति । केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् क्तप्रत्ययोपादानं, धातोरेव तु सन्प्रसङ्ग इत्युच्यते । अत्र च किमात्मकर्तृकं संगतमिच्छति अथ परकर्तृक-मिति संदेहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नावधार्यते तदा न भाव्यम् । यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवितव्यमेव सना संजिगंसते वत्सो मात्रेति । कर्मेति । इ-च्छायाः कर्मणावश्यं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्व्य-तिरिक्तमिति गमनेनेच्छतीति सन्न भविष्यति । प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयि-ष्यतइति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतन्न्यायमूलमनभिधानम् । इह नित्यानां शब्दानां संकीर्णप्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शास्त्रारम्भो न च

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्यात्। अनभिधानात् तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। अङ्गपरिमाणार्थं तु*। अङ्गपरिमाणार्थं तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यं धातुग्रहणं कर्मग्रहणं वा। अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामीति। किं पुनरत्र ज्यायः। धातुग्रहणमेव ज्यायः। अङ्गपरिमाणं चैव विज्ञातं भवति। अपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्द्धधातुकसंज्ञापि सिद्धा भवति। यच्चाप्येतदुक्तं कर्मग्रहणात् सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे पि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति। स्वपक्षोनेन वर्णितः युक्तमिह द्रष्टव्यं किं न्याय्यं कर्मेति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सोपसर्गं कर्म स्यात्। ननु चोक्तम्। सोपसर्गस्य कर्मत्वे

गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रार्थे जिगमिषति बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगोस्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन विशेषणोपादानेनेत्यर्थः। अङ्गपरिमाणार्थं त्विति। इच्छायां वेत्येतावत्युच्यमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतिराक्षिप्यते तथापि प्राचिकीर्षदित्यादौ सोपसर्गस्याङ्गत्वं स्यात्। यदा तु साक्षात् प्रकृतिर्विशिष्टा निर्दिश्यते तदाङ्गपरिमाणं ज्ञायते। अन्यतरदिति। चितये प्रत्याख्याते अन्यतममिति वक्तव्ये समानकर्तृग्रहणं न कर्तव्यमेव गौरवप्रसङ्गादिति मत्वान्यतरदित्युक्तम्। धातुग्रहणमेवेति। कार्यान्तरस्यापि संपादनादित्यर्थः। धातुशब्दोच्चारणेन धातोर्विहितस्यार्द्धधातुकसंज्ञोक्ता। तथा च पूर्वसूत्रद्वयविहितस्य सनस्तदभावाज्जुगुप्सत इत्यादाविडभावः। एतत्सूत्रविहितस्य तु सन आर्द्धधातुकत्वाच्छिशयिषत इत्यादाविड्गुणौ भवतः। नन्विको झलिति कित्त्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थं सन आर्द्धधातुकसंज्ञाज्ञापकं भविष्यति। नैतदस्ति। सामान्येन ज्ञापके व्याख्यायमाने सर्वत्र सनः प्रसङ्गः। विशेषविषये लिगन्तप्रकृतेरेव स्यादिति धातुग्रहणं कर्तव्यम्। स्वपक्ष इति। यद्यपि सर्व एव स्वपक्षं वर्णयति। तथापि परपक्षदूषणाभिनिवेशादयुक्तोपि स्वपक्षो वर्णित इत्युक्तं भवति। युक्तमिति। यदेव न्याय्यं तदेव ग्राह्यम्। न तु दुरभिनिवेशः कार्य इत्यर्थः। यत्सोपसर्गमिति। धातूपसर्गसंघातेन हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः। विशिष्टैव च क्रिया साधनेन निर्वर्त्यते न तूत्पन्ना सती विशेषणेनाप्यत उत्पन्नेनाभिसंबध्यते। तत्र यद्यपि धातुर्वाचक उपसर्गस्तु द्योतकः तथाप्यसति धातुग्रहणे वाचकद्योतकविभागस्य शब्देनेहानङ्गीकृतत्वात् संघातादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः। उपपदमतिङित्यत्र च साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि इत्युत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योक्तमि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धात्वधिकारेऽपि सनो ऽविधानमकर्मकत्वादिति । नैष दोषः । कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी कर्मणो धातोरिति । किं तर्ह्यवयवयोगे एषा षष्ठी कर्मणो यो धातुरवयव इति । यद्यवयवयोगा षष्ठी । केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति । एषोपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः । महान्तं पुत्रमिच्छतीति कर्मणो यत्सुबन्तमवयव इति । न कर्तव्यः । असामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः * । वावचनं चानर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन । तुमुनन्ताद्वा तस्य च लुग्वचनम् * । तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्यः तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्यः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षतीति । लिङुक्तमाद्वा * । लिङुक्त-

---

त्वविरोधः । अथ वा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे इषिकर्मत्वमिह विशिष्टाया एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेण संबन्धे धातुग्रहणे ऽसति सोपसर्गात्सन उत्पत्तिप्रसङ्ग एव । किं तर्हीति । व्याप्तिग्रहणाय षष्ठीपक्ष आश्रीयते पञ्चम्यां हि सत्यामनुपसर्गादेवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात् । षष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति । एषोपीति । प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनोवयवः सन् प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः । काममिति । इच्छयेत्यर्थः । इच्छाया व्याघाताभावादित्यर्थः । असामर्थ्यादिति । सुबन्तात् क्यज्विधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषो पस्थानादिति भावः । सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः । अथ वा धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभावः । वावचनानर्थक्यं चेति । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद् व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद् बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः । न च संज्ञाया इति । अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात् । तुमुनन्तादिति लघ्वेवं लक्षणं भवतीति भावः । वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पक्षे तदीये ऽर्थे सन्प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययार्थनिर्देशायावश्यं कर्तव्यम् । अत्र चोदयन्ति । तुमन्तस्य पदत्वात्तुमुनो लुकि कृते जिघांसतीत्यादौ नलो-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

माद्वा सन्वक्तव्यः। तस्य च लिङो लुक् वक्तव्यः। कुर्यामितीच्छति चिकीर्षति। आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् *। आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्मा लुलुठिषते। कूलं पिपतिषति। किं पुनःकारणं न सिध्यति। एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति। कूलं चाचेतनम्। अचेतनग्रहणेन नार्थः। आशङ्कायामित्येव। इदमपि सिद्धं भवति श्वा मुमूर्षतीति। न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। तुल्यकारणत्वात्। तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने। किं कारणम्। इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति। योऽप्यसौ कटं चिकीर्षुर्भवति नासावाघोषयति कटं करिष्यामीति। किं तर्हि सन्नद्धं रज्जुकीलपूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते। कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते भिदा उपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति। श्वानः खल्वपि मुमूर्षवः एकान्तशीलाः शूनाक्षाश्च भवन्ति। उपमानाद्वा सिद्धम् *। उपमानाद्वा सिद्धमेतत्। लुलुठिषत इव लुलुठिषते। पिपतिषति इव पिपतिषति। न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति।

पादीनि प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः। तुसुनो लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वान्नलोपादीनि न भविष्यन्तीति। एतस्मिंस्तु सूत्रन्यासे धातोरिति सनो विधानाभावादार्द्धधातुकसंज्ञा न प्राप्नोतीति इको झलिति कित्त्वविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये। आसङ्काःसंभावना तद्विशिष्टार्थाभिधायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः। लुलुठिषत इति। रुठ लुठ प्रतीघात इति द्युतादिषु पठ्यते। वर्तमानसामीप्य इति लट्प्रत्ययः। श्वा मुमूर्षतीति। शुनश्चैतन्ये ऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवे ऽपि तिर्यक्त्वाग्मर्तुमिच्छा नास्ति। न चेति। कार्येणेच्छानुमीयत इतीच्छानुमानकारणं कार्यं लिङ्गं तुल्यमिति वास्तवसदसत्त्वानपेक्षलोकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः। उपमानाद्वेति। यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति। यच्चास्ति, न तदिच्छायाः कार्यमिति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः। न वै तिङन्तेनेति। तिङन्तार्थेनेत्यर्थः। क्रियायाः साध्यैकस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं तदिति परामर्शाभावादिति भावः। इवशब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते। रोदितीव गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति। परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति। क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्नोति न्यूनत्वासंभवस्तस्याम्। तदुक्तम्। येनैव हेतुना हंसः पततीत्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

एवं तर्हि इच्छेवेच्छा । सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात्* । अथ वा सर्वं चेतनावत् एवं ह्याह कंसकाः सर्पन्ति शिरीषोयं स्वपिति सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति । आस्कन्दकपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दति । अयस्कान्तमयः संक्रामति । ऋषिः पठति । शृणोत ग्रावाणः । इमे इषयो बहवः पठ्यन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्यायमर्थे सन् विधीयतइति । इषेश्छत्वभाविनः । यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेषणा अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपंनिपात्यते । कस्य चैतन्निपात्यते । कान्तिकर्मणः । अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किंकर्म । इषेरुभे कर्मणी । यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति । ग्रामायगन्तुमिच्छतीति । गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म । इषेर्गमिःकर्म । एवमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति । परसाधनउत्पद्यमानेन लेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुभे क-

---

भिधीयते । आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यतइति ॥ भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यान्नास्ति भुङ्क्त इव गच्छतीति । एवं तर्हीति । इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं ततश्चेच्छासदृशेपि व्यापारे सन् भवति । गौणमुख्यन्यायश्च क्वचिल्लक्ष्यापेक्षया नाङ्गीक्रियते । सर्वस्य वेति । आत्माद्वैतदर्शनेति भावः । ऋषिरिति । वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचेतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः । इमइति । शम्नाश्यन्विकारणास्त्रय इत्यर्थः । तत्रेति । इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते । छत्वभाविन इति । इच्छेति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । छत्वं तु लक्षणेनैव सिद्धं तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः । यद्येवमिति । अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः । एवं तर्हीति । अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः । कान्तिकर्मण इति । कान्तिः कामाभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः । अन्विच्छतीत्यस्य गवेषयतीत्यर्थः न तु कामयतइति स न भवति । अथेहेति । क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्क्रमणादिकामस्य गमनमात्रेप्सासंभवादन्यस्य चोभयेप्सासंभवात् प्रश्नः । इषेरुभे इति । यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येषिक्रिययोभयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गमनमित्यर्थः । यद्येवमिति । इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावादिति भावः । परसाधन इति । परस्येषेः साधनं यत्कर्म तत्र लकार उत्पद्यते । तच्च गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः । एवं तर्हीति । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्ष्ययोः कर्मणोरेकेन शब्देनाभिधानासंभवात्

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मर्षो। अथ सन्नन्तात्सना भवितव्यम्। चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति न भवितव्यम्। किं कारणम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैके नोक्तत्वात्तस्यार्थस्याऽपरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। एषितुमिच्छति एषिषिषतीति। अस्त्यत्र विशेषः। एकस्यात्र इषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य वाच्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः। इहापि तर्ह्येकस्येषेः करोतिविशिष्ट इषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य वाच्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः। येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति। चिकीर्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति। तस्मात्सन्नन्तात्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तं चापि ब्रुवता इषि सन इति वक्तव्यम्। भवति हि जुगुप्सिषते मीमांसिषते इति। शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः। सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥१॥ इति॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् ग्रामस्यैवाभिधानं लकारेण भवति। इषिक्रियायास्त्वाख्यातवाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तेरभिहितवच्चकासनात् गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः। अर्थेति। प्रयोगादर्शनाल्लक्षणसद्भावाच्च पृच्छति। न भवितव्यमिति। एकत्वादिच्छायाः तस्याश्च पूर्वोत्पन्ने नाभिहितत्वात् परः सन्न भवतीत्यर्थः। न तर्हीति। इषिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात् सन्न प्राप्नोतीति भावः। एकस्येति। इच्छतीत्यत्र य इषिस्तस्यैषितुमित्येतत्पदवाच्य इषिः कर्मेत्यर्थः। तथा हि कश्चिदालस्याद्युपहतो ऽध्ययनादिविषयामिच्छामेवेच्छति। सर्वकालइति। समानकर्तृकेषु तुमुनित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात्। शैषिकादिति। सन्प्रसङ्गेनान्योऽप्यनिष्टप्रत्ययो निवार्यते। प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः आकृतिपक्षे तु सकृल्लक्षणप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तेः प्राक्तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसंभवात्तदन्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोयं संपद्यते। तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न भवति। शालायां भवः शालीयो घटः तत्र भवमुदकमिति पुनश्छो न भवति। विरूपस्तु भवति। अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीयः। तथा दण्डोस्यास्तीति दण्डिकः सोस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति। विरूपस्तु भवति। दण्डिमती सेनेति। सन्नन्तान्न सनिष्यतइति। सरूप इत्यपेक्ष्यते सारूप्ये च [illegible] लभ्यते तत्रार्थं ग्राहकमिति इच्छासन्नन्तादित्यर्थो लभ्यते॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इति श्रीमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अस्य च्वौ क्यचि चेति । क्य इति ह्युच्यमाने अपि काकः श्येनायते अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति । तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकस्यग्रहणं नेत्येवमेतस्य न भविष्यति । सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व च सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । नः क्य इति । अथात्मग्रहणं किमर्थम् । आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छायां मा भूत् । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । क्रियमाणे ऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । इच्छेत्यकारो भावे । स यद्यैवात्मन इच्छति । अथापि परस्य । आत्मन एवेच्छासौ भवति । नैष दोषः । नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते । किं तर्हि । सुबन्तमभिसंबध्यते । आत्मनो यत्सुबन्तमिति । यद्यात्मग्रहणं क्रियते । छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । तस्मान्नार्थ आत्मग्रहणेन । कस्मान्न भवति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । असामर्थ्यात् । क-

---

इति जैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः । किमर्थ इति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह । चित्त इति । प्रत्ययस्वरेणैवेति । यद्यप्यत्र धातुस्वरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति । पश्चात्सतिशिष्टो धातुस्वर इति क्रमः । तदनुबन्धकेति । स एव यस्यानुबन्धः तस्य ग्रहणम् । यस्य तु स चान्यश्च तस्य न ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाश्रीयते । आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति शेषषष्ठ्या समासः न तु कर्तृषष्ठ्या । सुबन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया संबन्धः न तु साक्षात्तेनायमर्थः । आत्मनः सुबन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्यादिति । एवं परेच्छायामिति व्याख्येयम् । आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकसंबन्ध[illegible]दिति भावः । नात्मग्रहणेनेति । आत्मग्रहणोपादानसा-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

थमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति। मात्वा वृका अघायवो विदन्। अस्त्यत्र विशेषः। अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते। कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते। ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंस्राः। कश्चात्मनो ऽघमेषितुमर्हति। अतोन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते। यद्येव तर्हिच्छन्दस्यघशब्दात् परेच्छायां क्यज् भवति। एवं भाषायामपि प्राप्नोति अघमिच्छतीति। तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम्। छन्दसि कथम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यघशब्दात् छन्दसि परेच्छायां क्यजिति। यदयमाह अश्वाघस्यादिति क्यचि प्रकृते इत्वबाधनार्थमाकारं शास्ति। अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपदिकान्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा। अयमस्ति विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति। प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति। ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा। कथम्। आरभ्यते नः क्यइति। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम्। तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद् धातोर्मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। धातोः सन्विधीयते स बाधको भविष्यति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति न सावकाशाः। सावकाशश्च सन्। कोवकाशः। परेच्छा। न परेच्छायां सना भवितव्यम्। किं कारणम्। समानकर्तृकादित्युच्यते यावच्चेहात्मग्रहणं तावच्च तत्र समानकर्तृकग्रहणम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्माभूदिति। महान्तं पुत्रमिच्छति। न वा

मर्थात्। नह्यपि पितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराभावादिच्छाया विशेषणस्य निष्फलत्वात्। कश्चात्मन इति। अघं व्यसनं दुःखमुच्यते। तच्चात्मनो न कश्चिदिच्छतीत्यर्थः। यदयमिति। न च तदाचारक्यजर्थम्। छन्दस्यघशब्दादाचारे क्यचः प्रयोगाभावादिति भावः। महान्तं पुत्रमिच्छतीति [illegible] सुबन्तसमुदायात्परः क्यच् प्रत्ययः

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भवति महापुत्त्रीयतीति। भवति यदैतद्वाक्यं भवति महान् पुत्त्रो महापुत्त्रः महापुत्त्रमिच्छति महापुत्त्रीयतीति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं पुत्त्रमिच्छतीति। तदा न भवितव्यम्। तदा च प्राप्नोति। तदा मा भूदिति। अथ क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। सुबन्तं ह्येतद् भवति वाक्यम्। नैतत् सुबन्तम्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। अथ यदत्र सुबन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति। समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन। समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति। क्व सर्वत्र। समासविधौ प्रत्ययविधौ च। समासविधौ तावत्। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः महत्कष्टं श्रित इति। प्रत्ययविधौ। ऋद्धस्योपगोरपत्यं महान्तं पुत्त्रमिच्छतीति। किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति। अयोगादेकेन। न ह्यत्र एकेन पदेन योगो भवति। इह तावत् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये सति समासो विधीयते। यच्चात्र षष्ठ्यन्तं न तस्य सुबन्तेन सामर्थ्यम्। यस्य च सामर्थ्यं न तत् षष्ठ्यन्तं, वाक्यं तत्। ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति षष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते यच्चात्र षष्ठ्यन्तं समर्थं न तस्यापत्येन योगः। यस्य चापत्येन योगो न तत् षष्ठीसमर्थम्। वाक्यं तत्। समानाधिकरणानामित्युच्यते। अथ कथं व्यधिकरणानां राज्ञः पुत्त्रमिच्छतीति। एवं तर्हि इदं पठितव्यं सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति। द्वितीयानुपपत्तिस्तु। द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्त्रमिच्छतीति। किं कारणम्। न पुत्त्र इषिकर्म। यदि पुत्त्रो नेषिकर्म न चावश्यं द्वितीयैव किं तर्हि सर्वा अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः। महता पुत्त्रेण कृतं महते पुत्त्रायदेहि महतः पुत्त्रात् आनय महतः पुत्त्रस्य स्वं महति पुत्त्रे

स्यात् तदा प्रत्ययार्थाभिधाने पदद्वयस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासाभावादुत्तरपदनिबन्धनमात्वं न स्यात्। समानाधिकरणानामिति। समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनायोगात्समुदायेनैव योगाद् वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः। सगुणस्य हि पुत्त्रस्येषिणा संबन्धो न केवलस्येति भावः। द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति। यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थ एवेषिसं-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

निधेहीति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न पुत्र इषिकर्मेति। पुत्र एवेषिकर्म। तत्सामानाधिकरण्यान्महतोपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम्। यदि तर्हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतइति उच्यते। मुण्डयति माणवकमत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यमुण्डादीनामिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते। अमुण्डादीनामिति न वक्तव्यम्। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। महान्तं पुत्रमिच्छतीति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते प्रत्ययान्तं पुत्रमिच्छतीति। नासौ जातु चित्प्रत्ययान्तेन गम्यते महान्तं पुत्रीयतीति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः अगमकत्वादिति। न ब्रूमः अपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमकत्वं भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा मुण्डयति माणवकमिति। अथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति। भावः कर्ता च। अथ कर्म। नास्ति कर्म। ननु चायमिषिः सकर्मकः। यस्यायमर्थे क्यज्विधीयते। अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नः। न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात्।

बन्धो नेष्यते तदा कर्मत्वाभावात् केवलात् प्रातिपदिकाद् द्वितीया न प्राप्नोति। नापि समुदायात्तस्याप्रातिपदिकत्वाद् गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात्। तस्यैवेप्सिततमत्वाद् गुणानां चेप्साप्रकर्षाभावात्। स्वयमकर्मत्वे पि तत्सामानाधिकरण्यनिबन्धना विभक्तिरित्यर्थः। सविशेषणानामिति। एकस्यै कदा व्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादिति भावः। अगमकत्वादिति। लौकिके प्रयोगे ऽनुमानादपि गाव्यादिभ्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिवत् महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः। सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते न त्वप्रयुक्तापूर्वशब्दव्युत्पादनाय। न ब्रूम इति। अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च अयं त्वप्रयुक्तत्वादपशब्दव्यपदेशस्यापि न भाजन मित्यर्थः। भावकर्ता चेति। कर्माभावप्रतिपादनपरमेतत्। अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव। भावस्य च लकाराद्युत्पत्तिनिमित्ततया साधनव्यपदेशः। अभिहितमिति। ततश्च जीवतीत्यादिवदिच्छाक्यजन्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि लाद्यभावः। न चेदानीमिति। नियतविषयाया इच्छायाः क्यज-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति । अपुत्त्रं पुत्त्रमिवाचरति पुत्त्रीयति माणवकमिति । अस्त्यत्र विशेषः । द्वे ह्यत्र कर्मणी । उपमानकर्मोपमेयकर्म च उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा । अपि काकः श्येनायतइति । अत्र द्वौ कर्तारौ । उपमानकर्ता उपमेयकर्ता च । उपमानकर्तान्तर्भूतः उपमेयकर्त्रा सकर्तृको भवति । अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यं कर्म विशेषकर्म च । सामान्यं कर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति । ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणमसामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नैष दोषः । नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते । यदा चोभौ करोतियुक्तौ भवतः न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा । बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः । माणवकं मुण्डमिच्छतीति । नोभाविषियुक्ताविति । न कर्तव्यः । उभावत्रेषियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । कथम् । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति

न्तेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वन्तरविषयीकरणाभावादिति भावः । कथं तर्हीति । अत्रापि पुत्त्रपुत्त्रकर्मणोस्तत्रान्तर्भाव इति प्रश्नः । द्वे इति । वाक्य एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षितमित्यर्थः । मुण्डयतीति । मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावादिति भावः । अत्रापीति । ण्यन्तो धातुर्द्रव्यमात्रमन्तर्भावयितुं शक्नोति न तु विशेषणं माणवकादिकमिति भावः । ननु चेति । यद्यप्येतच्चोदितं च परिहृतं च तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुपन्यासः । नात्रोभाविति । मौण्ड्यमेव करोतियुक्तमिति मौण्ड्यङ्करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डयतीति णिजुत्पद्यतइत्यर्थः । मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव तत्सामानाधिकरण्यात्तु द्वितीयस्माद् द्वितीयोत्पत्तिः । गुणप्रधानभावस्य विवक्षावशादनियत इति माणवकादयो मौण्ड्याधारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्तीत्यर्थः । मुण्डयतेश्च क्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्वमिति माणवकं मुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । तद्यथेति । बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेन करोति तं च मुण्डं करोतीति युगपदुभयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते मुण्डयति बलीवर्दमिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । कामन्तर्हीति । अत्रापि मौण्ड्यमेवेष्यते माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः । उभावत्रेति । माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. Digitized by eGangotri Initiative

माणवकस्यमसौ मौण्ड्यमिच्छति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि ह्युभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति किं तर्हि माणवकस्यमसौ मौण्ड्यं निवर्तयति । एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः । गुणवचनाश्च सापेक्षाः । तत्र वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति । अथ वा धातव एव मुण्डादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । अथ वा नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः । सामान्येन तदा वृत्तिर्भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः मुण्डयति कं माणवकमिति । मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्तुमिच्छति । अथ वोक्तमेतत् । नात्र व्यापारोनुगन्तव्यः । गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणवकमिति । अथेह क्यचा भवितव्यम् । इष्टः पुत्रः ।

संस्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वं सापेक्षत्वादेकतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः । गुणवचनाश्चेति । वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति क्यच्प्रत्ययस्तुनिरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भवति । नन्वयमपि णिज् गुणमात्रविवक्षायां सावकाशो मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्ड्यकरणइत्यर्थावगमात् । ततश्च द्रव्यविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्करोतीतिसिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि मौण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव । धातवइति । सौत्रा धातवो मुण्डादयस्ते भ्यश्चुरादिवत्स्वार्थिको णिजित्यर्थः । न चैवेति । यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुण्डादीनां नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य प्रयोगादेव तदवसीयतइत्यर्थः । यथा कण्ड्वादयो द्विविधास्तथा मुण्डादय इति भावः । मुण्डविशिष्टेनेति । पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम् । अस्मिंस्तु यथा गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेर्गवा पूर्वं संवन्धः पश्चात्तु गोदुहिना पयसः । एवं शुद्धः करोतिर्मौण्ड्येन संबध्यते मौण्ड्यविशिष्टन्तु माणवकेनेत्युच्यते । अनेनैव न्यायेन माणवकं मुण्डमिच्छतीति क्यच् प्राप्नोतीत्याशङ्काह । अथ वेति । व्यापारो नाश्रयणीयः । प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । क्यच्च गमकत्वान्न भवति । तदुक्तं हरिणा । सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम् । वाक्यवाच्यमतो व्यक्तैर्यथाभ्यासः क्रमादिष्विति ॥ अथेहेति । इच्छाक्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारान्तरेणाशङ्क्यते । तथा हि । यद्यत्र क्यज् भवति तदेच्छामात्रस्य क्यचाभिधानादवश्यं कर्मणोभिधा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इष्यते पुत्रः । के चित्तावदाहुः। न भवितव्यमिति । किं कारणम् । स्वशब्देनोक्तत्वात् । अपर आहुः । भवितव्यमिति । किं कारणम्। धात्वर्थेयं क्यज्विधीयते । स च धात्वर्थः केन चिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति । इहभवन्तस्तावदाहुः । न भवितव्यमिति । किं कारणम् । समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते । इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति । नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते । न गम्यते । क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः * । क्यचिमान्ताव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । इदमिच्छति । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छतीति । गोसमानाक्षरनान्तादित्ये- के वक्तव्यमित्याहुः । गामिच्छति गव्यति । समानाक्षर। घटीयति दधीयति मधूयति कर्त्रीयति । नान्तात् । राजीयति तक्षीयति ॥

काम्यच्च ॥ ९ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम् । ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थं आदितश्चकारः कर्तव्यः । अत उत्तरं पठति । काम्यचश्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्थाभावात्* । काम्यचश्चित्करणमनर्थकं ककारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति। इदर्थाभावात् । इत्कार्याभावादचेत्संज्ञा नभविष्यति । ननु च लो-

---

नाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । यथा पुत्रीयतीति कर्त्रभिधानायतिपा । स्वशब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरण्यापुत्र इत्यनेन निर्भुक्तेषिक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः । अयमर्थः । यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि । न तु क्यजन्तः । तस्याकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् । स च धात्वर्थ इति । इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम् । तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये तूत्पन्नेऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति । नासौ जातु चिदिति । प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । गोसमानाक्षरेति । अकारादयो दश समानाः । तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवादृकारान्तस्य च सम्नानां ग्रहणम् । अस्मिंस्तु न्यासेऽव्याप्तिः । वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । भाष्यकारेण तु मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासि ।

काम्यच्च । आदित इति । अन्तेऽपि कृत आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते । तथा हि । यद्यादौ क्रियते तदा ककारस्यानादित्वादित्संज्ञा न भवति । एवमन्तेऽपि कृ

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प एवेत्कार्यम्। अथार्थं लोपः। इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा स्यादुपदेशः श्रवणार्थो वा। कार्यं चेह नास्ति। असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात्। उपदेशोऽनर्थकः स्यात्। इदमस्ति कार्यमग्निचित्काम्यति। कितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते। धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते। न चायं धातोर्विधीयते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उपयट्काम्यति। कितीति संप्रसारणं यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादीनां कित्। यजादिभ्यो यो विहितः। अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। क्रियतेन्यास एव द्विचकारो निर्देशः सुप आत्मनः क्यच्च्काम्यच्चेति। अथ वा छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति। न चात्र संप्रसारणं दृश्यते॥

उपमानादाचारे॥ १०॥ अधिकरणाच्च*। अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कुटीयति प्रासादे। प्रासादीयति कुट्याम्॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ ११॥ सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात्। पयायते। इह न स्यात्। अपि काकः श्येनायते। नैतदस्ति। प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः। यत्र च सकारं पश्यसीति। तद्यथा। कश्चिदुक्तो

तश्चित्कार्ये ऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते। चिदेवायं व्यपदेष्टव्यः। न त्वनुबन्धान्तरेण किदिति। यजादिभ्यो यो विहित इति। अयं तु सुबन्ताद्विहितः। अथापीति। यदा यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्दिश्यन्तइति भावः। अथवेति। विजुपे छन्दसीति विचश्छन्दसि विधानात्। इह वाकाम्यतीति संप्रसारणं किल्कार्यमस्ति तस्मात् पूर्वः परिहार आश्रयणीयः धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्।

उपमाना। कुट्यामिति। उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षायामिष्टप्रयोगासंभवात् वार्तिकारम्भः।

कर्तुः क्यङ्। सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिसद्भावाद् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः सलोपसन्नियोगेनेति। एकवाक्यतासंनियो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय । स ग्रामे भैक्षं चरति यदि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति । स लोपो वा* । सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते । पयस्यते । ओजसोऽप्सरसोनित्यम् * । ओजसोऽप्सरसो नित्यं सलोपो वक्तव्यः । ओजायमानं यो ऽहिं जघान । अप्सरायते । अपर आह । सलोपोऽप्सरस एव । ओजस्यतइत्येव भवितव्यम् । कथमोजायमानं यो ऽहिं जघानेति । छान्दसत्वात्सिद्धम् । आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा* । आचारेऽवगल्भक्लीबहोडभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । अवगल्भते । अवगल्भायते । विक्लीबते । विक्लीबायते । विहोडते । विहोडायते । किं प्रयोजनम् । क्रियावचनता यथा गम्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातव एवावगल्भादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगल्भा विक्लीबा विहोडा । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । मा भूदेवम् । गुरोश्च हल इत्येवंभविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगल्भांचक्रे विक्लीबांचक्रे । विहोडांचक्रे । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीत्याम् प्रत्ययो यथा स्यात् । अपर आह । सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वा वक्तव्यः । अश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम् । न तर्हि इदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । आत्मनेपदार्थाननुबन्धानासंक्ष्यामीति । गल्भ क्लीब होड ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥ हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते । तेन यत्रैव हलो लोपः तत्रैव प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधान-

---

गार्थं च चशब्दं मत्वा चोद्यते । वाक्यभेदमन्वाचये च चशब्दमाश्रित्य परिहारः । अपर आहेति । मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः न त्वयं स्थितः पक्षइत्याहुः । क्रियावचनतेति । आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितो धातुपाठे हिपाठात्तेषां क्रियावचनता सिद्धैव । न चैव होति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचारक्रियावृत्तित्वस्या सिद्धत्वादित्यर्थः । अश्वतीति । प्रातिपदिकादेवायं क्विब्विधीयते न सुबन्तात्तेन पदत्वाभावादतोगुणइति पररूपत्वं भवति । एतच्च सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते । आत्मनेपदार्थानिति । वाक्ये ऽकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायते इति भावः ।

भृशादिभ्यो । हल इति । हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ् लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः । प्रधानशिष्ट इति । वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्विधा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टो हलो लोपः। यत्र च हलं पश्यसीति। भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम्*। भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह माभूत्। क्व दिवा भृशा भवन्तीति। च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्*। च्विप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्। भवत्यर्थे क्यङ्विधीयते। भवतियोगे च्विविधानम्*। भवतिना योगे च्विर्विधीयते। तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् न भविष्यति। डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति। पटपटायते। डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते। भविष्यत्यर्थे क्यष् विधीयते। डाचि वचनप्रामाण्यात्*। डाचि वचनप्रामाण्याद्भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्। लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति। इह किं चिदक्रियमाणं चोद्यते। किं चिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते। सूत्रभेदः कृतो भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्तीति। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत् किं चिदिह दृश्यते ततः अन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यच्वेरिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विज्ञायते। किं चान्यदतोऽच्व्यन्तं च्विसदृशम्। अभूततद्भावः। इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते। अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस्। तत्र विचार्यते। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्। अभिभवती सुभवती उद्भवती दुर्भवताविति। प्रकृत्यर्थविशेषणं वा। अभिमनस्शब्दात् सुम-

---

य हलन्तानां लोपो विधीयतइत्यर्थः अन्यथाऽनर्थकः पाठः स्याद् हलन्तानाम्। क्व दिवा भृशा भवन्तीति। ये रात्रौ भृशा आलोकास्ते दिवसे क्वप्रदेशे भवन्तीत्यर्थः। अचा भूततद्भावाभावः। च्विनोक्तत्वादिति। च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः। डाचि वचनप्रामाण्यादिति। अप्रयुक्तएव भवतौ भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्याड् डाचं विधाय भवत्यर्थे क्यष् विधीयतइतित्यर्थः। यथान्यासमिति। अच्वेरिति पर्युदासाश्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहारं इत्यर्थः। इह काश्चिदिति। यदा मनः शब्देनासमस्ता एव सूद्दुरभय इति पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते भवन्ति। मनःशब्दसावृत्तिविषये तद्वति वर्तते। मनस्वी सुष्ठु भवति। उद्भवति दुष्ठु भवति। आभिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थे क्यङ्विधिः। अन्ये त्वाहुः

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

नसशब्दात् उन्मनसशब्दात् दुर्मनसशब्दादिति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणं न भवितव्यम् । यावता प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते । यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठेरन् । नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम् । एवं हि विशिष्टे प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम् । न चेदेवम् । जायते विचारणा । कस्मात्र विशेषः । भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः * । भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषो भवति । अभिमनायते । तिङ्ङतिङ इति निघातः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् । सोपसर्गादिति चेदटि दोषः * । सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति । अल्पमिदमुच्यते । अट्ल्यप्द्विर्वचनेषु *। अट्ल्यप्द्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम् । अटि उदाहृतम् । ल्यपि । सुमनाय्य । द्विर्वचने । अभिमिमनायिषते । नैष दोषः । अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या । असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भ-

---

प्रात्यर्थं स्यात्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः क्यङन्तस्य भवति । यदा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः क्रियते । प्राक् प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेवावयवाः पूर्वभूताः पठ्यन्त इत्यर्थः । निघात इति । मनःशब्दात् क्यङि कृते मनायत इत्यस्य तिङन्तस्य पदस्यातिङन्तात् स्वादेः पदादुत्तरत्वात् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं सपदं तदिति तद्व्यतिरिक्तपदान्तराभावान्निघाताभावः । उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावात्ततः पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः । क्यङन्ते च तस्यानुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावात्समासाभावाल्ल्यपो ऽप्रसङ्गः । क्यङन्ताच्च सनि कृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः । अवश्यमिति । ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते सामान्यतो दृष्टाच्चानुमानात् क्रियाविशेषस्य द्योतकः संशब्दः । तथा च वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पोभवति । उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरावयवे तु संग्रामशब्देभ्युपगम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात् । तत्र ग्राम युद्ध इत्येव वक्तव्यम् संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते । यथा इक् स्मरणे इङध्ययने इत्यनयोः अधिः नियमार्थस्तु संग्रामेतिपाठः । नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तावुपसर्गः पृथक् क्रियते । अतो धातो तेवामन्तर्भावाद् यथेष्टमडादिसिद्धिः । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधादभूततद्भावविषयत्वं नाश्रीयते । असंग्रामयतेति । संग्रामयतिरनुदात्तेद् बोद्धव्यः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

विष्यति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति । यदि नियमः क्रियते । स्वरो न सिध्यति । एवं तर्हि भृशादिषु उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि । यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते । अट्ल्यब्द्विर्वचनानि न सिध्यन्ति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवं च कृत्वास्तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति । ननु चोक्तं भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष इति । स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् । अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः । क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्य आङ्प्रयोगो न प्राप्नोति । किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा। अपि काकः श्यनायते इत्यत्र क्यङोक्तत्वादाचारार्थस्य आङ्प्रयोगो न भवति। अस्त्यत्र विशेषः । एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्पद्यते । इह पुनरनेकेन तत्र मनायत इत्युक्ते संदेहः स्यात् । अभिभवतौ सुभवतौ दुर्भवतौ उद्भवताविति। तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते । यत्र तर्ह्येकेन उत्पुच्छयते । अत्राप्यनेकेन। पुच्छादुदसने पुच्छाद्व्यसने पुच्छात्पर्यसने चेति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥ किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । क्ङितिचेतिगुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते । लोहितादीनि प्रातिपदिकानि । सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । नः क्ये इति । नायं नान्ताद्विधीयते । इह तर्हि यस्य हलः क्यस्य विभाषेति। नायं हलन्ताद्विधीयते । इह तर्हि आपत्यस्य च तद्धिते नाति, क्यच्व्योश्चेति । नायमापत्याद्विधीयते । इह तर्हि क्याच्छन्दसीति । याच्छसीत्येव तद्वक्तव्यम् । चुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तदक्षत्रकार इति दीर्घत्वम् । तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते तदिहापि यथा स्यात् । लोहितायतीति । किं पुनः कारणं तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते । इह मा भूत् । उरुया धृष्णुयेति । यदि

लोहितादि। भुरण्यु रिति । कण्ड्वादियगन्तादुप्रत्ययः । उरुयेति । सुपां सुलुगिति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते । पित्र्यमिति रीङ्भावो न प्राप्नोति । रीङ्भावो क्ङिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्त्तते । कथमसूया वसूया च यजामहइति । असूयते रसूया । वसूयते र्वसूया । अथ वा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यदि च्छान्दसत्वं हेतुः । नार्थः । क्ङिद्ग्रहणेनानुवर्तमानेन । कस्मान्न भवति उरुया धृष्णुयेति । छान्दसत्वात् । अथ वास्त्वत्र दीर्घत्वं छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति । तद्यथा । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इति । अथ किमर्थः षकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । वा क्यष इति । वा यादिति ह्युच्यमाने पाश्या अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदमित्युच्यते । न चात्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः । सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । क्याच्छन्दसीति । क्यच्छन्दसीत्येवं च तद्वक्तव्यम् । चुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम् । लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्*। लोहितडाज्भ्यः क्यष् वक्तव्यः । लोहिताय तिलोहितायते । पटपटायति पटपटायते । दमदमायति । दमदमायते मटमटायति मटमटायते । अथान्यानि लोहितादीनि । भृशादिष्वितराणि * । भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि । किं प्रयोजनम् । ङित इति नित्यमात्मनेपदं यथा स्यात् । लोहितादि ॥

तृतीयास्थाने यादेशः । पित्र्यमिति । पितुरागतमिति पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः । यदीति । यदि रीङ् भाव एव निवर्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिध्यति । असयेः कण्ड्वादियगन्तस्यासूया । व सूयते रिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरम् । अथ वेति । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः क्रियतइत्यर्थः । यदीति । अनेन ककारः प्रत्याख्यातः । इदानीं षकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते । अथ किमर्थ इति । पाश्येति । पाशादिभ्यो य इति समूहे यप्रत्ययः । वायादिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते । टापि कृतएकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्ययान्तमेतत् । नैतदस्तीति । सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः । लोहितडाज्भ्य इति । आदिशब्दप्रत्याख्यानमेतत् । अपठितसंग्रहार्थोप्यादिशब्दो न भवति तस्य वार्तिककारेण दूषितत्वात् ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ कष्टायेति किं निपात्यते । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते। कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते कष्टायक्रमण इति। सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् * । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्। सत्र। सत्रायते। सत्र। कक्ष। कक्षायते । कक्ष । कष्ट । कष्टायते । कष्ट । कृच्छ्र । कृच्छ्रायते । कृच्छ्र । गहन । गहनायते । गहन। अपर आह । सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः । क्रमणेनार्जवे क्यङ् वक्तव्यः । तान्येवोदाहरणानि। सत्रादिभ्य इति किमर्थम् । कुटिलाय अनुवाकाय क्रामति । चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम्। अजः कष्टं क्रामति। तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्। नेदं प्रत्ययान्तनिपातनम्। किं तर्हि। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी। कष्टाय यत् प्रातिपदिकं कष्टार्थं यत्प्रातिपदिकमिति। कष्टाय ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यांवर्तिचरोः ॥ १५ ॥ रोमन्थ इत्युच्यते । कोयं रोमन्थो नाम । उद्गीर्णस्य वावगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थः यद्येवम् । हनुचलनइति वक्तव्यम् । इह मा भूत्। कीटो रोमन्थं वर्तयतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वानभिधानात् । न वा वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति कीटो रोमन्थं वर्तयतीति । अनभिधानात् । तपसः परस्मैपदं च * । तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम्। तपश्चरति तप-

---

कष्टाय। कष्टायेति किं निपात्यतइति। विधावनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न लभ्यतइति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम्। सत्रेति। सत्रादयोत्र वृत्तिविषये पापपर्यायाः। कण्वं पापमुच्यते। कुटिलायेति। दुरध्येयत्वादनुवाकस्य नार्जवमस्तीति भावः। अज इति। अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थः। कष्टाय यदिति। कष्टलक्षणार्थप्रतिपादानय यत् प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणेर्थे क्यङ् भवतीत्यर्थः। क्रमणविशेषस्यानार्जवमभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योति प्रसङ्गाभावः।

कर्मणो। उद्गीर्णस्येति। मुखप्रदेशमाकृष्टस्येत्यर्थः। अवगीर्णस्येति। अपानप्रदेशान्निःसृतस्येत्यर्थः। हनुचलन इति। हनुचलनसहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेश आकृष्य यच्चर्वणं तत्र यथा स्यादित्यर्थः। कीट इति। अपानप्रदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थः। अनभिधानादिति। रोमन्थायतइति क्यङन्तेन लौकिके प्रयोगे चर्वितचर्वणस्यैवाभिधानं न

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्यति । कथं तपस्यति लोकजिगीषुरग्नेः । छान्दसत्वाद् भविष्यति । कर्मणो ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥ फेनाच्च * । फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते । वाष्पो ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणम् * । अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा । अटायते । अट्टा । अट्टायते । शीका । शीकायते । कोटा । कोटायते । पोटा । पोटायते । सोटा । सोटायते । प्रुष्टा । प्रुष्टायते । प्लुष्टा । प्लुष्टायते । सुदिनदुर्दिनाभ्यां च* । सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुदिनायते दुर्दिनायते । नीहाराच्च * । नीहाराच्चेति वक्तव्यम् । नीहारायते । शब्दवैर ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ कर्तृवेदनायामिति किमर्थम् । इह मा भूत् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य । कर्तृवेदनायामित्युच्यमानेपि अत्र प्राप्नोति । किं कारणम् । कर्तुरितीयं कर्तरि षष्ठी । वेदनायामिति चात्मनो भावे । स यद्येवात्मनो वेदयते । अथापि परस्य । कर्तृवेदनैवासौ भवति । न कर्तृग्रहणेन वेदनाभिसंबध्यते । किं तर्हि सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते । कर्तुर्यानि सुखादीनीति ।

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥ नमसः क्यचि द्वितीयानुपपत्तिः * । नमसः क्यचि द्वितीया नोपपद्यते । नमस्यति देवानिति। किं कारणम् । नमः शब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति । प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् * । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । न-

---

त्वर्थान्तरस्येत्यर्थः ।

सुखादिभ्यः । किं तर्हीति । वेदनायाः कर्तारमन्तरेणाभावात् कर्तृग्रहणसामर्थ्यात् सुखादीनि विशेष्यन्ते । कर्तृग्रहणं च सुपां सुलुगिति षष्ठी लुका निर्दिष्टम् । ततश्च वेदयिता यदात्मसंबन्धीनि सुखादीनि वेदयते तदाप्रत्ययो नान्यदीयसुखादिवेदने ।

नमो वरिव । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । नमस्येति धातुं व्युत्पादयितुं निपातनमः शब्दसदृशशब्दान्तरावयवकल्पना क्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवार्थो नमस्यशब्दः पु-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मस्यतिशब्दश्चायम्। ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोस्ति तेन योगे प्राप्नोति। नैष दोषः। अर्थवतो नमः शब्दस्य ग्रहणम्। न च नमस्यतिशब्दे नमः शब्दोर्थवान्। अथ वोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति। क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः *। क्यजादिषुप्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः। नमसः पूजायाम्। वरिवसः परिचर्यायाम्। चित्रङ आश्चर्ये। भाण्डात्समाचयने। चीवरादर्जने परिधाने च। पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चेति। किं प्रयोजनम्। क्रियावचनता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति क्रियावचनाः क्यजादय इति। यदयं सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात्। यदि चात्र क्रियावचनता न स्याद् धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः। किं कारणम्। साधने तव्यदादयो विधीयन्ते। साधनं च क्रियायाः। क्रियाया अभावात्साधनाभावः। साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः। पश्यति त्वाचार्यः क्रियावचनाः क्यजादय इति। ततः सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति। ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्। परसाधने तव्यदादीनामुत्पत्तिं वक्ष्यामीति। न परसाधन उत्पत्त्या भवितव्यम्। किं कारणम्। साधनइति संबन्धिशब्दोयम्। संबन्धि-

---

जावाचो प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः। ननु चेति। स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानान्निपात एवायमिति भावः। अर्थवत इति। नमस्यशब्दस्य समुदायस्यैवार्थवत्त्वादिति भावः। अथ वेति। अर्थवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थाङ्गीकारेण परिहारान्तरम्। चतुर्थ्यास्तु नमोस्तु देवेभ्य इत्यादिरवकाशः। नमस्करोमि नारायणमित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव भवति। क्यजादिष्विति। करणग्रहणस्य वेदनाग्रहणेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनम्। वरिवस इति। सपर्या सेवा। परिचर्यायामिति पाठान्तरम्। परसाधन इति। शब्दान्तरवाच्यायां क्रियायां यत्कर्मादिकारकं तत्र तव्यादीनां दृष्टं पश्ये त्यादौ द्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद् द्रव्यवाचित्वेपि क्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः। न परसाधन इति। द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विधानात् तस्य च द्रव्यवचनत्वाद्वचनप्रामाण्यात् परसाधन उत्पत्तिर्भवति। तव्यादयस्तु धात्वन्तरेषु क्रियावा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शब्दाश्च पुनरेवमात्मका यद्गुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति। तद्यथा। मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति। संबन्धाच्चैतद् गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति। एवमिहापि संबन्धादेतद् गन्तव्यम्। यस्य धातोर्यत्। साधनमिति। अथ वा धातव एव क्यजादयः न चैवन्त्वर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते। कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनास्तेनैव क्यजादयोऽपि। एवमर्थं खल्वप्याचार्यश्चित्रयति क्वचिदर्थानादिशति। क्वचिन्नेति। एवमप्यर्थादेशनं कर्तव्यम्। कथमिमं चतुधा बुध्येरन्निति। अथ वा शक्यमेवार्थादेशनमकर्तुम्। कथम्। करण इति वर्तते। करणं च करोतेरर्थः। करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते। नमोवरि॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्॥२१॥ इमौ हलिकली स्तः इकारान्तौ। हलिः कलिः। अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाकारान्तः। कयोरिदं ग्रहणम्। याविकारान्तौ तयोरत्वं निपात्यते। किं प्रयोजनम्। हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् *। हलिकल्योरत्वनिपातनं क्रियते सन्वद्भावो मा भूदिति। अजहलद् अचकलत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इकारलोपे कृते अग्लोपिनां नेति प्रतिषेधो भविष्यति। वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद् वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोति अकृतायामपि प्राप्नोति। वृद्धिरपि नित्या। कृतेपि लोपे प्राप्नोत्यकृते पि। अनित्यो लोपः। अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्या-

---

चिषु स्वसाधने सावकाशाः परसाधनेनोत्पद्यन्तइत्यर्थः। अथ वेति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादन्तरेणाप्यर्थादेशनं विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। चित्रयतीति। चित्रं वैचित्र्यकरणइति चौरादिकस्य रूपमनेकं मार्गमाश्रयतीत्यर्थः। क्रियासामान्यइति। सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपात्कश्चित् प्रत्ययः क्वचिद्विशेषे भवतीत्यर्थः। न च वेदनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः। तयोर्विरोधाभावात्।

मुण्डमिश्र। कयोरिदं ग्रहणमिति। किमिकारान्तयोः कृतात्वयोर्ग्रहणमुताकारा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कृतायाम्। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। वृद्धिरप्यनित्या। अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः तद्भाग्लोप्यङ्गं भवति। अस्ति पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाद् वृद्धिः वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यते हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति। सुण्डमिश्र॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्॥ २२॥ समभिहार इति कोयं शब्दः। समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ्। समभिहरणं समभिहार इति। तद्यथा। पुष्पाभिहारः उत्पलाभिहारः मालाभिहारः फलाभिहार इति। विषम उपन्यासः। बह्व्योहीमाः सुमनसः तत्र युक्तः समभिहार इति। इह पुनरेका क्रिया। यद्यप्येका-

---

न्तयोरेवेति प्रश्नः। किं प्रयोजनमिति। हलि कलि इत्येव कस्मान्न क्रियतइत्यर्थः। शब्दान्तरस्य चेति। यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनिकं तस्यानित्यत्वम्। अथ वा अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रहत्या लोपस्यानित्यत्वम्। अन्यस्य कृते लोप इति। अत उपधाया इत्यनेनाकारस्येत्यर्थः। ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्वार्थमकारस्य प्राप्नोति। नैष दोषः। प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते। पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात्। अप्राप्तौ तु पूर्वविध्यभावात् स्थानिवद्भाव एव न स्यात्। यद्यपि भिन्नलक्षणा भिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितम्। तत्त्वतस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्या ऽनित्यत्वं वक्तव्यम्। न्यायव्युत्पादनाय त्वन्यथाभिहितम्। सूत्रं चेदं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहुः। न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते। राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यादावपि णिचो दर्शनात्। मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिजर्थं वा।

धातोरेकाचो। इह समभिहारो नाम मूर्तस्यानेकस्यैककालस्य भवति। धातुवाच्या क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्या अनभिधानात्। सा च निवृत्तभेदा साध्यैकस्वभावत्वा द्धातुना प्रत्याय्यते। अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति। समभिहार इति कोयमिति। इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह। समभिपूर्वादिति। यद्यप्येकेति। सुखस्य समभि

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सामान्यक्रिया । अवयवक्रियास्तु बह्व्यः । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः । ताः कश्चित् कार्त्स्न्येन करोति । कश्चिदकार्त्स्न्येन । तत्र यः कार्त्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति । पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते इति । अथ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राटति भृशमिति । अत उत्तरं पठति । यङ्विधौ धातुग्रहणे उक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म । सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनोऽविधानमकर्मत्वादिति । एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङ्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम् । सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत् क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः। सोपसर्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेपि यङोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति । अथ काञ्झलादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । जागर्त्ति भृशमीक्षते भृशमिति । एकाज्झलादिग्रहणे चोक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानादिति । इहापि एकाज्झलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभिहारे यङ्वचनादनेकाचो हलादेश्चानभिधानमिति । तच्चावश्यमन

हारस्येहासंभवाद् गौण आश्रीयते । बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतः पौनः पुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः । सामान्यक्रियेति । साधारणीसमूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः । यथोक्तं हरिणा । गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ समूहस्य तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभव इति ॥ अथ वा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद् गुणत्वादवयवत्वं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते । तदुक्तम् । अनन्तरफलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः । प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ कार्त्स्न्येनेति। विजातीया व्यवहितास्साकल्येनेत्यर्थः । अर्थेति । धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची द्योतकस्तूपसर्गो न तु वाचक इत्यर्थः । प्राटतीति । धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात् ततःसोपसर्गस्य द्विर्वचनं प्रसज्येत। प्रगृह्यतइति चेष्यते। सन्सूत्रोक्तं वरिवहाप्यतिदिशति । यङ्विधाविति । धात्वधिकारेपीति । प्रपापच्यतइत्यादौ ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेपि ह्येकाज्झलादिग्रहणेयत्र वैका-
चो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं न भवति। न भवति त-
त्रोत्पत्तिः। तथा। भृशं शोभते भृशं रोचते। यत्र चानेकाचो ऽह-
लादेर्वोत्पद्यमानेन यङा ऽर्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः।
तद्यथा। अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मो-
मूत्र्यते। ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम्*। ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्।
प्रोर्णोनूयते। अल्पल्पमिदमुच्यते ऊर्णोतेरिति। सूचिसूत्रिमूत्र्यटा-
त्र्यर्थशूर्णोतिग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्। सूचिसूत्रिमूत्र्यटात्यशू-
र्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यङ्विधावनेकाजहला-
द्यर्थम्। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। अटाट्यते। अरार्यते।
अशाश्यते। प्रोर्णोनूयते। ऊर्णोतेर्न वक्तव्यः। वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो य-
ङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनम्। आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्॥१॥ क्रि-
यासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोड्विधानम्*। क्रियासमभिहा
रे यङो लोड् भवति विप्रतिषेधेन। क्रियासमभिहारे यङ् भवती-
त्यस्यावकाशः। धातुर्य एकाज्झलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते। अ-
धातुसंबन्धश्च। लोलूयते। पोपूयते। लोटोवकाशः। धातुर्योनेकाज-
हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च। स भवान् जा-
गृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति स भवानीह स्व ईहस्वेत्येवायमीह-
ते। धातुर्य एकाज्झलादिक्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च त-
स्मादुभयं प्राप्नोति। स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति।
लोड् भवति विप्रतिषेधेन। न तर्हीदानीमिदं भवति। स भवान्

ऊर्णोतेश्चेति। यथा न्यासे सिद्ध्यभावाद्वचनम्। कार्यान्तरसिद्धये ऽवश्यमूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यस्तेनैव यङोपिसिद्धिमाह। वाच्य इति। तत्र यङि भावातिदेश आमिटोस्त्वभावातिदेशस्तयोर्नौतेरभावात्। इडुपग्रहः। इट्प्रतिषेधः। विभाषा गुणइति पञ्चमी। फलस्य चात्र हेतुत्वं यथाध्ययनेन वसतीति। उदाहरणानि। प्रोर्णोनूयते। प्रोर्णुनाव। प्रोर्णुतः। प्रोर्णुतवानिति। यङैव च क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वा द्विर्वचनं न भवति। यदा तु भृशार्थेपि पौनःपुन्यं विवक्ष्यते तदा पापच्यते पापच्यत इति द्विर्वचनं भवत्येव। स भवानिति। सामान्यविशेषभावेन क्रियाभेदा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयतइति । भवति च। न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणो र्हि लविधानं क्रियासमभिहारे स्वार्थे यङ् । न वार्थौ विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । नानार्थत्वात् । का नानार्थता । कर्तृकर्मणोर्हि लोड्विधीयते । क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् । तचान्तरङ्गत्वाद्यङाभवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति। स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । भवति च । विभाषा यङ् । यदा न यङ् तदा लोट् । धातोरे ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् * । उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेण विशेषस्यासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम् । नहि कुटिलं क्रामतीति चङ्क्रम्यत इति गम्यते । अथ तेभ्यः क्रियासमभिहारे यङा भवितव्यम्, क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः । क्रियासमभिहारेच नैतेभ्यो यङा भवितव्यं भृशं जपति ब्राह्मणः भृशं समिधो दहतीत्येव । नित्यं कौ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच् ॥ २५ ॥ सत्यापेति किं निपात्यते सतयस्यकृञ्याप्युक् च । सत्यस्य कृञि आपुक् च निपात्यते णिच्च । सत्यं करोति सत्यापयति । अल्पत्वमिदमुच्यते । णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक् च * । णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक् चेति वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदाप-

---

अयो धातुसंबन्धः । स इति । भृशार्थ पौनः पुन्ययोः प्रतिपिपादयिषितत्वादेकतरस्मिन् यङ् प्रत्ययः । अपरस्मिंस्तु लोट् । लोटश्च केवलस्य समभिहारमभिव्यङ्क्तुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विर्वचनं प्रवर्तते । तत्रेति । लोड् वहिरङ्गः कर्त्राद्यपेक्षणाद्धातुसंबन्धापेक्षणाच्च । विभाषा यङिति । धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तनात् ॥

नित्यं कौ । नहीति । चङ्क्रम्यतइत्यस्माद्योर्थः प्रतीयते नासौ कुटिलं क्रामतीति वाक्येन शक्यः प्रत्याययितुमिति तदर्थानभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति । अर्थान्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने ,वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः । क्रियासमभिहार इति । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्यभावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहारदाच्छिद्य स्वीकृतत्वादिति भावः ॥

सत्यापपाश । आचार्यमतभेदप्रदर्शनार्थोनेकपक्षोपन्यासः । टिलोप इति । णाविष्ठ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यति सत्यापयति। यद्यापुक् क्रियते टिलोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि पुक्करिष्यते। एवमपि टिलोपः प्राप्नोति। एवं तर्ह्याक्करिष्यते। एवमपि टिलोपः प्राप्नोति। एवं तर्ह्यक् करिष्यते। एवमप्यनाकारान्तत्वात् पुङ्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याट् करिष्यते। एवमप्यनाङ्गत्वात्पुङ्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यापुट् करिष्यते। अथ वा पुनरस्त्वापुगेव। ननु चोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति। आपुक्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पुगेव। ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति। पुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अथ वा पुनरस्त्वागेव। ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति। आग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। सत्यापपाश॥

हेतुमति च॥ २६॥ कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति अहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तते इति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्। याव-

---

वदित्यतिदेशादिति भावः। अक्करिष्यत इति। तत्र पररूपे कृते अचोञ्णितीति वृद्धौ कृतायां पुगागम इति भावः। अना कारान्तत्वादिति। यद्यत्र वृद्धिः स्यादग्विधानमनर्थकं स्याद् अगागममन्तरेणापि तस्याः प्रसङ्गात् ततश्च तद्बाधनार्थमगागमः स्यादिति भावः। आपुडिति। तस्य च णिज्भक्तत्वादकारस्य पूर्वस्य टिलोपे सति सत्यापयतीत्यादि सिध्यतीति भावः।

हेतुमति च। कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणम्। तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणतत्समर्थाचरणलक्षणो हेतुमानिह गृह्यते। ननु सकलकारकसाध्यपाकाद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तदर्थावान्तरस्वसाध्यप्रेषणाद्यपेक्षः। यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षम्। तदपेक्षन्तु कर्तृत्वमेव। ततश्च पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः। नैष दोषः। णिच् प्रकृत्या धातुनैव तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावात्तन्नैवार्थे णिचीनुत्पादात्। प्रयोज्योपि हेतुमच्छब्देन न गृह्यते। तस्य द्रव्यत्वात्। णिचश्च स्वभावतः करणाधिकाराद्वा क्रियावाचित्वात्तस्मात् पारिशेष्यात् पाकाद्यर्थोयः प्रेषणादिलक्षणो लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते। कथमिति। यदा पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते न प्रयोजकसाध्योपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य करणस्य विशेषणं हेतुमतीति संपद्यते। यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वाधिश्रयणादि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ता हेतुमति चेत्युच्यते। यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इ-
त्येवब्रूयात्। नैतदस्ति। भवन्ति हि विषयसप्तम्योपि। तद्यथा। प्र-
माणे यत्प्रातिपदिकंवर्तते स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्ततइति। एव-
मिहापि हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति हेतुमति वा यो धातुर्वर्तत-
इति जायते विचारणा। अतउत्तरं पठति। हेतुमतीति कारको-
पादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं यथा तनूकरणे तक्षः। हेतुमतीति का-
रकमुपादीयते। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम्। एवं स-
ति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति यथा तनूकरणे तक्ष इति। त-
नूकरणमुपादीयते। यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति।
प्रकृत्यर्थविशेषणं हितत्तत्र विज्ञायते तनूकरणक्रियायां तक्ष इति।
अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणम्। को दोषः। इहहि उक्तः करोति प्रेषितः
करोतीति णिच् प्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषो भव-
ति। स्वशब्देनोक्तत्वान्न भविष्यति। प्रकृत्यर्थविशेषणेपि सति न दो-

---

वत् प्रयोजकव्यापारोपि पचादिवाच्यो भवति यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति। तदा प्रकृति-
विशेषणपक्षो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो द्योतकः संपद्यतइति पक्षद्वयस्य संभवाद्दोषद-
र्शनाच्च प्रश्नः। हेतुमत इति। हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः। कारकोपादानमिति। का-
रकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्ययं करोति निष्पादयति। प्रत्ययार्थ इति। प्रत्यय-
स्यार्थः प्रयोजनं स सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति। वाचकत्वात् प्रत्ययस्य। प्रकृति-
विशेषणे तु प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद् द्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः। अथ वा-
र्थोभिधेयमुच्यते सचान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थत्वात् प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति
सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति। यथा तनूकरणइति। यदा विकरणार्थाः कर्त्रा-
दय इति पक्षस्तदा तनूकरणशब्देन कर्त्ताभिधीयते तदा साधर्म्येण दृष्टान्तः। यदा तु
सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम्। यथा तनू-
करणं प्रकृत्यर्थो न तथा हेतुमद्व्यापार इत्यर्थः। परस्तु साधर्म्येण दृष्टान्तं सार्वधातुकत्वं
च कर्त्रादीनां मन्यमान आह। यदीति। अस्त्विति। विनापि णिचा पञ्चभिर्हलैः कृष-
तीति प्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते। पचतीत्यादौ तु द्योतको
णिज्नास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः। उक्तः करोतीति। प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृ-
त्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज् भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि प्राप्नोति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

षः। यत्र नान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते। यत्र ह्यन्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते। इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति उभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषः। प्रधानकर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते। यश्चात्राप्रधानं कर्ता सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया। इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति अव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इतिकृत्वा गत्यर्थानां क्तः कर्तरीति कर्त्तरि क्तः प्राप्नोति। इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्तइति अव्यतिरिक्तोहिंसार्थ इति कृत्वा न गतिहिंसार्थेभ्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम्। यदि प्रत्ययार्थविशेषणं पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा। इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः। इह चैधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्नइति षष्ठी न प्राप्नोति। इह च भेदिका दे-

---

हेतुमद्विशेषणत्वात्करोत्यर्थस्य। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूक्तार्थत्वाण्णिजभावः। यत्रेति। यस्यार्थस्य द्योतनाय णिज्विधीयते। स यदा शब्दान्तरावगतो भवति तदा प्रयोजनाभावाद् णिज् भवतीत्यर्थः। उभयोरिति। धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि लकारेणोत्पत्तव्यम्। यदा च पचिना द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोभिधीयते णिच्प्रत्ययः केवलं स्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकस्तदा धातुवाच्यव्यापारसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात्। ततः पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति प्रसज्येतेत्यर्थः। प्रधानकर्तेति। प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वाण् ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्तापि प्रधानमिति भावः। गमित इति। प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्तस्य कर्तरि प्रयोजके क्तः प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क्त इष्यते। तदुक्तम्। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति॥ व्यतिभेदयन्तइति। प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहारो न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यम्। भवति हीति। ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्व्यापारेणेप्सिततमत्वात् प्रयोज्यस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातुवाच्यत्वाद्धातुवाच्यव्यापारापेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वाल्लेनाभिधानं प्राप्नोतीति दोष उक्तः। ग्रामं गमयतीति। ण्यर्थस्यैव ग्रामः प्रयोज्यस्य कर्मेति भावः। षष्ठी न प्राप्नोतीति। ण्य-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्त्तरि षष्ठी न प्राप्नोति। इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणा-मणीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एतेषामेव ण्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति । यदप्युच्यते इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयति इति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्य-र्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति। नासावेवं प्रेष्यते ग-च्छ ग्राममिति । कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रा-मं गच्छ ग्रामाय गच्छेति । यदप्युच्यते इह च एधो दकस्योपस्का-रयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति ष-ष्ठी न प्राप्नोतीति । नासावेवं प्रेष्यते उपस्कुरुष्वैधो दकस्येति। क-थं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधो दकस्योपस्कुरुष्वे-ति । यदप्युच्यते इह भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्त्तरि षष्ठी न प्राप्नोतीति । उक्तं तत्र कर्तृग्रहणस्य प्रयो-जनं कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि षष्ठी यथा स्यादिति । यदप्युच्यते इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा

र्थस्य कर्मत्वादिति भावः सुट्तु करोतिधात्वाश्रयत्वाण् णिजुत्पत्तावपि तद्रूपसन्निधाना-त्सिध्यत्येवेति तन्नाचूचुदत् । प्रयोज्ये कर्त्तरीति । तस्याप्राधान्यादिति भावः । अभिषाव-यतीति । ण्यर्थस्योपसर्गो विशेषक इति भावः । एतेषामेवेति । ण्यर्थस्यप्राधान्यात्तेनेप्सि-ततमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा । न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातन्त्र्यात् परत्वात्कर्तृ-संज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम् । प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यात् प्रधानाप्रधानव्यापारसंनि-धौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वान्नियमेन तु प्रधानप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमि-त्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वं भवत्येव । तदुक्तं हरिणा । गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वातन्त्र्येणाभिधीयत इति ।। नासाविति । ग्रामः प्रकृत्यर्थ-स्य कर्म न तु ण्यर्थस्येत्यर्थः । साधनविशिष्टामिति । ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः । स च प्रेष्यते गमयते । कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपीति । प्रधानचरैरपि कर्तृ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोतीति। नासावेवं प्रेष्यते सुनुअभीति। कथं तर्हि उपसर्गविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते अभिषुणिविति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्। यावता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च। बाढं युक्तम्। इह पचिः कः प्रधानार्थः। यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत्स्वर्थः स्यात्। अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः। हेतुः कर्तास्य स हेतुमान् हेतुमतीति। हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे भिक्षादिषु दर्शनात् *। हेतु-

---

रेत्यर्थः। सुनु अभीति। न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्यमभिशब्देन द्योत्यते। अपि तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूयो दर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः। यासाविति। तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनन्तरञ्च फलोत्पादादिति भावः। तदुक्तं हरिणा। अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः। प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यतेति। तत्र यथाधिश्रयणादयस्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि। द्योतकस्तु णिजपेक्ष्यतइत्यर्थः। न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः तेषामक्रियारूपत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वाद्विक्लित्तिश्चात्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणमिष्टकाः पचन्तीत्यादौ तस्यासंभवादित्याहुः। पच्यर्थः स्यादिति। संभावने लिङ्। संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेरत एव संशयाद्विचार्य प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण व्यवस्थापितस्तद्दोषाणांपरिहृतत्वात् पक्षान्तरे दोषाणां चापरिहारात्। अथ वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोपि स्थापितस्तत्पक्षभाविनां दोषाणां सुपरिहरत्वात्। तथा हि। यदुक्तं द्वयोः कर्त्रोर्लिनाभिधानं प्राप्नोतीति नायं दोषः। प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव णिचा द्योतनात् प्रधान एव कर्तरि लोभविष्यति ना प्रधाने णिचा द्योतकेन प्रधानभूतगत्यर्थत्वं निवर्तितं गमनारूपस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति प्रयत्नात् प्रयोजककर्तरि क्तस्यानुत्पत्तिः। व्यतिभेदयन्तइत्यत्रापि हिंसनलक्षणः प्रधानं धात्वर्थो न तु हिंसारूप इत्यात्मनेपदनिषेधाभावः। अथेति। यद्यपि षष्ठ्यर्थस्तस्यार्थश्च मत्वर्थत्वेन निर्ज्ञातस्तथापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थापरिज्ञानात्तद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्यापरिज्ञानात् प्रश्नः। स चार्थाद्धेतुविषय एवावतिष्ठते को हेतुरिति किं प्रयोजको हेतुरथ निमित्तमात्रम्। हेतुः कर्तेति। हेतुः प्रयोजक इति भावः। नावश्यमिति। तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तस्य [illegible] प्रयोज्यक्रियासिद्ध-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

निर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः । यावद् ब्रूयान्निमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति । किंप्रयोजनम् । भिक्षादिषु दर्शनात् । भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीति । किं पुनः कारणं परिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रैषणमध्येषणं चेति, भिक्षाश्चाचेतनाः । नैष दोषः । नावश्यं स एव वासं पयोजयति य आह्वोष्यतामिति ब्रवीति किं तर्हि तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासं प्रयोजयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । तथा कारीषोऽग्निर्निर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति । इह कश्चित्कंचिदाह पृच्छतु मा भवान् अनुयुङ्क्तां मा भवान् इति, अत्र णिच् कस्मान्न भवति । अकर्तृत्वात् । नह्यसौ संप्रति पृच्छति । तूष्णीमास्ते । किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः । । भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम् । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियामकार्षीद् इमां क्रियां करिष्यतीति । इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते । न चासौ संप्रति पृच्छति न चासौ प्रक्ष्यति । तूष्णीमास्ते । यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते । अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं पृच्छति वर्तते । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्विति । कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते । कथम् । कर्ता अस्या क्रियाया भवेति ।

रित्यर्थः । पृच्छतु मा भवानिति । पृष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । एकविषयत्वाल्लोडादेर्णिचश्च पर्यायप्रसङ्गः । अकर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको न हेतु संज्ञकः इत्यर्थः । तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वमेव तस्याधीयमानं प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवेति । यथा राजा भव युध्यस्वेति राजत्वमेवाधीयते । यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिजभावः । इतरो वर्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति । किं च भो इति । अभिसंबन्ध इति । भूताया भाविन्याश्च क्रियायाः कर्त्राभिसंबन्धो भूतो भावी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अथ कथमिति । असत्यर्थे शब्दप्रयोगासंभवात् । अभिसंबन्ध इति बुद्धिपरिवर्तिन्यर्थे [illegible]सत्यपि शब्दप्रयो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते। अथापि कथं चित्कर्ता स्यात् एवमपि न दोषः। लोटोक्तत्वात्। प्रैषस्य णिज् भविष्यति। विधीयन्ते ह्येतेष्वर्थेषु प्रैषादिषु लोडादयः। यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योर्थो भवति भवति तत्र णिच्। तद्यथा। आसय शाययेति। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः *। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या। एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति। तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् *। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा। कुतः। नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात्। नाना क्रियाः कृषेरर्थाः। नावश्यं कृषतिर्विलेखनएव वर्तते। किं तर्हि। प्रतिविधानेऽपि वर्तते। यदसौ भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः। अतश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते यज्यादिषु चाविपर्यासः *। यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः। पुष्यमित्रो यजते याजका याजयन्तीति। तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका यजन्तीति। यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् *। यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः। कुतः। नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्।

गादिति भावः। न च कर्तेति। तस्यैवाधीयमानत्वात्। तदुक्तं हरिणा। द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्यादेर्लोड् विधीयते। सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति। अथापीति। दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परिहारोभिधीयत इति भावः। लोटोक्तत्वादिति। एकविषयत्वाण्णिचो लोडादीनां च पाक्षिकत्वाद्यदा लोडुत्पद्यते तदा तेनैवाभिहितत्वात् प्रैषस्य णिज् न भविष्यति। एकान्त इति। कृषावसामर्थ्यं दर्शयति। तूष्णीमासीन इति। व्यापाराभावकथनम्। कश्चिद्धि सामर्थ्यातिशयाद्युगपत्पञ्चभिर्हलैः कृषेत्पर्यायेण वेति तन्निराकरणाय एकान्ते तूष्णीमासीन इत्युक्तम्। तत्र पञ्चभिर्हलैर्भूमिमन्यैः कर्षयतीत्यर्थावगमाण्णिचि सति कृषतीति न प्राप्नोतीति तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः। प्रतिविधानेपीति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थाचरणलक्षणे वर्तत इत्यर्थः। धातुनैव चोपपदसहितेन तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वाण्णिजभावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्ष आत्मनेपदाभावश्च। यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते तदा भवत्येव पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति णिच्। यज्यादिष्विति। यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात् प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वाण्णिच्प्रसङ्गनिवारणाय वचनम्। नानाक्रिया इति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

नाना क्रिया यजेरर्थाः । नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपणएव वर्तते । किं तर्हि । त्यागे ऽपि वर्तते । तद्यथा । अहो यतइत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति तं च पुष्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति । तत् करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् * । तत् करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्रं करोति सूत्रयति सूत्रयतीति । इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये षष्ठी उत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेवं भवति । योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते अस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् * । आख्यानात्कृदन्तात्णिज्वक्तव्यः । तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे । कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयतीति । आख्यानाच्च प्र-

---

तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रक्षेपवचने द्रष्टव्यः । इह व्याकरणस्येति । लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्ततइति भेदनिबन्धना षष्ठी । यदा तु लक्षणएव सूत्रे व्याकरणशब्दोवर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी । यदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति सामानाधिकरण्यं तदा यथा मुण्डयति माणवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति । योसाविति । वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते । णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावातिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दस्संपद्यते । तदुक्तं परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् । परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विशिष्टक्रियावचनः । आख्यानादिति । आख्यायतइत्याख्यानमिति वृत्तमुच्यते । प्रकृतिवदिति । णिचो या प्रकृतिः कंसवधादिः तयातुल्यं कंसादि कारकं भवति । यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिपन्नाख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः । प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसादेः पृथक्कृतत्वात् कंसमघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्याङ्गसंज्ञायामडादयः कंसादेर्न भवन्ति । वत्करणाच्च स्वाश्रयमपि भवति । पुष्येण योजयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः । अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्ततइति प्रकृतिवत् प्रकृतेरिव प्रकृतिवद् ण्यन्तस्य कारकमित्युभयथातिदेशाश्रयणात् क्व चित्कश्चित्परिगृह्यते । प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजागमनादौ न लोपाद्यपि निवर्ततइति राजानमागमयतीत्याद्युपपन्नं भवति । कंसवधमिति । यद्यप्यत्र सन्नियोगनिर्दिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति वधादेशनिवृ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तिषेधः। आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। आख्यानमाचष्टइति। किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतानि आख्यानानि तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यम्। आहो स्वित् क्रियाख्यानमात्रात्। किं चातः। यदि संज्ञाभूतेभ्यः। इह न प्राप्नोति राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीति। अथ क्रियाख्यानमात्रम्। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ *। दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति। दृश्यर्थायामिति किमर्थम्। यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्टइत्येव तदा भवति। आङ् लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् *। कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे। आङ्लोपश्च कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीति। चित्रीकरणे प्रापि *। चित्रीकरणे प्राप्त्यर्थे कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते। सूर्यमुद्गमयति। नक्षत्रयोगे ज्ञि *। नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति मघा-

---

त्तिस्सिध्यति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजयतीति कुत्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावान्निवृत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते। किं पुनरिति। कंसबन्धनलोपाख्यानादीनीत्यर्थः। दृश्यर्थायामिति। यदारण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाशएवं विधा मृगा रमन्तइति तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति। यदा हि ग्राम इति। ग्रामे मृगाणामसंभवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः। दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम्। राजागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेपि णिज् भवति। आरात्रिविवासमिति। यावद्रात्रेर्विवासोतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः। चित्रीकरणइति। आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत् प्राप्नोतीत्यस्यार्थे णिज् वक्तव्यः। संभावयतइति। भू प्राप्तावात्मनेपदीत्यस्य रूपम्। पुष्येणेति। पुष्यो योगक्रियायाः कर्ता सहि चन्द्रमसं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भिर्योजयतीति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम् । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात्सामान्येनैवात्र णिज् भविष्यति हेतुमतीति । किं कारणम् । हेतुतो ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद् भवति । तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च । न सिध्यति । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासावादित्यं प्रयोजयति । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् । यं भवान् स्वतन्त्रप्रयोजकंमुक्तसंशयं न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्यम् । कथम् । प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्षा । प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किंचिद् भवति देवदत्ते चादित्ये च । नेह कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते । सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते । ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यति इह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा ये एते दासाः कर्मकरा नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते भक्तं चैलं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति । तथा यएते शिल्पिनो नाम एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते मित्राणि च नो भविष्यन्तीति । वेतनं च लप्स्यामहे एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम् । यदि कश्चित्प्रयोजको नाम कुर्वतो भवति तेनैतत्तुल्यम् । यदि तर्हि सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः । यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ईदृशौ वर्ध्रौ कुरु ईदृशौ पुटकौ कुरु इति । आदित्यस्याप्यभिप्राये सज्जते । एष तस्याभिप्राय उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयेय इति तं चास्यादित्योऽभिप्रायं निर्वर्तयति । भवेदिह वर्त-

---

संबध्नाति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् षष्ठ्यभावे तृतीयासमासः । तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृतिवदतिदेशात्कर्तरि तृतीया भवति । लकारस्तु प्रधानएव कर्तरि भवति नातिदेशिके । सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यलक्षणेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः । देवदत्ते चेति । देवदत्तविषयान्यस्य हेतुतेत्यर्थः । परिभाषा इति । दण्डनादिकाः । यदभिप्रायेष्विति । तदुक्तं हरिणा । निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये । अभिप्रायानुरोधोपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धयइति । सज्जन्तइति । भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् । परस्मैपदी

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मानकालता युक्ता स्याद् उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयतीति तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति। इह तु कथं वर्तमानकालता कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति। चिरहते च कंसे चिरबद्धे च बलौ। अत्रापि युक्ता। कथम्। ये तावदेते शोभिका नाम एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति। चित्रेषु कथम्। चित्रेष्वपि उद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसस्य कृष्णस्य च। ग्रन्थिकेषु कथम्। यत्र शब्दग्रन्थनमात्रं लक्ष्यते। तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद् बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति। आतश्च सतः। व्यामिश्रिताश्च दृश्यन्ते। केचित् कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेवभक्ताः। वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति। केचित्कालमुखा भवन्ति केचिद् रक्तमुखाः। त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घानिष्यते कंसः किं गतेन हतः कंस इति। हे तुमति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

कण्ड्वादिभ्यो यक्॥२७॥ किमर्थः ककारः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते न चायं धातोर्विधीयते। कण्ड्वादीनि हि

तु सज्जिः ग्लुचुषस् जगताविति। चिरहत इति। चिरप्रवृत्तत्वाद्वध्यघातकभावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वासंभवात्। उपसंख्यानारम्भे तु न दोष आख्यानस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः। शोभिका इति। कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः। कंसानुकारी नटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः। ग्रन्थिकेष्विति। कथकेष्वित्यर्थः। तेपीति। तदुक्तं हरिणा। शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयतां गतान्। प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यतइति। शिष्टं भाष्यं स्पष्टम्॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम्॥

कण्ड्वादिभ्यो यक्। किमर्थ इति। द्वैविध्यं कण्ड्वादीनां दर्शयितुमुपन्यासः। क-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रातिपदिकानि। कण्ड्वादिभ्यो वावचनम् *। कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम्। अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत। तत्र को दोषः। तत्र धातुविधितुक्-प्रतिषेधः *। तत्र धातुविधिस्तुकश्च प्रतिषेधौ वक्तव्यः स्यात्। कण्डूौ कण्ड्वः। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङावित्युवङादेशः प्रसज्येत। इह कण्ड्वा कण्ड्वे इति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्रतिषेधः प्रसज्येत। तुक् च प्रतिषेध्यः वल्गुर्मन्तुरिति। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। ह्रस्वयलोपौ च *। ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम्। ह्रस्व। वल्गुर्मन्तुरिति। किमर्थमिदं न ह्रस्व एवायम्। अन्तरङ्गत्वाद् यक्कृद्यकार इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। ह्रस्व। यलोप। यलोपश्च वक्तव्यः। कण्डूर्मन्तुर्वल्गुरिति। किमर्थमिदं न वलीत्येव सिद्धम्। वलीत्युच्यते न चात्र वलं पश्यामः ननु च क्विब्वलादिः। क्विपो लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां वलि लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् क्विब्लोपः। नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः कृते यलोपे प्राप्नोति। अकृते ऽपि। नित्यत्वात् परत्वाच्च क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावाद् न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। अथ क्रियमाणेऽपि वावचने यदा यगन्तात् क्विप् तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति। नैतेभ्यस्तदा क्विबुत्पद्यते। किं कारणम्। अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्युच्यते न

कारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते। कण्ड्वादिभ्यो वावचनमिति। यदा कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र को दोष इति। नित्येऽपि प्रत्यये क्विपा कण्डूरित्यादि सिध्यतीति भावः। क्विपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह। तत्रेति। कण्डूयशब्दात् क्विपि विहिते ऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वमुवङि कर्तव्ये नास्ति। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति निषेधात्। अथापि स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात् तथापि वकारस्योठ् करिष्यते। आदिष्टादचः पूर्वो वकार इत्यूठि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः। अत एवोठः पुनरुवङ् न भवति तत्र कण्डूशब्दादौजसोः कृतयोरुवङ् प्राप्नोति। ओः सुपीति तु यणादेशो ऽसंयोगपूर्वस्योक्तः। नित्यत्वाच्चेति। वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते। वर्णाश्रय इति। वल्रूपाश्रयो व्योर्लोपः न तु प्रत्ययाश्रयः। वावचने तु सति पक्षे यगनुत्पादाद्यथेष्टं सिद्धिः। नैतेभ्य इति। कर्तरि क्विपो

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

चैतेभ्यः तदा क्विब् दृश्यते। यथैव तर्हि क्रियमाणेपि वावचने अन्येभ्योपि दृश्यतइत्यत्र क्विब् न भवति। एवमक्रियमाणे पि वावचनेन भविष्यति। अवश्यमेतेभ्यः क्विबेषितव्यः। किं प्रयोजनम्। एतानि रूपाणि यथा स्युरिति। तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उभयं कण्ड्वादीनि धातवश्च प्रातिपदिकानि च। आतश्चोभयम्। कण्डूयतीति हि क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते। अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य सांनिध्ये। अपर आह। धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंजनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः॥ १॥ इति। कण्ड्वादिभ्यो यक्॥

कर्मणिङ्॥ ३०॥ किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। ऋणीतीति वृद्धिर्यथा स्यादिति। क्रियमाणेऽपि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति। किं कारणम्। क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति। अत उत्तरं पठति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः *। णिङि णित्करणं सावकाशम्। कोवकाशः। सामान्यग्रहणार्थो णकारः। क्व सामान्यग्रहणार्थेन णकारेणार्थः। णेरनिटीति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। ङित्करणमपि सावकाशम्। कोवकाशः। सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। अत्रैव। शक्योत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र ङकारानुबन्धाद् वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोनु-

---

विधानात् कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः। अवश्यमिति। संपदादित्वाद्भावे कर्तव्य इति भावः। वेदनामात्रस्येति। वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव स्वार्थे यग् भवति प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ सत्यां कण्डूरित्यादिरूपसिद्धिः। कस्य चेति। धातुविधान प्रतिबद्धार्द्धधातुकसंज्ञाश्रयगुणनिषेधार्थात्ककारासञ्जनादपि धातुः कण्ड्वादिर्यकमुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः। आह चेति। दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुत्वमेषां निश्चीयते। नित्ये हि धातुत्वे नित्ये च यकि सति अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घस्य सिद्धत्वाद्दीर्घपाठोनर्थकः स्यादित्यर्थः।

कर्मणिङ्। प्रतिषेधबलीयस्त्वादिति। प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद् बाधकत्वाद् ब-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

बन्ध आसङ्क्तव्यः। ङित इत्यात्मनेपदं यथा स्यात्। एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति। यदयं न कम्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति। मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात् *। मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अर्थवान् मित्प्रतिषेधः। कोऽर्थः। णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं मा भूदिति। ननु तस्या अपि क्ङितिचेति प्रतिषेधेन भवितव्यम्। न भवितव्यम्। उक्तमेतत्। क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधारोरवीत्यर्थमिति। एवं तर्हि णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। णिङा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। णिङ्येव तर्हिमा भूदिति। णिङि च न प्राप्नोति। किं कारणम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति। किं कारणम्। णिङा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। यत्तच्चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति तत्कमेर्णिङि माभूदिति। किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत। यथाप्राप्तं कमेर्ह्रस्वत्वमेव। तत्रायमप्यर्थः। ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। मितां ह्रस्व इति। का रूपसिद्धिः। अशमि अशामि। शमंशमम्। शामंशामम्। इष्टा सिद्धम्। न सिध्यति। नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः चिण्णमुलोः स इ-

---

लीयस्त्वम्। णिजन्तस्येति। कामयमानं प्रयुङ्क्त इति णिच्। णिङो वेति। णिजनिमित्ता या वृद्धिस्तस्या णिङ्निमित्तं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यज्ञापको णिङ् वृद्धे रित्यर्थः। णिङि चेति। ह्रस्वत्वमिति शेषः असिद्धमिति। ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः। स्थानिवद्भावादिति। क्विलुगुपधात्वेत्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम्। तथा च पटयतीत्यत्रवृद्धौ कर्तव्यायां निषेधो न भवति। किं पुनरिति। कमेर्णिङि वृद्धिप्रतिषेधाभावादित्यं ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

द्धिप्रतिषेधो न णिचि। इह तर्हि। अजनि अजानि जनंजनम्। जानंजानम्। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति सोपि चिण्कृतोऽ ऽेव न णिचि। णिज्व्यवहितेषु तर्हि यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात्। शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशामि। शमंशमम्। शामंशामम्। शंशमयतेः। अशंशमि अशंशामि। संशमंसंशमम्। संशामंसंशामम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानांह्रस्वो भवतीत्युच्यते। यश्चात्र णिः चिण्णमुल्परः नतस्मिन्मिदङ्गम्। यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ णिश्चिण्णमुल्परः। णिलोपे तर्हिकृते चिण्णमुल्परः। स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुल्परः। अथ दीर्घोन्यतरस्यामित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतावता सिध्यति। एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनम्। दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवतीति। स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदा खल्वप्यायादय आर्द्धधातुके वा भवन्ति तदा णिचि णिङ् नास्ति तदर्थं च मित्प्रतिषेधः स्यात्। तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः नचैषा इग्लक्षणा वृद्धिरिति। कमेर्णिङ्॥

आयादय आर्द्धधातुके वा॥ ३१॥ कथमिदं विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति। आहो स्विदायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति। किंगतमेतदियता सूत्रेण आहो स्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावदा

मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति क्रियमाणस्तु णिङि वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः। उपसंख्यानं कर्तव्यं स्यादिति। पाक्षिकवृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः। एतदिदानीमिति। ततश्च पाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधो न ज्ञापकः। यदेति। अणिङन्तात्कमेर्यदा णिच् क्रियते तदा ह्रस्वनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः।

आयादयः। आर्द्धधातुकइति परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः। द्वयोरपि च पक्षयोर्दोष इति मत्वा प्रश्नः। कथमिति। आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति। निवृत्तिशब्द उत्पत्तिशब्दो वा निर्देष्टव्यइति मन्यते। यदा तावदिति। एतद्वाक्यनिरपेक्षैरायादिविधानवा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदाऽविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनुक्रम्य आयादय आर्द्धधातुके वेत्युच्यते। यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तच्चेदं च। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। आर्द्धधातुके वा। ऋतेरीयङ्। आर्द्धधातुके वा। कमेर्णिङ्। आर्द्धधातुके वेति। कस्मात्र विशेषः। आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकम् आयादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः*। आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभयथानिष्टं प्राप्नोति। यदि विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति। गुपिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति। इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपांचकार गोपेति। इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति। गोपायांचकार गोपायेति। अथ विज्ञायते आयादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति। गुपिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति। इदं चानिष्टं न प्राप्नोति। गोपांचकार गोपेति। इदं त्विष्टं न सिध्यति। गोपायांचकार गोपायेति। इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकारेति। कथम्। अस्त्वचायादिप्रकृते र्यदार्द्धधातुकं लित् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आम्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणास्तद्वत्। इदं तर्हीष्टं न सिध्य-

---

क्ये: परनिमित्तानपेक्षा आयादयो यदा विधीयन्ते तदानेनार्द्धधातुके तेषां पक्षे निवृत्तिः क्रियते। यद्यपि नित्याश्शब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियायां क्व चिदुत्पन्नस्य लोपादिद्वारेण निवृत्तिः क्रियते। क्व चिदपवादविधानेनोत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञाप्यते। ततो निवृत्तिपक्षो नानुपपन्नः। यदेति। यदा सूत्रत्रयस्यायं योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां सत्यामार्द्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्तइति पक्षः। यदि तर्ह्येकवाक्यता ततः सार्वधातुकआयादयो नोत्पद्येरन्। नैष दोषः। गुपूधूपेत्यत्रै वार्द्ध धातुके वेति वक्तव्ये पृथक्पाठात्सार्वधातुकेप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते आर्द्धधातुक एव त्वेकवाक्यतया विकल्पेन विधीयन्ते। गुप्तेरिति। गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारेण क्तिनो बाधनाद् गुप्तिर्न सिध्यति। आमि परत आयस्य पाक्षिक्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति। दोषोपलक्षणं चैतत् गुप्त इत्यपि न सिध्यति। क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसङ्गात्। न च प्रत्ययलोपसूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाश्रितम्। गोपायतीति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति गोपायेति। सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम्*। सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेणायादीनां वाविधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि। स्यादिबलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्*। स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति। किं कारणम्। विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्। तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च। स्यादीनामवकाशः करिष्यति हरिष्यति। आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायतीति। इहोभयं प्राप्नोति गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति। परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्ति। न वायादिविधानस्यानवकाशत्वात्*। न वैष दोषः। किं कारणम्। आयादिविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशा आयादयः। उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति। ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः गोपायति धूपायतीति। अत्रापि शप् स्यादिर्भवति। यद्यत्रापि शप् स्यादिर्भवति। न त्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा। अन्यदिदानीमेतद्। यदुच्यते नास्ति विशेष इति। यत्तु तदुक्तम्। आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति स नास्त्यवकाशः। अवश्यं खल्वप्यत्र शप्स्यादिरेषितव्यः। किं प्रयोजनम्। गोपायन्ती धूपायन्तीति शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यो नुम् यथा स्यात्। यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारः यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते। सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमायादिभ्यो यदार्द्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभयथा निष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। आर्द्धधातुक इति नैषा परसप्तमी। का तर्हि। विषयसप्तमी। आर्द्धधातुके विषयइति। तत्रार्द्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेरायादिषु वा कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति

विशेषाभावादत्र शपोनुत्पत्तिरित्यायादीनामवकाशं मन्यते। अन्यदिदानीमिति। विशेषाभावेपि लक्षणवशात् प्रवर्त्यं शपेति भावः। कामयतइत्यत्र तु विशेषोस्त्येव। । शपमन्तरेणास्य रूपस्याभावात्। यथा पुनरिति। वार्तिककारेण तु सिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति ब्रुवता सूत्रभेदेन परिहार उक्तो ऽवश्यकर्तव्ये च सूत्रभेदे शपि नित्यमिति न्यासः कर्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः। ननु तौदादिकत्वाद्विच्छेः शेन भाव्यं न तु शपा। एव तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदसिति शिति नित्यमिति तु न्यासः

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स ततो भविष्यति। आयादय॥

सनाद्यन्ता धातवः॥ ३२॥ अन्तग्रहणं किमर्थं न सनादयो धातव इत्येवोच्येत। केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति। तदन्तविधिना। अत उत्तरं पठति। सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् *। किमुक्तम्। पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणम्। अयं चापि संज्ञाविधिः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। नभूवादयो धातव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते। न चेमे तत्र पठ्यन्ते कथं तर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति। अस्तेर्भूः ब्रूवो वचिःचक्षिङः ख्याञिति। यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते। प्रकृतयस्त्वेषां पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्। इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्था आदिश्यन्ते। ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्। न सिध्यति। आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः। इमे अप्यादेशाः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते। नचेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः। षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते। अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति कैप्यण्कृतं प्राप्नोति। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन्श्नम्श्नाश्नुरिति।

कर्तव्यः॥

सनाद्यन्ता। भूवादय इत्येवेति। भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः। ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः। पाठेनेति। आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता तेनाणवयत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वनामादयो निवर्तिता भवन्तीति भावः। स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छति। कथं तर्हीति। ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव। नैतदस्ति। नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहातिदिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम्। जग्धादीनां तु पाठशङ्कापि नास्ति। येषां त्वर्थ इति। इष्यादीनामित्यर्थः। न चेम इति। रूढिशब्दस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिनिर्दिष्टस्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सनाद्यन्ता धातवः ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥ इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोऽपवाद इति। तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गः अयमपवाद इति इमे ब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादाः शबादयः स्यादयश्च। यदि यगुत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च। अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम् *। अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। शबादीनामवकाशः पचति पठति। स्यादीनामवकाशः पच्यते यच्यते। इहोभयं प्राप्नोति पच्यति यच्यति। परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति। अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः *। अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः। अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते। कर्तरि शप्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन्। एवं तर्हि यक्शपावुत्सर्गौ अपवादाः श्यन्नादयः स्यादयश्च। एवमपि अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यन्नादिबाधनम् *। अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। श्यन्नादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति। स्यादीनामवकाशः। पच्यति यच्यति। इहोभयं प्राप्नोति देविष्यति सविष्यतीति। परत्वाच्छ्य-

---

इमेपीति। क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः। अत्र चोदयन्ति। यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तदा तदन्तविध्यभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिबन्धनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेष्यन्ते। यङ्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातो स्वार्थे विधीयते आयादयश्च शुद्धएव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्य चिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाभावाद्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। अत्रोच्यते। कर्तुमिच्छतीति करणाद्भ्रुवर्थे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दस्सनन्तं आदिश्यतइति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम्। एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोलूयशब्दआदिश्यते। गुपेः प्रसङ्गेगोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः॥

स्यतासी। उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति। इमे इति। यगुत्सर्ग इति। भावकर्मग्रहणानुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः। अपवादविप्रतिषेधादिति। यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनांच विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छबादयः स्युरित्यर्थः। अपवाद इति। यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यको ऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स ततो भविष्यति। आयादय॥

सनाद्यन्ता धातवः॥ ३२॥ अन्तग्रहणं किमर्थं न सनादयो धातव इत्येवोच्येत। केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति। तदन्तविधिना। अत उत्तरं पठति। सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् *। किमुक्तम्। पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणम्। अयं चापि संज्ञाविधिः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। नभूवादयो धातव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते। न चेमे तत्र पठ्यन्ते कथं तर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति। अस्तेर्भूः ब्रूवो वचिः चक्षिङः ख्याञिति। यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते। प्रकृतयस्त्वेषां पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्। इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्था आदिश्यन्ते। ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्। न सिध्यति। आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः। इमे अप्यादेशाः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते। नचेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः। षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते। अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति क्यप्यण्कृतं प्राप्नोति। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन्श्नम्श्नाश्नुरिति।

कर्तव्यः॥

सनाद्यन्ता। भूवादय इत्येवेति। भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः। ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः। पाठेनेति। आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता तेनाणवयत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वनामादयो निवर्तिना भवन्तीति भावः। स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छति। कथं तर्हीति। ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव। नैतदस्ति। नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहातिदिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम्। जग्धादीनां तु पाठशङ्कापि नास्ति। येषां त्वर्थ इति। इष्यादीनामित्यर्थः। न चेम इति। रूढिशब्दस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणादेषामेव स्थानिनिष्टस्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सनाद्यन्ता धातवः ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥ इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोपवाद इति। तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गः अयमपवाद इतिइमे ब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादाः शबादयः स्यादयश्च। यदियगुत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च। अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम् *। अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादिनां बाधनं प्राप्नोति। शबादीनामवकाशः पचतिपठति। स्यादीनामवकाशः पच्यतेयच्यते। इहो भयंप्राप्नोति पक्ष्यतियक्ष्यति। परत्वाच्छबादयःप्राप्नुवन्ति। अववादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः*। अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः। अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते। कर्तरि शप्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि षबादयो बाधेरन्। एवं तर्हि यक्शपावुत्सर्गौ अपवादाः श्यन्नादयः स्यादयश्च। एवमपि अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यन्नादिबाधनम्*।अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। श्यन्नादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति। स्यादीना मवकाशः। पक्ष्यति यक्ष्यति। इहोभयं प्राप्नोति देविष्यति सविष्यतीति। परत्वाच्छ्य-

---

इमेपीति। क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः। अत्र चोदयन्ति। यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तदा तदन्तविध्यभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिबन्धनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेष्यन्ते। यङ्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातो स्वार्थे विधीयते आयादयश्च शुद्धएव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्य चिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाभावाद्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। अत्रोच्यते। कर्तुमिच्छतीति करणाङ्गइषर्थे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दस्सन्नन्तं आदिश्यतइति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम्। एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोलूयशब्दआदिश्यते। गुपेः प्रसङ्गेगोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः॥

स्यतासी। उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति। इमे इति। यगुत्सर्ग इति। भावकर्मग्रहणाननुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः। अपवादविप्रतिषेधादिति। यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनांच विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छबादयः स्युरित्यर्थः। अपवाद इति। यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यको ऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्नादयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । शप् स्यादिभि र्बाध्यते । तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नैष दोषः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्यय विधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते । सार्वधातुके यक् स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति । कर्तरि शप् स्य तासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । दिवादिभ्यः श्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । अथ वान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता । लावस्थायामेव स्यादयः । सार्वधातुके श्यन्नादयः । स्यतासी

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥ सिबुत्सर्गः छन्दसि सनाद्यन्तेनेषत्वाद्यर्थः ॥ सिबुत्सर्गश्छन्दसि कर्तव्यः । सनाद्यन्तेनेषत्वाद्यर्थः । सनाद्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । नेषत्वाद्यर्थः । इन्द्रो

लावस्थायामिति । ननु च परत्वाल्लादेशैर्भाव्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम् । कृतेष्वपि स्यादिषु आवृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारेपि धातोर्विहितस्य लस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाल्लादेशानां प्रसङ्गात् । एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थ विशेषो वा कर्त्रादिराश्रितः । श्यन्नादयस्तु तदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गाः । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यं कृतेषु लादेशेषु स्यादयः क्रियन्तइति । अन्यथा तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं न विकरणस्य स्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधतइत्यस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात् । यदि हि लावस्थायां तासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सति शिष्टत्वाल्लसार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽप्राप्तानुदात्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत । ये त्वाहुः । संख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्मैपदप्रकरणेन च लादेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लादेशानां बहिरङ्गत्वाल्लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति तैस्तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थं ज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति ॥

सिब्बहुलम् । सिबुत्सर्ग इति । परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब् विधेयः । तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सत्यां नेषत्वादीनि सिध्यन्ति । नीशब्दातिसपि गुणे

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

नस्तेन नेषतु। गावोनेष्टादिति। प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् *। प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यन्तरं नेषः नेषतु नेष्टादिति दर्शनात्। नेषतु नेष्टादिति हि दृश्यते। अथ किमर्थः पकारः।स्वरार्थः अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरो यथा स्यादिति। पित्करणानर्थक्यं चानच्कत्वात् *। पित्करणं चानर्थकम्। कुतः। अनच्कत्वात्। अनच्कोयम्। तत्र नार्थः स्वरार्थेन। अनुबन्धेन पकारेण। इटि कृते साच्को भविष्यति। इटोनुदात्तार्थमितिचेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम्*। आगमानुदात्तत्वेनेटोनुदात्तत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सवयं कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। यदवयासिसीष्ठाः। एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधो मा भूदिति। क्वायमकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते। लोपोस्य भविष्यति। अतो लोपः आर्धधातुक इति। यदि न क्वचिच्छ्रूयते। नार्थः स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन। एवमपि कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति। किं च स्यात्। उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। सिब्बहुलं छन्दसि णित्*

च कृते लोटि च नेषत्विति रूपम्। प्रकृत्यन्तरत्वादिति। जेषृनेषृप्रेषृगताविति पाठान्नयत्यर्थ उत्सर्गो न कर्तव्यः। अवयासिसीष्ठा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव। सवयमिति। सनादिमध्येनैव वेति भावः। यदवयासिसीष्ठा इति। यातेरवपूर्वात् सप् लिङ् थास् सुट् सीयुट्। सबन्तस्याङ्गस्यानेकाच्त्वात्सीयुडादेरिडागमो भवति। यदि पुनः सिप् क्रियते तदावश्यमिकार उच्चारणार्थो व्याख्येयः। अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात्। तत्र सिबन्तस्यधातोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु योत्र धातुरुपदेशे ऽनुदात्तो याशब्दः न तस्मात् परमार्द्धधातुकं, सिपा व्यवधानात्। यस्माच्च सिबन्तात् परमार्द्धधातुकं नासावुपदेशे ऽनुदात्तः। एवं तर्हि सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यर्थो व्याख्यायते तदा सिपो यात्यवयवत्वाद्यातिग्रहणेन ग्रहणादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। यदापि स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिवद्भावेनानुदात्तादेकाचः श्रूयमाणात् प्राप्नोत्येवेट्प्रतिषेधः। अनुदात्तस्येति। धातोरित्यनाश्रित्योक्तम्। अथ वैतत् प्रदेशपाठाश्रयमेतद्भाष्यम्। उदात्तस्येति। छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाददुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दाकारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर इटा प्रसज्येत। पकारे तु सति अनुदात्त एवेड् भवति पित्करणसामर्थ्यादेव च सशब्दाकारस्य धातुस्वरो न भवति एतत् प्रदेशपाठाद्वा। याशब्दस्यैव तु भवति। तिङ्-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सिब्बहुलं छन्दसि णिद् वक्तव्यः । सविता धर्मंसाविषत् । प्रण आयुंषि तारिषत् । सिब्बहुलम् ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥ कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानम् *। कास्ग्रहणे च कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकार । न कर्तव्यम् । चकास्प्रत्ययादिति वक्ष्यामि । चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानम् * । चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कासांचक्रे । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु ; ननु चोक्तं कास्ग्रहणे च कास उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । चकास्शब्दे कास्शब्दोऽस्ति त च कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम् । नसिध्यति । किं कारणम् । अर्थवतः कास्शब्दस्य ग्रहणं न च चकास्शब्दे कास्शब्दोऽर्थवान् । एवं तर्हि कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥ गुरुमत आम्विधाने लिण्णित्तात् प्रतिषेधः * । गुरुमत आम्विधाने लिण्णित्ताद् गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत । गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेद्दृष्ट्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् * । गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेणलि उत्तमे यजादीनां मा भूदिति । इयज अहम् । उपदेशवचनात्सिद्धम् * । उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ।

तिङ इति यो निघातः स निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धो ऽवशब्दस्य तिङि चोदात्तवतीति निघात. । साविषदिति । षूप्रेरण इत्यस्य लेटि रूपम् । तारिषदिति तरतेः ॥

इजादेः । उवोषेति । नन्वत्रोषविदेति विकल्पे नामा भाव्यम् । अत्राहुः । द्विवचनबहुवचनयोर्गुणाभावाद् गुरुमत्त्वाभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र गुरुमत्वं तत्र नित्यमेवाम् प्राप्नोति । एतच्च विप्रतिषेधे परमिति प्रतिपदविधेश्च बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृतम् । तत्र ह्याश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यसनीयम् । गुरुमद्वचनमिति । ईषत्तुरीषुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादेः सर्वत्रगुरुमत्त्वादामा भवितव्यमिति गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यतइति भावः । णल्युत्तम इति । एतच्चोपलक्षणं तेन थलपि गृह्यते । इयष्ठ इयजिथेति । लिटाभ्यासस्य संप्रसारणे कृते यजादय इजादयो भवन्तीति । उपदेशवचनादिति । वचनं व्याख्यानमभिप्रेतमन्यथा व-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यद्युपदेशग्रहणं क्रियते उच्छेराम् वक्तव्यः। व्युच्छांचकारेति। ऋच्छि-प्रतिषेधो ज्ञापक उच्छेराम्भावस्य। यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शा-स्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः तुड्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादा-मिति। स तर्हि ज्ञापकार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चावश्यं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। ऋच्छत्यृतामिति ऋच्छेर्लि-टि गुणवचनं ज्ञापकं नर्च्छेर्लिट्याम् भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापक-म्। अर्त्यर्थमेतत्स्यात्। कथं पुनर्ऋच्छेर्लिटि गुण उच्यमानोऽर्त्यर्थः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्यात्। ऋच्छिर्लिटि नास्तीति कृत्वा प्रकृत्य-र्थो विज्ञास्यते। तद्यथा। तिष्ठतेरित्। जिघ्रतेर्वेति। चङि तिष्ठति जिघ्रती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञायते किं पुनरर्तेर्लिटि गुण वचने प्रयोजनम्। आरतुः। आरुः। एतद्रूपं यथा स्यात्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वम्। सवर्णदीर्घत्वे च कृते यदि तावद्धातुग्रहणेन ग्रहणम् ऋकारान्तानां लिटि गुणो भव-तीति गुणे कृते रपरत्वे च अरतुः अरुरित्येतद्रूपं प्रसज्येत। अथाभ्या-

---

चनेन वचनान्तरस्य निरासे को गुणः स्यात्। तस्मान्नित्ययोगे मतुप आश्रयणादुपदेशा-वस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यतइत्यर्थः। उपदेशग्रहणशब्देनाप्युपदेशो गृह्यतेऽनेनेति व्यु-त्पत्त्या व्याख्यानमेवोच्यते। उच्छेरिति। उच्छी विवासइत्युपदेशे गुरोरपाठान्नायं गुरुणा नित्ययुक्तः। तुड्निमित्तेति। तुग्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणं तेनेङ्खांचकारेत्यत्रापि भ-वति। प्राप्त्यर्थोऽपीति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। ऋच्छेरिति। आमा व्यवधानेऽपि वचनाद् गुणो भविष्यतीति चेदेवं सति तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्येतद् बाध्येत तस्मादाम एवाभावो गुणविधानेन ज्ञाप्यते। सामर्थ्यादिति। ऋगतिप्रापणयोरित्यस्य श्तिपि शपि ऋच्छादेशः कृतो न त्वनादेश ऋच्छनिर्दिष्ट इत्यर्थः। ऋच्छिरिति। श्तिति ऋच्छादेशविधानाल्लि-टि तदभावः। तिष्ठतेरिति। अत्रापि स्थः शिति तिष्ठादेशं कृत्वा निर्देशः कृतः तत्रानेन रूपेण स्थाशब्द एव प्रतीयतइत्यर्थः। द्विवचन इति। यणादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन द्वि-र्वचनं क्रियते। तथा हि। सति स्थानिवद्भावशास्त्रे द्वयोरपि यण्द्विर्वचनयोर्नित्यत्वमि-ति विप्रतिषेध उपपद्यते अथ वा यथा निन्यतुरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वच-नात् पूर्वमेव इयङ् न प्रवर्तते। तथेहापि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति यण् न प्रवर्तते। सति वा यणि तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्। तत्र कृते यणादेशात् परत्वा-त्सवर्णदीर्घत्वम्। यदि तावदिति। [illegible] द्विवद्भावादभ्यादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशा तृस्था-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

संग्रहणेन ग्रहणम् । उरदत्वे रपरत्वं हलादिः शेषः । अत आदेरिति दीर्घत्वं तत आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे अतुः उरिति वचनमेव श्रूयेत । गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनं हलादिः शेषः अत आदेरिति दीर्घत्वं ततः सिद्धं भवति आरतुरारुरिति । यथा आटतुः आटुरिति । किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुरत्वम् । परत्वादुरत्वेन भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गमुरत्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योरत्वम् । उरत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्यत्येतत्प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्वम् । उरत्वे च कृते रपरत्वं हलादिः शेषः अत आदेरिति दीर्घत्वं परस्य रूपस्य यणादेशः सिद्धं भवति आरतुः आरुरिति । अथापि कथं चिदर्तेर्लिटि गुणेनार्थः स्यात् । एवमपि न दोषः । ऋच्छत्यृतामिति ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । ऋच्छति ऋ ऋताम् । ऋच्छत्यृतामिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रतुश्चक्रुरिति । संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । संयोगादेरेवाकेवलस्य नान्यस्याकेवलस्येति । तदेतदन्तरेणार्तेर्लिटि गुणवचनं रूपं सिद्धं भवति । अन्तरेण च ऋच्छिग्रहणम् अर्तेर्लिटि गुणः सिद्धः । स एषोऽनन्यार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्छेर्वा आम् वक्तव्यः । उभयं न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति इये-

---

निवद्भावादेति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । वार्णादाङ्गंबलीय इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवार्णविषयम् । यथा कारकश्चयनमिति गुणवृद्धी भवतो यणादेशात् । इह तूरदत्वं लिडाश्रयं वर्णद्वयाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः अथापीति । आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो वक्ष्यते त्यादिसिद्धयआश्रित इति भावः । ऋकारोपीति । बहुवचननिर्देशादिति भावः । इहापीति । ऋ इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिसद्भावादिति भावः । संयोगादेरिति । अकेवलस्य वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । ततश्च धातोरेव ग्रहणमवतिष्ठते । स एष इति । आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थ इत्यर्थः अनृच्छ इति पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशधातुग्रहणादुच्छेराम्भवति । अथ वा यद्यपि गुणविधानेन ऋच्छेराम्न भवतीति ज्ञायते तथाप्यनृच्छ इति प्रतिषेधः प्राप्तिसंभावनया क्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति । उपदेशग्रहणमिति । गुरुमत इति गुरुम[illegible]यो मतुप् यथा पिढमानिति न तु नि

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प उवोषेति। उक्तं वा। किमुक्तम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम् *। ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रोर्णुनाव। न कर्तव्यम्। वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्। आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्॥ अथवा उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। कथम्। अविभक्तिको निर्देशः। अन्तश्च उ अन्तश्चो दयायासश्चेति। इजादेः॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्॥ ३८॥ विदेराम् कित् *। विदेराम् किद्वक्तव्यः। विदांचकार। न वक्तव्यः। विदिरकारान्तः। यद्यकारान्तः वेत्तीति गुणो न सिध्यति। लिट्सन्नियोगेन। एवमपि विवेदेति न सिध्यति। एवं तर्हि आम्सन्नियोगेन। भारद्वाजीयाः पठन्ति। विदेराम् किन्निपातनाद्वा अगुणत्वमिति॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च॥ ३९॥ श्लुवदतिदेशे किं प्रयोजनम्। श्लुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वत्वे। विभरांचकार॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि॥ ४०॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगो

त्ययोग इति व्याख्यास्यत इत्यर्थः। सन्निपातलक्षण इति। लिट्सन्निपातनिमित्तो गुणस्तद्विघातनिमित्तस्यामो निमित्तं न भवति। आमि सति हि लेलुका भाव्यमिति लिट्सन्निपातस्य विघातः स्यात्। ऊर्णोतेरिति। प्रतिषेध इत्यर्थः। उकारोपीति। तेनोकारान्तस्योर्णोतेराम्न भवति। संहितायां च सूत्रपाठ इति दर्शयति। अन्तश्चो दयायासश्चेति।

उषविद। विदिरकारान्त इति। सूत्रे अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यत इति भावः। इतरो धातुपाठ एवाकारान्तत्वमनेनविदेरुक्तमिति मत्वाह। यदीति। गुणो न सिध्यतीति। इकारस्योपधत्वाभावादकारलोपाभावाच्च विदतीति स्यादित्यर्थः। आम्सन्नियोगेनेति। आमः प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमत्वस्येत्यर्थः।

भीह्री। द्विर्वचनमेव विधेयं किमतिदेशेनेति पृच्छति। श्लुवदतिदेश इति। न लुमताङ्गस्येति गुणप्रतिषेधो न भवति। प्रत्ययलोप इत्यस्याः प्राप्तेरयं निषेधो न चात्रासौ प्राप्तिरस्ति।

कृञ्चानु। किमर्थमिति। अन्तरेणापि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रत्ययादिप्रतिपादनाय लिट्परस्य कृञः। आमन्ताद्धि कालविशेष एवावसीयते न त्वर्थान्तरं तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न भविष्यति ओषामुवोषेति। उत्तरेणैव सर्वार्थाभिव्यञ्जनादामन्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्। नापि भिन्नार्थस्य ईहां पपाचेति। आमन्तसंबद्धसाधना-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। अत उत्तरं पठति। कृञोनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः प्रतिषेधार्थम् *। कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते। अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति। आत्मनेपदविध्यर्थं च *। आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते। आत्मनेपदं यथास्यात्। उच्यमानेप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः। अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चापिनार्थः। इष्टः सर्वानुप्रयोगः सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते। किमिष्यत एव आहो स्वित्प्राप्नोत्यपि। इष्यते च प्राप्नोत्यपि। कथम्। कृञिति नेदं धातुग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क संनिविष्टानां प्रत्याहारः। कृभ्वस्तियोग इत्यतः प्रभृत्याऽऽकृञो ञकारात्। सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यमर्थाभावात् *। सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यं कृयोनुप्रयोगवचनम्। किं कारणम्। अर्थाभवात्। आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृभ्वस्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धम् *। अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धमेतत्। कुतः। कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः। न च

थसंप्रत्ययात्। कृञ् तु सामान्यवचनः। सामान्यविशेषवाचिनोश्च प्रयोगोऽर्थविशेषप्रतिपादनेनुगुण इति भावः। अनुप्रयोग इति। यद्यप्यामन्तात्सकलार्थाभिव्यक्तिर्न भवति तथापि प्रकरणादिवशात् भविष्यति। तस्मादनुप्रयोगसिद्ध्यर्थमिदं वक्तव्यमिति भावः। आमन्तमिति। पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणादिवशादशक्या प्रतिपत्तिरिति तदर्थाभिधानायानुप्रयोगः सिध्यत्येवेति भावः। करोतेरेवानुप्रयोगो यथा स्यात् भूस्त्योर्माभूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह। कृञ् इति। आत्मनेपदेति। सिद्धे कृञोनुप्रयोगे पुनर्वचनमतिशयेनानुगुणस्यानुप्रयोगार्थं प्रकृतेनात्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मनेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यत इत्याम्प्रत्ययवदिति सूत्रं न कर्तव्य भवतीत्यर्थः। अवश्यमिति। परस्मैपदेनापि कर्त्रर्थस्यावगमात्तदन्तस्यानुप्रयोगः स्यादिति भावः। प्रत्याहारग्रहणमिति। एतच्चाम्प्रत्ययवदित्यत्र कृञ्ग्रहणाद् भ्वस्तिग्रहणव्यर्थाद्विज्ञायते संपदस्यार्थविरोधान्न भविष्यत्यनुप्रयोगः। अशिष्यमिति। विद्यतिनिहत्यर्थमपि नोपयुज्यते। प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्य चानुप्रयोगादर्शनात्। न चेति। द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादिति भावः। न्यायप्रदर्शनार्थं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सामान्यवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः। सामान्यवाचिनोनुप्रयोक्ष्यन्ते।लिट्परार्थंवा। लिट्परार्थं तर्हि कृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते ।लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात्। अन्यपरस्य मा भूदिति । किं परस्य पुनः प्राप्नोति । लट्परस्य । लट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात्। निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत्। न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम्। लुङ्परस्य तर्हि माभूत्। न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनभूतकालो विशेषितः स्यात् । लङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो. विशेषितः स्यात् । अयं तर्हि भूते परोक्षानद्यतने लङ् विधीयते ह-शश्वतोर्लङ्चेति तत् परस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति । तद्यथा । गोषु स्वामी अश्वेषु चेति । नहि भवति गोषु वाश्वानां च स्वामीति । अर्थसमाप्तेर्वानुप्रयोगो नस्यात् * । अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात् । आमन्तेन च परिसमाप्तोर्थ इति कृत्वा

च सामान्यवाचिनोरित्युक्तम् । न तु सामान्यवाचिभ्यः कृभ्वस्तिभ्य आम्विधानमस्ति । सामान्यवाचिनस्वार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः । प्रत्युत विशेषान्तरव्याहत्या तदर्थविरोधी । लट्परस्येति भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद् भूतस्यापि भूतपूर्वां वर्तमानतामाश्रित्य लट्प्रयोगः स्यादिति भावः। न लट्परस्येति । आमन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वादनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिलडनुप्रयोगो न भविष्यति। न च सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वाश्रयो लट्प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः। एकस्या इति। वेदलोकप्रसिद्धोयं न्यायः। यथा हि। खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते। तत्र यदि कदा चित्खदिरस्य श्रेषो भवति तदा तत्सदृशः बर्बुरः सादृश्यात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते। साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रियाऽनिर्वाहप्रसङ्गात्। लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां स्वामीतिषष्ठ्युपक्रम्यते तदा अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सैवकनिर्वाह्यते। अन्य था ऽश्वेषु चेत्युक्ते ऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति। तस्माद्योर्थो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तथैवासौ निर्वाह्यो न त्वन्यथा शब्दाकृत्येत्यर्थः। एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति। अर्थसमाप्तेर्वेति। आमान्तं पदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्र-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अनुप्रयोगो न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इदानीमेव ह्यु-क्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो-भविष्यतीति। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा *। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते। ईहांचक्रे ईहामिति मा भूत्। व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च *। व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते। अन्वेव च कृञोनुप्रयोगो यथा स्यात्। ईहांचक्रे।व्यवहितस्य मा भूदिति। ईहां देवदत्तश्चक्रे इति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

च्लि लुङि॥ ४३॥ क्वायं च्लिः श्रूयते। न श्रूयते। एतस्य सिजा-दय आदेशा उच्यन्ते। यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थं च्लिरुत्सर्गः क्रियते। न सिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः। तस्य क्साद्योपवादा भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति। च्ल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः *। च्ल्युत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः। क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः। मन्त्रे घ-सह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति। तत्रावरतस्त्रयाणां ग्र-

---

योगो न स्यादिति भावः। एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह। एतदपीति। अभिष्यमर्थाभावा-दित्युक्तत्वात्। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति। सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम्। अ-नुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात् तेनामन्तस्य पश्चादेव कृञ् प्रयुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमि-त्यर्थसंपत्तिः॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्॥

च्लिलुङि। आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वान्नास्य प्रयोगः प्रयोजनं नापि क्विबादीनामिव कार्यार्थता दृश्यते। ततो ऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति। क्वायमिति। च्लिरुत्सर्ग इ-ति। स्थानीत्यर्थः। स ह्यादेशेनापोद्यते। सिजुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्दे-नोच्यते। च्ल्युत्सर्ग इति। च्लेरुत्सर्गो धातुमात्राद्विधानमित्यर्थः। तत्रावरत इति। त्र-याणां तावदवश्यं कर्तव्यं जनेस्तु दीपजनेति तच्छब्दे विहितस्य चिणो मन्त्रे यदि लुग् दृ-श्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमित्यवरत इत्युक्तम्। तत्र धयतेराकारान्तत्वात्तदर्थं चङ्सिज्ग्रहणं कर्तव्यं घस्नग्मस्यर्थं सङ्ग्रहणं धात्वन्तरार्थं तु सिज्ग्रहणमित्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इष्यं कर्तव्यं स्यात्। चङ्ङोः सिचश्चेति। क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः *। क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः च्लिरु-त्सर्गः क्रियते। च्लेरनिट इतिक्सः सिद्धो भवति। घस्लृभावे च कृते लृदित इत्यङ् सिद्धो भवति। अथचित्करणं किमर्थम्। च्लेः चित्करणं विशेषणार्थम् *। च्लेश्चित्करणं क्रियते। किमर्थम्। वि-शेषणार्थम्। क्वविशेषणार्थेनार्थः। च्लेः सिजिति। लेः सिजित्युच्य माने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लुङीत्युच्यते। न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः। अथेदित्करणं किमर्थम्। इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् *। इदित्करणं क्रियते सामान्यग्रहणार्थम्। क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः। मन्त्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति आम इति च। इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थे क्रियमाणे अव-श्यंसामान्यग्रहणाविघातार्थ ककारः कर्तव्यः। क्व सामान्यग्रहणाविघा-तार्थेनार्थ ककारेण। अत्रैव। यत्तावदुच्यते च्लिरुत्सर्गः सामान्यग्रहणा र्थ इति। क्रियमाणेपि वै च्ल्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति। च्लि

क्सविधान इति। अनिट इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथास्यादित्यर्थः। तथा हि। यद्यनिड्ग्र-हणेन धातुर्विशेष्यते। तस्मादन्यत्रेडागमो न दृष्ट इति विषयान्तरगतमनिट्त्वमाश्रयणी-यम्। लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादिटः प्राप्तप्रभावात्ततश्च गुहादिभ्यः क्सो न स्यात्। तेषां विकल्पितेनेटा सेट्त्वात्। अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनिट्त्वं स्यात्। तथापि नित्यं क्सः स्यात्। च्लौ तु विशेष्यमाणे यदा तस्येण् नास्ति तदा क्सो भवति अघुक्षदि-ति। यदा त्विड् भवति तदा सिच् अगूहीदिति। घस्लृभावे चेति। लुङि यदार्धधा-तुकं तत्रादेर्घस्लृभावो विधीयते। तत्र च्लौ परतो घस्लृभावे सत्यङ् सिध्यति। अन्यथा सिच्येव घस्लृभावः स्यात्। ततश्च सिचः श्रवणं स्यात्। नहि प्रवृत्तस्योत्सर्गस्यापवादेन बाधः कर्तुं शक्यतइति भावः। तथा मन्त्रे घसेति यदा सिचो लुक् क्रियते तदा आदिः सिचोन्यतरस्यामिति स्वरः स्यात्। लुमता लुप्ते पि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनास्य स्वरस्येष्ट-त्वात्। लुङीत्युच्यतइति। लुङीत्यनुवर्ततइत्यर्थः। तदनुबन्धकग्रहणइत्ययमपि परिहारः संभवति। भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वान्नोक्तः। आम इति चेति। तत्र सा-मान्यग्रहणे सति यथासंभवं कार्यं विज्ञायतइति भावः। अत्रैवेति। अन्यथा तदनुबन्धप-रिभाषया ऽस्यैव ग्रहणं स्याद् न लिटस्ततश्चाम इत्यनेन लिटो लुङ् न स्यादित्यर्थः। ता

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लुङि च्लेः सिच् लेरिति। यदेतत् लेरिति, तत्परार्थं भविष्यति। कथम्। यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्विति अत्र सिचो ग्रहणमेतल्लेरिति वक्ष्यामि। यदि लेरित्युच्यते धेटश्चातुः शब्दः प्राप्नोति। अदधत् अधात् अधासीत् अदधादित्येतदपि प्राप्नोति। न चङो लुकि द्विर्वचनम्। न चङो लुकि द्विर्वचनेन भाव्यम्। किं कारणम्। चङीत्युच्यते न चात्र चङं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। बहुवचने तर्हि चातुः शब्दः प्राप्नोति। अदधत् अधुः अधासिषुः अधानित्यपि प्राप्नोति। नैष दोषः। आत इतिजुस्भावो भविष्यति। न सिध्यति। सिज्ग्रहणं तत्रानुवर्तते। सिज्ग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति। एवं तर्हि लुक् सिजपवादो विज्ञास्यते। यदि लुक् सिजपवादो विज्ञायते। मा हि दातामित्यत्र आदिस्सिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं लुक्सिजपवाद इति। न चेदेवमुच्यते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति। तस्मादत इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्त्यं तस्मिंश्चानुवर्तमाने धेटश्चातुः शब्दः प्राप्नोति। तस्माद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्वित्यत्र सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति च्लि लुङिच्लेः सिच् लेरिति। यदप्युच्यतेक्सविधानेचानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थं इति। धातुमेवात्रानि-

---

न्येवेति। च्लि च्लेर्लेरिति। सिज्लुङीत्येतत्तु इतरेणापि कर्तव्यम्। मन्त्रे घसेत्यत्र चङो ङः सिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः च्ल्युत्सर्गवाद्याह। यदेतदिति। लेरिति वक्ष्यामीति। तदेव मन्त्रे घसेत्यत्रानुवर्तिष्यते। ततश्च लाघवं भवतीत्यर्थः। धेट इति। विभाषा घ्राधेटित्यत्र लिग्रहणानुवृत्तौ सत्यां लेरादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावाल्लिग्रहणेन तेषां ग्रहणाल्लुकि कृते चङ्निमित्तं द्विर्वचनं प्राप्नोतीत्यदधादित्यपि स्यात्। ननु चङ्लोपस्य स्थानिवद्भावादाकारलोपे सत्यधदिति भाव्यं तत्कथमुच्यते अदधादिति प्राप्नोतीति। नैष दोषः। क्ङिल्लुगुपधात्वेति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाकारलोपाभावात्। आत इति। विध्यर्थमेतद्भविष्यति न तु नियमार्थमित्यर्थः। एवं तर्हीति। अकृतेष्वादेशेषु तदपवादो लेरेव लुग्विधास्यते तेनाभूवन्निति जुस्न भविष्यति। आत इत्येतच्च विध्यर्थं भविष्यति। अधुरदुरस्पुरित्यादिसिद्ध्यर्थमिति भावः। तस्मादिति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ड्त्वेन विशेषयिष्यामः। धातोरनिट इति। कथं पुनर्धातुर्नामानिट् स्यात्। धातुरेवानिट्। कथम्। अनिमित्तं वा इटः अनिट्। न वा तस्मादिडस्ति सोयमनिट् अनिडिति। अथ धातौ विशेष्यमाणे क्व योनिडिति विशेषयिष्यसि। यदि विज्ञायते निष्ठायामनिट इति। भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति। भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा निष्ठायामनिटः। अथ विज्ञायते लिटि योनिडिति। न कुतश्चित्प्राप्नोति सर्वे हि शलन्ता इगुपधा लिटि सेटः। किं पुनः कारणं धातौ विशेष्यमाण एतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यसि न पुनर्यत्र सामान्येनेटो विधिप्रतिषेधौ। क्व सामान्येन। वलादावार्द्धधातुके। यदप्युच्यते घस्लृभावे चेति। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्द्धधातुकसामान्ये घस्लृभावे कृते लृदित इति अङ् भविष्यति। च्लि लुङि॥

स्वरसिद्धये सिजादेशे कृते लुक्कर्तव्य इत्यर्थः। कथमिति। आर्द्धधातुकस्य हीड् विधीयते। तदेव तदभावादनिडिति व्यपदिश्यते। मत्वर्थे बहुव्रीहिविज्ञानादिति भावः। अनिमित्तमिति। धातोरिटश्च निमित्तनिमित्तिभावोस्तीति। नानुपपन्नः षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति भावः। न वा तस्मादिति। अनिट इति वचनसामर्थ्यात्पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्यर्थः। क्व योनिडिति। असति च्लिविधाने विकरणेन क्सेनानिट्त्वाश्रयेण भाव्यम्। तत्रास्मिन् विषय इटः प्राप्त्यभावाद्विषयान्तरमनिट्त्वस्यापेक्षणीयमिति प्रश्नः। निष्ठायामिति। यद्यार्द्धधातुकमात्रं परिगृह्यते ततो गुहादिभ्य ऊदिद्भ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम्। तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्यं क्सः प्रसज्येत विकल्पितश्चेष्यते इषुरिषुरुषुश्रिषुपुष्वादीनां च निष्ठायामनिट्त्वात् क्सः प्राप्नोति। न पुनर्यत्रेति। गुहादयो विकल्पितेट इटो भावाभावाभ्यां भिद्यन्ते तत्र ये सेटस्तेभ्यः सिज् भविष्यति अनिड्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिद्दोषः। आर्द्धधातुकसामान्य इति। अङ्प्रत्ययगतमार्द्धधातुकसामान्यं लुङ्विशेषितमाश्रयिष्यत इत्यर्थः। यदि तर्हि च्लिः प्रत्याख्यायते तदा मन्त्रे घसेति सिचो लुक्यादिः सिच इति स्वरः प्राप्नोति। नैष दोषः। तत्र हि छन्दसि क्व चिदडाटोरुदात्तत्वेन भाव्यं क्व चित्तिङ्निघातेन। यत्र त्वडाटोः तिङ्निघातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेष्यते सविषयश्छन्दसि नास्ति। एतच्च भाष्यकारेण च्लेः प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते। माह्विलावीदित्यादौ तु सिच एव चित्त्वेनानन्यार्थेन चागमानुदात्तत्वं बाधिष्यत इति तदर्थोप्यनुबन्धासङ्गार्थं च्लिर्न कर्त्तव्यः॥

...Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

च्लेः सिच् ॥४४॥ किमर्थश्चकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति । सौ वृद्धिरितीयत्युच्यमाने अग्निर्वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदेष्वित्युच्यते न चात्र परस्मैपदं पश्यामः । स्वरार्थस्तर्हि । चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनच्कोयम् । तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । इटि कृते न साच्को भविष्यति । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति । न सिध्यति । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति अनुदात्तत्वं प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात्* । सिचश्चित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । चितोयमादेशः स्थानिवत्त्वाच्चिद्भविष्यति । अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वम् । नैषदोषः अर्थवत्तु सिचश्चित्करणम् । कोऽर्थः । सिचः चित्करणसामर्थ्यादि इतउदात्तत्वं भविष्यति । नाप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारभ्यते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बाधते एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेत । तस्माच्चित्करणम् * । तस्माच्चकारः कर्तव्यः । अथेदित्करणं किमर्थम् । इदित्करणं नकारलोपाभावार्थम् * । इदित्करणं क्रियते । नकारलोपो माभूदिति । अमंस्त अमस्थाः । अनिदितां हल उ-

---

चूः सिच् । अग्निरिति । सौ च परस्मैपदेषु चेति समुच्चयो विज्ञायेत तथा चात्रापि स्यात् । साविति च सिस्शब्दयोः साधारणो निर्देशः स्यात् । आगन्तुना चेकारेण सकारो निर्दिश्येतेति भावः । न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिर्देशादङ्गाङ्गिभावोऽत्र न तु समुच्चय इति भावः । स्वरार्थ इति । विचोऽनच्कत्वेऽपि चितस्सप्रकृतेरिति वचनाद् मा हि कार्ष्टामित्यादौ धातोरुदात्तार्थ इत्यर्थः । अनच्कोयमिति । मा हि कार्ष्टामित्यादावादिस्सिचोऽन्यतरस्यामिति पाक्षिकेणोदात्तत्वेन भाव्यमिति चित्स्वरस्यायमविषय इति भावः । अर्थवत्त्विति । चू (च्लेः) श्चित्करणस्य सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं स्वरमागमानुदात्तत्वं बाधेत । तस्मादन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्वमित्यर्थः । नैषदोष इति । सिचश्चित्करणानर्थक्यमिति य उक्तास्स नास्तीत्यर्थः । अत्र केचिदाहुः । प्रत्ययस्वरस्य ह्यावपवादौ आगमानुदात्तत्वं यास्सुडित्यत्र ज्ञापितं तद्देशं चित्स्वरश्च षाष्ठिकस्तत्रापवादविप्रतिषेधाच्चित्स्वर एव भविष्यति नार्थः सिचश्चित्वे नेति । नैतदस्ति । नहि प्रत्ययस्वरस्यैव तावपवादौ प्रकृत्यागमानामानुगादीनां तदप्रसङ्गात् । कुण्डिनजादीनां च चिताम् । स्थानिवदित्ययं च कार्यातिदेश इति परत्वमपि चित्स्वरस्य ... आगमानुदात्तत्वेन चावि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

पधायाः क्ङितीति। न वा हन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य। न चैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। यदयं हनः सिजिति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सिच्येव नकारलोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते माभूदिति। कः पुनरत्र विशेषः। सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्निमित्ते वा। अयमस्ति विशेषः। सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो न भवति। परस्मिन् पुनर्निमित्ते सति नकारलोपे कृते अकारलोपः प्रसज्येत। समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं तु सिद्धमेव। व्याश्रयं चेदम्। ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नकारलोपे सति अकारलोपो न भवति। कथम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति। इडिद्वा स्थानिवत्त्वात्। अथाप्यनेनेदितार्थः स्यात्। इदितोयमादेशः स्थानिवद्भावादिदिद्भविष्यति। स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा *। स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज् वेति वक्तव्यम्। स्पृश। अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत्। मृश। अमृक्षत् अम्राक्षीत्। कृष। अकृक्षत् अक्राक्षीत्। तृप। अतृपत् अत्राप्सीत्। दृप। अदृपत् अद्राप्सीत्।। किं प्रयोजनम्। सिच् यथा स्यात्। अथ क्सः सिद्धः। सिद्धः कथम्। शल इगुपधादनिटः क्स इत्येव। सिजपि सिद्धः। कथम्। च्लेः चित्करणं प्रत्याख्यायते तत्र चत्त्रेव झल्लक्षणं ऽमागमं कृते विहतनिमित्तत्वात् क्सो न भविष्यति। यद्यत्रमग्न्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति। सि-

---

शेषात् सर्वः स्वरो बाध्यः। तस्मात्तद्बाधनार्थं सिचश्चित्वं कर्तव्यमिति स्थितम्। परस्मिन्निति। सिचः परं यत्सार्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः। असिद्धमिति। बाह्यसार्वधातुकाश्रयस्य न लोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः। आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इत्येवं वा हन्ते रतो लोपो न भविष्यति। तथा चोच्यते। अवयवलोपिनासंतो लोपो नास्तीति। स्पृशेति। त्रिभ्यः क्से प्राप्ते द्वाभ्यां पुषाद्यङि पक्षे सिज्विधीयते। चूं श्चित्करणमिति। ततश्च प्रयोजनाभावाच्चकारस्येत्संज्ञा नास्तीति च्लौ झलादौ पक्षे ऽमागमे कृते सिच्। अमभावपक्षे तु क्स इति त्रयाणांग्रहणं न कार्यमित्यर्थः। अनन्त्यस्येति। अन्त्यस्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

1516

द्धं तु सिचो यादित्वात् । सिद्धमेतत् * । यादित्वात् । कथम् । यादिः सिच् करिष्यते । सोऽनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । किं पुनर्न श्रूयते यकारः । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । चङङोः कथम् । चङङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । चङङोरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । च अङ् चङ् अ अङ् अङ् सोनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । चिणः कथम् । चिणोनित्त्वात् । चिणः चकारस्य अनित्वात्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति । अन्यथायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपे अनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा तदा लोपः । एष च तत्रवार्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चित्करणमिति । अपि च चैशब्द्यं न प्रकल्प्यते । अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीदिति । सिचि पुनः सति विभाषा सिच् । सिच्यपि झलन्तचणोमागमो विभाषा । यस्य खल्वपि अमा अङो निमित्तं न विहन्वते स स्यादेव । तस्मात् सुष्ठूच्यते स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वेति ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥ क्सविधान इगुपधाभावः चलेर्गुणनिमित्तत्वात् * । क्सविधाने इगुपधत्वस्याभावः । किं कारणम् । चलेर्गुणनिमित्तत्वात् । च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र च्लावेव गुणे कृते इगुपधादिति क्सो न प्राप्नोति । न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । क्सस्यान-

---

हणमुपलक्षण चङादयो ह्यादेः परस्य प्राप्नुवन्ति । चिणो नित्वादिति । चिण् भावकर्मणोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यतइति आदेः परस्येति नभविष्यति पदेर्दीपादिभ्यस्त्वादेः परस्येति प्राप्नोति । तस्माद्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम् । स प्रयोजनमिति । सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वस्योक्तत्वात् । सति च प्रयोजने चकारस्येत्संज्ञया भाव्यं लकारस्य झल् न भवतीत्यमोभावात् क्स एव प्रसज्येतेत्यर्थः । यस्य खल्वपीति । पुषाद्यङस्सहि कृतेऽप्यमागमे प्रवर्तते ।

शल इगु । क्सविधान इति । विशेषणासंभवाल्लक्षणदोषमुद्भावयति । भूतपूर्वगत्याश्रये विहितविशेषणाश्रये वा लक्ष्यासिद्धिः । कित्करणं तु क्सस्याचीति विशेषणार्थं नक्षा इत्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात् । न वा क्सस्येति । भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्व-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वकाशत्वात्। अनवकाशः क्सो गुणं बाधिष्यते। अनिड्वचनमविशेषणं च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् *।अनिड्वचनमविशेषणम्। किं कारणम्। च्लेर्नित्यादिष्टत्वात्। नित्यादिष्टः च्लिः न क्व चित् श्रूयते। तत्र च्लेरनिट इति क्सो न प्राप्नोति। न वा क्सस्य सिजपवादत्वात् तस्य चानिडाश्रयत्वादनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः*। न वैष दोषः। किं कारणम्। क्सस्य सिजपवादत्वात्। सिजपवादः क्सः। स चानिडाश्रयः। न चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य वापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते। तन्न तावदत्र कदा चित् सिज् भवति। क्समपवादं प्रतीक्षते। क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वाद् अनिट् प्रसिद्धः। अनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः*। अनिटि प्रसिद्धे क्सोभविष्यति। सिजिदानीं क्व भविष्यति। शेषे सिज्विधानम् *। शेषे सिज्विधानं भविष्यति अकोषीत् अमोषीत्इति॥

श्लिष आलिङ्गने॥ ४६॥ किमर्थमिदमुच्यते। नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। श्लिष आलिङ्गनएव क्सो यथा स्यात्। इह मा भूत् उपाश्लिषज् जतु काष्ठं च समाश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति। अत उत्तरं पठति। श्लिषआलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात्*।

मनर्थकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद् गुणस्य बाधकमित्यर्थः। न च क्सस्याचीति विशेषणार्थं कित्त्वम्। प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव क्सस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वादुणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वत्सा इत्यादौ प्रसङ्गाभावात्। अनिड्वचनमिति। अनिट इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथा स्यादिति च्लिरुत्सर्गः कृत इत्युक्तं तत्रास्य सिचा नित्यं भाव्यमितीडभावोपलक्षितमस्य रूपं न क्व चिद्दृश्यतइति च्लेरनिट इति विशेषणस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। न वा क्सस्येति। अयं भावः। लिह लित् इति स्थिते सिचा न भाव्यं क्सस्यायं विषय इति क्सेनापि न तावद्भाव्यं यावदस्यानिट्त्वं न ज्ञातम्। तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधादनिट्त्वमस्तीति क्सः सिद्धः अलिक्षदिति। यत्र त्विटः प्रतिषेधो नास्ति तत्र सिजेव भवत्यकोषीदिति॥

श्लिष आ। किमर्थमिति। किं पुषादिपाठादङि प्राप्ते तद्बाधनाय विध्यर्थमिदमथपूर्वेण क्सेसिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसिकृत्वाह। नियमार्थमिति। उपाश्लिषदिति। प्रत्यासत्तावत्र श्लिषिर्वर्तते नालिङ्गने।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

श्लिष आलिङ्गनइति नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । विधेयभावात् । कैमर्थक्यानियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । पुषादिपाठादङ् प्राप्तः तद्बाधनार्थः क्सो विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति । अपूर्व एव विधिःस्यान्न नियमः । किं च स्याद् । यदायं नियमो न स्यात् । अत्मनेपदेष्वालिङ्गने ऽनालिङ्गने च क्सः प्रसज्येत । यथैव क्सोऽङं बाधते एवंचिणमपि बाधेत । उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति । सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषये * । सिद्धमेतत् । कथम् । श्लिष आलिङ्गने अचिण्विषये क्सो भवतीति वक्तव्यम् । अङ्विधाने च श्लिषोनालिङ्गने * । अङ्विधाने च श्लिषो नालिङ्गने इति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति । नैषदोषः । योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । श्लिषः । श्लिषः क्सो भवति । किमर्थमिदम् । पुषादिपाठादङ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । तत आलिङ्गने । आलिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । नियमार्थम् । श्लिष आलिङ्गने एव । क्व मा भूत् । उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति । यदप्युच्यते । यथैव च क्सोऽङंबाधते एवं चिणमपि बाधेतेति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवं क्सो ऽङं बाधिष्यते न चिणम् । अथ वा तत्र वक्ष्यति चिणित्यनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । श्लिषआलिङ्गने ॥

अङ् प्राप्त इति । श्लिषेर्नप्राप्ते अङि क्सस्यारम्भाद् बाधकत्वमित्यर्थः । यथैवेति । विध्यर्थत्वे दोषान्तरोद्भावनम् । सिद्धं त्विति । पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम् । अचिण्विषयइति । अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते । अन्यथा चिण्बाधनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत्स्यान्नतु नियमार्थम् । अङ्विधान इति । ततश्चालिङ्गनेऽङ्प्रतिषेधाच्छ्लिष आलिङ्गनेऽचिण्विषय इति नियमार्थं भवत्यन्यथा विध्यर्थमेतत् स्यात् । श्लिषः क्स इति । श्लिष इत्यत्रानिट इत्यनुवर्तनाद्द्वार्थस्य सेटो ग्रहणाभावः । सानुबन्धकत्वाद्वा । तत्र पुषादित्वादनुमितोऽङ् प्रत्यक्षशिष्टेन क्सेन बाध्यते । अथ वेति । समुदायापेक्षायां पुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्॥४८॥ णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसंख्यानम् *। णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः। अथ पत्काषिणो यान्ति येचीकमतभाषिणः॥१॥ कर्मकर्तरि च *। कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत कटः स्वयमेव। उच्छ्रयति कटं देवदत्तः उदशिश्रियत कटः स्वयमेवेति। न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम्*। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। कर्मण्यविधानात्। नहि कश्चित्कर्मणि विधियते यश्चङं बाधेत। कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् *। अस्ति च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति ननु चायं कर्मणि विधीयते चिण् भावकर्मणोरिति। प्रतिषिध्येते तत्र यक्चिणौ। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् उदपुपुच्छत गौः स्वयमेवेति। अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्॥५२॥ अस्यतिग्रहणं किमर्थम्। अ-

णिश्रिद्रु। कमेरिति। आर्द्धधातुके विकल्पेन णिङो विधानादणिङ्पक्षे सिचि प्राप्ते वचनम्। तत्राचकमतेति भवति। णिङ्पक्षे तु सन्वद्भावादचीकमतेति सन्वल्लघुनि चङीति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो णिराश्रीयते अन्यस्यासंभवात्तेन चङ्परे णौ यल्लघु धात्वक्षरं तत्र परतोऽभ्यासस्य सनीव कार्यं भवतीत्यर्थः। नाकमिष्टसुखमिति। नाकं स्वर्गमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैर्यैः कमेर्लुङि किं रूपं भवतीति पृष्टैरचकमतेत्युक्तम्। यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं तेपत्काषिणो यान्ति लक्षणास्मरणान्निन्दापवादोयं लक्षणस्मरणादरार्थः। अन्ये त्वाहुः। अकमिष्टेति यैरुक्तं तएवोपचारादकमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्विभक्तिर्न कृता। ते सुयुक्तैरपि वडवारथैर्गच्छन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात्। ये त्वचीकमतभाषिणस्तेपत्काषिणोपि सुखं यान्तीति। कर्मकर्तरि चेति। कर्तर्युच्यमानश्चङ् कर्मकर्तरि प्राप्नोतीति वचनम्। उदपुपुच्छतेति। पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौस्तत्र यदान्तर्भावितण्यर्थत्वादस्य गवा सकर्मकत्वं भवति तदोत्पुच्छयते गामिति भवति। पुनर्गौरेव यदा सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतकालस्य तदैतदुदाहरणम्॥

अस्यति। पुषादय आगणान्तादृ अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाप्त्यर्थं न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सूत्रभृत् आचार्य आह। अस्यति ग्रहणमिति।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वात् *। अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात्। पुषादित्वात्। पुषादिपाठात् परस्मैपदेष्वङ् भविष्यति। कर्मकर्तरि च*। कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पर्यास्थेतां कुण्डले स्वयमेव। अत्रापि न वा कर्मण्यविधानात् कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धमित्येव॥

जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ इदं ग्लुचिग्रहणं ग्लुञ्चिग्रहणं च क्रियते। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। यदि तावद् ग्लुचिग्रहणं क्रियते। ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते। तेनैव सिद्धं न्यग्लुचद् न्यग्लोचीत्। इदमिदानीं ग्लुञ्चेरूपं न्यग्लुञ्चीदिति अथ लुञ्चिग्रहणं क्रियते ग्लुचिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लुञ्चीत्। इदमिदानीं ग्लुचेरूपं न्यग्लोचीदिति ॥

चिण्ते पदः ॥ ६० ॥ अयं तशब्दोस्त्येवात्मनेपदमस्ति परस्मैपदमस्त्येवैकवचनमस्ति बहुवचनम्। कस्येदं ग्रहणम्। यः पदेरस्ति। कश्च पदेरस्ति। पदिरयमात्मनेपदी ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थम्। नेत्येवं तदभूद् विध्यर्थमिदम्। अथ वा वेत्येवं तदभूद् नित्यार्थमिदम्। अथ वा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत् ॥

सार्वधातुके यक्॥ ६७ ॥ इह पश्यामः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते पच्येते ओदनौ पच्यन्ते ओदना इति। भावे पुनः एकवचनमेव आस्यते भवता आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति।

अत्रापीति। आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्य चिदत्राविधानात् स्वाश्रयं कार्यं प्रतिबन्धकाभावात् प्रवर्ततएवेति भावः॥

जृस्तम्भु। अन्यतरदिति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषयेर्थभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येति भावः। यत्तूभयोपादानसामर्थ्याद ग्लुञ्चेरङि नलोपो न भवति न्यग्लुञ्चदिति। कैश्चिदभ्यधायि तद्भाष्यविरोधादनादरणीयम्।

चिण्भाव। नेत्येवमिति। प्रतिषेधसंबद्धं तदभूदित्यर्थः। नन्वत्र प्राप्तभावान्नेति नापेक्षिष्यतइत्याह। अथ वेति। विकल्पोपि पूर्वमेव निषेधेन निवर्तितत्वान्नापेक्षिष्यतइत्याह। अथ वेति। तेनोपास्तेषीति वसो न भवति।

सार्वधा। इह पश्याम इति। वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वं यथा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

केनैतदेवं भवति । कर्मानेकं तस्यानेकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव । कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति । आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति तद्भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः किमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते पाकौ पाका इति । यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चौदनस्य पाकः यश्च गुडस्य यश्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तथाभावे बहुवचनं श्रूयते । तद्यथा । उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः श-

---

यश्च मृगो धावतीति मृगकर्तृकायाः सरणक्रियायाः । केनैतदिति । इह क्रियाप्रधानमाख्यातं सा च क्रिया साध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदा । तदुक्तम् । निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाख्यातेऽभिधीयते । अतेरशक्यभेदानां प्रविभागप्रकल्पनेति ॥ तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकर्माभिधायिनि लकारे द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा भावाभिधायिन्यपि प्रसजतः । अथैकपदवाच्यसाधनसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पक्षस्तदा पाकौ पाका इत्यत्र न प्राप्नुतः साधनस्य घञा अनभिधानादिति प्रश्नः । कर्मानेकमिति । कर्मशक्त्याधारो द्रव्यमनेकं शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यतइति शक्त्यभिधायिनाप्याख्यातेनौदनः पच्यतइति शक्तिमद्द्रव्यवाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति । भावः पुनरिति । भेदाभावलक्षणमभेदैकत्वं भावस्य । नत्वेकत्वसंख्याख्यातवाच्यस्य भावस्यास्ति । तस्य द्रव्यधर्मत्वादसत्त्वभूतत्वाच्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य । आश्रयभेदादिति । गुडतिलौदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोऽपि पाको भिद्यते । घञादिभिश्च सत्त्वरूपोऽभिधीयतइति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यतइति भावः । इहापीति । आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोऽस्तु । ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । पाकविशेषानिति । केचित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते । पक्तव्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः तत्त्वयुक्तम् । असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान्पाकविशेषानित्ययमर्थः । अथ वा संज्ञाग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादसंज्ञायामपि कर्मणि घञ् भवति । उष्ट्रासिका आस्यन्त इति । अन्याश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तत्सामानाधिकरण्याच्चाख्यातवाच्यभावभेदादास्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थगतिर्भवति । तदयमर्थः । यादृशान्युष्ट्रा-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्यन्तइति । अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाको यश्च ह्यस्तनःयश्चश्वस्तनस्तेपि बह्वः शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचन-मेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तथा भावेऽसारूप्यादेकशेषो न भव-ति। आसि आस्यते आसिष्यते इति। अस्ति खल्वपि विशेषः तिङभि-हितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति । किमिदं द्रव्यवदिति । द्रव्य क्रियया समवायं गच्छति । कं समवायं गच्छति द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति । तद्वच्चास्य भावस्यकृद-भिहितस्य भवति पाको वर्तत इति । क्रियावन्न भवति । किमिदं क्रियावदिति । क्रिया क्रियया समवायं न गच्छति पचति पठतीति

णामनेकप्रकाराख्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्तइति । भवाद्भिरास्यतइत्य-त्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतिपन्नत्वात् प्रयोजनाभावाद्भावो भेदं नोपादत्तइत्येकवचन-मेव भवति । यथा ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इति । न च सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतीतिः घटान् पचतीत्यादौ पाकस्याभिन्नस्यैवावगमात् केचिदुष्ट्रासिका आस्यन्तइति कर्मणि लकारमिच्छन्ति । उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वाद्यथा गोदोहस्सुप्य-तइति । एवं तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेपि लविधाने बहुवचनमुपपा-दितम् । तेपि बह्व इति । भिन्नकालत्वादेवेति भावः । तत्र युक्तमिति । शास्त्रे ह्येकशेषे सत्येकस्यानेकार्थाभिधायित्वाद् अन्तरेण वैकशेषारम्भं सरूपाणामेकस्यैव स्वभावतोने-कार्थत्वादिति भावः । तिङभिहितइति । नह्येकं तिङन्तमनेककालभावप्रत्यायने सम-र्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालासनक्रियाप्रत्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्तइति भावः । द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वेन प्रसिद्धो यो घटादिस्तद्वदयं भावो भवति । लिङ्गसंख्या-साधनसंबन्धप्रतिपत्त्या । तत्र वस्तूपलक्षणं यत्रेति द्रव्यलक्षणयोगेपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्यपेक्ष उपमानोपमेयभावः । कया क्रिययेति । ननु भवति पचति पश्य मृगो धावतीति कर्तृ-कर्मभावेन क्रिया क्रियया संबध्यतएव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न गच्छती-ति विवक्षितम् । ननु साध्यत्वात् क्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभावः । विष-यभेदादेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभावसंबन्धसंभावाददोषः । तदुक्तं हरिणा । तत्र यं प्र-तिसाध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया । सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥ मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता । तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यतइति ॥ तत्र क-र्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धम् । तथा हि । भवतिक्रियापेक्षमेव तस्य क-र्तृत्वं सर्वत्रार्थः स्वेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नमेवं कर्मापि क्रियाफलत्वात् प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते । करणत्वादीनि तु सर्वात्मना गुणभावमन्तरेण

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तद्यथास्य कृदभिहितस्य न भवति पाको वर्ततइति। अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च। तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते। अस्ति खल्वपि विशेषः। तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च। तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते। यावता किंचिच्च सामान्यं कश्चिच्च विशेषः। युक्तं यदयमपि विशेषः स्यात् लिङ्गकृतः संख्याकृतश्च। इदं विचार्यते। भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युः विकरणार्था वेति। कथं च सार्वधातुकार्थाः स्युः वा विकरणार्थाः। भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शप् भवतीति सार्वधातुकार्थाः। भावकर्मणोर्यक् भवति सार्वधातुके कर्तरि शप् भवति सार्वधातुक इति विकरणार्थाः। कश्चात्र विशेषः। भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात् *। भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेद् एकद्विबहुषु नियमस्यानुपपत्तिः। किं

नोपपद्यन्तइति प्राधान्येनात्यन्तविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते। कालेति। पुरुषशब्देन तदर्थः प्रत्यक्तापरभावश्चोच्यते। उपग्रहोनेकप्रकारः स्वार्थपरार्थत्वादिकः। कृदभिहितइति। ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः यथा ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव इति। तत्राहुः। एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते यथा पचतीति कर्ता वाच्यो नैवं पाक इति। शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात्। अथ वा घञादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयतइति तेन रूपेण कर्त्रा योगाभावो धातुरूपप्रतिपाद्यया तु साध्यतया कर्त्रा योगो भवति। अथ वोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्सु पाचक इति। तिङ्षु तु पचतीतिसाध्यमानतया प्राधान्येन। तत्र कृत्सु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमत्रार्थः। इदं विचार्यतइति। विचरति नानागच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयतइत्यर्थः। इष्टान्वयव्यतिरेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानामावापोद्वारिकार्थवत्ता। तौ चान्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापि न व्यवतिष्ठेते। सार्वधातुकमन्तरेणापि कर्त्राद्यवगमात्। यथा गच्छ ग्राममशायि भवता अकारि कट इति तथा विकरणाभावे अकर्त्राद्यवगतिरस्ति। लविषीष्ट चैत्रमिति। उभयाभावेप्यस्ति अजा गर्भवानिति। क्वचित्तूभयसंनिधौ कर्त्राद्यवगतिः पचति पच्यतइति। तत्र निश्चयाभावाद्विचारः क्रियते कः पच आश्रीयमाणः शास्त्रं न विरुणद्धीति। एकद्विबहुष्विति। एकत्व एवैकवचनं नार्थान्तर इति यो नियमः स नोपपद्यते कर्त्रादीनामपि तदर्थत्वा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कारणम् । अतदर्थत्वात् । न ह्येदानीमेकत्वादय एव विभक्त्यर्थाः । किं तर्हि । भावकर्मकर्तारोऽपि । सन्तु तर्हि विकरणार्थाः । विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते विकरणाभावः* । विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते विकरणो न प्राप्नोति धारयः पारयः इति । किमुच्यते कृताभिहित इति । न लेनाप्यभिधानं भवति । नशक्यं लेनाभिधानमाश्रयितुम् । पक्षान्तरमिदमास्थितं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति । यदि च लेनाप्यभिधानं स्याद् नेदं पक्षान्तरं स्यात् । कथमशक्यम् । यदा भवानेवाह लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । एवं वक्ष्यामि लः कर्मणो भावाच्चाकर्मकेभ्य इति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तॄनभिधास्यति । क्व च न श्रूयन्ते । य एते लुग्विकरणा श्लुविकरणाश्च । अत्राप्युक्तं कर्तृत्वेलुग्भविष्यति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तॄनभिधास्यति । क्व च नैवोत्पद्यन्ते, लिङ्लिटोः । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुं न लेनाप्यभिधानं भवतीति । भवति चेद

दित्यर्थः । अतदर्थत्वादिति । सामर्थ्यादत्रावधारणमाश्रीयते न तान्येवैकत्वादीन्यर्थः । अपि तु कर्त्रादयोपीत्यर्थः । कृताभिहित इति । क्वचिदेव कृति विकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव कर्तरि कृदिति कर्तार्थो निर्दिश्यते तेनैव च कर्तुरुक्तत्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति ततश्च धारय इत्यादावसति अपि गुणो न स्यात् । न लेनापीति । लः कर्मणि चेति वचनाल्लादेशैरपि कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणाप्राप्तिः किं न चोद्यत इत्यर्थः । ततो लः कर्मणीति वचनात्कर्त्रादीनां विकरणार्थत्वं नैव संभवतीत्युक्तं भवति । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । लः कर्मणि इति । कर्मणि वर्तमानाद्विकरणादिति व्याख्यास्यतइत्यर्थः । तत्र कर्माभिधायी विकरणः कर्मशब्देन भाष्य उक्तः । ननु सार्वधातुकनिमित्तो विकरणो न तु विकरणनिमित्तो लकारः तत्कथमेवं व्याख्यायते । एवं तर्हि कृते लकारे सार्वधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात् कृते विकरणे लः कर्मणि चेत्यनेन भावकर्मकर्त्रभिधायिनो विकरणात्परो लः साधुर्भवतीति व्याख्यानाददोषः । अत्राप्युक्त इति । विकरणलोपद्वारेण प्रकृतिरेव तत्र कर्त्राद्यभिधायिनीति प्रतिज्ञातं भवतीत्यर्थः । यस्मिंस्तर्हीति । ततश्च विकरणानुत्पाद लादेशस्यासाधुत्वप्रसक्तेर्विधानसामर्थ्याद्वा साधुत्वे भावाद्यर्थावगतिर्न स्यात् । कर्तरि कृदिति वचनात्कर्तर्येव लकारः स्यादित्यर्थः । भवति चेदिति । ततश्च विकरणार्थं[illegible]नुपपन्न एवेति भावः । एवं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भिहिते विकरणाभाव इत्येव । एवं तर्हीदं स्यात् । यदा भावकर्मणोर्लः तदा कर्तरि विकरणः, यदा कर्तरि लः तदा भावकर्मणोर्विकरणः । इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति । नचास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपदनुसहायीभावः स्यात् । एवं च कृत्वा एकपक्षीभूतमेवेदं भवति सर्वधातुकार्था एवेति । ननु चोक्तं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था इति चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वाद् इति । नैष दोषः । सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । सुपां तिङां च संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । प्रसिद्धो नियमस्तत्र । प्रसिद्धस्तत्र नियमः । नियमःप्रकृतेषु वा । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति । भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानम् * । भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्म कर्तर्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पच्यते ओदनः स्वयमेव । पठ्यते विद्या स्वयमेव । किं पुनः कारणं न सिध्यति । विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वम् * । विप्रतिषेधाद्धि शपो बली-

---

तर्हीति । प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते । यथा ग्रामं गच्छतीति गमिक्रियायाः कर्तृकर्मणी साधने । तत्र कर्तरि लकारः कर्मणि द्वितीया । तथाचाप्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः । इदमस्येति । अयमर्थः । यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी साधने तत्र विरोधाभावात्तन्निबन्धनः कार्यभेदो युक्तः । एकस्मिंस्तु पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात् । तथा हि । पचतीति क्रियाविशिष्टः कर्ताभिधीयते । पच्यते इति क्रियाविशिष्टं कर्म । न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते । एकपक्षीभूतमिति । एक एव पक्षः सार्वधातुकार्थाः कर्मादय इत्यर्थः । पूर्वभेदापेक्षश्च च्विप्रत्ययनिर्देशः । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशात्तु न प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः । तत्रैकत्व एकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते । न तु प्रत्यय इति तस्यार्थान्तरमपि कर्मादि न विरुध्यते । अथ वेति । कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसंख्यापेक्ष एव नियम इत्यर्थः । कर्मकर्तरीति । कर्मवदित्यतिदेशेन स्वाश्रयस्य कार्यस्याबाधनात्कर्तर्यपि विकरणप्राप्तेर्वचनम् । विप्रतिषेधादिति । यदा शा-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यस्त्वं प्राप्नोति। शपोवकाशः पचति पठति। यकोवकाशः पच्यते ओदनो देवदत्तेन पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति। इहोभयं प्राप्नोति पच्यते ओदनः स्वयमेव पठ्यते विद्या स्वयमेवेति। परत्वात् शप् प्राप्नोति। योगविभागात् सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। चिण्भावकर्मणोः। ततः सार्वधातुके यक्। भावकर्मणोः। ततः कर्तरि। कर्तरि च यक् भवति भावकर्मणोः। यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यक् भवति। एवं भावेपि कर्तरि यग् प्राप्नोति। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि। नास्य किं चिद्व्रजति रोग इति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। चिण् भावे। ततः कर्मणि। कर्मणि च चिण् भवतीति। ततः सार्वधातुके यक्। सार्वधातुके यक् भवति भावे कर्मणि च। ततः कर्तरि। कर्तरि च यग्भवति। कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम्। ततः शप्। शप् च भवति कर्तरीत्येव। कर्मणीति निवृत्तम्। एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वम् *। विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वं प्राप्नोति। श्यनोवकाशः दीव्यति सीव्यतीति। यकोवकाशः पच्यते ओदनो देवदत्तेन पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति। इहोभयं प्राप्नोति। दीव्यते स्वयमेव सीव्यते स्वयमेवेति। परत्वात् श्यन् प्राप्नोति। ननु चैतदपि योगविभागेनैव सिद्धम्। न सिध्यति। अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या निवारयितुम्। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यतीति श्यन् प्राप्नोति। ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधेत। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। एवं तर्हि शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते। शप् च यका बाध्यते तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः। तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनु-

---

स्त्वातिदेशपक्षस्तदा शपो बलीयस्त्वम्। कार्यातिदेशे तु यक एव बलीयस्त्वम्। ननु चैतदिति। सर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन बाधिष्यत इति भावः। परा प्राप्तिरिति। परत्वाद् बलीयस्त्वादित्यर्थः। ननु चेयमिति। योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधिका भविष्यतीत्यर्थः। नोत्सहतइति। न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वाद् दुर्बलो योगविभागप्रा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वर्तते। क्व प्रकृतम्। कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। अथ वा भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यकोभावाय। इह सार्वधातुके यगिति अन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धेसति यद्भावकर्मग्रहणमनुवर्तयति तस्यै तत्प्रयोजनं कर्मकर्तर्यपि यग् यथा स्यादिति। कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय *। कर्तरीति च योगविभागः कर्तव्यः। श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति। अथ वा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यक् भविष्यति। अस्त्यन्यत् कर्मवद्भाववचने प्रयोजनम्। किम्। आत्मनेपदं यथा स्यात्। वचनादात्मनेपदं भविष्यति। चिण् तर्हि यथा स्यात्। चिणपि वचनाद्भविष्यति। चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात्। नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति। तच्च कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद् यक् भविष्यति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्तरि यग् भवतीति। यदयं न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति॥

यसोनुपसर्गात्॥ ७१॥ अनुपसर्गादिति किमर्थम्। आयस्यति प्रयस्यति। अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम्। कथमायस्यति प्रयस्य-

---

सिक इत्यर्थः। इहेति। सार्वधातुके यग् भवतीति सामान्योक्तावपि कर्तरि शबाद्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेव यग् भविष्यतीति भावकर्मानुवृत्तिरधिको यत्न इति कर्मकर्तर्यपि यग् भविष्यतीत्यर्थः। अत्रापि व्याख्याने योगविभागः कर्तव्य एवेत्याह। कर्तरीति चेति। अन्यथा भावकर्मानुवृत्तियत्नाच्छप एवानन्तरस्य बाधः स्याद् न तु श्यन्नादीनाम्। योगविभागेन तु तेपि बाध्यन्ते। वचनादिति। कर्तरिकर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तरीति योगविभागात्तत्र च कर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः। चिणपीति। चिण्ग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणमधिकविधानार्थमिति कर्मकर्तर्यपि चिण् भविष्यतीत्यर्थः। नैकमिति। अन्यथा स्यसिच्सीयुडित्यत्रैव कर्मणा तुल्यक्रिये कर्तरीति वाच्यं स्यादित्यर्थः॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तीति। संयसश्चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। संपूर्वादेव यसो नान्यपूर्वादिति ॥

रुधादिभ्यः श्नम्॥ ७८॥ किमर्थः शकारः। सार्वधातुकार्थः। शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञासार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं ङितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्याद् भिनत्ति छिनत्तीति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते। यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति। यस्माच्च प्रत्ययविधिः न तत् प्रत्यये परतः। यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आर्द्धधातुकसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वलादेरार्द्धधातुकस्याङ्गस्येडुच्यते। यस्माच्च प्रत्ययविधिः तदादिप्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति। यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिः न तत् प्रत्यये परतः। यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात् प्रत्ययविधिः। अत उत्तरं पठति। श्नमि शित्करणं पॄादिह्रस्वार्थम्*। श्नमि शित्करणं क्रियते। पॄादिह्रस्वार्थम्। पॄादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्। पृणाति स्तृणातीति। न वा धात्वन्यत्वात् *। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। धात्वन्यत्वात्। धात्वन्तरे पृणि मृणि। यत्तर्हि नधात्वन्तरं, यच्च भूम्यां वृणसे। नैष श्नम्। श्न एवैतद्ध्रस्वत्वम्। यदि श्नाह्रस्वत्वम्। स्वरो न सिध्यति। वृणसे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति एष स्वरो न प्राप्नोति। तस्माच्छ्नमेषः। यदि श्नम् श्नसोरल्लोपः प्रसज्येत। उपधाया इति वर्तते। अनुपधात्वान्न भविष्यति। न शक्यमुपधाया इति विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। अङ्क्तः अञ्जन्तीति। तस्माच्छ्न एवैतद् ह्रस्वत्वम्। यद्येवम्। स्वरः कथम्। बहुलं पित्सार्वधा-

---

रुधादि। भिनत्तीति। भिशब्दस्याङ्गसंज्ञानिबन्धनो गुणो मा भूदिति ङित्त्वं कृतमित्यर्थः। यस्माच्चेति। भिदृशब्दादित्यर्थः। तस्यैव रुधादित्वात् न तु तदवयवाद् भिशब्दात् प्रत्ययविधानम्। पृणतीति। पृ मृ इति क्र्यादिषु पठितौ ताभ्यां व्यत्ययेन श्नम्प्रत्ययः। धात्वन्तरमिति। तौदादिकावित्यर्थः। वृणस इति। वृ वरणे इति क्र्यादिस्तस्माद्व्यत्ययेन श्नम्थासौ। श्न इति। [illegible] भावः। अङ्क्त इति। श्नान्नलोप इत्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तुकं छन्दसि। सार्वधातुकस्य छन्दसि बहुलं पित्त्वं वक्तव्यम्। पितश्चैवापित्त्वं दृश्यते। अपितश्च पित्त्वम्। पितस्तावदपित्त्वम्। मातरं प्रमिणीमि जनित्रीम्। अपितश्च पित्त्वम्। शृणोत ग्रावाणः। तनर्हि श्नो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। श्नान्नलोप इति। नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने यत्नानां यत्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत। दीर्घत्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नान्नलोप इति। किमत्र कर्तव्यम् परत्वान्नलोपः स्यात्। तस्माच् शकारः कर्तव्यः। अथ क्रियमाणेऽपि शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥

तनादिकृञ्भ्य उः॥ ७९॥ किमर्थं करोतेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न तनादिभ्य इत्येवोच्येत। अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति। कानि। अनुनासिकलोपादीनि। दैवरक्ताः किंशुकाः। अनुनासिकाभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति। इदं तर्हि तनादिकार्यं मा भूत्तनादिभ्यस्तथासोरिति। ननु च भवत्येवात्र ह्रस्वादङ्गादिति। तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति। कः पुनरत्र विशेषः तेन वा सत्यनेन वा। तेन सति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति। अनेन पुनः सति चिण्वद्भावो न स्यात्। अनेनापि सति सिद्धश्चिण्वद्भावः। कथम्। विभाषा लुक्। यदा न लुक् तदा सिज्लोपः। तत्र सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावो वा भविष्यति। तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिज्लोपे

स्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादकारस्योपधात्वाभावः। प्रमिणीमीति। मीञो मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः। मिपो ऽपित्त्वे न सतीत्वम्। परत्वादिति। यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं तत् सन्निपातलक्षणपरिभाषावशान्न प्रवर्तते। यत्त्वन्यत्रोक्तं नामि दीर्घात्परत्वात् सुपि चेति भवितव्यमिति तत्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः। लक्षणेति। लाक्षणिकस्यानुमीयमानरूपत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः।

तनादि। विभाषालुगिति। ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका ह्रस्वादङ्गादिति लोपो बाध्यत इति कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात्। नैष दोषः। यत्र पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्रासौ लोपस्य बाधकः। न त्वप्रवर्तमानः

CC-0. ...Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

च न दुष्यति । जिघ्रवद्भावे न दोषः स्यात्सोपि प्रोक्तो विभाषया ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८७ ॥ क्वायमकारः श्रूयते । न क्व चिच्छ्रूयते । लोपोस्य भविष्यति । अतो लोप आर्द्धधातुक इति । यदि न क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते । न लोप इत्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । लपे सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भविष्यति । ननु च लोपे ऽपि सति न धातुलोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधः । न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते खल्वपि स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् । अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्धिर्धिन्विकृण्व्योर्ग्रहणं क्रियते न धिविकृव्योरित्येवोच्येत । धिविकृव्योरितीयत्युच्यमाने ऽत्वे कृते अनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत । इदमिह संप्रधार्यं नुम् क्रियतामत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुमागमः । अन्तरङ्गमत्वम् । कान्तरङ्गता । प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनात्वमुच्यते । उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्य नुमागमः । नुमप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतन्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थमिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्नुमागमः । तस्माद्धिविकृव्योरिति वक्तव्यम् ॥

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥ किमर्थः शकारः । शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं क्ङितीति गुणप्रतिषेधोयथास्यादकुषाणपुषाणेति । अतउत्तरंपठति । श्नाविकारस्य शित्करणानर्थक्यंस्थानिवत्त्वात् * । श्नाविकारस्य शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् शिद्भविष्यति । अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशे अनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य * । अर्थवत्तु श्नाविकारस्य शित्करणम् । कोर्थः । ज्ञापका-

---

धिन्वि । आर्द्धधातुकनिमित्त इति । धातुलोप इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । न चैष इति । सन्नियोगशिष्टत्वान्निमित्तनिमित्तिभावाऽप्रसङ्गः । अत्वे कृतइति । अकारात्परः स्यादित्यर्थः । उत्पन्ने प्रत्यय इति । नुम्विधावङ्गाधिकारादिति भावः ।

हलः श्नः शा । तवादिष्विति । तप्तनप्तनथनाश्चेति [illegible] ये तिङां ङिता-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

र्थम्। किं ज्ञाप्यते। एतज् ज्ञापयत्याचार्यः सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं हि तातङोरपित्त्वम्। हेः पित्त्वं न प्रतिषेध्यम्। पितोयमादेशःस्थानिवद्भावात्पित्स्यात्। सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति। तातङि च ङकारो नोच्चार्यो भवति। पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित् स्यात् सार्वधातुकादेशेअनुबन्धानस्थानिवद्भवन्तीतिनायं पिद्भविष्यति। तबादिषुचाङित्त्वम् *। तबादिषुच ङित्त्वंनप्रतिषेध्यम्। शृणोत ग्रावाणः ङितद्भमेआदेशास्थानिवद्भावाङ्ङितःस्युः। सार्वधातुकादेशेनुबन्धानस्थानिवद्भन्तीति नेमेङितोभविष्यन्ति। तस्य दोषो मिप आदेशे पिदभाव *। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिप आदेशे पितोऽभावः। अचिनवमकरवम्। पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् पिद्भवति सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भन्तीति नायं पित्स्यात्। अत्यल्पमिदमुच्यते मिप आदेश इति। तिप्सिप्मिपामादेशा इति वक्तव्यम्। वेद वेत्थ। विदेर्वसोः शित्त्वम् *। विदेरुत्तरस्य वसोः शित्त्वं वक्तव्यम्। शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भवति। सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं शित्स्यात्। कित्करणाद्वा सिद्धम् *। अथ वा अवश्यमत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः ककारोऽनुबन्धः कर्तव्यः। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। वसोः संप्रसारणमिति। तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति। अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति च प्रयोजनानि। समा दोषा भूयांसो वा। तस्यन्नार्थोनेन ज्ञापकेन। कथं यानि प्रयोजनानि। तानि क्रियन्ते न्यासएव। एवमपि भवेत् पित्करणसामर्थ्यात् पित्कृतं स्यात् ङित्करणसामर्थ्यान् ङित्कृतम्। यत्तु खलु पितिङित्कृतं प्राप्नोति ङिति च पित्कृतम्। केन तन्न स्यात्। तस्माद्वक्तव्यं पिन्न ङिद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति। न वक्तव्यम्। एवं

मादेशा विधीयन्ते ते तबादयः। एवमपीति। पित्त्वनिमित्तमनुदात्तत्वं भवतु ब्रूतान्नवानितीडागमस्य ङित्त्वनिमित्तस्य गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः। पिन्नेति। अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। पिद्भवन् ङिन्न भवतीत्यर्थः। योगविभागाच्च यावती सार्वधातु-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वक्ष्यामि । सार्वधातुकं ङिद्वद्भवति पिन्न । एवं तावत्पितो ङित्त्वं प्रतिषिद्धम् । ततः असंयोगाल्लिट् किद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति । एवं ङितः पित्त्वं प्रतिषिद्धम् ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥ शायच् छन्दसि सर्वत्र* । शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क्व सर्वत्र । हौ चाहौ च । किं प्रयोजनम् । महीरस्कभायद् यो अस्कभायद् उद्गृभायत उन्मथायतेत्येवमर्थम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । व्यत्ययः । व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीत्येवं प्राप्ते । स च न मरति । म्रियत इति प्राप्ते । ततो बहुलम् । छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः वर्णव्यत्ययः लिङ्गव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः कालव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपदव्यत्यय इति । सुपां व्यत्ययः । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां व्यत्ययः । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् । शुधितमिति प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः । अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधातायष्टेतिप्राप्ते । आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥ अयमाशिषि अङ् विधीयते । तस्य किं प्रयोजनम् । आशिष्यङ्प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः* । स्था । उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम् । स्था । गा अञ्जसा सत्यमुपगेयम् । गा ।

कस्य ङित्त्वप्राप्तिस्सर्वासौ निषिध्यते । असंयोगादिति । अत्र ङिदपिदिति वर्तते । तेन ङिद्वन् पिन्न भवतीति तातङः स्थानिवद्भावप्राप्तं पित्त्वं निषिध्यते ।

छन्दसि । अस्कभायदिति । स्कन्भुः सौत्रो धातुः लङि तिप् श्नः शायच् अडागमः ।

लिङ्याशि । दृशेरगिति । अङि गुणः स्यात् । उपस्थेयमिति । स्थालिङ्मसुयासे

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

गमि। यत्नेन प्रतिष्ठां गमेयम्। गमि। वचि। मन्त्रं वोचेमाग्नये। वचि। विदि। विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम्। विदि। शकिरुह्योश्च। शकिरुह्योश्चेति वक्तव्यम्। शकेम त्वा समिधं साधया धियः। अश्व वन्ती मारुहेमाश्वस्तये। दृशेरक्पितरं च दृशेयंमातरंच दृशेयम् *। दृशेरग्वक्तव्यः। पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम्। इह उपस्थे यामेत्यत्र आडपि वक्तव्यः। न ह्यङैव सिध्यति। न वक्तव्यः। सार्वधातुकत्वात्तिङः सलोपः आर्द्धधातुकत्वादेवत्वम्। तच्चोभयलिङ्गत्वात्सिद्धम्॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम्॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ ८७॥ वत्करणं किमर्थम्। स्वाश्रय मपि यथा स्याद् भिद्यते कुसूलेनेति। अकर्मकाणां भावे लो यथा स्यात्। कर्मणेति किमर्थम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः सकर्मवन्मा भूत्। साध्वसिश्छिनत्ति साधु स्थाली पचतीति। तु-

---

ट्श्रङ् आकारलोपः सलोपश्च। अतो येय इति इय्। मस्याडागमः कार्योन्यथा यलोपे सति उपस्थेमेति स्यात्॥

इति श्रीमदुपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

कर्मवत्कर्मणा। वत्करणमिति। विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभ इति भावः। स्वाश्रयमपीति। असति वत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञा विज्ञायेत। ततश्चाकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लो न स्यात्। वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरतिदिश्यन्ते न तु स्वाश्रयं कार्यं निवार्यतइति भावे लस्सिद्धो भवतीतिलादेशेन कर्तुरनभिधानात् तृतीया भवति भिद्यते कुसूलेनेति। न चासत्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लस्सिध्यति। यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव। कर्मणेति किमिति। धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न संभवतीति कर्मस्थैव क्रिया आश्रयिष्यतइति भावः। साध्वसिश्छिनत्तीति। ननु करणादिव्यापारो धातुना नाभिधीयते यदात्वभीधीयते तदा तेषां कर्तृत्वमेव न तु करणादिरूपता। न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण कारकान्तराश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते। नैष दोषः। यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ल्यक्रिय इति किमर्थम्। पचत्योदनं देवदत्तः। तुल्यक्रिय इत्यप्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति। अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता। न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते। किं तर्हि। यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि। स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति कर्मवदकर्मकस्य कर्ता *। अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूत्। भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति। तथा।

यां साधयन्ति। तत्रावश्यं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम्। अवस्थान्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति। ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्यवस्था आप्याश्रीयेरन् प्रधानव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न त्ववान्तरव्यापारोपि तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थाना- यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षत्वकरणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय कर्मणेति कर्तव्यमेव। यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति। तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणाद्वस्तुसद्भावाश्रयेण प्रसङ्गः स्यादेव। साधु स्थाली पचतीति। स्थाल्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवनादिरूपा क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वेपीति स्यात्कर्मवत्त्वम्। तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति। कर्मणेति तृतीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यति। तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः। अथवा क्रियमाणेपि तुल्यक्रियग्रहणेतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः। पचत्योदनमिति। सहार्थेपि तृतीया विज्ञायेत। तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यतइति भावः। अकर्मकनिवृत्त्यर्था कर्मश्रुतिः स्यादास्ते शेतइति। अत्रापीति। तुल्यशब्दस्य साधारणवचनत्वात् कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्च क्रियाया इति भावः। समानक्रियत्वमिति। साधारणक्रियत्वमित्यर्थः। एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते। अन्यथा कर्मवत्कर्मणेत्येव ब्रूयात्। यस्मिन्निति। सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयतइत्यर्थः। कर्तृभूत इति। च्वेर्विकल्पेन विधानादत्राभावः कर्तरि संपन्न इत्यर्थः। अथ वा भूप्राप्तावित्यस्याऽऽधृषाद्वेति णिचो विकल्पनाद्रूपमेतत्। तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः। वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते। कर्तृकर्मावस्थाभेदाच्च एकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते। कर्मणेति। कर्मस्थया क्रिययेत्यर्थः। साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात् तुल्यत्वासंभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति। तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः। लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र तु केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्त्रवस्थायामपीति भवति कर्मवद्भावः। भिद्यमान इति। पात्राणामपि द्विधाभवनं कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. Digitized by eGangotri Initiative

कर्मदृष्टश्चेत्समानधातौ*। कर्मदृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। पचत्योदनं देवदत्तः। राध्यत्योदनः स्वयमेवेति। तथा। कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च*। तथाकर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवन्मा भूदिति। कर्मस्थभावकानाम्। आसयति देवदत्तं शाययति देवदत्तं स्थापयति देवदत्तम्। कर्मस्थक्रियाणाम्। ग्राममवरुणद्धि करोति कटम्। कर्तृस्थभावकानाम् . चिन्तयति मन्तयते। कर्तृस्थक्रियाणाम्। गच्छति धावति हसति। यत्तावदुच्यते। अकर्मकस्यकर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। वक्ष्यत्येतत्। सकर्मकाणां प्रतिषेधः। अन्योन्यमाश्लिष्यतइति। यदप्युच्यते कर्मदृष्टश्चेत् समानधाताविति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भाव उच्यते। तत्र संबन्धादेतद् गंतव्यं यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य चेत् कर्ता स्यादिति। तद्यथा। धातोः कर्मण्यण् भवतीति तत्र सम्बन्धादेतद् गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मेति। इह मा भूत् आहर कुम्भं करोति कटमिति। य-

---

कर्मदृष्ट इति। समान एकस्मिन् धातौ कर्ता कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावो यदा त्वन्यस्मिन् धातौ कर्मान्यस्मिंश्च कर्ता तदा मा भूत् कर्मवद्भाव इत्यर्थः। पचत्योदनमिति। ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विक्लित्तिलक्षणा तादृश्येव कर्तृत्वेपिराध्यतेर्विक्लित्तिवचनत्वान्न चास्य वाक्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय तु वाक्यद्वयोपन्यासः। अन्यथा समानधातावपि व्याख्यातृभिः कथं तुल्यक्रियत्वं प्रदर्श्यते। यद्येवं लुनातौ केदारस्य कर्मत्वमिति लावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न स्यात्। अत्र केचिदाहुः। लुनातिरेव णिचि लाविः संपन्न इति अस्ति समानधातुत्वम्। अन्ये त्वाहुः। लावयतावेव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाभावः। कर्मस्थभावकानामिति। अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः। सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया। यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्स्था क्रियोच्यते। ततश्च पश्यति राजा स्वयमेव आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावाभावः। सकर्मकाणामिति। अन्योन्यमाश्लिषतइत्युदाहरणमात्रमेतत्तत्तुल्यतिहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। धातोः कर्मण इति। कर्मणःसतः कर्तुरित्यर्थः। कर्मणेति चोपादानादयमर्थो लभ्यते। यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति। आहरकुम्भमिति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इत्युच्यते कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । न वक्तव्यम् । कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमुपमिमीते । न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति । किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवति आहो स्वित् कर्त्राश्रयमपि । किं चातः । यदि कर्माश्रयमेव । चङ्शप्क्वुद्विधयो न सिध्यन्ति । चङ् । अचीकरत कटः स्वयमेव । चङ् । शप् । नमते दण्डः स्वयमेव । शप् । क्वुद्विधिः । भिदुरं काष्ठं स्वयमेव । क्वुद्विधिः । अथ कर्त्राश्रयमपि सिद्धमेतद् भवति । किं तर्हीति । आत्मनेपदशबादिविधिप्रतिषेधः * । आत्मनेपदं विधेयं शबादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उभयं क्रियते न्यास एव । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् * । कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति । कुतः । स्वातन्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः । किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा आहो स्विदविवक्षामात्रम् । सत इत्याह । कथं ज्ञायते । इह भिद्यते कुसूलेनेति । न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते । किं च भोः विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः । भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानाम-

---

समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवेष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायोपन्यासः । कर्तारमिति । कर्तृस्थां क्रियामित्यर्थः । किं पुनरिति । किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहोस्विन्नेति प्रश्नः । यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुनर्विचार्यते । अचीकरतेति । यक्चिणोः प्रतिषेधेपि स्वाश्रयौ चङ्शपौ न प्राप्नुतः । भिदुरमिति । कर्तरि कुरच् न प्राप्नोति । स्वान्तस्य कर्ताकर्मवदिति न तावत्स्थापितमिति क्वुद्विधेरसिद्धिरुक्ता । उभयमिति । कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति । कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शबादीनां यका बाधनं भवति । कार्यातिदेशो वायमाश्रीयते । यच्चाविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं तद्भवति न तु विरुद्धमिति शबादिपरस्मैपदाभावः । स्वातन्त्र्यस्येति । पच्यते ओदनः स्वयमेवेति विक्लित्तिमात्रवाची पचिस्तत्र चौदनयकर्तृत्वमेव । लूयते केदार इति द्विधाभवनवाचो लुनाति स्तया च केदारस्य कर्तृत्वम् । क्रिया चेति । विशरणक्रियेत्यर्थः । किञ्च भो इति । कारणाभावे विशरणाख्यकार्याभावादवश्यंकेन चिह्नातादिना कारणेन भाव्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः कुसूलात् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति । इह तु कथं स्याल्लूयते केदारः स्वयमेवेति । यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन् दृश्यते । अत्रापि याऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः * । लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः । अक्रियमाणे हि लग्रहणे कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कृत्य । भेत्तव्यः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे कृत्यो भवतीति भावे कृत्यो यथा स्याद् भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति । कृत्य । क्त । भिन्नः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्याद् भिन्नं कुसूलेनेति । क्त खलर्थ । ईषद्भेदः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन्प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे खलर्थ भवतीति भावे खल् यथा स्यात् । ईषद्भे-

---

मिति भावः । अन्यदत इति । कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपत्तावदृश्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः । सुकरतेति । द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः । अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः । लान्तस्य कर्तेति । लान्तवाच्यो यः कर्त्ता स लान्तकार्य एव कर्मवद्भवतीत्यर्थः । तेन कर्मणि विधीयमानाः कृत्यादयोऽतिदेशात्कर्मकर्तरि न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते । ततश्च तैः कर्तुरनभिहितत्वात्कर्तृविभक्ती षष्ठीतृतीये भवतः । भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति । भिद्यते कुसूल इत्यत्र च द्वितीया न भवति । क्तग्रहणस्यात्र प्रयोजनं न दृश्यते । गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यत इत्याहुः । तथाह्यकर्मकत्वाद् गत्यर्थाकर्मकेति वचनात् कर्तरि भवितव्यमेव क्तेन भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । तथा च सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति सिनो ग्रासः स्व-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दं कुसूलेनेति । तत्तर्हि लग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारको निर्देशः । सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्राकृतकर्मत्वात् । प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । कथं तुनर्ज्ञायते प्राकृतमेवैतत्कर्मेति । आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्म दर्शनात् * । आत्मसंयोगे कर्म कर्तुः कर्म दृश्यते । क्व । हन्त्यात्मानमात्मना हन्यतइति । विषम उपन्यासः । हन्त्यात्मानमिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते न कर्म दृश्यते । पदलोपश्च । पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । हन्त्यात्मानमात्मा । आत्मना हन्यत आत्मेति । कः पुनरात्मानं हन्ति को वात्मना हन्यते । द्वावात्मानौ शरीरात्मा अन्तरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति * ।

यमेवेति क्तः कर्तर्युदाहरिष्यते । सिद्धं त्विति । प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्म न त्वातिदेशिकमित्यर्थः । आत्मसंयोग इति । एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वे न च विवक्ष्यतइत्यर्थः । तदुक्तम् । एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते । कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते ॥ इति । कर्मदृश्यतइति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यर्थः । विषम उपन्यास इति । अयं भावः । दृष्टान्ते आत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । इह तु लूयते केदारः पच्यते ओदन इत्यादौ यदा स्वयमिति शब्दो न प्रयुज्यते तदात्मभेदाविवक्षायांकर्मत्वाभावात्कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादौ केदारादीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव । नमते दण्डइत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे यक्चिणोः प्रतिषेधे शब्चङौ न स्याताम् । भिद्यते कुसूलेनेति च सकर्मकत्वाद्धातोर्भावे लो न स्यात् । कर्म दृश्यतइति । आत्मानमिति द्वितीयान्तवाच्यं कर्म । कर्ता न दृश्यतइति । हन्तीति कर्तरि लकारोत्पत्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः । कर्ता दृश्यतइति । तमन्तरेण क्रियाया अभावादात्मनेत्येतद्वाच्य इति भावः । कर्म न दृश्यतइति । कर्तृव्यतिरेकेणान्यस्यात्र कर्मणो दुरुपपादत्वादिति भावः । पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः । यत्तु लूयते केदारः स्वयमेवेति वृत्तिकारैरुदाह्रियते तत्र कर्त्रन्तराभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयंशब्दः प्रयुज्यते । नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणं स्वयंशब्दस्यात्मनेति तृतीयान्तार्थे वर्तनादात्मनः कर्तृत्वे केदारस्य प्राकृतकर्मत्वसद्भावात् । द्वावात्मानाविति । णेरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् । आश्लिष्यतइति । क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दृश्यमानत्वात्कर्मस्थक्रियत्वमत्र द्र-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अन्योन्यमाश्लिष्यतः अन्योन्यं संस्पृशतः अन्योन्यंसंगृह्णीत इति। तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम् *। तपेर्वा पुनः सकर्मकस्य वचनं नियमार्थं भविष्यति। तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य सकर्मकस्येति। तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति। तस्य च तपःकर्मकस्यैव *। तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्य। किमिदं तप इति। तपेरयमौणादिकोऽस्कारोभावसाधनः। कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः। स एव संतापः। कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात् सएव च प्रत्ययार्थः। सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति। तद्यथा। स एतान् पोषानपुषत् गोपोषमश्वपोषं रैपोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति। एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति। दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः *। दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता कर्मवद्बहुलं भवतीति वक्तव्यम्। दुग्धे गौः पयः स्वयमेव। तस्मादुदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते। बहुलवचनं किमर्थम्। परस्मैपदार्थम्। यद्येवं नार्थो बहुलवचनेन। नहि परस्मैपदमिष्यते। सृजियुज्योः श्यंस्तु *। सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ताबहुलं

ष्टव्यम्। तपेर्वेति। तप इति योगविभागेन नियमः क्रियतइति भावः। ननु तप्यते तपस्तापस इत्यत्र कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वं कर्तुर्नास्ति। उपवासादेस्तपसः कर्तृत्वे तपेर्दुःखार्थत्वात्तापसस्य कर्तृत्वे जनार्थत्वात्। नैष दोषः। शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेपि शरीरसंतापलक्षणमेवार्जनं तापसस्य यतो व्यापारः। कः प्रत्ययार्थ इति। तापसेन तपस्तप्यतइति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्रत्ययार्थत्वं दृश्यते। क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यम्। इह तु भेदाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः। अथ वा तपस्तपःकर्मकस्येति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं तच्च विरुद्धमिति भावः। अवयवतपिरिति। विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः। दुग्धे गौरिति। गौर्मुञ्चति पय इत्यर्थः। दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वेपि सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम्। फलं पचतइत्यत्रवृक्षस्यकर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम्। अन्येत्वाहुः। पचिरत्र विषये द्विकर्मको वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवाद्वृक्षोऽकथितं कर्म तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदायं कर्मवद्भावः। एवंविध

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । श्रयंस्तु भवति । सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यः चिणात्मनेपदार्थः । सृज्यते मालामसर्जि मालामिति । युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यकोऽभावाय । युज्यते ब्रह्मचारीयोगम् । करणेन तुल्यक्रियः कर्ता वहुलम् * । करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयति कण्टकैर्वृक्षः परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् । स्रवत्यादीनां प्रतिषेधः * । स्रवत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्रवति कुण्डिका उदकं स्रवति कुण्डिकाया उदकम् स्रवन्ति वल्मीकान्युदकं स्रवति वल्मीकेभ्य उदकम् । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तुल्यक्रिय इत्युच्यते । क्रियान्तरं चात्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिका उदकमिति विसृजतीति गम्यते । स्रवति कुण्डिकाया उदकमिति निष्क्रामतीति गम्यते । स्रवन्ति वल्मीकान्युदकमिति विसृजन्तीति गम्यते । स्रवति वल्मीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते । भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् * । भूषाकर्मकिरादिसनां च अन्यत्रात्मनेपदात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । भूषयते कन्या स्वयमेव । अबुभूषत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव । किरादि । अवकिरते हस्ती स्वयमेव ।

एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदनं पचतीत्यादौ । श्रद्धोपपन्न इति । श्रद्धायुक्ते कर्तरीत्यर्थः । चिणात्मनेपदार्थ इति । श्यना यगेव बाध्यते न तु चिणित्यर्थः । श्यनि तु प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वमिति श्यन्यकोरत्र स्वरे विशेषः । सृज्यते मालामिति । श्रद्धया मालां निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि मालामिति । मालां निष्पादितवानित्यर्थः । यकोभावायेति । अकारप्रश्लेषाद्यग्बाधनायेत्यर्थः । युज्यतइति । योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संबध्नातीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचाचारी योगमिति भवति । करणेनेति । बहुलग्रहणात्साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ न भवति । स्रवति कुण्डिकेति । निष्क्रामदुदकं निष्क्रामयतीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते । विसृजतीति गम्यते इति । तथा च लोके कथ्यते कृपणोसौ न किंचित् स्रवतीति विसर्गस्य दानमुच्यते इति तुल्यक्रियत्वाभावः । भूषाकर्मेति । कर्मशब्दः क्रियावाची । भूषाफलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्था भूषा । अण्यन्तार्थं च भूषाग्रहणं ण्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् तेनालंकुरुते स्वयमेव कन्या अलमकृत कन्येति भवति । अवकिर

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव । गिरते ग्रासः स्वयमेव । अगीर्ष्ट ग्रासः स्वयमेव । सन् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् * । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । णि । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । णि । श्रि । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव । श्रि । ब्रूञ् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथाः स्वयमेव । भारद्वाजीयाः पठन्ति । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥ कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् * । कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् । अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः * । अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषीषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कतीह कुष्णानाः पादा इति अत्रापि प्राप्नोति । श्यना च स्वादीनां बाध-

---

तइति । हस्तिनं कश्चित्पांस्वादिनावकिरति तत्र सौकर्यात्कर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते । चिकीर्षतइति । करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वमिच्छातु कर्तृस्थैवार्थाच्च करोतेः प्राधान्यं तदर्थत्वादिच्छायाः ॥

नदु । यक्चिणोरिति । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्थाः सकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात् प्राप्तौ यक्चिणौ प्रतिषिध्येते । यथा विकुर्वते सैन्धवा वल्गन्तीत्यर्थः । तान् यदा अन्यो वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनस्तौ कर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेवेति यक्चिणौ न भवतः । उत्पुच्छयते गौरित्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः प्राप्तिः । ब्रूते कथेति । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ।

कुषिरजोः । यकि प्राप्ते श्यन्विधीयते तेन श्यनि नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तं पदं भवति । शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यश्च नुमागमः कुष्यन्ती जङ्घेति । सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुके विषयभूते श्यन् परस्मैपदे भवत इत्यर्थः । कुष्णाना इति । ताच्छील्यवयोवचनेति चानश् । तत्र श्यन् प्राप्नोति परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते । श्यना चेति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

नं प्राप्नोति। काषिष्यते पादः स्वयमेव। अकोषि पादः स्वयमेव। रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव। अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव। यत्तावदुच्यते सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। सार्वधातुके यगिति। यदि तदनुवर्तते। पूर्वस्मिन्योगे किं समुच्चयः ले च सार्वधातुके चेति। आहोस्विल्लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम्। किं चातः। यदि समुच्चयः कतीह भिन्दानाः कुसूला इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं लिङ्लिटोर्न सिध्यति। बिभिदे कुसूलः स्वयमेव। भित्सीष्ट कुसूलः स्वयमेवेति। अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम्। ननु चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति। लिङ्लिड्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि लिङ्याशिष्यङिति च। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं कतीह कुष्णानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति। इहापि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते। यदप्युच्यते श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोतीति। यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं वक्ष्यामि। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। ततः। कुषिरजोः प्राचाम्। ततः। कुषिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः। ततः श्यन् परस्मैपदं चेति। यथैव तर्हि यको विषये श्यन् भवति। एवं चिणोऽपि विषये प्राप्नोति। अकोषि पादः स्वयमेव। अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव। एवं तर्हि इतीयो योगविभागः करिष्यते न दुहस्नुनमां चिण् भवति। ततो यक्। यक् च न भवति दुहस्नुनमाम्। ततः कुषिरजोः प्राचां यक् न भवति। ततः श्यन् परस्मैपदं चेति। अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते। स्यतासी लृलुटोः च्लिलुङि च्लेः सिज् भवतीति। कर्तरि शप् स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति। दिवादिभ्यः श्यन् स्यतासलृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति। कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं चस्यतासीलृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति। अथ वान्तरङ्गाः स्यादयः। कान्तरङ्गता। लावस्थायामेव स्यादयः। सा-

---

विशेषविहितत्वादिति भावः। यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति। तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र श्यन्परस्मैपदे भवतो नान्यत्रेति स्यादिविषये न भवतः। लावस्थायामेवेति। अव-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

र्वधातुके श्यन् ॥

धातोः ॥ ९१ ॥ आकुतोयं धात्वधिकारः। किं प्रग्लादेशात्। आहोस्विद् आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः। धात्वधिकारः प्रग्लादेशात्* । प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः*। अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। किं च स्यात्। आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः॥ आद्ये योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः। पचति पठति। इदमिह संप्रधार्यम्। विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादादेशाः। नित्या विकरणाः। कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्ति। अकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति। अनवकाशास्तर्ह्यादेशाः। सावकाशा आदेशाः। कोऽवकाशः। य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणाः लिङ्लिटौ च। न स्यादेत्वं टेष्टितां यद्विधत्ते॥ यच्च टित्संज्ञकानां टेरेत्वं विधत्ते। तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात्। एशः शित्त्वम्॥ एकारस्य शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। शित्सर्वस्येति सर्वस्यादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत। निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्येकारस्य एकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति। यच्च लोटो विधत्ते॥ यच्च लोटो विधीयते। तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात्। किं पुनस्तत्। लोटोल-

---

तेष्वेव लादेशेषु विशेषविहिताः स्यादयो भवन्ति पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद् बाधितत्वात् संनियोगशिष्टं परस्मैपदमपि न भवति ॥

धातोः। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेषः। अथापि स्वरिते सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानम्। तथापि दुर्लक्ष्यत्वान्न ज्ञायते क्व स्वरितत्वं धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति। आकुत इति। आद्ये योग इति। तिप्स्भीत्यत्र। विकरणैरिति। स्यादयोत्र विकरणा अभिप्रेता न शबादयस्तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात्। यदा तु सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेपि लादेशे शबादीनां प्राप्तिरस्ति। द्वयोरेकारयोरिति। यद्यप्येकस्यायादेशस्तथा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ङ्वत् । एरुः । सेर्ह्यपिच्च । वा छन्दसीति । यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् ॥ किं पुनस्तत् । नित्यं ङितः । इतश्च । तस्थस्थमिपां तांतंतामः । लिङः सीयुट् । यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति । तस्मात्प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः । यदि प्राग् लादेशाद्धात्वधिकारः । अकारः । अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येति थकारस्यात्वे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् । पेच यूयं चक्र यूयमिति । ननु च निवृत्तेपि लादेशे धात्वधिकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । वक्ष्यत्येतत् । अकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थमिति । आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूद् वृक्षत्वं वृक्षतेति । तस्माल्लादेशे धात्वधिकारोनुवर्त्यः । ननु चोक्तमाद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युरिति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् । नाचाकृतेष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते । न चाकृतेष्वादेशेषु सार्वधातुकत्वं भवति । ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते । स्यादयः । अत्रापि धातुग्रहणं विहितविशेषणं धातोर्विहितस्य लस्येति । यद्येवं विन्दतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति । धातुनात्र विहितं विशेषयिष्यामः । विदिना आनन्तर्यं धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्येति । इह तर्हि अजक्षिष्यत् अजागरिष्यन् इति अभ्यस्ताद् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति । अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामः । अभ्यस्तेनानन्तर्यम् । धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति । अ-

---

यादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः । अकार इति । यस्तस्य स्थाने विधीयते । थकारस्यात्व इति । ननु पच् थ इति स्थिते परत्वादिट् प्राप्नोति । नैष दोषः । अकारो नित्यः कृते ऽपीटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि । इटं तु कृते अकारे वलादित्वाभावान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्यानित्यत्वं तथापि कृताकृतप्रस-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि। यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशेषणम्। आकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। अलुनन् अपुनन् इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। अपिबन् अजिघ्रन् इत्यत्रापि प्राप्नोति। अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। ननु चोक्तमलुनन्नपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। लोपे कृते न भविष्यति। नात्र लोपः प्राप्नोति। किं कारणम्। ईत्वेन बाध्यते नात्रेत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तिभावेन बाध्यते। नात्रान्तिभावः प्राप्नोति। किं कारणम्। जुस्भावेन बाध्यते। नात्र जुस्भावः प्राप्नोति। किं कारणम्। लोपेन बाध्यते। लोप ईत्वेन। ईत्वमन्तिभावेन। अन्तिभावो जुस्भावेन। जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः। न चाव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यम्। शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम्। न चात्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थातुम्। तावत्येवात्रान्तिभावेन भवितव्यम्। अन्तिभावे कृते लोपः। लोपेन व्यवस्था भविष्यति। यदप्युच्यते एशःशित्त्वमिति। क्रियते न्यास एव। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः *। प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम्। धातोस्तव्यदादयो यथा स्युः प्रातिपदिकान्माभूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः। क्रियाभावात् साधनाभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदादयो न भविष्यन्ति। स्वपादिषु *। स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम्। स्व-

---

ङित्वान्नित्यत्वमस्त्येव। न च शब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्यत्वमिह सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयते। तावत्येवेति। कृत एव झशब्दे ऽकृत एव विकरण इत्यर्थः। आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशकाल एव झस्यान्तादेशेन भाव्यमिति भावः। प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति। द्वितीयादिवदिति भावः। साधन इति। प्रकृतिवाच्यान्तरङ्गक्रियासाधनसंभवे शब्दान्तरवाच्यबहिरङ्गक्रियासाधने तव्यादयो न भविष्यन्ति। द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः। स्वपादिष्विति। ये ऽपसंख्यकयाः क्रियावचना आणवयत्यादितुल्यास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन्।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

पिति । सुपितीति माभूत् । अङ्गसंज्ञा च * । अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति । कृत्संज्ञा च * । कृत्संज्ञा च प्रयोजनम् । धातोर्विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति कृत्संज्ञा सिद्धा भवति । उपपदसंज्ञा च* । उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीति उपपदसंज्ञा सिद्धा भवति । कृदुपपदसंज्ञे तावन्नप्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे । स्वपादिषु तर्हि अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । धातुग्रहणमनर्थकं यङ्धिधौ धात्वधिकारात्* । धातुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । यङ्विधौ धात्वधिकारात् । यङ्विधौ धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तच्चावश्यमनुवर्त्यम् । अनधिकारे तर्ह्यङ्गसंज्ञाभावः * । अनधिकारे हि सति अङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात् । करिष्यति हरिष्यति । यदि तदनुवर्तते । चूर्णचुरादिभ्यो णिज् भवति धातोश्चेति धातुमात्राण्णिच् प्राप्नोति हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राभावस्य* । यदयं हेतुमति चेत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्रा णिज्भवतीति । इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीति धातोश्चेति धातुमात्राद्यक् प्राप्नोति । कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात्सिद्धम्* । यदयं कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राद्यग्भवतीति । अथ वा कण्ड्वादींनेव धातुग्रहणेन संभन्त्स्यामः का-

---

न हि ते धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात् । ततः स्वपितीति प्रयोक्तव्ये सुपितीति प्रयोगो ऽपभ्रंशः ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्माभूदित्यर्थः । अङ्गसंज्ञेति । असति धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः प्रास्थितेत्यादावित्यर्थः । तत्र तस्मिन्निति । सत्यस्मिन्धात्वधिकारे तत्रोपपदमित्यत्र तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा । यदयमिति । यद्यविशेषेण धातुमात्राण्णिच् स्यात् तदा करणे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिचं न विदध्यादित्यर्थः । चुरादिग्रहणं तु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम् । व्यपदेशिवद्वचनादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्तैस्तुल्यं कण्ड्वादयो वर्तन्ते । यकः कित्त्वेन तेषां धातुत्वानुमानात् । तदयमर्थः । यदि धातुमात्राद्यक् प्रत्ययः स्यात् ततः कण्ड्वादिग्रहणमनर्थकं स्यात् तेषामपि क्रियावाचित्वाद्धातुमात्राद्यकः सिद्धत्वात् । अथ वेति । सामानाधिकरण्येन

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रुड्डादिभ्यो धातुभ्यो यगिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥ स्थग्रहणं किमर्थम्। तत्रोपपदं सप्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात्। स्तम्बेरमः। कर्णेजपः। यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते सप्तम्यां जनेर्ड इति। इह न स्यात् कुम्भकारो नगरकारः। स्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र सप्तमी श्रूयते यत्र च सप्तमी न श्रूयते यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र वान्येन शब्देन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति। अथ तत्र ग्रहणं किमर्थम्। तत्रग्रहणं विषयार्थम् *। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति। उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् *। उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम्। समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूदाहर कुम्भं करोति कटमिति। अथ क्रियमाणे चापि स-

---

संबन्धे संभवति समुच्चयाश्रयणस्यायुक्तत्वादिति भावः। आर्धधातुकसंज्ञार्थोप्ययं धात्वधिकारो नोपयुज्यते। यङ्विधावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्य विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते लूभ्यामित्यादावार्धधातुकसंज्ञानिवृत्तेस्सिद्धत्वात् शमिधातोरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनाद्वा ॥

तत्रोपपद। स्थग्रहणमिति। सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टा ग्रहीष्यन्त इति प्रश्नः। यत्रैव सप्तमीति। मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्य न्याय्यत्वात्सप्तम्या एवोपपदसंज्ञा स्यात्। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात्। समासस्तु समर्थपरिभाषोपस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात्। यत्र वेति। सप्तमीति। यदा रूपग्रहणं तथा सति सप्तम्यां जनेर्ड इत्यादावेव स्यात्। उपसरजादिसिद्ध्यर्थं कुम्भकारादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः। स्थग्रहण इति। स्थग्रहणे तु सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः। अथ तत्रग्रहणमिति। धातोरित्यनुवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। तत्रैतस्मिन्निति। तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः। अथ वोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः। प्रतिमूलमधिकारस्याश्रीयमाणे गौरवं स्यात्। तत्रग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैव वाक्येन परिपूर्णत्वात्संज्ञा विधीयतइति प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युत्तरम्। समर्थवचनमिति। इह यदा त्रिकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्तदा विभक्तिमन्तरेण कर्माऽधिकरणाद्युपपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तव्यं विभक्त्या। ततश्च पदविधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानंभवत्येव। चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वात्पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः। आहर कुम्भमि-

CC-0. ... Mahavidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति। न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति। भवितव्यं यदैतद्वाक्यं भवति महान् कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं कुम्भं करोतीति तदा न भवितव्यम्। तदा च प्राप्नोति। तदा मा भूदिति। यत्तावदुच्यते समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। धातोः कर्मण्यण् भवति तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्मेति। यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत उपोच्चारितं पदमुपपदमिति। यच्चात्रोपोच्चारितं न तत्पदं यच्च पदं न तदुपोच्चारितम्। यावता चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति। पदविधिश्च समर्थानां भवति। तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। अथ च्व्यन्तउपपदे किमणा भवितव्यम् अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमिति। न भवितव्यम्। किं कारणम्। प्रकृतिविवक्षितत्वात्। प्रकृतिविवक्षायां च्विर्विधीयते। तत्सापेक्षम्।

ति। कुम्भशब्दउपपदे करोतेरण् प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावान्न स्यात्। महान्तं कुम्भमिति। महत्त्वयुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः। यदि चात्र प्रत्ययः स्यात् तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारार्थ एकार्थीभावान्महच्छब्देन समासो न स्यात्। सुबन्तसमुदायस्याप्यसुबन्तत्वादुपपदसमासे तृतीयान्तस्य सुब्ग्रहणस्य निवृत्तावपि प्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाभावः। न तत्पदमिति। पदसमुदायत्वादिति भावः। यच्चपदमिति। महान्तमित्येतत्। कुम्भमित्येतत्तु यद्यपि पदं भवति उपोच्चारि च तथापि सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति। अन्वर्थसंज्ञाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणानां प्रत्ययार्थानां सद्विशेषाणां चोपोच्चारितत्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति। पदविधिरिति। पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः। अथ च्व्यन्त इति। इह क्वचित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति। क्वचित्तु भवति माणवकं सुमुण्डयतीति तत्र संदेहात्प्रश्नः। च्व्यन्तस्य चाव्ययत्वेपि कर्मत्वं मन्यते। सत्त्वभूतत्वस्यानिवर्तनात्। प्रकृतिविवक्षायामिति। प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्वि विधीयते। तत्रावश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोऽपेक्षणीयः। तदनपेक्षायां

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्यापेक्षं चासमर्थं भवति। नतर्हि इदानीमिदं भवति इच्छाम्यहं काशकटीकारमिति। इष्टमेवैतद्गोनर्दीयस्य। निमित्तोपादानं च *। निमित्तोपादानं च कर्तव्यम्। निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्। अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः *। अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अनुपपदेऽपि प्रत्ययः प्रसज्येत। निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात्। निर्देशः संज्ञाकरणार्थः *। यदा उपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति। तत्तर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। तत्रवचनमुपपदसंनियोगार्थम् *। तत्रवचनं क्रियते तदुपपदसंज्ञासंनियोगार्थं भविष्यति। कर्मण्युपपदे विधीयते तत्र च प्रत्ययो भवतीति। ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किम्। तत्रग्रहणं विषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्॥

कृदतिङ्॥ ९३॥ अतिङिति किमर्थम्। पचति पठति। अतिङिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति पचति पठतीति। धातोः परस्य कृत्संज्ञा। प्राक् च लादेशाद्धात्वधिकारः। एवमपि स्थानिवद्भा-

---

चेरभावात्। ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण् न भवति एवं मृदं कुम्भीकरोतीत्यादावपीत्यर्थः। काशान्कटीकरोतीत्यत्र त्विष्टत्वादण् प्रत्ययो भवति। तस्मिन्नुत्पन्ने काशशब्दात् कृद्योगे षष्ठी तस्याः षष्ठीति समासः। सामसरूपस्यैव चेष्टत्वेनापात्तत्वात् काशानां कटीकार इति वाक्यं न भवतीत्याहुः। निर्देश इति। कर्मणीति सत्सप्तमीविज्ञानात्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः। निर्देशः संज्ञाकरणार्थ इति। यथेत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तम्युपपदसंज्ञालिङ्गं सौत्रीति भावः। अर्थापेक्षायां तु सप्तम्यामण्प्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्याद् यथा धःकर्मणि ष्ट्रन्निति तथा च उपपदत्वं न प्रतीयेत। अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरण् भवति कर्म चोपपदसंज्ञमित्ययमर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत। तत्रवचनमिति। तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नासतीति तत्रग्रहणाल्लभ्यते। कथमिति चेत् उच्यते। प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते। तत्रायमर्थः। सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति। तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति॥

कृदतिङ्। स्थानिवद्भाव इति। अतिङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां बाधितुमुत्सहते नत्वतिदेशमार्गेण प्रसक्ताम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वात्प्राप्नोति । अथातिङिल्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः । कथमेवै-तत्सिध्यति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथ वा तिङ्भाविनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः । किं च स्यात् । यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत । नैष दोषः । एकत्वादिषु अर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति । टाबादयस्तर्हि तिङन्तान् मा भूवन्निति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति । अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अथापि कथं चिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति । यदयं क्व चित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशायने तमबिष्ठनौ । तिङश्च । इह तर्हि पचति पठतीति । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । धातो रिति वर्तते । एवमपि चिकीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति अत्रापि शपा व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति ॥

वचनादिति भावः । प्रतिषेधइति । अन्यथानर्थकःप्रतिषेधः स्यादिति भावः । अथ वेति । तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यतइति मूलोच्छेद एव कृत्संज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते । टाबादय इति । यथा साधनाश्रयसंख्यानिमित्तैकवचनोत्पत्तिस्तथैव तद्गतलिङ्गाश्रयाष्टाबादयः स्युरिति भावः । स्त्रियामिति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमिति भावः । धातोरिति । धात्वादेरित्यतः । एकादेशइति । ननु स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावेन भाव्यम् । नैष दोषः । परशब्दस्येष्टवाचित्वात् स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधकः । नन्वतिङिति प्रत्याख्यायमाने पचेरन्निति प्रातिपदिकान्तत्वान्नकारलोपः प्राप्नोति । झस्य रन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इह तर्हि विचीयादिति कृत्यकारत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोति । एषोप्यदोषः ॥ सार्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयत्यकृदिति प्रतिषेधस्तिङो न भवतीति । यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादावपि सार्वधातुके कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक् सार्वधातुकप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥
समाप्तमिदं वासरूपान्तं भाष्यम्

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥९४॥ कथमिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां वा ऽसरूपो न भवतीति आहोस्वित् स्त्रीप्रत्ययेष्विति। किं चातः। यदि विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। लव्या लवितव्या अत्र वासरूपो न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति। व्यावक्रोशी व्यावक्रुष्टिरिति न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां नापि स्त्रीप्रत्ययेष्विति। कथं तर्हि स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते। तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् *। असरूपस्य वावचनं क्रियते उत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्। तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः। चेयं चेतव्यमित्यपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अजन्ताद्यद्विधीयते। हलन्तात् ण्यद्विधीयते। एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च। उच्यते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति। एवं तर्हि ण्वुल्तृचावुत्सर्गौ पचादिभ्योऽजपवादः। पचतीति पचः पक्ता पाचक इत्यपि यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इति। एवं तर्हि ण्वुल्तृजच उत्सर्गाः। तेषामिगुपधात्कोपवादः।

इति श्रीमदुपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥

वासरूपोऽस्त्रियाम्। कथमिति। स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामित्यस्यैव वासरूपस्य निषेधः स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्य ये प्रत्यया विधीयन्ते तेषु वासरूपो न भवतीति संदिहानः पृच्छति। लव्येति। अचोयदिति यता तव्यादीनां नित्यं बाधनं प्राप्नोतीत्यर्थः। व्यावक्रोशीति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः। स्त्रियामित्यधिकृत्येति। स्त्रियां क्तिन्नित्यस्मिंस्त्वधिकारे ये उत्सर्गापवादा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

विक्षिपः विलिखः विक्षेप्ता विक्षेपक इत्यपि यथा स्यात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते*। तत्रोत्पत्तिर्विभाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते। अस्तु। यदा विक्षिपो विलिख इत्येतन्न । तदा विक्षेप्ता विक्षेपक। इत्येतद्भविष्यतियद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तुन लभ्यम् । किं कारणम्। यथा तद्धितइत्युच्यते । तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं विभाषा उत्पद्यते वा न वा। सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। असरूपस्य बाधकस्य वा वचनात्। असरूपोवाबाधको भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति।सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धितइति। नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम्। प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते। नचान्यः शब्दोस्ति यस्तमर्थमभिदधीतेति कृत्वा तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति । अथ वा समयः कृतः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । ए-

---

स्वेष्वपवाद उत्सर्गस्य बाधक एवेत्यर्थः । तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्ग इति । वा सरूप इत्येतावच्छ्रूयते । तत्र वाग्रहणेन किं भावो विकल्प्यताम् । असरूपो ऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति । अथ बाधकत्वं विकल्प्यतां वा बाधको भवति पक्षे न बाधक इति । तत्रान्तरङ्गत्वात्सत्ताया एव विकल्पः स्यात् । यथोक्तम् । यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्ती पर इति । न तु बहिरङ्गस्य बाधकत्वस्येत्युत्पत्तेरेव विकल्पः स्यात्पक्षे तु न कश्चित् प्रत्यय उत्पद्येतेत्यर्थः । अस्त्विति । बाधकाभावे उत्सर्गस्यानिवार्यत्वादिति भावः । यद्येतदिति । अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादपवादाभावपक्षेप्युत्सर्गस्याप्रवर्तनादिति भावः । तत्र यथा अत इञिति विकल्पितेनेञा मुक्ते पक्षे ऽण् न भवति अपि तु वाक्यमेव । तथेहाप्यपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्यात् यथाग्निचिदित्यादौ क्विबादिलोपे कृते । सिद्धंत्विति । बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षे ऽपवादस्य बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकत्वाभावादुत्सर्गः प्रवर्तते । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः । इह पुनरिति । केवलाप्रकृतिः स्वार्थमपिनाभिधत्ते किंपुनः कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति । तथाहि । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेप्रयुज्यमाने ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्ततेप्रत्ययस्तुइत्युच्यतेअनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कञ्चिदर्थं गमयति।अथापि हि क्षिपेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथापि करोति क्रियापि चमपि कर्तृत्वं प्रतीयेत

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति। ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह। यद्यसौ तत्र प्रमाणमिहापि प्रमाणं भवितुमर्हति। प्रमाणमसौ तत्र चेह च। सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे। न चानुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति। ततोनुत्पत्तिर्न भविष्यति। कथं तर्हि तद्धितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति। अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम्। केन। षष्ठ्या। अथ वा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते। न चानुत्पत्ती रूपवती तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति। एवमपि कुत एतत्। अपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति। नैतदस्ति विशेषो यदपवादो विभाषा स्यादुत्सर्गो वा। अपि च सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते वासरूप इति। न चोत्सर्गवेलायां किं चिदपेक्ष्यमस्ति। अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोपेक्ष्यते। तेन यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति। कः पुनरसौ। अपवादः। यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति। कः पुनरसौ। अपवादः। यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोतिस वाबाधकोभवतीत्युच्यते। क्विबादिषुसमावेशो न प्राप्नोति। ग्रामणीः ग्रामणाय इति। न ह्येते रूपवन्तः। एतेपि रूपवन्तः। कस्यामवस्थायाम्। उपदेशावस्थायाम्। यद्येवम्। अनुबन्धविभिन्नेषु विभा-

---

न तु चिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद् बाधकत्वं बहिरङ्गमपि विकल्प्यते। य एवेति। समयस्यायं बाधकोस्त्विति भावः। सामर्थ्यमिति। अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्यानुत्पत्तावर्थः प्रत्याययितुं शक्यतइत्यर्थः। पूर्वस्मिन् परिहारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम्। उत्तरत्र तु समयात् प्रयोगएव केवलाया नास्तीत्युच्यते। कथं तर्हीति। समयात् केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्धितानुत्पत्तौ साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्येनेति। दक्षस्यापत्यमिति षष्ठ्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगो न केवलस्य. इह तु कृदनुत्पत्तौ सत्यां केवल एव धातुः स्यात्तस्य च समयात् प्रयोगाभावः। अथ वेति। असरूपशब्देन भिन्नरूप उच्यते। तस्य च भिन्नरूपत्वं रूपवदुत्सर्गापेक्षया भवतीति स एव पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते न त्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः। न चैवास्तीति। उत्सर्गविकल्पे ऽप्राप्तविभाषा अपवादविकल्पे तु प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विशेषः। अपवादवेलायामिति। बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः। उपदेशावस्थायामिति। प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रीयते इत्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

षाप्रसङ्गः। अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति। कविषये ऽणपि प्राप्नोति। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः। प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधः *। प्रयोगे चेल्लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्योपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति। श्वः पक्तेत्यत्र लृडपि प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपो भवतीति। यदयं हशश्वतोर्लङ् चेत्याह। अथ वा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोसौ उपदेशो नाम। उपदेशे चैते ऽसरूपाः। ननु चोक्तमनुबन्धविभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्गः इति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेषु च न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति। यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति अथ वा ऽसरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। अपवादश्च नाम अनुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वेन वा। तेनानेनावश्यं किं चित्त्याज्यं किं चिच्च संग्रहीतव्यम्। तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यं तन्नाश्रयिष्यामः। यत्तु रूपान्यत्वेनासारूप्यं तदाश्रयिष्यामः। अथ वा असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। सर्वश्चासरूपस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो योऽसरूप इति। कश्च साधीयान्। यः प्रयोगे प्राक् च प्रयोगात्। अथवासरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। न चैवं सति कश्चिदपि सरूपः। त एवं विज्ञास्यामः। क्व चिद्येऽसरूपा इति। अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः।

र्थः। ह्योपचदिति। लङ्नचकस्तकारः प्रत्ययः लुङित्वप्राचीदिति इच्छब्द इति भिन्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्ग। यदयमिति। परोक्षे लिडिति लिटा लङः समावेशो ऽसारूप्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्विधानेन। विहितस्तु लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः। अथ वेति। क्तिबादयो न संगृहीतास्तेषां प्रयोगे रूपाभावादित्यर्थः। क्व चिद्य इति। प्रयोगइत्यर्थः। उपदेशे सर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकं स्यात्। कथमिति। स्वधिकारविहितेष्वेव किं प्रतिषेधः परस्तात् स्वत्रधिकारस्य भवत्येव वासरूविधिः। अ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अथ कथमिदं विज्ञायते अस्त्रियामिति। किं स्त्रियां न भवतीति आहो स्वित् प्राक् स्त्रिया भवतीति। कश्चात्र विशेषः। स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसङ्गः *। स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति। क्त। हसितं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। ल्युट्। हसनं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। तुमुन्। इच्छति भोक्तुम्। लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः। खलर्थः। ईषत्पानः सोमो भवता। खलपि प्राप्नोति। एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि। स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां वावचनम् *। स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां वावचनं कर्तव्यम्। आसित्वा भुङ्क्ते। आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात्। कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनम्*। कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनं कर्तव्यम्। कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात्। अर्हे तृज्विधानम् *। अर्हे तृज् विधेयः। इमे अर्हे कृत्या विधीयन्ते ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं बाधेरन्। नैष दोषः। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तरि तृच्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं बाधेरन् एवं। तर्हि। अर्हे कृत्यतृज्विधानम्*। अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः। अयमर्हे लिङ् विधीयते। स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो वा बाधेत। वासरूपोऽस्त्रियाम्॥

कृत्याः॥ ९५॥ कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल्वचनम् *। कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा

थ स्त्र्यधिकारात् प्राग्वासरूपविधिर्भवति स्त्र्यधिकारेण विच्छिद्यतइति प्रश्नः। लिङ्लोटाविति। लिङ् चेति लिङ् भवत्येव। इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यत्र तु लिङ्लोटोः सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः। लिङ् चेति नियमाल्लोण् भविष्यतीति शक्यते वक्तुम्। ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात् कुतो बाध्यबाधकभावः। नैष दोषः। भावेपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तदपेक्षया बाध्यबाधकभावोभिमतः। आस्यते भोक्तुमिति। भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः। क्त्वाभावे तत्रैव च लकारोत्पत्तिरचेति समानार्थत्वमपि विद्यते। तत्रायं निर्णयः। स्त्र्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिर्भवति। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र तु कृत्यतृज्ग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते॥

कृत्याः। कृत्या इत्येतावत् सूत्रमित्याह। कृत्यसंज्ञायामिति। योगापेक्षमिति। ण्वु-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भूदिति। अर्हे कृत्यतृज्ग्रहणं तु ज्ञापकं प्राङ् ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य *। कृत्यतृचश्चेति तृज्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः प्राङ् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति। एवमपि ण्वुलःकृत्यसंज्ञा प्राप्नोति। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥

तव्यत्तव्यानीयरः॥ ९६॥ केलिमर उपसंख्यानम् *। केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पचेलिमापमाषाः पक्तव्याः। भिदेलिमाःसरला भेतव्याः। वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च *। वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्तव्यःणिच् चासौ भवतीति वक्तव्यम्। वसतीति वास्तव्यः। तद्धितो वा *। तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति। वास्तुनिभवो वास्तव्यः॥

अचोयत्॥ ९७॥ अज्ग्रहणं किमर्थम्। अजन्ताद्यथा स्याद् हलन्तान्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। हलन्ताण्ण्यद्विधीयते स बाधको भविष्यति। यथैव तर्हि ण्यद्यतं बाधते। एवं तव्यदादीनपि बाधेत। अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ण्यद्विधीयते। एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च। उच्यते च तव्यदादयः ते वचनाद्भविष्यन्ति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अजन्तभूतपूर्वमाचादपि यथा स्यात्। लव्यम्। पव्यम्। आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्येपि च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत् प्राप्नोति। तथा दित्स्यं धित्स्यम्। आर्द्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत् प्राप्नोति। अज्ग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति। यतिजनेरुपसंख्यानम् *। यतिजनेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। जन्यं वत्से

तृचावित्येतस्माद्योगात् प्राक् कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तृज्ग्रहणेनानुमास्यतइत्यर्थः॥

तव्यत्तव्या। केलिमर इति। कर्मकर्तरि चायं कैश्चिदिष्यते। भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः। वास्तुनि भव इति। दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः। नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाख्यानं कर्तव्यमिति मन्यते। यथोक्तम्। उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते। उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठत इति॥ अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोपि नास्ति। कृत्यो केण्णुजिति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव यततोश्चातदर्थ इत्यनेन॥

अचो यत्। यति जनेरिति। यतो नाव इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधानम्। जन्यमितितु

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न। अतथरत्नमिदमुच्यते। तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम्। तकि तक्यम्। शसि शस्यम्। चति चत्यम्। यति यत्यम्। जनि जन्यम्। हनो वा वध च *। हन्तेर्वा यद्वक्तव्यः। वधश्चादेशः। वध्यः। घात्यः। तद्धितो वा *। तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति। वधमर्हतीति वध्यः। यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति। असिवध्यो-मुसलवध्य इति। यदि पुनः सति साधनं कृतेति वा पादहरकाद्यर्थमिति समासः सिद्धो भवति। यदि पुनरसिवधशब्दादेवोत्पत्तिः स्याद्। असिवधमर्हतीति। नैवं शक्यं वक्तुम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। असिवध्यः। एवं स्वरः प्रसज्येत। असिवध्य इति चेष्यते। अचो॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ १००॥ अनुपसर्गाच्चरेराङि चागुरौ। अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राङि चागुराविति वक्तव्यम्। आचर्यो देशः। अगुराविति किमर्थम्। आचार्य उपनयमानः। गदमद॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः॥ १०३॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च *। स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अर्यः स्वामी॥

अजर्यं सङ्गतम्॥१०५॥ सङ्गतमिति किं प्रत्युदाह्रियते। अजरः कम्बलः अजरिता कम्बल इति। किं पुनः कारणं कर्तृसाधन एव प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः। एवं तर्हि, अजर्यं कर्तरि *। अजर्यं कर्तरीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते न योगाद् अजर्यं कर्तरि भविष्यति। गत्यर्थानां क्तः कर्मण्यपि विधीयते तेन योगादजर्यं कर्मण्य-

---

प्यतापि सिध्यति। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधात्। वधमर्हतीति। दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्ययः। यदि तद्धित इति। तेन सह समासस्य लक्षणाभावात्। स्वरे हि दोष इति। असिवधशब्दाद्यति सति तित् स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत। कृदन्तेन तु समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तो भवति। न चासिवधशब्दात् प्राप्नोति। यद्दण्डादिषु केवलवधशब्दस्य पाठात्तदन्तविध्यभावाच्च॥

अजर्यम्। तयोरेवेति वचनाद्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति। अजर्यं सङ्गतेर्नेति। कर्तरि च सङ्गतमिष्यते अजर्यमार्यसङ्गतमित्यतः पृच्छति। किं प्रत्युदाह्रियत इति। अजर इति। कर्तर्ययं प्रत्ययो निपात्यते। ततो ह्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्त्रैव प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय इति भावः। गत्यर्थानामिति। यद्यपि सङ्गमनं सङ्गतमिति भावे इह क्तो विहितस्तथा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

पि प्राप्नोति। जीर्यतिरकर्मकः। भावे तर्हि प्राप्नोति। संगतग्रहण-मिदानीं किमर्थं स्यात्। कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं कर्तृ चेद्भवतीति। तद्यथा। वृषलोमखिति लोमानि चेत्कर्तृणि भवन्ति। अजर्यम्॥

वदः सुपि क्यप्च॥ १०६॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम्*। वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। प्रवाद्यं संवाद्यम्। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अनुपसर्ग इति वर्तते। एवं तर्ह्यन्वाचष्टे अनुपसर्ग इत्येवं वर्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव च न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्निति॥

भुवो भावे॥ १०७॥ भावग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवतिरकर्मकः। अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। तेनानुभाव्यमामन्त्रणमित्यत्रापि प्राप्नोति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अनुपसर्ग इतिवर्तते। उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यम्। हनस्त च भावे यथा स्यात्। ब्रह्मत्या वर्तते। इह मा भूत् श्वघात्यो वृषल इति॥

पि गत्यर्थानां क्तः प्रत्ययः कर्तरि दृष्टो गतो ग्रामं देवदत्त इति। ततो गत्यर्थधातुसाहचर्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते। जीर्यतिरकर्मक इति। सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम्। द्रव्यकर्माभावाश्रयेण चाकर्मकत्वमुक्तम्। कालादिना सर्वस्यैव सकर्मकत्वम्। सङ्गतग्रहणमिति। नहि गमेर्भावस्य जीर्यतेर्भावेन सानानाधिकरण्यमुपपद्यतइति प्रश्नः। कर्तृविशेषणमिति। वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः। लोमानि चेदित्ति। तथा च हृतं लोमभिर्हृष्टं लोमभिरित्ति वैयधिकरण्येपीड्विकल्पो भवति। तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यत्। अथ वा सामानाधिकरण्यत्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्यायुक्तत्वान्निपातनाद्वा कर्तर्येव प्रत्ययो भवतीति स्थितम्॥

वदः सुपि। नैतदिति.। यत्राधिकारस्य विच्छेदो ऽवध्यपरिज्ञानं वा सिंहावलोकनन्यायाश्रयणं वा तत्रावश्यवक्तव्यो विशेषः। एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः॥

भुवो भावे। भवतिरकर्मक इति। ननु प्राप्त्यर्थः सकर्मकोस्ति। नैष दोषः। प्राथम्यात्सत्तार्थस्यैवेह ग्रहणात्। ननु कालादिकर्मण्यपि प्राप्नोति। अनभिधानात्कालादिकर्मणि न भविष्यतीति मन्यते॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हनस्त च ॥ १०८ ॥ हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि *। हनस्त चेत्यत्र चित्स्त्रियां छन्दसि इति वक्तव्यम्। तां भूणहत्यां निगृह्यानुचरणम्। अस्यै त्वा भूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिगृह्यते। स्त्रियामिति किमर्थम्। आघ्नते दस्युहत्याय। छन्दसीति किमर्थम्। ब्रह्महत्या दस्युहत्या वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥ क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणं किमर्थम्। क्यबेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत् प्राप्नोति। ण्यत्। ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। अथवा हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि चोदितः स न वक्तव्यो भवति। क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणम्। क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत् वार्या ऋत्विज इति। अञ्जेश्चोपसंख्यानं संज्ञायाम् *। अञ्जेश्चोपसंख्यानं संज्ञायां कर्तव्यम्। आज्यम्। यदि क्यप्। वृद्धिर्न प्राप्नोति। तस्माण्ण्यदेषः। यदि ण्यत्। उपधालोपो न प्राप्नोति। तस्मात् क्यबेवैषः। ननु चोक्तं वृद्धिर्न प्राप्नोति। आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यति। यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। न इ च खन इ-

हनस्त च। दस्युहत्यायेति। छन्दस्येवैतत् क्यबन्तं नपुंसकं भाषायां तु स्त्रीलिङ्गमेव॥

एतिस्तु। अथवेति। पूर्वस्मात् क्यपोऽस्यवैलक्षण्यप्रदर्शनाय क्यब्ग्रहणं कृतं तेन पूर्वं क्यप् छन्दसि स्त्रियां चिद्भवति। क्यब्विधाविति। ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज् ज्ञायते। तत्र ह्वीडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यां साहचर्याद्वृशब्देन वृणातिर्गृह्यते। तस्माण्ण्यदेष इति। ननु स्वरभेदो भवति। क्यपि सत्याद्युदात्तं पदं ण्यति सत्यन्तस्वरितम्। नैष दोषः। नब् विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तविधानात्। लक्षणेनेति। संहिताया एव नित्यत्वम्। पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयत्वम्। तथा च यत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्रावग्रहो न क्रियते। तदुक्तं हरिद्रू रनवगृह्यते इति। हरिद्रू रित्यत्र किं हरिशब्द इकारान्तः। अथ हरित्शब्दस्तकारान्त इति संदेहात् ॥

ई च खनः। दीर्घोच्चारणे भाष्यकारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्लेषनिर्देशेन द्वितीय

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। खियम्। आद्गुणेन सिद्धम्। न सि-
ध्यति। षत्वतुकोरसिद्ध इति एकादेशस्यासिद्धत्वात्तुक् प्रसज्येत। नै-
तदस्ति। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो नैषतुक् पदान्तपदाद्योरेका-
देशस्तस्मादि च खन इत्येव वक्तव्यम्॥

भृञोऽसंज्ञायाम्॥ ११२॥ भृञोऽसंज्ञायामिति किमर्थम्। भा-
र्या। भृञः संज्ञाप्रतिषेधेस्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वात्*। भृ-
ञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषे-
धः। किंकारणम्। अन्येन विहितत्वात्। अन्येन लक्षणेन स्त्रियां
क्यब्विधीयते। संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण
इति। प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात्। प्रतिषेधः किमर्थ इति चे-
दस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः *। प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञास्ति
तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्। भार्या नाम क्षत्रियाः। सिद्धं तु स्त्रियां सं-
ज्ञाप्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्त-
व्यः। संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः। ततो न
स्त्रियां भृञ इति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवा-
स्तु। ननु चोक्तं भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहित-
त्वादिति। नैष दोषः। भाव इति तत्रानुवर्तते। कर्मसाधनश्चायम्।
अथ वा य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभि-

---

इकारो येविभाषेत्वात्वस्य पक्षे परत्वात् प्राप्तस्य बाधनार्थ इत्याहुः। तदयुक्तम्। क्यप्सं-
नियोगेन विधीयमानस्येत्वस्यान्तरङ्गत्वादात्वस्य तु यकारादावुत्पन्ने विधीयमानस्याङ्गस्य
बहिरङ्गत्वाद्विप्रतिषेधाभावात् प्राप्त्यभावात्॥

भृञोऽसं। असंज्ञायां किमर्थमिति। क्रियमाणे प्रतिषेध इष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः।
भार्येति। गृहिण्या इयं संज्ञेति क्यबभावे ण्यत्प्रत्ययः। अनर्थक इति। भृञ इति प्राप्तेऽयं
प्रतिषेध आनन्तर्यान्न तु लक्षणान्तरप्राप्तेर्व्यवधानादिति भावः। प्रतिषेध इदानीमिति।
प्रतिषेधविधानसामर्थ्याल्लक्षणान्तरेण प्राप्तस्यापि क्यपः प्रतिषेधो भविष्यतीति भावः। अ-
स्त्रीसंज्ञेति। संज्ञायतइति संज्ञेति कर्मसाधनोऽत्र संज्ञाशब्दः। ततो न स्त्रियामिति।
स्त्रीशब्देनात्र स्तनकेशवती गृह्यते। अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यात्।
तस्माद्भरणं भृत्येति विधेर्विषयः। लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य। भाव इति तत्रेति। व्रज-
यजोर्भावे क्यबित्यतः। संज्ञायामिति। संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न गृह्यते किं तर्हि भा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धेयायामिति । किं तर्हि । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । अपर आह । संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ॥ संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ भाव इति तत्र वर्तते । कर्मसाधनश्चायम् । अथ वा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ॥ अथ वा कृत्यल्युटो बहुलमिति एवमत्रापिण्यद्भविष्यति । यथा यत्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ समश्च बहुलम् * । समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संभृत्या एव संभाराः संभार्या एव संभाराः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥ सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि * । सूर्य रुच्य अव्यथ्य इत्येते कर्तरि निपात्यन्ते । किं निपात्यते । सूर्यः । सूसर्तिभ्यां सरते रुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ॥ सरणाद्वा सुवति कर्मणीति वा सूर्यः । रुच्य । रोचतेसौ रुच्यः । न व्यथत इत्यव्यथ्यः । कुप्यं संज्ञायाम् * । कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च * । कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं संज्ञायां कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । कृष्टपच्याश्च मे । यो हि कृष्टे पक्तव्यः स कृष्टपाक्यो भवति । राजसूय ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥११८ ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि* । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसीति वक्तव्यम् । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । अनृतं हि मत्तो वदति तस्मान्नापिगृह्यम् । प्रतिग्राह्यमपिग्राह्यमित्येवान्यत्र । प्रत्यपिभ्याम् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ११२ ॥ कस्यायमनुबन्धः । प्रधानस्य ।

वसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्ययः । न च भृत्याशब्देन हि ग्रहिण्यभिधीयतइति क्यपोऽप्रसङ्गः । संज्ञायामिति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यत्रासंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण स्त्रियां संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भार्याशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् । स्त्रीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यबभावाण्ण्यदेव भवतीत्युत्तरम् । यथेति । अजन्ताद्विधीयमानो यद् यथा हलन्तात् कुतश्चिद् भवति बहुलवचनात् । यथा च भित्तिरित्यङ्विषये क्तिन् भवति । एवं भार्येति क्यप्प्रसङ्गे ण्यद्भवतीत्यर्थः ॥

अमावस्यत् । प्रधानस्येति । विधीयमानत्वात् प्रत्ययस्यप्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो नि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यदि प्रधानस्य। अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रसज्येत। अमावस्या इति चेष्यते। तथा अमावास्याग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति। एवं तर्हि निपातनस्य। यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति। व्यपवर्गाभावात् ञ्नित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। एवं तर्हि, अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम्। तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥ १ ॥ अमा ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥१२३॥ निष्टर्क्य इति किं निपात्यते। निष्टर्क्ये कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थः। यथा कृतेस्तर्कः कसेः सिकता हिंसेः सिंहः। अपर आह। निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात्। ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः। ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः। ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥ ण्यदेकस्मान्निष्टर्क्यः। चतुर्भ्यः क्यप्। देवहूयः प्रणीयः उन्नीयः उच्छिष्यः। चतुर्भ्यश्च यतो विधिः। मर्यः स्तर्या ध्वर्यः खन्यः। ण्यदेकस्मात्। खान्यः। यशब्दश्च। देवयज्या। द्वौ क्यपौ। आपृच्छ्यः प्रतिषीव्यः। ण्यद्विधिश्चतुः। ब्रह्मवाद्यः भाव्यः स्ताव्यः। उपचाय्यपृडम्। उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशोपि निपात्यते। नहि ण्यतैवसिध्यति।

पात्यतइत्युक्तं भवति। एवं स्वर इति। यतो नाव इति उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्। अन्तस्वरितं चेष्यते। अमावास्याग्रहणेनेति। शब्दान्तरत्वादमावास्याशब्दस्य ण्यदन्तत्वादमावस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः। एवं तर्हीति। यत्प्रत्ययान्तत्वं न निपात्यतइत्यर्थः। ननु तितिप्रत्ययग्रहणं चोदयिष्यते। निरस्तविभागे च निपातनआश्रीयमाणे स्वरितत्वं न सिध्यतीति मत्वाह। यदि तर्हीति। एवंजातीयकानीति। निरस्तावयवविभागानीत्यर्थः। अमावसोरिति। वृद्धिभावाभावकृतभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः। निपातयामीति। एकतरस्येति शेषः। एक वृत्तितेति। एका तद्धितवृत्तिरुभयोः सिध्यति एकदेशाविकृतस्यान न्यत्वात्। तथा हि स्वत्यमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादाकारस्य प्रकृतित्वमकारस्यतु विकारत्वम् ॥

छन्दसि। कृताद्यर्थ इति। कृतशब्दस्य धातोर्य आदिः ककारस्ततप्रयोजनः। आदेः

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हिरण्य इति च। हिरण्य इति च वक्तव्यम्। उपचेयपृडमित्येवान्यत्र ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ पाणौ सृजेर्ण्यं द्विधिः*। पाणौ सृजेर्ण्यं द्विधेयः। पाणिसर्ग्या रज्जुः। समवपूर्वाच्च *। समवपूर्वा च्चेति वक्तव्यम्। समवसर्ग्या रज्जुः। लपिदभिभ्यां च *। लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्। अपलाप्यम्। अपदाभ्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ कथमिदं विज्ञायते आवश्यके उपपदे आहो स्विद् द्योत्य इति। कश्चात्र विशेषः। आवश्यकउपपद इति चेद् द्योत्यउपसंख्यानम् * आवश्यके उपपदे इति चेद् द्योत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पाव्यं लाव्यम्। अस्तु तर्हि द्योत्ये। द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः *। द्योत्य इतिचेत् स्वरसमासानुपपत्तिः प्राप्नोति। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। नैष दोष। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। विस्पष्टादिवत् स्वरश्च। ओराव श्यके ण्यतः स्तौतेःक्यप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ओरावश्यके ण्यद्भवतीत्यस्यावकाशः अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। क्यपोवकाशः स्तुत्यः। इहोभयं प्राप्नोति। अवश्यस्तुत्यः। क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं तत्र क्वचिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणस्य प्रयोजनं क्यबेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

आनाय्योनित्ये ॥ १२७ ॥ दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम्। आनेयोऽन्यः। आनाय्योऽनित्य इति चेद् दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत्। एकयोनौ-

---

त्वमन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः। आद्यन्तयोः परस्पररूपापत्तिर्न तु वर्णान्तररूपापत्तिरिति प्रदर्शनाय कृताद्यर्थ इत्युक्तं भवति ॥

ओरावश्यके। कथमिति। किमावश्यकार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः उत प्रत्ययेन आवश्यके द्योत्य इति प्रश्नः। अवश्यलाव्यमिति। द्वावपूपावित्यादौ गतार्थस्यापि क्व चित् प्रयोगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादिति मन्यते। विस्पष्टादिवदिति। यथा विस्पष्टकन्दुकमित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवत्येवमवश्यलाव्यमित्यादावपि मयूरव्यंसकादिषु निपातनादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥

आनाय्यो। आनाय्योऽनित्य इति चेदिति। घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः। भवेदिति। सम्भावने लिङ्। निपातनादृद्धिराश्रीयते। एकयोनाविति। यो गार्हपत्यादानी-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥१॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥ पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते । पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम् * । पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते । मेयं निचेयमित्येवान्यत्र ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥ कुण्डपाय्ये यद्विधिः * । कुण्डपाय्ये यद्विधेयः कुण्डपाय्यः क्रतुः ॥

अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ समूह्यइत्यनर्थकं वचनं सामान्येन कृतत्वात्* । समूह्य इत्यनर्थकं वचनम् । किंकारणम् । सामान्येनकृतत्वात् सामान्येनैवात्र ण्यद्भविष्यति ऋहलोर्ण्यदिति । वह्यर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वहेर्ण्यद्यथास्यात् । वह्यर्थमिति चेद् उहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्* । उहि रपि वह्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमूहिर्वह्यर्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि उहिर्वह्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणेसिद्धम् * । ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत् । समूह्यं चिन्वीतपशुकामः । पशवोवैपुरुषः पशूनेवास्मैतत्समूहति ॥

चित्याग्निचित्येच ॥ १३२ ॥ अग्निचित्येत्यन्तोदात्तोभावे* । अग्निचित्येतिभावेन्तोदात्तोभवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्तउदात्तोभवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेनप्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अप्तृन्तृजिति । तृद्इत्युच्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितर इत्यत्रापि प्राप्नोति । स्वसृनप्तृ-

---

यते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः । यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्रानाय्यशब्दो न भवति ॥

अग्नौ । ऊहिविग्रहादिति । वहिसमानार्थेनोहिना ब्राह्मणेसमूह्यशब्दस्य निर्वचनं कृतमित्यर्थः ॥

ण्वुल्तृचौ । मातराविति । उणादिषु तृप्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति भावः । स्वस्तृनप्तृग्रहणमिति । तत्र ग्रहणं नियमार्थं स्वसृशब्दस्य ऋन्प्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. eGangotri Initiative

ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसं-
बन्धानामिति। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि। क्व सामान्यग्रहणा-
विघातार्थेनार्थः। अत्रैव। यदेतत्तृन्तृचोर्ग्रहणमेतत्तृइति वक्ष्यामि। य-
दिदमित्युच्यते। मातरौ मातरः पितरौ पितरः। अत्रापि प्रसज्येत। स्व-
सृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्ये-
षां योनिसंबन्धानामिति। तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयःस्विति चोभयोर्ग्र-
हणं यथा स्यात्। ण्वुलि सकर्मकग्रहणम् *। ण्वुलि सकर्मकग्रहणं
कर्तव्यम्। इह माभूद् आसिता शयितेति। न वा धातुमात्राद्दर्श-
नाण्ण्वुलः *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। धातुमात्राद्दर्शनाण्
ण्वुलः। धातुमात्राण्ण्वुल् दृश्यते। इमे अस्य आसकाः। इमे अस्य
शायकाः। उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति। तृजादिषु वर्तमानका-
लोपादानमध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् *। तृजादिषुवर्तमानकालो-
पादानं कर्तव्यम्। किं कारणम्। अध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम्। अ-
ध्यापकः वेदाध्यायः। अधीतवत्यध्येष्यमाणे वा मा भूद् इति। न
वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्।
कालमात्रे दर्शनादन्येषाम्। कालमात्रे ह्यन्ये प्रत्यया दृश्यन्ते। च-
र्चापारः शमनीपारः॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ १३४॥ अजपि सर्वधातु-
भ्यः *। अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः। इहापि यथा स्याद् भवः सव
इति। न तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं
प्रयोजनम्। पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासंजनार्थमपवादबाधनार्थं च*।
अनुबन्धासंजनार्थं तावत्। नदट् नदी। चोरट् चोरी। अपवादबाध-
नार्थम्। जारभरा श्वपचेति। नन्दिग्रहि।

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ १३५॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मे-

एव। सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वं चकारस्य स्थितम्। तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयः स्वित्यत्रा-
प्येतत्प्रयोजनसद्भावात्॥

नन्दि। श्वपचेति। कर्मण्यण् बाध्यते। न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पचेः सो-
ऽपि भवति॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

द्यर्थः * । इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । मेषा द्यर्थः । मेषः देवः सेवः । न वा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गे पि * । न वा को विधेयः । किं कारणम् । बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गे पि। बुधादीनामनुपसर्गे पि कोदृश्यते बुधः युध्नः भिद इति । कथं मेषः देवः सेव इति । पचादिषु पाठः करिष्यते ॥

प्राघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः * । जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः । केचिज्जिघ्रभावस्य । किं पुनरत्र न्याय्यम्। शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन शे अकार लोपः स्यात् ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेः * । अनुपसर्गान्नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः । गवि च विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानम् * । गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्दः । अत्यल्पमिदमुच्यते गवीति ॥ गवादिष्विति वक्तव्यम् । गोविन्दः । अरविन्दः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥१४०॥ तनोतेर्ण उपसंख्यानम्* । तनोतेर्ण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वायकः ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥ प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधानम्* । प्रुसृल्वःसाधुकारिणि वुन्विधेयः । सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र यथा स्याद्बहुशोपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भूदिति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कर्मण्यण्॥१॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति। कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे इति चेद् वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम्*। कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चे द्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। वेदाध्यायः चर्चापारः। शमनीपारः। यच्च नियुक्तः* यच्च नियुक्तस्तत्रचोपसंख्यानं कर्तव्यम्। छत्त्रधारः द्वारपालः। हृग्रहिनीवहिभ्यश्च*। हृग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। हृ। भारहारः। ग्रहि। कमण्डलुग्राहः। नी। उष्ट्रप्रणायः। वहि। भारवाहः अपरिगणनं वा*। न वार्थः परिगणनेन। कस्मान्न भवति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति। अनभिधानात्*। अनभिधानादत्र न भविष्यति। अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन। अकारादनुपपदात् कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः पचतीति पचः। कर्मोपपदस्या-

---

कर्मण्यण्। निर्वर्त्यमानेति। हरिणा निर्वर्त्यादीनां विशेषो दर्शितः। सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निवर्त्यत्वं प्रचक्षते। यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा संयोगं करोतीति। यस्यापि सदप्युपादानकारणं न विवक्षितं तन्निर्वर्त्यं यथा घटं करोतीति। यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते मृदं घटं करोतीति तदा विकार्यं कर्म। भेदविवक्षायां तु मृदा घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म। विकार्यमपि द्विविधम्। प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत्। किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति। प्राप्यमपि। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते इति। तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोस्तिक्रियया प्राप्यमाणत्वादवान्तरविवक्षायां तु त्रैविध्यमुच्यते। वेदाध्याय इति। नित्यो वेदः स्थित एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाभावः। छत्त्रधरा इति। वेदाध्यायादिग्रहणेन छत्त्रधारादीनां ग्रहणं नास्ति प्रकारार्थेनादिशब्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात्। तत्प्राप्यमेव न विकार्यम्। नहि धारणादूर्ध्वं छत्त्रस्य कश्चित् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योस्ति। अनभिधानादिति। नित्यानां शब्दानामिदमन्वाख्यानमात्रम्। न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शादयः शब्दा लोके प्रयुज्यन्त इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन नानुशास्यन्त इत्यर्थः। कर्मोपपदस्येति। यदा गणपठितधातुविषय एवाच्प्रत्ययस्तदायं विप्रतिषेधो यदा तु सर्वधातुविषयोऽच्प्रत्ययस्तदायेन नामासिन्न्यायादच्प्रत्यय[illegible]कर्मोपपदयोर्विप्रतिषेधोनुपपन्नः। तथा

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वकाशः। कुम्भकारः नगरकारः। इहोभयं प्राप्नोति। ओदनपाचः। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः। विक्षिपः विलिखः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति काष्ठभेदः। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः जानातीति ज्ञः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति अर्थज्ञः। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां णः। तस्य कः। स यथैव कोणं बाधत एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। कर्मोपपदोपि तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषामण्। अणः कः। उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्यावकाशः लिम्पतीति लिम्पः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति कुड्यलेप इति। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां कः। कस्य शः। स यथैव शः कं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। का तर्हि गतिः। मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवं शः कं बाधिष्यते। कर्मोपपदं न बाधिष्यते। अनुपपदस्यावकाशः सुग्लः सुम्लः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति गोसंदायः बडवासंदायः। कर्मोपपदोभवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां णः। तस्य कः। स यथैव कोणं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। का तर्हि गतिः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं कोणं बाधिष्यते। कर्मोपपदं न बाधिष्यते। शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च *। शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः पूर्व-

---

च करोतेरच् प्रत्ययः कृतः शिवशमरिष्टस्यकर इति। ततश्च कुम्भकारादिरपि नाणो ऽवकाशः तत्राप्यच् प्रत्ययप्रसङ्गात्। अत एव भाष्यकार उदाहरणान्तराणि काष्ठभेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्यति। काष्टभेद इति। सर्वधातुभ्यो विधानादच उत्सर्गस्य काणावपवादौ तयोर्विप्रतिषेधादणेवात्र भवति। स यथैव क इति। प्राप्तिमात्रस्य बाध्यत्वमपेक्ष्यैतदुच्यते। यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते तदा तु येन नाप्राप्तिन्यायात्कस्यैव णोबाधको न तु कर्मोपपदस्याणः। कः पुनरनयोः प्रत्यययोर्विशेषः। उच्यते। कर्मोपपदे ह्यणि सति नित्यमप्राप्तो भवति। अकर्मोपपदे तु विकल्पेन प्रष्ठोऽसमासः स्यात्। नान्यर्थं च प्रत्ययान्तोनुपस-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

पदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । शीलि । मांसशीला मांसशिलः । कामि । मांसकामः मांसकामा । भक्षि । मांसभक्षः मांसभक्षा । आचरी । कल्याणाचारः कल्याणाचारा । ईक्षिक्षमिभ्यांच*। ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः कल्याणक्षमा । किमर्थमिदमुच्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वक्ष्यामि। ईकारश्च मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति । तत्र योसौ भक्षयतरच् तदन्तेन बहुव्रीहिः । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । समानेर्थे केवलं विग्रहभेदाद् यत्र कर्मोपपदस्य प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च । कर्मोपपदस्तत्र भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । काण्डलावः । काण्डानि लावो ऽस्येति बहुव्रीहिर्न भवति । भवति बहुव्रीहिरपि मांसे कामोस्य मांसकामः मांसकामक इति वा । न त्वम्भोभिगमा । न त्विदं भवति अम्भोऽभिगमोऽस्या अम्भोभिगमा इति । किं तर्हि । अम्भोभिगमामित्येव भवति । काण्डलावेपि च विग्रहाभावान्न ज्ञापकस्य प्रयोजनं भवतीति नैषोस्ति । विग्रहः काण्डानि लावोस्येति । अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि * । अ-

---

र्गे क इति कः प्राप्नोति न त्वण् प्रत्ययः तत्कथमुच्यते । कर्मोपपदस्य स एवेति न हि कुम्भकारः कर्मोपपदस्य विषयः । एवं तर्हि काणोर्विप्रतिषेधे परत्वादण् कं बाधते अणमपि कर्मोपपदः कोपवादत्वादिति कममा इत्यैतदुक्तमित्यदोषः । मांसकाम इति । मांसशब्दः सप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः कल्याणशब्दस्य लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते । भक्षयते रजिति । एरजण्यन्तानामित्येतत्तु मुनित्रयस्य मते नास्ति कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधएवास्ति । ननु च बहुव्रीहौ सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न सिध्यति । नैष दोषः । भक्षणं भक्षः बहुषु भक्षोस्येऽत्येवं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तरपदभूमाभावाद्बहुव्रीहौप्रकृत्येति स्वरोभविष्यति । काण्डानि लावोऽस्येति । लावयतेरच् । भवति बहुव्रीहिरपीति । तेन ज्ञापनस्य प्रयोजनाभावादण्बाधमार्थमेवेदं वक्तव्यमित्यर्थः । न त्वम्भोभिगमेति । तेनात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवतीति भावः । नैषोस्तीति । काण्डानि लुनातीति प्रकृत्यर्थं विवक्षायामभावा स्विचः लुयत इति लवः काण्डानि लवोस्यैति विग्रहेण भाव्यमिति भावः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि द्रष्टव्यः । अन्नादायान्नपतये य आहुतिमन्नादां कृत्वा ॥

आतोनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः * । कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः । ब्रह्मज्य इति । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि । नावश्यमिहैव । क्वाग्यत्र । आह्वः प्रह्व इति । किं हि संप्रसारणप्रसङ्गः * । किं हि सति संप्रसारणं प्रसज्येत । संप्रसारणे कृते संप्रसारणस्य पूर्वत्वे च उवङादेशः । आहुव इत्येतद्रूपं प्रसज्येत । सतर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अस्त्वत्र संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृते आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्-आकारलोपः । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि वार्णादाङ्गंबलीय इत्याकारलोपो भविष्यति । एवं तर्हि । इदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाकारलोपः । नित्यं संप्रसारणं कृते प्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृते पि । आकारलोपोपि नित्यः । कृते पि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं बाधते । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यंलक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपमाह्वः प्रह्व इति । एवमपि न सिध्यति । योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः ।

अन्नादायेति । अन्नमत्तीत्यणः प्रसङ्गेऽच्प्रत्ययः क्रियते तेनान्न अदायेत्येवमवग्रह उपपद्यते ॥

आतोनुपस । ब्रह्मज्य इति । ब्रह्मजिनातीति डप्रत्ययः । वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेतदिति तं प्रत्याह । एवं तर्हीति । नित्यमिति । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते । अन्तरङ्गमिति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमित्युक्तम् । एवमपि न सिध्यतीति । आह्व इत्यादिरूपमिति शेषः । योनादिष्टादिति । उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वो न भवति । नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वो भवति। एवं तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न भविष्यति। इहापि तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न स्यात् जुहुवतुः जुहुवुरिति। अस्त्यत्र विशेषः। अकृतेऽनात्वे पूर्वत्वं भवति। इदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमिह कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वत्वम्। न सिध्यति। अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। नित्यं संप्रसारणं, कृतेप्यात्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि। आत्वमपि नित्यम्। कृते ऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि। अनित्यमात्वम्। नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम्। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वमात्वे कृते संप्रसारणम्। एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति। तत एङः। एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति। किमर्थमिदम्। अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात्। ततः पदान्तादिति। एङ् इत्येव। इहापि तर्ह्यकृतआत्वे पूर्वत्वं स्यात् आह्वः प्रह्व इति। अस्त्यत्रविशेषः। आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः। तेनानेनावश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम्। लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते। नित्यं प्रसारणं ह्वो यण् वार्णादाङ्गं न पूर्वत्वं हि। योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्यं स्या-

---

त्किम्। आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति। असिद्धवदत्राभादित्यनेनेति भावः। जुहुवतुरिति। ह्वेञो लिटि ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्यचेति संप्रसारणे रूपम्। परत्वादात्वमिति। अशितीति पर्युदासाश्रयेणैतदुक्तं प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं न चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हीति। एङः पदान्तादतीत्ययं योगो विभज्यते एङ इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन। आकारान्तलक्षण इति। पर्युदासाश्रये ऽपि ह्वावामश्चेतिज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति। ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः। उक्तार्थसंग्रहार्थश्लोकाः। नित्यं प्रसारणमिति। कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः। तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति न तु पूर्वत्वं तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् नास्तीति ह्वो यण् प्रवर्ततइत्यर्थः। इतर आह। योनादिष्टादिति। तेनासिद्धिरिति। असिद्धवदत्राभादित्याका-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

निवत्वं हि॥ प्रोवाच भगवान् कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तु तो आतःकोलिणनेङः पूर्वः सिद्ध आह्व स्तथा सति ॥

सुपिस्थः ॥ ४ ॥ सुपिस्थो भावे च *। सुपिस्थ इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आखूत्थो वर्तते । श्येनोत्थः शलभोत्थः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् *। योगविभागः करिष्यते। आतोनुपसर्गे को भवति। ततःसुपि। सुपि चातः को भवति । कच्छेन पिबति कच्छपः । कटाहेन पिबति कटाहपः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । ततःस्थः । स्थश्च सुपि को भवति । किमर्थमिदम् । भावे यथा स्यात् । कुतो नुखल्वेतद् भावे भविष्यति नपुनः कर्मादिष्वपि कारकेष्विति । योगविभागादयं कर्तुरपकृष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । तद्यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । यावादिभ्यः कन् इति । सोसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदो-

रलोपस्येत्यर्थः। तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो भवत्वित्यर्थः। जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह। एङः पूर्व इति। आह्व इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह। आतः क इति। लिण्नेति। लिङ् धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः॥

सुपि स्थः। कच्छेन पिबतीति। अत्र केचिदाहुः। कच्छं पिबतीत्येवमसन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपदः को विधास्यते किं योगविभागेन। नैतत्साधूच्यते। कच्छेन पिबति द्वाभ्यां पिबति इत्येतस्मिन् सत्येवार्थे ऽसदर्थाश्रयेण रूढिशब्दानामपि व्युत्पत्तेरयुक्तत्वात्। यत्र तु सर्वात्मना ऽर्थानुगमो नास्ति यथा तैलपायिकेति तत्रैवासदर्थाश्रया व्युत्पत्तिः क्रियते। भावे यथा स्यादिति। अत्राप्याहुः। घञर्थे कविधानमिति कः सिद्ध इति। एवं तर्हि नित्यसमासार्थं स्थ इत्यनेन उपपदाश्रयः को विधीयते। अन्यथा पाक्षिकः षष्ठीसमासः स्यात्। अनिर्दिष्टार्था इति। प्रत्यासन्नत्वात्तस्यार्थस्येति भावः। यद्येवं स्थ इत्यनेन भावे विधीयमानः कर्तारं बाधेत। तथा च समस्थ इति कर्तरि न स्यात्। नैष दोषः। यद्यत्र साक्षाद्भावशब्दोपादानेन भावे को विधीयते। तदा भावः कर्तारं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधेत। सामर्थ्यात्त्वयं भावे व्यवतिष्ठतइति भावेन न बाध्यतेकर्ता॥

तुन्द। आलस्यसुखाहरणयोरिति। आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्ययो भव-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रालस्यसुखाहरणयोः *। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्। तुन्दपरिमृजोऽलसः शोकापनुदः पुत्त्रो जातः। यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति। यश्च शोकमपनुदति शोकापनोदः स भवति। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् *। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उसंख्यानं कर्तव्यम्। मूलविभुजो रथः। नखमुचानि धनूंषि। काकगुहास्तिलाः। सरसीरुहं कुमुदम्॥

गापोष्टक्॥८॥ सुराशीध्वोः पिबतेः*। सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। चीरपा ब्राह्मणीति। पिबतेरिति च वक्तव्यम्। याहि सुरां पाति सुरापा सा भवति। बहुलं तणि *। बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवः पतिलोकं नयन्ति॥

हरतेरनुद्यमनेऽच्॥९॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्*। अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। शक्तिग्रहः लाङ्गलग्रहः अङ्कुशग्रहः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः घटग्रहः घटीग्रहः धनुर्ग्रहः। सूत्रे च धार्यर्थे *। सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सूत्रग्रहः। धार्यर्थ इति किमर्थम्। यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्राहः स भवति॥

स्तम्बकर्णयोरमिजपोः॥१३॥ स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः *। स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः। स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र॥

तीत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादलसे कर्तरि सुखस्य चाहर्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति। शोकापनोद इति। यः संसारानित्यतोद्भावनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः।

गापोष्टक्। पिबतेरिति। लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थ कथनम्॥

हरतेरनु। अच् प्रकरणे इति। घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यज्ञापनार्थम्॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् * । शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृञो हेत्वादिषु टो मा भूदिति । शमिसंज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः शंभवः शंवदः । टस्यावकाशः श्राद्धकरः पिण्डकरः । शंकरा नाम परिव्राजिका शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च तस्यामुभयं प्राप्नोति । परत्वाट्टः स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । कुरणवाडवस्त्वाह । नैषा शंकरा । शंगरैषा कुत एतत् । गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैष प्रयोगः ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानम् * । अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः । दिग्धसहपूर्वाच्च * । दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्धसहशयः । उत्तानादिषु कर्तृषु * । उत्तनादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । गिरौ डश्छन्दसि * । गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः । गिरौ शेते गिरिशः । तद्धितो वा * । तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥ इह कस्मान्न भवति कुरूंश्चरति पञ्चालांश्चरतीति । अधिकरण इति वर्तते । ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते । तत्र कुत एतद् अधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति । चरेर्भिक्षाग्रहणं ज्ञा-

---

शमि धातोः । शंगरेति । पृषोदरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारव्यत्ययेन शंकराशब्दस्य सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अधिकर । दिग्धसहपूर्वाच्चेति । दिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्धेन सह शेतइत्यचि कृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । तद्धितो वेति । गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनात् शप्रत्ययः । अन्ये त्वाहुः । गिरौ गिरौ शेत इति संख्यैकवचनादिति सप्तम्यन्ताच्छस् प्रत्ययः । व्युत्पत्तिर्हि यथाकथं चित्कर्तव्या उपायानामनियमात् । तदुक्तं हरिणा । वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः । कैश्चित्कथं चिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैरिति । छन्दसीति वचनाद्भाषायां गिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुः ॥

चरेष्टः । कुरूञ्चरतीति । यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुरूंश्चरतीत्युच्यते । यस्तु कुरुषु भ्रमति स कुरुषु चरतीत्युच्यते ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

एवं कर्मण्यप्रसङ्गश्च * । यदयं भिक्षासेनादायेषु चेति चरेर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति कर्मणीति ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु ॥ २१ ॥ किं यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् * । किंतत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं कर्तव्यम् । किंकारा यत्करा तत्करा बहुकरा ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥ स्तम्बशकृतोर्व्रीहिवत्सयोः* । स्तम्बशकृतोरित्यत्र व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिर्व्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः ॥

फलेग्रहिरात्मंभरिश्च ॥ २६ ॥ आत्मंभरिरिति किं निपात्यते । आत्मनो मुम् भृञश्चेन्प्रत्ययः । अल्पमिदमुच्यते । भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च* । भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम् । कुक्षिंभरिः । आत्मंभरिश्चरति यूथमसेवमानः ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥ खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः * । खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु अजधेट्तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम् । वातमजाः मृगाः शुनिंधयः तिलंतुदः शर्धंजहा माषाः

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥ स्तने धेटः * । स्तने धेट इति वक्तव्यम् । स्तनंधयः । ततो, मुष्टौ ध्मश्च * । मुष्टौ ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् । मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः । नासिकायां ध्मश्च धेटश्च* । नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् । नासिकंधमः । नासिकंधयः । अल्पमिदमुच्यते । नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम् । नासिकंधयः नासिकंधमः । नासिका । नाडिंधयः नाडिंधमः । नाडी । मुष्टिंधयः मुष्टिंधमः । घटिंधमः घटिंधयः । खारिंधयः खारिंधमः ॥

दिवा विभा । किं यदिति । वार्तिकेन सूत्रस्याबाधितत्वाद्धस्याभावे किंकरीत्यसाधुरित्याहुः ॥

नासिका । स्तने धेटइति । यथासंख्याभावार्थ एतावान् योगः कर्तव्य इत्यर्थः । वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन् भाष्यकार आह । अल्पमिति । डेरेति । विहायः शब्दपूर्वाद् गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यये सति विहादेशः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानम् * खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मितंगमो हस्ती मितंगमा हस्तिनी । विहायसो विह च* । विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च । विहंगमः । खच्च डिद्वा * । खच्च डिद्वा वक्तव्यः । विहंगः । डे च * । डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः विहगः । प्रियवशे ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् * । डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वत्रगः पन्नगः । उरसो लोपश्च* । उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः । सुदुरोरधिकरणे * । सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः । निसो देशे* । निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गो देशः । अपर आह । डप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यते । डप्रकरणे अन्येष्वपि डो भवतीति वक्तव्यम् । तत्र स्त्र्यगारगः अश्नुते यावद्ग्राय ग्रामगः ध्वंसते गुरुतल्पग इति । अन्तात्यन्ता ॥

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥ दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् । * । दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो वक्तव्यः । दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । चारौ वा* । चारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चार्वाघाटः चार्वाघातः । कर्मणि समि च * । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसंघाटः वर्णसंघातः पदसंघाटः पदसंघातः । आशिषि ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥ कथमिदं विज्ञायते लक्षणे कर्तरि आहो स्वित् लक्षणवति कर्तरीति । किं चातः । यदि विज्ञायते लक्षणे कर्तरीति । सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति । इदं तु न सिध्यति । जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति । अथ विज्ञायते लक्षणवति कर्तरीति । सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति । जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति न सिध्यति । अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरीति । कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति । अकारो मत्वर्थीयः । जा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

याघ्नो ऽस्मिन्नस्ति सोयं जायाघ्न इति। पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि लक्षणवति कर्तरीति। कथं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति। अमनुष्यकर्तृके चेत्येवं भविष्यति। लक्षणे॥

अमनुष्यकर्तृके च॥ ५३॥ अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् नगरघातो हस्ती। यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते। शकुनघ्नी शकुनीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि अमनुष्यकर्तृके च इत्येव। कथं नगरघातो हस्ती। कृत्यल्युटो बहुलमित्येवात्राण् भविष्यति॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ ५५॥ राजघ उपसंख्यानम्*। राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। राजघः॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्॥ ५६॥ ख्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्ख्युनोरविशेषात्*। ख्युनि च्विप्रतिषेधोनर्थकः। किं कारणम्। ल्युट्ख्युनोरविशेषात्। ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम्। न चैवास्ति विशेषः च्व्यन्तउपपदे ख्युनो वा ल्युटो वा। तदेव रूपं स एव च स्वरः। अयमस्ति विशेषः। ल्युटि सति ईकारेण भवितव्यम्। ख्युनि सति न भवितव्यम्। ख्युन्यपि सति ईकारेण भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति। अयं तर्हि विशेषः। ख्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यम्। उपपदसमासो हि नित्यसमास इति। ल्युटि सति न भवितव्यम्। ल्युट्यपि सति भवितव्यम्। गतिसमासोपि हि नित्यसमासः। च्व्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति। मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। ख्युनि सति मुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम्। मुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात्*। मुमर्थमिति चेत् तन्न। किं कारणम्। अव्ययत्वात्। अनव्ययस्य मुमुच्यते। च्व्यन्तं चाव्ययसंज्ञं भवति। उत्तरार्थं तु*। उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ अच्वावित्येव। आ

आढ्य। उत्तरार्थमिति। उत्तरत्र च्वि प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादाढ्यीकरणमिति ख्युटा भाव्यम्। तत्र यदन्यैरुक्तं प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्यसति ल्युडपि न भवतीति ल्युटो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ढ्रीभविता । अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इष्णुज् विधीयते सोऽत्र कस्मान्न भवति । रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः । न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते । न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इति । आढ्य ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥ किमर्थं खिष्णुजिकारादिः क्रियते न ख्स्नुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति । केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते । इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ॥ भवते रुदात्तस्तस्योदात्तत्वादिड् भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं खिदर्थं क्रियते तत्र चर्त्वे कृते संदेहः स्यात् किद्वा खिद्वेति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । खिदिति व्याख्यास्यामः । नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः । इदं तर्हि प्रयोजनं कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्येष स्वरो यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि इटि कृते षत्वे णत्वे चेष्णुजेव भविष्यति । न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथ वा असिद्धं खल्वपि षत्वं तस्यासिद्धत्वादिष्णुजेव भविष्यति । इष्णुच इ-

---

प्ययमर्थतः प्रतिषेध इति । तदयुक्तम् । रूढिशब्दप्रकारा इति । यथा रूढिशब्देषु क्रिया केवलं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीति गौरिति । तेन गमनक्रियारहितोपि गौर्भवति । गोपिण्डाच्चान्योर्थो गमनविशिष्टोपि गौर्न भवति । तथा ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयं ताच्छील्यमुपादाय क्रियावेशाभावेपि प्रयुज्यन्ते । के चिदेव तु गतिना संबध्यन्ते । आगामुकः प्रवर्षुक इति । न तु सर्वे यथा कामुक इति । न च भवति प्रकामुक इति । अत एव प्रकारग्रहणं सादृश्यार्थम् । रूढिशब्दानां न केषां चिद् गतिसंबन्धो भवति ताच्छीलिकानां तु भवति केषां चिन्न सर्वेषामिति प्रतिपादयति । द्रव्योपलक्षणार्थं क्रियायाः प्रवृत्तत्वादात्मातिशयं प्रति आकाङ्क्षायाः अभावात्तदतिशयद्योतनार्थं गतिसंबन्धाभावस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः । प्रदेवदत्त इति । प्रकर्षेण देवनक्रिया न विशेष्यते । देवशब्दस्य रूढिशब्दत्वात् तदवयवस्य च देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव रूढिशब्दा इति तद्व्यतिरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषां नास्ति ॥

कर्तरि । नञ इति । पञ्चमी नञ उत्तरस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अयमपीति । कृत्यु-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः । नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥ १ ॥ कर्तरिभुवः ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥ किमर्थो नकारः । स्वरार्थः । ञिनतीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोयं विधीयते ; तत्र नार्थः स्वरार्थेनानुबन्धेन नकारेण । धातुस्वरेणैव सिद्धम् । यस्त्वनेकाज्दधृगिति । वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यत इति । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति । क्विप्रत्ययस्य कुरित्युच्यमाने संदेहः स्यात् । क्विर्वा एष प्रत्ययः क्विन्वेति संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । क्विनिति व्याख्यास्यामः । स्पृशोनुऽदके क्विन् ॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥ दधृगिति किं निपात्यते । धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च * । धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ॥

त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ किमर्थो ञकारः । स्वरार्थः । ञिनतीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नकारेणाप्येष स्वरः सिद्धः । विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति । क्व विशेषणार्थेनार्थः । कञ्क्वरबिति । कन्क्वरबित्युच्यमाने याविका इत्यत्रापि प्रसज्येत । दृशेः समानान्ययोश्च * । दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् अन्यादृशः कृदर्थानुपपत्तिस्तु * । कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशिः कर्तरि प्राप्नोति । इवार्थे तु तद्धितः * । इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवायं तादृक् तादृशः ।

च्, प्रत्ययः क्रियते चकारः सामान्यग्रहणार्थ इति मन्यते । खिष्णुचि तु कृते इकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरिभाषा नाश्रीयते ॥

स्पृशोनु । संदेहः स्यादिति । किमेकपकारको निर्देश उत द्विपकारक इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । तदनुबन्धकपरिभाषया च क्विपो ग्रहणाभावः ॥

त्यदादिषु । ञकारस्य कार्यद्वयं प्रति युक्तत्वं प्रश्नद्वारेण प्रदर्श्यते । किमर्थ इति । कृदर्थानुपपत्तिस्त्विति । यः कृतोर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति । तादृशादयो हि

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अन्य इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति । अथ वा युक्त एवायं क्रदर्थः । कर्मकर्तायम् । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयं स इव दृश्यमानस्त-मिवात्मानं पश्यति तादृक् । अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगिति । त्यदादिषु ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गे ऽपि क्वि-प् ॥ ६१ ॥ सदादिषु सुब्ग्रहणम् * । सदादिषु सुब्ग्रहणं कर्तव्यम् । होता वेदिषत् । अतिथिर्दुरोणसत् । न तर्हीदानीमुपसर्गे ऽपीति व-क्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणंचोदितं तन्न व-क्तव्यं भवति ॥

अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न अ-दोऽनन्न इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । छन्दसीति वर्तते । भाषार्थोय-मारम्भः । पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तम् । तच्चावश्यं निव-र्त्यम् । आमात्स्यादित्येवमर्थम् । अत उत्तरं पठति । अदोऽनन्नेक्र-व्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम् ।* अदोऽनन्ने क्रव्यग्रहणं क्रियते वास-रूपो मा भूदिति । अदोऽन ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन् ॥ ७१ ॥ श्वेतवहादीनां डस्* । श्वेतवहादीनां डस्वक्तव्यः । श्वेतवा इन्द्रः । पदस्य च * ।

सदृशलक्षणमर्थमाचष्टे न तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमित्यर्थः । कर्मकर्तेति । कर्मण एव सौकर्यात् कर्तृत्वविवक्षायां कर्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः ॥

सत्सूद्विष । सदादीनां केषां चित्सकर्मकत्वात्कर्मण्येवोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह । स-दादिष्विति । वेदिषदिति । वेद्यां सीदतीति । क्विप् पूर्वपदादिति षत्वं दुरोणे सीदतीति दुरोणसत् दुरोणं गृहम् । तन्न वक्तव्यमिति । अनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणैवोपसर्गनि-वृत्तेः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते । यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते । स्पृशोऽनुदके क्विन्नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम् । तेनोपस्पृशतीत्यादौ क्विन्न भवतीति । क्रव्ये च वासरूपो मा भूदिति । तेन क्रव्याद इत्यण् भवतीत्यर्थः ॥

मन्त्रे । डस वक्तव्य इति । णिनप्रत्ययबाधनार्थं इति भावः । पदस्येति । भाविपदा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

पदस्येति च वक्तव्यम्। इह मा भूत्। श्वेतवाहौ श्वेतवाह इति। किं प्रयोजनम्। वर्थम्*। रुर्यथा स्यात्। क्रियते वर्थं निपातनम्। अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति। आतश्च वर्थम्। स उक्थशः शब्दस्यान्येन रु सिद्धः। न तस्य निपातनं क्रियते। तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। दीर्घार्थम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्र दीर्घत्वम्। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति। यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम्। क्व च तेन न सिध्यति। संबुद्धौ। हे श्वेतवाः इति। न तर्हीदानीं डस्वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। उत्वार्थम्। श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभिः। मन्त्रे श्वेत॥

स्थः क च॥ ७७॥ किमर्थं स्थः कक्विपावुच्येते। न क्विप्सिद्धोऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति। कश्च। आतोऽनुपसर्गे क इति। न सिध्यति। विशेषविहितः कः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत। वासरूपेण क्विबपि भविष्यति। इदं तर्हि शंस्थः शंस्थाः। उक्तमेतत्। शमिसंज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति। स यथैवाच्टं बाधते। एवं कक्विपावपि बाधेत॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये॥ ७८॥ सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम्। अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत्। इदं सुम्मात्रे यथा स्यात्। उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति। णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम्*। णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। साधु-

---

अर्थेणेदमुच्यते। यत्र तु डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र डस्प्रत्ययोऽन्यत्र ण्विन्नेवेत्यर्थः। तन्न वक्तव्यमिति। डसैव सिद्धत्वान्निपातनं न कर्तव्यमित्यर्थः। वक्तव्यश्चेति। अव्या इत्यादीनि प्रथमान्तान्येव निपात्यन्त इति श्वेतवोभ्यामित्यादिरूपमन्यथा न स्यात्। अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते। तथाप्यत उत्वं विधीयमानमाकारान्न स्यात्। तस्मात् संबुद्ध्यर्थं निपातनमपि कर्तव्यम्। डसप्युत्वार्थो वक्तव्यः। उक्थशा इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यम्। उक्थशोभ्यामित्यादिसिद्धये डसपि कर्तव्यः। ण्विनि हि नलोपे निपात्यमाने वृद्धौ सत्यामुत्वं न स्याद्यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति।

स्थः क च। संस्था इति। ईत्वमवकारादाविति वचनाज्ज्ञापककारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभावः॥

सुप्य। णिन्विधाविति। प्रताच्छील्यार्थमिदम्। एवं ब्रह्मणि वद इति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कारी साधुदायी। ब्रह्मणि वदः *। ब्रह्मणि वद उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ब्रह्मवादिनोवदन्ति॥

व्रते॥ ८०॥ किमुदाहरणम्। अश्राद्धभोजी। किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी। किं चातः। यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यात्। तद्यथा स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति। एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति। न श्राद्धभोज्यश्राद्धभोजीति। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। अश्राद्धभोजीत्येवं स्वरः प्रसज्येत। अश्राद्धभोजीत्येवं चेष्यते। एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासः न भोजी श्राद्धस्येति। स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः। यद्यपि वक्तव्यः। अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यं पश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः। सुडनपुंसकस्येति।

आत्ममाने खश्च॥ ८३॥ आत्मग्रहणं किमर्थम्। परमाने मा

व्रते। उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्नः। किमिति। यदासाविति। ननु बुभुक्षाप्रयुक्तं श्राद्धाश्राद्धभोजनं प्रसक्तम्। तत्राश्राद्धं भुङ्क्त इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते। यथा पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति शशादिव्यतिरिक्तपञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते। तत्र कथं व्रतलोपः स्यात्। स्थण्डिलस्थायीत्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रत लोपः। उच्यते। अश्राद्धं मया भोक्तव्यमिति येन संकल्पः कृतः स यदा बुभुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः। न श्राद्धभोजीति। समासार्थं प्रक्रियावाक्यमिदं न तु लौकिकम्। न हि केवलः श्राद्धभोजिशब्दो व्रतविषय उपपद्यते। अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात्। एवं स्वर इति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नाद्युदात्तं पदं स्यात्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं चेष्यत इत्यर्थः। ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति स्वरे भेदः। अत्राहुः। यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते। तदाऽसंज्ञायामस्ति स्वरे भेदः। अथ नानुवर्तते। स्वरभेदाभावः। भोजीति। एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तम्। न हि केवलस्य भोजीशब्दस्य प्रयोगः। सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात्। तदेतदुक्तं भवति। न श्राद्धं भुङ्क्त इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधायाश्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः। णिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र कृत्स्वरः॥

आत्ममाने। आत्मशब्दः प्रत्यात्मवचनः। पर्याप्तिं करोति। कर्मकर्तरीति। यदा

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भूदिति। क्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी। मान इत्यकारो भावे। स यद्येवात्मानं मन्यतेऽथापि परमात्मन एवासौ मानो भवति। नैष दोषः आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी। कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु च कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते। तच्च कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि। कर्मकर्तरि च *। कर्मकर्तरि खश् चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी। कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु चोक्तं कर्तर्यपिवै तेनैव विधीयते। तच्च कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते। एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। कर्मापदिष्टो यग्यथा स्यात् श्यन्माभूदिति कश्चात्रविशेषः यको वाश्यनो वा। यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन। श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। खश्स्वरः श्यन्स्वरं बाधिष्यते। सति। शिष्टत्वात् श्यन्स्वरः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति। यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति। लसार्वधातुक एवैतज् ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। अविशेषेण ज्ञापकम्।

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

भूते॥८४॥ भूत इत्युच्यते। कस्मिन् भूते। काले। न वै कालाधिका-

प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव पाण्डित्यादियुक्तं मन्यते तदासौ कर्मकर्ता भवति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। कर्तृसंबन्धाव्यभिचारान्मननक्रियायाः। कर्मापदिष्ट इति। लान्तस्य कर्ता कर्मवदित्यनपेक्ष्योक्तं अनेनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। यकः सिद्धान्तत्वाभावादुपेक्षणीयत्वात्। अविशेषेणेति। सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः॥

इति जैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्।

भूते यस्यस्वसत्ता व्यपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते। तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छति। कस्मिन्निति। इतर आह। काल इति। तस्यैव भूतादिशब्दवाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रोस्ति। एवं तर्हि धातोरिति वर्तते । धातौ भूते । धातुर्वै शब्द: । न च शब्दस्य भूतभविष्यद्वर्तमानताया: संभवोस्ति। शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। क: पुनर्धात्वर्थ:। क्रिया। क्रियायां भूतायाम् । यद्येवं निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि *। निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि: स्यात् । का इतरेतराश्रयता । भूतकालेनार्थं शब्देन निर्देश: क्रियते । निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि कार्याणि च न प्रकल्पन्ते । अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् *। अव्ययवता शब्देन निर्देश: करिष्यते । अवर्तमाने अभविष्यतीति । स तर्हि अव्ययवता शब्देन निर्देश: कर्तव्य: । न कर्तव्य: । अव्ययमेष भूतिशब्द: । नैषा भवतेर्निष्ठा । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । अथापि भवतेर्निष्ठा। एवमप्यव्ययमेव कथम् । नव्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भविष्यद्वर्तमानौ स्वभावतो भूते एव वर्तेते । यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययम् । न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् *। न वा भूताधिकारेणार्थ: । किं कारणम् । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येऽपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्यया: शिष्यन्ते ते ऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भविष्य-

---

भाव: । अत्रके चिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते। तत्रससर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च। अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाण क्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाणाया: क्रियाया: परिच्छेदायोपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहु: न वै कालाधिकार इति। ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषे ऽवस्थानं न लभ्यत इत्यर्थ: । न च शब्दस्येति। शब्दस्यार्थे गुणभावाद्रूपस्य विशेषणसंबन्धायोग्यत्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वे ऽपि भूतात्प्रत्ययविधानासंभवादुच्चरितत्वलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्यादिति भाव: । भूतकालेनेति । भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचिनो विधातव्य: । न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते । न च भूतक्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते । ततश्चाधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थ:। एवमपोति । न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिप्रेतं किं तर्हि नित्यत्वमित्यर्थ:। ततो नित्यो भूत-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वर्तमानौ। स्वभावतो भूत एव वर्तन्ते। अत उत्तरं पठति। भूताधिकारस्य प्रयोजनम्। कुमारघाती शीर्षघाती आखुहा विडालः सुत्वानः सुन्वन्तः सुषुपुषो नेहाः अग्निमादधानस्य भूतकालनिवृत्त्यर्थं भविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम्। कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्वर्तमानार्थौ भूतनिवृत्त्यर्थः। आखुहा विडाल इति भविष्यद्वर्तमानार्थौ भूतनिवृत्त्यर्थः। इतरथा हि ब्रह्मादिनियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तकः स्यात्। सुत्वानः सुन्वन्तः। यज्ञसंयोगे ङ्वनिपस्त्रिषु कालेषु शतापवादो मा भूत्। सुषुपुषः। नजिङ् सर्वकालापवादो मा भूत अनेहा इति वर्तमानकाल एव। अन्यत्र अनाहन्ता। आदधानस्य कानचश्चानश् ताच्छील्यादिषु सर्वकालापवादो मा भूत्। अ-

---

शब्दोऽतिक्रान्तार्थवाची निष्ठेनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वन्द्विना संबद्धोऽधिक्रियत इत्यर्थः। कुमारघातीति। यदीह भूताधिकारो न क्रियते तदा कर्मणि हन इति णिनिः सामान्येन विधीयते। कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययमपि णिनिस्तथैव कालसामान्ये। पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात्। ततश्च विशेष विहितः कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययं भूते ऽपि प्रसज्येत। सति तु भूताधिकारे तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयोरित्यनेन भूते णिनिं बाधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरेव णिनिर्विधीयते। आखुहेति। सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवतीति नियमेन भूतएवोपपदान्तरे क्विन्निवर्त्यते न तु कालान्तरइत्याखुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो भवति। सुन्वन्त इति। सुञो यज्ञसंयोग इति शतृप्रत्ययः। तत्र यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रियते तदा यज्ञसंयोगे विशेषे विधीयमानः शता कालत्रये ऽपि ङ्वनिपं बाधेत। ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात्। अथ वासरूप इति ङ्वनिब् विधीयते तथापि सुत्वा सुन्वन्निति कालभेदो न स्यात्। सति त्वधिकारे कालभेदेन तयोरवस्थानं भवति। सुषुपुष इति। असति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहितेन नजिङा लिटो बाधनं स्यात्। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति। सति त्वधिकारे भूते लिड् वर्तमाने नजिङिति बाध्यबाधकभावाभावः। अनेहा इति। नञ्याङ्म एह चेति असिप्रत्ययोः ऽसत्यधिकारे सर्वस्मिन्काले तृचं बाधेत। सति त्वधिकारे वर्तमानकाल एवौणादिकस्तृचं बाधेत। चानशिति। असत्यधिकारे कानचश्चानश् बाधकः स्यात्। कः पुनरनयोर्भेदः यावताऽभ्यस्तानामादिरिति लसार्वधातुके विधीयते न सार्वधातुकमात्रे। एवं तर्ह्युपग्रहकृतो भेदः। कानजात्मनेपदत्वात्कर्त्रभिप्राय एव भवति। चानश् पुनरविशेषेण। सति त्वधिकारे भू-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ग्निमादधानस्येत्येवान्यत्र ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥ किमर्थंब्रह्मादिषुहन्तेः क्विब्विधीयते न क्विप्चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्यथा स्यादिति । किमविशेषेण । नेत्याह । उपपदविशेषे एतस्मिंश्च विशेषे । अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिना भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । उभयतोनियमात् । उभयतो नियमोयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवति । क्विबेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिष्विति । तथा चोत्तरस्य वचनार्थः * । एवंचकृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । बहुलं छन्दसीति । यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा । न च भवति अमित्रघातइति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥ कर्मणिकुत्सिते * । कर्मणिकुत्सितेइतिवक्तव्यम् । इहमाभूत् । धान्यविक्रायइति ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥ अन्येभ्योपिदृश्यते * । अन्येभ्योपिदृश्यत इति वक्तव्यम् । इहापियथा स्यात् । आखा उखा परिखा ॥

ते क्वानज् वर्तमाने चानशिति बाध्यबाधकभावाभावः ॥

ब्रह्मभ्रूण । किमविशेषेणेति । किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोपि नियम्यन्ते अथ किं चिदेव नियम्यत इति प्रश्नः । उपपदविशेष इति । अनेन धातुनियमं दर्शयति । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब् भवति नोपपदान्तरे । तेन पुरुषं हतवानित्यत्र क्विप्न भवति । अथेति । कर्मणि हन इत्यनेनेति भावः । क्विबेवेति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव भवति न प्रत्ययान्तरमिति । क्विब् भूतकाले नियम्यत इति कालनियमोयं भवति । एतदेव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्विब् भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब् भूत एवेत्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्युपगतम् । अन्यैस्त्वाहोपुरुषिकया चतुर्विधो नियमो व्याख्यातः । स भाष्यविरोधान्नादरणीयः । तथा चेति । यस्माद् ब्रह्मादिष्वेवेति नियमोऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति । उपपदान्तरेपि हन्तेश्छन्दसि क्विब् यथा स्यादिति ॥

कर्मणि । कर्मणिकुत्सितइति । यस्यसोमघृतादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रतिषिद्धस्तत्कर्मविक्रये कुत्सितम् ॥

अन्येष्वपि । अन्येष्विति सप्तमीनिर्देशादुपपदान्तरमेवाश्रितं न तु धात्वन्तरमित्याह अन्येभ्योपीति ।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

निष्ठा ॥ १०२ ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात् । केतरेतराश्रयता । सतोः क्तक्तवत्वोः संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्येते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणम् * । द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । क्तक्तवतू भूते । क्तक्तवतू निष्ठेति । यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञाप्युच्येत। क्तक्तवतू भूते । ततो निष्ठा । क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ भवत इति । किं कृतं भवति । द्विः क्तक्तवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवमपि ताविति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यतिह्येतत् । तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थमिति । असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तक्तवत्वोर्निष्ठा संज्ञा यथा स्यात् । ञिमिदा । मिन्नः । ञिक्ष्विदा । क्ष्विसः । यदि पुनरदृष्टश्रुतावेव क्तक्तवतू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् । दृष्टश्रुतयोर्हि न स्यात्। ञिमिदा मिन्नः । ञिक्ष्विदा क्ष्विस इति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं द्विः क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । इतरेतराश्रयं वा भवति। नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या । एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाहास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाट-

---

निष्ठा । यदि पुनरिति । यौ लौकिके प्रयोगे न दृष्टौ नापीह शास्त्रे श्रुतौ तौ क्तक्तवतू निर्दिश्य संज्ञाविधीयते । एतदुक्तं भवति । इहैव प्रकरणे क्तक्तवतू निष्ठेति । सूत्रं कर्तव्यम् । यौ भूते क्तक्तवतू तौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । तत्र संज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्या। तयोर्भूते विधानमनुमास्यते । इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति । दृष्टश्रुतयोरिति । यद्यपि क्तवतुरन्यो नास्ति । तथापि संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादन्यापि द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्वं विवक्षितम् । एकत्वेनेति । सामान्येनेत्यर्थः । न हि संज्ञा नित्येति । वृद्ध्यादिका संज्ञाविषयनियतत्वान्नित्या आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र मृजेर्वृद्धिरित्यादिना साधुत्वमात्रमन्वाख्यायते । मृजेर्वृद्धिः साधुर्भवति । क्तक्तवतू तु सानुबन्धकौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्येतदुक्तम् । भाविनी संज्ञेति । संज्ञिनोर्भावित्वात्संज्ञा भाविनीति । तथा हि । निष्ठे लुप्ते संज्ञावाक्यं क्तक्तवतू निष्ठेति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता । स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति । आदिकर्मणि निष्ठा * । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं देवदत्त इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यद्वा भवन्त्यर्थे* यद्वा भवन्त्यामर्थे भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्त इति । न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् * । न्याय्या त्वेषा भूतकालता । कुतः । आद्यपवर्गात् । आदिरत्रापवृक्तः । एष च नाम न्याय्यो भूतकालः । यत्र किं चिदपवृक्तं दृश्यते । वा चाद्यतन्याम् । वा चाद्यतन्यां भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति । किं शक्यं त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्यैषा भूतकालता । नावश्यं प्रयोगादेव । क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्या न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठित इति । सासौ येन येन शब्देनाभिसंबध्यते तावति तावति परिसमाप्यते तद्यथा । कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमहर्गत्वाह इदमद्य गतमिति । न च-

---

स्मर्यते । तच्च सामर्थ्यात् क्तक्तवतुविधानं संपद्यते । आदिकर्मणीति । आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् । न चादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेत्येतदर्थातिदेशनमादिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम् । शीतः क्त इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य क्तस्य संभवात्तस्यैवैतदर्थादेशनं स्यात् । यद्वा भवन्त्यर्थ इति । यस्माल्लटोर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्वक्तव्येत्यर्थः । न्याय्येति । आदिभूत एवावयवे समूहरूपस्य समाप्तत्वादस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । समूहस्स तथा भूतः प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यते ततो ऽभेदे कालभेदस्य संभव इति । वा चाद्यतन्यामिति । यदुक्तं भवन्त्यर्थे भाष्यत इति । तस्य व्यभिचारः । लुङोपि विषये निष्ठाया अयं प्रयोगः । तस्मादवश्यमाद्यपवर्गात् भूतताेष्टव्या । अन्यथा लुङःप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । किं शक्यन्त इति । यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियाया न तु भूतत्वम् । ततश्च वस्तुशून्या एवामी शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः । अत्यन्तापरदृष्टेति । परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्तेन क्रिया न दृश्यते । अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादनवस्थानाच्च । तदुक्तम् । क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् । सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिरिति ॥ येन येनेति । शब्देन प्रत्या-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तावता तस्य व्रजिक्रिया समाप्ता भवति। यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यत इदमद्य गतमिति। एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते प्रकृतः कटं देवदत्त इति। यदा हि वेणिकान्तः कटोभिसमीक्षितो भवति। प्रकारोतिकटमित्येवतदाभवितव्यम्॥

लिटः कानज्वा॥ १०६॥ क्वसुश्च॥ १०९॥ किमर्थंकानच्क्वस्वोर्वावचनंक्रियते। कानच्क्वस्वोर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात्*। कानच्क्वस्वोर्वावचनं क्रियते छन्दसि तिङोदर्शनात्। छन्दसि तिङपि दृश्यते। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आततानेति। न वानेन विहितस्यादेशवचनात्*। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अनेन विहितस्यादेशवचनात्। अस्त्वनेन विहितस्यादेशः। केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः तिङः श्रवणं भविष्यति। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इत्यनेन। तदेतद्वावचनं तिष्ठतु तावत् सान्यासिकम्। अथ किल्करणं किमर्थम्। नासंयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धम्। किल्करणंसंयोगान्तार्थम्*। किल्करणं क्रियते संयोगान्तार्थम्। संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति। वन्धे वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी। त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः। अञ्जेः आजिवानिति। छान्दसौ कानच्क्वसू। लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपित् ङिद्भवति। ङित्वादुपधालोपो भविष्यति। ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा*। ऋकारान्तानां गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वक्तव्यम्। अयं हि लिटि ऋकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते। सयथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भवति। तेरतुः तेरुरिति। एवमिहापि स्यात्। तितीर्वान्। तितिराण इति। पुनः किल्करणात् प्रतिषिध्यते। तस्मात्कित्त्वंकर्तव्यम्॥

व्यमाना येनयेनावयवेन संवध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते। तत्राव-यवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः॥

लिटः कान। छन्दसि तिङो दर्शनादिति। वासरूपविधिस्य लादेशेषु नास्तीत्युक्तम्। अनेनेति। छन्दसि लिडित्यनेनेत्यर्थः। तस्यैव लिट इहानुकृतत्वाद् आनन्तर्यादिति भावः। तदेतदिति। उत्तरत्रोपयोक्ष्यत इति भावः। [illegible]बधानस्येति। बन्धबन्धने छान्दसत्वादभ्यासधकारस्य [illegible]भावे भर्ता जभ्रु भसीति जश्त्वं दकारः॥

CC-0. [illegible] Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भाषायां सदवसश्रुवः ॥१०८॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् *। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। तद्विषये लुङो निवृत्त्यर्थम् *। तस्य लिटो विषये लुङो निवृत्तिर्यथा स्यात्। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। उपासदत्। अनद्यतनपरोक्षयोश्च *। अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिड् वक्तव्यः। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। उपासीदत्। उपससाद। अपवादविप्रतिषेधाद्धि तयोर्भावः *। अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्याताम्। कौ। लङ्लिटौ तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यम् *। तस्य लिटो भाषायां क्वसुरपरोक्षे नित्यमिति वक्तव्यम् अपरोक्षग्रहणेन नार्थः। तस्य क्वसुर्नित्यमित्येव। केनेदानीं लिटः परोक्षे श्रवणं भविष्यति। परोक्षे लिडित्यनेन। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अनुवृत्तिः करिष्यते। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति। लिटश्च क्वसुर्भवति-ततो लुङ्। लुङ् भूते काले भवति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति। ततोनद्यतने लङ्। ततोनद्यतने भूत काले लङ् भवति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति। परोक्षे लिट्। परोक्षे लिड् भवति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति। तत्रायमप्यर्थः। तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यमित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

भाषायाम्। इह क्वस्वादेशविधानात् भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योनुमीयते सविशेषविषयत्वाल्लुङो बाधकः प्राप्नोतीति मत्वाह। भाषायामिति। अपवादविप्रतिषेधादिति। लुङोपवाद एतत्सूत्रानुमितो लिट्। तथाऽनद्यतने लङ् परोक्षे लिडिति च तत्रास्य लङ्लिटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाल्लङ्लिटौ स्यातामित्यर्थः। अस्य तु भूतसामान्यमवकाशः। एतदादेशविधानानुमितस्यैव लिटः सदादिभ्यः क्वसुः न तु परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य तस्याप्रकृतत्वात्। तस्येति। नित्यग्रहणं प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थमपरोक्षग्रहणं परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य लिटस्तिङां श्रवणार्थम्। अपरोक्षग्रहणेनेति। अनद्यतनपरोक्षयोश्चेति वचनेन वा लिडयं विधीयते तत्र यस्मिन् पक्षेऽयं लिण् भवति तत्र लङ्लिटौ भवतः। ततश्च परोक्षे लिडिति विहितस्य लिटः सूत्रान्तरविहितत्वात् क्व स्वभावात्तिङो भवन्ति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिडिति। लिटः कानज्वेत्यतो वेत्यनुवर्तते। [illegible]ो न क्वसुना संबध्यते किं तर्हि लिटा। तच्च वावचनात्पक्षे लुङ्भावः सिध्यति। ततोनद्यतने लङ् परोक्षे लिडित्यत्रास्य [illegible]स्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपि सदादि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥१०९॥ किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं क्रियते। उपेयुषि निपातनमिडर्थम्। उपेयुषि निपातनं क्रियते इडर्थम्। इड्यथा स्यादिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धोऽत्रेड् वस्वेकाजाद्घसामित्येव। द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वान्न प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतामिडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्यं द्विर्वचनं कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। इडपि नित्यः कृतेऽपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नात्रैकादेशः प्राप्नोति। किं कारणम्। दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यते। तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते। उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः *। उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादाविटोऽतिप्रसङ्गो भवति। उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति। एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु *। एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु निपातनं क्रियते। एकादिष्टस्य ईय् इत्येतद्रूपं निपात्यते। ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति। किं कारणम्। दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति। तद्धि न सुष्ठूच्यते। न हि दीर्घत्व-

---

भ्यो वा लिड् भवतीत्यर्थः॥

उपेयिवान्। उपसर्गस्यातन्त्रत्वादीयिवान् समीयिवान् इत्याद्यपि भवति। उपेयुषीति। इणो लिट् क्वसुः तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद् द्विर्वचनं दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते। न च दीर्घस्यावकाश ईयतुरित्यादिस्तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधित्वात् तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्रसङ्गात् तत्रानेकाच्त्वादिडप्राप्तौ निपात्यत इत्यर्थः। अजादावतिप्रसङ्ग इति। यदा ऽपूर्व इण्निपात्यते तदा विशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति। यथा स्य सिच् सीयुडित्यत्रोक्तं नित्यश्चायं वलनिमित्तो विघातीति। यदि त्वनेन निपातने न क्रादिनियमप्राप्तस्य वस्वेकाजाद् घसामित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसवमात्रमिटः क्रियते न त्वपूर्वो विधिस्तदा ऽजादावतिप्रसङ्गाभावः। इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरिहाराय प्रकारान्तरमाश्रयति। एकादिष्टस्येति। द्विर्वचने कृते अभ्यासस्य दीर्घत्वेचैकादेशस्येयादेशो निपात्यते। यद्यप्युपेयिवानित्येतदियादेशनिपातनेन सिध्यति तथापि समीयिवानित्यादि न सिध्यतीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते। क्व चित्तु भाष्ये इय् इति पाठः स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मेकादेशं बाधते । कस्तर्हि बाधते । यणादेशः । स चापि क्व बधाते । यत्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः । व्यञ्जने यणादेशार्थं वा * । अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशे कृते एकाच इतीट् सिद्धो भवति । अपर आह । नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् ॥ द्विर्वचनं क्रियतामिडिति परत्वादिड् भविष्यति विप्रतिषेधेन । इहापि तर्हि द्विर्वचनादिट् स्याद् बिभिद्वान् चिच्छिद्वानिति । अन्येषामेकाचां द्विर्वचनंनित्यमित्याहुः ॥ अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यम् । कृते ऽपीटि प्राप्नोति अकृतेऽपि । अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ॥ अस्य पुनरिट् चैवं नैत्योऽस्य हि द्विर्वचनं च न विहन्यते । द्विर्वचने चैकाच्त्वात् । द्विर्वचने कृते एकादेशे चैकाज्भवति । तस्मादिड्बाधते द्वित्वम् ॥ तस्मादिड् द्विर्वचनं बाधते । अनूचानः कर्तरि * । अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र । नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् । अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥ अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य । द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिड्बाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

लुङ् ॥ ११० ॥ लुङ्लृटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेष व-

पेक्षया द्रष्टव्यः । कस्तर्हीति । इणो यणित्यनेनाजादौ विधीयमान इत्यर्थः । ननुचोक्तमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात् पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः । नैष दोषः । नहि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयस्य पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति । अथ वा यणादेशेन वार्णादाङ्गमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावाद् बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् व्यञ्जन इति । अभ्यासदीर्घत्वे कृते ऽजादौ विधीयमान इणो यणितियणादेशो हलादौ न प्राप्नोतीतिनिपात्यतेततश्चैकाच्त्वाद्धस्वेकाजाद् घसामित्यनेनैवेड्भवतीत्यजादौ न भवति । नोपेयिवानिति । इणो भाषायां केवलभूतमात्रे वा लिड्विधेयस्तस्य च नित्यं क्वसुरादेशः कार्यान्तरं तु सिध्यत्येवेत्यर्थः । अन्येषामिति । भिदादीनां द्विर्वचने कृते ऽनेकाच्त्वादिटो ऽप्रसङ्गादनित्यत्वम् ॥

लुङ् । लुङ्लृटोरिति । काल[illegible]श्रयेण चोद्यम् । सामान्यविवक्षाश्रयेण प-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

चनात् * । लुङ्लृटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम घोषान् । अपाम पयः । अशयिष्महि पूतीकतृणेषु । गमिष्यामो घोषान् पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु । किं कारणम् । भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् भूतभविष्यतोर्ह्यविशेषेणैतौ विधीयेते लुङ् लृटौ तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः । न चापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अपवादस्यनिमित्ताभावात् । नाचापवादस्य निमित्तमस्ति । किं कारणम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ लङ्लुटौ विधीयेते । न चात्रानद्यतनः कालो विवचितः । किं तर्हि । भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं । च । यद्यपि तावदेतच्छक्यते वक्तुं गमिष्यामो घोषान्पास्यामः पयः । शयिष्यामहे पुतीकतृणेषु । यत्रैतन्न ज्ञायते । किं कदेति । इहा तु कथम् अगमाम घोषान् अपाम पयः अशयिष्महि पूतीकतृणेष्विति । यत्रैतन्निर्ज्ञातं भवति अमुष्मिन्नहनि गतमिति । अत्रापि नवापवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथाऽलोमिका एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथासमुद्रः कुण्डिकाविन्ध्यो वर्द्धितकमिति । वसेर्लुङ्रात्रिशेषे * । वसेर्लुङ्रात्रिशेषेवक्तव्यः । न्याय्येप्रत्युत्थानेप्रत्युत्थितं कश्चित् कंचित्पृच्छति क्व भवानुषित इति स आह अमुत्रावात्समिति । अमुत्रावसमिति प्राप्नोति । जागरणसन्ततौ * । जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि

तिसमाधानम् । न वेति । यत्रैतदिति । विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षेति भावः । असतश्चेति । विवक्षोपारूढ एवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रढयति । इह तु सदेव विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य लुङादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायां तु लङादिप्रयोग इति न कश्चिद्दोषः । वसेर्लुङिति । रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रबुद्धो यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते अमुत्रावात्समिति तदा तत्रातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लङ्प्रसङ्गे लुङ् वक्तव्यः । एकस्या रात्रेश्चतुर्थो यामो दिवसश्च सर्वो द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथमोऽद्यतन इत्याहुः । जागरणसन्तताविति । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवांस्तदा लुङ्प्रयोगः । यदा तु सुप्तः प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्वपिति तत्रासुत्रावसमित्येव भवितव्यम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽद्य ह्योभुक्ष्महीति * । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतनोनद्यतन इति । किं प्रयोजनम् । अद्य ह्योभुक्ष्महीति । अद्य च ह्यश्चाभुक्ष्महिति व्यामिश्रे लुङे व यथा स्यात् । यद्येवमद्यतने पि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेद्यतनो विद्यते । अद्यतनेपि हि अद्यतनो विद्यते । कथम् । व्यपदेशिवद्भावेन । परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये * । परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो मध्यमिकाम् । परोक्ष इति किमर्थम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञात इति किमर्थम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् । जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥ किमुदाहरणम् । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । तत्र सक्तून पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरानागच्छाम । तत्र सक्तूनपिबाम । भवेत् पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात् परं तु कथं साकाङ्क्षम् । परमपि साकाङ्क्षम् । कथम् । अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र * । विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति

अनद्यतने । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आधाराधेयभावो भवति तटे तिष्ठतीति । तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदाये ऽद्यतनेऽवयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते । ननु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोत्रसमुदाय आधारोस्ति तदुक्तं हरिणा । कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः । न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यत इति ॥ परोक्षे चेति । अननुभूतत्वात्परोक्षोपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेण दर्शनविषये इति विरोधाभावः ।

विभाषा सा । भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासंगमनादितल्लक्षणं तच्च परार्थमुपादीयमानं यत्तत्स्वार्थसाधनत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षं लक्ष्यन्तु प्रधानमपरोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः । अस्त्यस्मिन्निति । सहशब्दो विद्यमानार्थवृत्तिः तेन विद्यमानाकाङ्क्षः साकाङ्क्षोर्थ उच्यते लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परापेक्षत्वाद् द्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । सर्वत्रेति । यदीति नानुवर्तते तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वक्तव्यम्। । क्व सर्वत्र। यदि चायदि च। यदि तावत्। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः यत्कश्मीरानगच्छाम। यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अयदि। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरानगच्छाम। तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। तत्रौदनमभुञ्ज्महि॥

परोक्षे लिट्॥ ११५॥ परोक्ष इत्युच्यते परोक्षं नाम। परमक्ष्णः परोक्षम्। अक्षि पुनः किम्। अश्नोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः। अश्नुते ऽनेनेत्यक्षि। यद्येवं पराक्षमिति प्राप्नोति। नैष दोषः। परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम्॥ परशब्दस्याक्षिशब्दे उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः। उत्वं वादेः परादक्ष्णः॥ अथ वा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम्। सिद्धं वास्मान्निपातनात्॥ अथ वा निपातनादेव सिद्धं लिडिति। कस्मिन्पुनः परोक्षे लिड् भवति। काले। न वैकालाधिकारोस्ति। एवं तर्हि धातोरिति वर्तते धातौ परोक्षे। धातुर्वै शब्दः। न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोस्ति। शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। परोक्षे

परोक्षे लिट्। किं परोक्षमिति। यद्यपीन्द्रियाविषयोर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्विशेषणानर्थक्यमिति पृच्छति। परमक्ष्णइति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। अच्प्रत्यन्ववपूर्वेत्यत्राजिति योगविभागादत एव वा निपातनादच् समासान्तः। यद्वा प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति टच् समासान्तः। स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समासान्तरे विज्ञायते। वृत्तिविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची न तु चक्षुर्मात्रपर्यायः। अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तुपरोक्षशब्दवाच्यं स्यात्। अत एवान्येदर्शनपर्यायोऽयमक्षिशब्दो न भवतीति अचक्षणोऽदर्शनादित्येवं समासान्तं कुर्वन्ति। ततो यदिन्द्रियात्परमिन्द्रियगोचरतामापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः। अक्षिपुनरिति। किं चक्षुरेवाक्षिशब्देनोच्यते अथ सर्वमिति प्रश्नः। अश्नोतेरिति। व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो वक्तीत्यर्थः। सिद्धं वेति। निर्भागः समुदाय एवेन्द्रियागोचरार्थवाची निपात्यत इत्यर्थः। काल इति। यथाकालस्य नित्यपक्ष उपाधिभेदाद् भुतादिव्यपदेशस्तथापरोक्षत्वमपि। अनित्यक्रियारूपकालपक्षे तु स्वत एवपरोक्षत्वम्। न च शब्दस्येति। प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्यानुभूयमानत्वात् परोक्षत्वासंभवः। ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धातौ परोक्षे धात्वर्थइति । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियायां परोक्षायामिति । यद्येवं चक्षोपचदित्यत्र लिट् प्राप्नोति । किं कारणम् । क्रियानामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्याऽशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः । एवं तर्हिसाधनेषु परोक्षेषु । साधनेषु च परोक्षेषु भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद् गुणसमुदायः साधनम् । साधनमप्यनुमानगम्यम् । अथान्यद् गुणेभ्यः साधनं भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः । अथ यदानेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं कथं तत्र भवितव्यम् । यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु । पपाचेति भवितव्यम् । भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि । अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च तेषु परोक्षेषु । एवमपि पपाचेति भवितव्यम् । कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम । केचित्तावदाहुः वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति । अपर आहुः वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति । अपर आहुः कुड्यकटान्तरितं परोक्षमिति । अपर आहुः द्व्यहवृत्तं त्र्यहवृ-

---

विशेषणं न संभवति एवं परोक्षत्वमप्यसंभवादविशेषणमित्यर्थः । कः पुनरिति । यद्येकैकः क्षणो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवाद्युक्तं विशेषणम् । अथ समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमिति मत्वा प्रश्नः । क्रियेति । समूहरूपेति भावः । साधनेष्विति । शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिमन्ति द्रव्याण्युच्यन्ते । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पृच्छति । साधनेष्विति । गुणसमुदाय इति । शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः । समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां क्रियासिद्धौ निमित्तत्वाविशेषात् साधनत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन यावदुक्तं सर्वाः शक्तयः साधनमिति तावद् गुणसमुदायः साधनमिति । साधनमपीति । शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् । अथान्यदिति । शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः । तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः । यदि तावदिति । दृष्ट्वापि ताण्डुलोदकं यदा न निश्चितवान् किमेते तण्डुलाः पच्यन्ते ऽथ ह्रयन्ते ऽथ कुद्यन्ते इति तदा प्रमाणान्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा साधनत्वस्य संरम्भरूपस्य परोक्षत्वात्पपाचेति प्रयुङ्क्ते । अथेति । क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वे ऽपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः । तत्परोक्षत्वे तु पपाचेत्येवभाव्यमित्यर्थः । कथंजातीयकमिति । यस्मिन् भूतानद्यतनपरोक्षे लिटा भाव्यं तत्परिज्ञानाय प्रश्नः । केचिदिति । मतभेदप्रदर्शनायानेकदर्शनोपन्यासः । इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतन-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्तं चेति। सर्वथोत्तमो न सिध्यति। सुप्तमत्तयोरुत्तमः *। सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम्। सुप्तोहं किल विललाप। मत्तोहं किल विललाप। सुप्तोन्वहं किल विललाप। मत्तोन्वहं किल विललाप। अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते। तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते। मनसा प्रयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति मनसो ऽसांनिध्यात्। परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च *। परोक्षे लिडित्यत्रात्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यम्। नो खण्डिकान् जगाम। नो कलिङ्गाञ्जगाम। न कारि सोमं प्रपपावन्ने न दार्वंजस्य प्रतिजग्राह। को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय। परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम्। उत्वंवादेः परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात्॥ १॥

लट् स्मे॥ ११८ स्म पुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतने *। स्मपुरा-

क्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्यय इति निर्णयः। तथाच ह्यःपपाचेत्याद्यपि भवति। सर्वथेति। आत्मसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमानादितिभावः। सुप्तमत्तयोरिति। सुप्तमत्तग्रहणंचित्तविक्षेपनिमित्तोपलक्षणम्। असान्निध्यादिति। विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्वेति भावः। अत्यन्तापह्नवे चेति। न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवः यावत्तद्देशगमनादेरपि यदिभवतीत्यर्थः खण्डिका नाम जनपदः। त्वया अयाज्यो याजित इत्युक्तः कश्चिदाह नकारि सोममिति। कारी याजक ऋत्विगुच्यते। तस्य सोमं नाहं पपौ। ऋत्विग्भूत्वा सोमं न पीतवान्। अपि तु यजमान एव भूत्वेत्यर्थः। ऋत्विक्त्वमेवापह्नुते। तथा प्रतिग्रहस्त्वया ऽयोग्यादगृहीत इत्युक्त आह। न दार्वंजस्येति। दार्वौ नाम जनपदविशेषः। तत्र जातस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिगृहीतृत्वमपह्नुते। को मे मनुष्य इति। को मनुष्यो वधाय ममासत्यारोपणेन प्रहरेदित्यर्थः॥

लट् स्मे। इत आरभ्य पञ्चसूत्र्यां कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्। स्मपुराभूतमात्रे न स्म पुराद्यतन इति। तस्यायमर्थः। प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते। तत्रभूतमात्रे प्रत्ययो भवति। स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोऽद्यतने न भवति। एतदुक्तं भवति। लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रयेणानद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति। ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां तु भूतमात्रे प्रत्ययः। तत्र स्मपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम्। किमयं स्मादिविधिः पुरान्तोऽविशेषेण भूतमात्रे भवति। तत्र वक्तव्यं स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतने न भवत इति आहो स्वित् स्मलक्षणः पुराक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति। तत्र स्माद्यर्थं नस्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम्। किं चातः। स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति। न स्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह॥१॥ स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति न स्मपुराद्यतन इति। अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम्। लट् स्म इत्यत्रानद्यतन इत्येतदनुवर्तिष्यते। अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ॥२॥ न पुराद्यतनइति भवेदेतद्वाच्यम्। तत्रैतावद्वक्तव्यं स्यात् न पुराद्यतन इति। तत्र चापिलुङ्ग्रहणम्॥ तत्र चापिलुङ्ग्रहणं ज्ञापकंनपुरालक्षणोद्यतने भवतीति। अथ बुद्धिरियमविशेषेण

चाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्विषय एवास्य विधिप्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधात् पूर्वोक्तविषयविभाग आश्रीयते। किमयमिति। स्मपुराभूतमात्र इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ योगौ भूतमात्रे भवतो न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणो विधिरनद्यतन एव। अथ स्मपुराभूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रं निर्दिश्यते। न स्मपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचनेनन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः। किं चात इति। एकतरस्मिन् वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ तत्र पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा विशेषमपश्यन् पृच्छति। इतरो वार्तिकप्रत्याख्यानाय मया विकल्पितमेतदित्याह। स्मादिविधिरिति। लट् स्मे। अपरोक्षे च। पुरि लुङ् चास्मे। इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृत्त्येष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वान्नास्य पुराद्यतन इति वार्तिकं न कर्तव्यमित्यर्थः। अपरोक्षानद्यतनाविति। तेन भूतमात्रे एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः। पुरि लुङ् चास्मे इत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधिःप्राप्नोतीत्याह। न पुरेति। तत्रेति। पुरिलुङ् चास्मे इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्तत इत्येतल्लुङ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते। यदि तु भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात्तदानन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात्पक्षे लुङ् भविष्यति किं लुङ् ग्रहणेन। अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ् ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् न लभ्यते लङा बाधितत्वाद् इति भावः। अथ बुद्धिरिति। लट् स्मे पुरि लुङ् चास्मे एतावाद्यन्तौ

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्मपुरा हेतू, इति। तत्र चापि शृणुभूयः॥ अपरोक्षे चेत्येष प्राक् पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः। सर्वत्रानद्यतनस्तथासति नञा किमिह कार्यम्॥३॥ स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमपि शक्यमेतदिति विद्धि। शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र॥४॥ स्मादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेप्येवमेव सिद्धमिति। लट् स्म इति भवेनार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु॥५॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलणः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत इति॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ १२०॥ ननौपृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् *। ननौ पृष्टप्रतिवचन इति अशिष्यो लट्। किं कारणम्। क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात्। क्रियाया अत्र असमाप्तिर्विवक्षिता। एष एव न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रियाया अ-

---

योगौ यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः। स्मपुराहेतू इति। स्मपुराशब्दौ पत्ययोत्पत्तेर्निमित्ते इत्यर्थः। तत्र चापीति। अयमर्थः। न स्म पुराद्यतन इत्ययं निषेधो यद्याद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदा न कर्तव्य एव। अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्यत्रानुवर्तिष्यते। तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते। यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति। अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते यथा ऽद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्। इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह। स्मादाविति। स्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्त इत्येष पक्षो लक्ष्यते। लट् स्म इत्यादिसूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृतत्त्वादपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह। स्यादेषेति। यदि त्वं मन्यसे लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लङ् भविष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रेणेति। तन्न। यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम्। लट्स्म इत्ययं योगः परोक्षानद्यतने वर्तते। यदि ह्यत्र परोक्षग्रहणं निवर्तेत तदा तत्संबद्धमनद्यतनग्रहणमपि निवर्तेत तस्मादपरोक्षे चेतिसूत्रारम्भात् लट्स्मे इत्ययं योगः परोक्षानद्यतनविषयः अपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः। पुरि लुङ् चास्मे इत्ययं तु लुङ्ग्रहणादनद्यतनविषयः। मध्यमौ तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धत्वान्नार्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः। ननौपृष्टप्रतिवचनइतययं योगो येन नाप्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः परत्वेन लङ्लिटोः॥

ननौ पृष्ट। असमाप्तिरिति। निवृत्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्कृतस्य श्रमादेरनुवर्तनात्तस्या एवासमाप्तिर्विवक्षायां लट्सिद्ध इत्यर्थः। इष्येते इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रढ़-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

समाप्तिर्भवति तच्च वर्तमाने लडित्येव सिद्धम्। यदि वर्तमाने लडित्येव लड् भवति। शतृशानचौ च प्राप्नुतः इष्येते शतृशानचौ। ननु मां कुर्वन्तं पश्य। ननु मां कुर्वाणं पश्येति॥

पुरि लुङ् चास्मे॥ १२२॥ हशश्वल्लङ्भ्यां पुरा*। हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशो रथेनायं पुरा याति। रथेनायं पुरा यासीत्। इहोभयं प्राप्नोति। रथेन हशश्वत्पुरा याति। रथेन हशश्वत्पुरायासीत्। पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन*। स्मलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन। हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च। हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः। इति हाकारोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशः। रथेनायं पुरा याति। रथेनायं पुरायासीत्। स्मलक्षणस्यावकाशः। धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते। इह सर्वं प्राप्नोति न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपरशुवृक्णं दहति। स्मलक्षणो लड् भवति विप्रतिषेधेन। पुरि लुङ्॥

वर्तमाने लट्॥ १२३॥ प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात्*। प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती। इहाधीमहे। इह वसामः। इह पुष्यमित्रं याजयाम इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अवर्तमानत्वात्। नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात्*। नित्य-

---

यति। यदि हि भूताश्रयो लट् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्वर्तमाने विहितस्य लटो विधीयमानौ शतृशानचावस्य लटो न स्याताम्। अथ पृष्टग्रहणं किमर्थम्। यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवति। नैतदस्ति। विरुद्धमपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि तथा वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसंभवात् पृष्टग्रहणं कर्तव्यम्।

पुरि लुङ्। स्मः सर्वेभ्य इति। परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च। ततश्च पुरि लुङ् चास्मे इति अस्म इति न वक्तव्यम् भवतीति भावः।

वर्तमा। प्रवृत्तस्येति। इहाधीमह इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं न च तद्विरतम्। यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमह इति प्रयोगो न प्राप्नोति इति वचनम्। भवन्तीति। लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। नित्यप्रवृत्ते चेति। पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् [illegible] भवति क्रियाद्वयस्याभावात् [illegible] वर्तमानत्वा-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती। तिष्ठन्ति पर्वताः स्रवन्ति नद्य इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालाविभागात्। इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः कालः न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः। न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् *। न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता। कुतः। आरम्भानपवर्गात्। आरम्भोऽत्रानपवृक्तः। एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानकालो यत्रारम्भोऽनपवृक्तः। अस्ति च मुक्तसंशये विरामः *। यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति। तेनैतत्तुल्यम्। सोऽपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिबति। यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यते। इहापि युक्ता दृश्यताम्। सन्ति च कालविभागाः *। सन्ति च खल्वपि कालविभागाः तिष्ठन्ति पर्वताः स्थास्यन्ति पर्वतास्तस्थुः पर्वता इति। किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालविभागाः। नावश्यं प्रयोगादेव। इह हि भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्ताः तिष्ठतेरधिकरणम्। इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्तेषां याः क्रियास्तासु वर्तमानासु। स्थास्यन्ति पर्वता इति। इत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः क्रियास्तासु भविष्यन्ती-

---

ष्यभाव इति भावः। भूतेति। साध्यस्यार्थस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्वेन भाव्यम्। उत्पन्नस्यापि नाशाद्भूतत्वेन भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धात्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेत्यर्थः। न्याय्यात्विति। अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानान्तरीयकत्वादव्यवधायिका। अथ वाध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः तदुक्तं हरिणा। व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते। क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः॥ न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामान्निवर्तते। सर्वत्र हि क्रियान्येन संकीर्णेवोपलभ्यते॥ तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया। सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यत इति॥ नित्यप्रवृत्तस्य चेत्यस्योत्तरं सन्तीति। इहेति। प्रसिद्धपरिमाणाक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तम्॥ तत्र राज्ञां स्थितिभूतातिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्यर्थः। उक्तञ्च हरिणा। परतोभिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते (विकम्पते) पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते॥ प्रसिद्धभेदाव्यापाराविरूपावयवक्रियाः। साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रिया इति॥ ता इति। तासामेव कालरूपत्वात् कालस्य च क्रियाधिकरण-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

षु । तस्थुः पर्वता इति इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तास्वतिक्रान्तासु । अपरआहुः । नास्ति वर्तमानः काल इति । अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति । न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते नस्यन्दन्ते सरितः सागराय । कूटस्थोयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सोप्यनन्धः॥१॥ मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः । काकं स्नेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम्॥२॥ अनागतेन पतसि अतिक्रान्ते च काक न । यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम्॥३॥ हिमवानपि गच्छति॥ अनागतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् । सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥४॥ क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं

त्वादिति भावः । नास्तीति । निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य भावित्वान्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः । न वर्तत इति । परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावादिति भावः । कूटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अत एवाह । न विचेष्टितेति । व्यापारस्य न कर्तेत्यर्थः । एवं यो वेत्ति सोप्यनन्धः किं पुनर्यो ऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः । स ह्यविक्लतमात्मतत्त्वं भावयन् प्रत्यक्षीकरोति । तथा चोक्तं भगवता । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति । मीमांसक इति । विचारकः । युवेत्यनेन प्रज्ञायां पाटवं दर्शयति । मेधाविसंमत इति । मेधावी चासौ सम्मतश्चेति कर्मधारयः । षष्ठीसमासस्य तु क्तेन च पूजायामिति निषेधात् । पतितलक्षणमिति । पातः पतितं तस्य किं रूपं नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः । अनागत इति । अनागतत्वादेवासत्त्वात् पातक्रियायाः पतसीति व्यपदेशो ऽनुपपन्न इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तथैव क्रियाया असत्त्वात् । सर्वो लोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावे ऽपि यदि पतसीति व्यपदेशस्तदा विशेषाभावात् पर्वतादावपि पतसीति व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः। अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते नातीतो नाप्यनागतो न चैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रियावेशः सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । कालवृत्तित्वाविवक्षायां दाप्रत्ययो न कृतः । क्रियाप्रवृत्ताविति । परिहारः । हेतुः प्रयोजनं गमनस्य देशान्तरप्राप्तिस्तदर्थं फलार्थमित्यर्थः। इह प्रत्यभिज्ञानात् क्षणभङ्गनिरासे देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिर्निर्हेतुका न संभवतीति गमनक्रियैव तस्यानिमित्तम् । तदालम्बनश्च गच्छतीति प्रत्ययो ऽबाधित उत्पद्यत इति सत्त्वं तावदवगम्यते क्रियायाः वर्तमानत्वाभावे च भूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गो वर्तमानो भूतत्वं भविष्यत्त्वञ्च प्रतिपद्यते । तत्त्वानेकक्षणसमूहात्मकं क्रियाप्रबन्धं बुद्ध्या संकलय्य गच्छतीत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यद्विचेष्टितम्। तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन्॥५॥ अपर आह। अस्ति वर्तमानः काल इति। आदित्यगतिवन्नोपलभ्यत इति। अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति। विसस्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यन्ते विकृतिः सन्निपाते। अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः॥६॥ इति। वर्तमाने लट्।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥१२४॥ लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र *। लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र। तद्यथा। अन्यत्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति। क्वान्यत्र। लङि। अपचदोदनं देवदत्त इति। योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्यात् *। अथ मतमेतत्। भवति योग इति। अन्यत्रापि योगः स्यात्।

अविचारयन्निति। कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः विसस्येति। विसस्य वाला विसे दह्यमाने दह्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्ते। किं तर्ह्यनुमानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्दाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते। तथा कारकसंनिपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशलक्षणाविकृतिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते। तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वन्ति। त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा योगिनो ये भावनावशेन त्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति। सूक्ष्म इति। अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसंनिधानादनुमीयत इत्यर्थः॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

लटः शतृ। लस्येति। इहायं लकारो लः कर्मणि च भावे चेत्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति। तथा च पचत्योदनं देवदत्त ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाभावाच्छत्रन्तरावेशाभावः। अन्ये तु कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति तथा च क्रियान्तरयोगी शत्रन्तरावेशो भवति। पाचकं पश्य पक्वेन तृप्त इति। ततश्च लङादिवल्लटोपि क्रियान्तरयोगाभावाद् द्वितीयाद्यनुत्पत्तावप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः। अपचदिति।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

क्वान्यत्र । लङि । अपटचोदनं देवदत्त इति । न क्वचिद्योग इति कृत्वातः सर्वत्रयोगेन भवितव्यम् । क्वचिद्वायोग इतिकृत्वासर्वत्रायोगेन । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते । अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यल्लटोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति लङो न भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वानुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति । तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते । त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति । विषम उपन्यासः । प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतो भवति । त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोश्च । स तद्विदेशस्थ मपि दृष्ट्वाध्यवस्यति अग्निरत्र परिव्राजकोत्रेति । भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानबलीयस्त्वम् । तद्यथा ऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते अनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति । कस्य चित्खल्वपि सकृत्कृतोभिसंबन्धोऽत्यन्ताय कृतो भवति । तद्यथा । वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति । स तद्विदेशस्थ-

---

तथा चापचदोदनं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रसज्येतेत्यर्थः । न क्वचिदिति । लिङ्भाविनो लकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम् । शत्रादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम् । तथा च क्रियान्तरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः । शक्यं कर्तुमिति । प्रतिपत्तुमित्यर्थः । अथ-वेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः । विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासामानाधिकरण्यं न क्व चिदुपलब्धमिति भावः । भवतीति । यद्यपि लटो ऽप्रयोगादप्रथमासामानाधिकरण्याभावः । प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाल्लकाराप्रयोगनिमित्तत्वादभावग्राहिणो बाध्यत्वमनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन लटो ऽप्रथमासामानाधिकरण्यावगमो नह्यन्यथा देशस्य तदुपपद्यते इति भावः । तद्यथेति । आशुसञ्चाराच्चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते । रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्यानेकदिक्कस्य युगपदग्रहणादन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो बाध्यते । तदुक्तं हरिणा । स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य सन्ततः । न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तदिति । कस्य चिदिति न भूयोदर्शनेन सम्बन्धग्रहणमपि तु सकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः । वृक्षपर्णयोरिति । भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जातिरप्राणिनामित्येकव-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मपि दृष्ट्वा जानाति वृक्षस्येदं पर्णमिति। किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादिति आहो स्वित् प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति। कश्चात्र विशेषः। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानम् *। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत् प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति। प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशानुपपत्तिः *। प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशयोरनुपपत्तिः। कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति। ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु शतृशानचौ न प्राप्नुतः। कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्प इति। सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ भवत इति वक्तव्यम्। तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः *। तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः। आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः। उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः। उत्तरपदनिमित्तः सुप् सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम्। तदेतदित-

---

द्भावो न कृतः। किं पुनरिति। यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदाद् गौरवप्रसङ्गस्तथापि लक्ष्यसिद्धये शास्त्रे क्व चिदसावङ्गीकृत इति विचार्यते। कौर्वत इति। कुर्वतो देवदत्तस्यापत्यमित्यत्र सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते। पदान्तरनिरपेक्षे च पदान्तरेण सामानाधिकरण्याभावादादेशाप्रसङ्ग इति भावः। कुर्वद्भक्तिरिति। षष्ठी समासः। समानाधिकरणसमासे तु प्रसज्यप्रतिषेधेपि दोषः। स च वक्ष्यत एव। कुर्वत्तर इति। अत्र देवदत्तादिनापदान्तरेण सामानाधिकरण्यादादेशाप्रसङ्गः। पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः। सिद्धं त्विति। लक्षणशेषः कर्तव्य इत्यर्थः। पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम्। उत्तरपदनिमित्त इति। सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः तयोश्च कृत्त्वात् सुबुत्पत्तिः सुब्निमित्तः समासः समास-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च नप्रकल्पन्ते। न वालकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वम्। लकारः कृत् । कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः *। तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति । परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति । तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः * । तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति । उत्तरपदे प्रसिद्धे उत्तरपद इति शतृशानचौ भविष्यतः । इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात् पचति पठतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नित्योऽत्र तिङादेशः।उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्नेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात् तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात् । कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति । अस्त्यत्र विशेषः । शतृशानचौ तिङपवादौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । न तावदत्र कदा चित् तिङ् भवति । अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते । तदेतत् क्व सिद्धं भवति । यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषादेत इञिति इतरेतराश्रयमेव तत्र भवति । वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति । इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति। तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति।शतृशानचौ यदि लटो वा। यदि लटः शतृशानचौ वा भवतः। व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यतः । कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः

निमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः । न वेति । लस्य कृत्त्वात् सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु तरबादिषु चोत्पन्नेष्वादेशविधानमिति नास्तीतरेतराश्रयदोष इत्यर्थः । उत्तरपदे इतरेतराश्रयं परिहरति । तिङादेशादिति । वीक्षमाणस्येति । अत्राकृते शानच्यकारान्तत्वाभावादिञोऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । पचतितरामिति । तिङश्चेत्येतत्तु लकारान्तरार्थं स्यादपचत्तरामिति । पचतीति । अत्रापि लस्य कृत्त्वात् सुप्युत्पन्ने प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङां तु [illegible] व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्टं प्रयो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्पः पचन्पठन्निति च लटः शतृशानचौ । इह च नभविष्यतः । पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ । तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । नन्वोर्विभाषेति । यदि तदनुवर्तते वर्तमाने लडिति लडपि विभाषा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । नन्वोर्विभाषा । पुरि लुङ्चास्मे विभाषा । वर्तमाने लट् । पुरि लुङ्चास्मे विभाषा । लटः शतृशानचौ विभाषा । पुरि लुङ् चास्मे इति निवृत्तम् । न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्यार्थम् । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शतृशानचौ यथा स्याताम् । क्व तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे पचन् पचतीति पचमानः पचते इति ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः गुणउपसंख्यानम् * । लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुणउपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति।कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे*। कर्तुश्चलक्षणयोः पर्यायेणाचयोग उपसंख्यानं कर्तव्यम् । योधीयान आस्ते स देवदत्त इति । आसीनोधीते स देवदत्त इति । अचयोग इति किमर्थम् । य आस्ते चाधीते च स चैत्रः । तत्वाख्याने च * ।

योगसिद्धिः । न तर्हीति । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोरिति भावः । नित्यार्थमिति । लटः शतृशानचावित्येको योगः क्रियते तत्र विभाषेति वर्तते । ततोप्रथमासमानाधिकरण इति द्वितीयो योगो नित्यार्थो व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विस्पष्टा प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थं द्वितीयो योगः

लक्षण । गुण इति गुणशब्देनात्र साधनमुच्यते । तिष्ठन् मूत्रयतीत्यादौ यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । बहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त इत्युक्ते यस्तिष्ठन्मूत्रयतीति प्रतिवचनेन देवदत्तो लक्ष्यते । अथ वा अशौचादिगुणो गृह्यते । कर्तुश्चेति । यदा पूर्वं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तत्त्वाख्याने चोपसंख्यानंकर्तव्यम् । शयाना वर्द्धते दूर्वा आसीनं वर्द्धते विसमिति । सदादयश्चबहुलम् * । सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणइति । इङ्जुहोत्योर्वावचनम् * । इङ्जुहोत्यो र्वेति वक्तव्यम् । अधीते अधीयानःजुहोति जुहुवत् । माङ्याक्रोशे*। माङ्याक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्येव सिद्धम् । इह तावत्तिष्ठन् मूत्रयतीति । तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम्। गच्छन्भक्षयतीति गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम्। योधीन आस्ते स देवदत्त इति । अध्ययनक्रिया आसनक्रियाया लक्षणम् । य आसीनोधीते स देवदत्त इति । आसिक्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अक्षयोग इति वक्ष्यामीति इह मा भूत् । य आस्ते चा धीते च स चैत्रइति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नैतत् क्रियालक्षणम् । किं तर्हि । कर्तृलक्षणमेतत् । शयाना वर्द्धते दूर्वेति । शेतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणं भवति । आसीनं वर्द्धते विसमिति आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति । सदादयश्च बहुलम् । इङ्जुहोत्योर्वा । माङ्याक्रोश इत्येतद्वक्तव्यमेव ॥ लक्षणहेत्वोः

तौ सत् ॥ १२७ ॥ तौ ग्रहणं किमर्थम् । शतृशानचौ प्रतिनि-

वाक्ये गुणः साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा त्वशौचादेर्गुणस्य तत्र ग्रहणं तदा विध्यर्थः । तत्त्वाख्यान इति । स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः । नह्यासनं वृद्धेर्लक्षणं किं तर्हि स्वभावमात्रकथनमासीनं विसमिति । सदादयश्चेति । वाग्रहणस्यायं प्रपञ्चः । सच्छब्दो विद्यमानवाचीति स्वलदृशाः शदादिशब्देनोपात्ता नान्य इत्याह । इङ्जुहोत्योश्चेति । माङ्याक्रोश इति । लुङि प्राप्ते ऽस्मादेवादेशविधानाल्लुङनुमीयते । तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रिया । यस्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त इति सर्वनामपरामर्शो देवदत्तस्य लक्षणं तद्गतस्य वाऽशौचादेरिति भावः । नैतदिति । समुच्चीयमानं क्रियाद्वयं परस्परस्यालक्षणं कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः। शेतिक्रियेति । तत्त्वाख्यानमपि लक्षणं भवति । यथा चैतन्यलक्षणः पुरुषः इति भावः ॥

तौ सत् । तौग्रहणमिति । शतृशानचोरनुवर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । शतृशानचाविति । असति तौग्रहणे [illegible] विधेय स्यात्तु संज्ञाविधिरिति भावः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दिंश्येते नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतौ शतृशानचावनुवर्तिष्येते। क्व प्रकृतौ। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति। अत उत्तरं पठति। तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम्*। तौ ग्रहणं क्रियते अत असंसर्गार्थम्। असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शतृशानचोः सत्संज्ञा यथा स्यादिति। ननु चैते विशेषा निवर्तन्ते। यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्ते। अयं तु खलु वर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्यः। तस्मिन्ननुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शतृशानचोः सत्संज्ञा स्यात्। भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात्। किं पुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम्। प्रयोजनं पूरणगुणसुहितार्थसदिति। ब्राह्मणस्य पच्यन्। ब्राह्मणस्य पच्यमानः। अथ क्रियमाणेपि तौग्रहणे कथमेवासंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या। लभ्येत्याह। कथम्। ताविति शब्दतः। सदिति योगविभागे क्रियमाणे तौग्रहणं योगाङ्गमुपजायते। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तौ। तावेतौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः। ततः सत्। सत्संज्ञौ भवतः शतृशानचाविति। इहापि तर्हि प्राप्नुतः कारको हा-

---

तौसदिति। तच्छब्देन शतृशानचो रूपमात्रं परामृश्यत इति लट्स्थानिकत्वादिधर्मासंवद्धयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थः। ननु चेति। अस्वरितत्वादनपेक्षणाच्चेति भावः। भूतेति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वचनाद् भूतेपि शतृशानचौ भवतः। किं पुन रिति। अतिदेशाद् भूते शतृशानचौ भविष्यतः। लृटः सद्वेति वचनाद्भविष्यत्यपीति प्रश्नः। पूरणेति। वर्तमानवदित्यतिदेशाद्विधानमेवभूते शतृशानचोः स्यान्नतु संज्ञा। प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा। तथा लृटः सद्वेति सत्संज्ञकप्रतिरूपकविधानं स्यात्। यथा पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति तदाकाराः क्रियन्ते। विहितयोस्तु तयोः सत्संज्ञानिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अथेति। संनिहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना परामर्शादिति प्रश्नः। यद्यप्यनुवृत्त्याप्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ तौग्रहणं क्रियते तथापि नप्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमपि तु प्रमाणानुवति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि तौग्रहणं प्रयोजनसंपादनाय नालमिति भावः। ताविति शब्दत इति। शब्देनैवाभिमतोर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः। तावेताविति। पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः। कारक इति। तृजादीनां विधानसामर्थ्याच्छतृशानचौ न भविष्यतः क्विबादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यते तस्य तदा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रक इति । अवधारणं लृटि विधानम् । लृटः सद्वेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति । किमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्यौ शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति । अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः । योगविभागातस्य विहितं सत् । एव तर्हि योगविभागः करिष्यते । लृटः सत् । लृटः सत्संज्ञकौ भवतः । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति । ततो वा । वा च लृटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तत्रायमप्यर्थः । सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्ष्यतितन्न वक्तव्यं भवति । अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ किमेतौ लादेशौ आहोस्विदलादेशौ । कश्चात्र विशेषः । उत्तरयोर्लादेशे वावचनम्* । उत्तरयोर्लादेशे वावचनं कर्तव्यम् । पचमानः यजमानः । पचते यजत इत्यपि यथा स्यात् । साधनाभिधानं च* । साधनाभिधानं च प्राप्नोति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः । स्वरः* । स्वरश्च साध्यः । कतीह पचमानाः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । उपग्रहप्रतिषेधश्च* । उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतीह निघ्नानाः तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति । स्ताम् तर्हि अलादेशौ । अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः* । अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः । सोमं पवमानः । नडमाघ्नानः । अधीयन्पारायणम् । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं

देशापवादौ शतृशानचौ प्राप्नुत इत्यभिप्रायेण ण्वुलुदाहृतः । एवं च नन्दनाद्यप्युदाहार्यम् । युवोरनाकावितीत्यस्य तु तद्धितोऽवकाशः । तन्न वक्तव्यमिति । कथमिति चेदुच्यते । तावित्यत्र योगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृशानचौ विधीयेते तावेव च लृटः सदित्यनेन नियम्येते । वेत्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लट इव विकल्पेन विधीयेते । शत्रानाविति । इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि पूङ्यजोः शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति प्रत्ययानां ग्रहणं तत्र लटोनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः । उक्ततयोरिति । लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः । साधनाभिधानं चेति । तदानिष्टस्यापिसाधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्तुरेव चेष्यते । स्वर इति । चित्करणान्तु निघ्नाना इत्यादौ सावकाशम् । उपग्रहस्येति । आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः । अन्यथा परस्मै-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तृन्नित्येवं भविष्यतीति। कथम्। तृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। लटः शतृशानचावित्यत आरभ्याऽऽतृनो नकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति। द्विषः शतुर्वावचनम् *। द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति। तौ सत्॥

तृन्॥१३५॥ तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य*। तृन्विधौ ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम्। होता पोता।। अनुपसर्गस्येति किमर्थम्। प्रशास्ता प्रतिहर्ता। नयतेः षुक्च *। नयतेः षुग्वक्तव्यः। तृंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। नेष्टा। न वा धात्वन्यत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। धात्वन्यत्वात्। धात्वन्तरं नेषतिः। कथं ज्ञायते। नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् *। नेषतु नेष्टादिति हि प्रयोगो दृश्यते। इन्द्रो वस्तेन नेषतु। गावो नेष्टात्। त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च *। त्विषेर्देवतायां तृन्वक्तव्यः। अकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च वक्तव्यम्। त्वष्टा। किं पुनरिदं त्विषेरेवानिट्त्वम्। नेत्याह। यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैष शेषो निट्त्वं चेति। क्षदेश्चयुक्ते *। क्षदेश्चयुक्ते। तृन्वक्तव्यः। क्षत्ता। छन्दसि तृच *। छन्दसि तृच तृंश्च वक्तव्यः। क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यः। क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यः॥

ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः॥१३६॥ क्नित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः *। ग्स्नोः क्नित्त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्थस्नुरिति। घुमास्थेतीत्वं प्राप्नोति। एवं तर्ह्यकित्करिष्यते। अकिति गुणप्रतिषेधः *। यद्यकित्क्रियते

पदिभ्यश्चानश् न स्यात्।

तृन्। तृन्विधाविति। अताच्छील्यार्थमिदम्। प्रशास्तेति। तृजेव भवति। तृंस्तचौ शास्ति क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्यनेन। स्वरे च विशेषः। तृनि तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरो भवति। तृचि कृत्स्वरः। नवेति नयतेस्तु षुकि गुणो न स्यात्। नेषतेस्तु ऋत्विजि तृनि वक्ष्यमाणादनिड्वचनात्सर्वोपसंख्याने शेषादिङभावः। नेत्याहेति। त्विषेः स्वत एवानिट्त्वादिति भावः॥

ग्लाजि। क्स्नुरिति श्रवणात् कित्त्वं निश्चित्याह। क्स्नोः कित्व इति। एवं तर्हीति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः। जिष्णुरिति। भुव इट्प्रतिषेधश्च*। भुव इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। किंचान्यत्। गुणप्रतिषेधश्च। भूष्णुरिति। अस्तु तर्हि कित्। ननु चोक्तम्। स्नोः कित्त्वे ईकारप्रतिषेध इति। नैष दोषः। स्थादंशिभ्यां स्नुश्छन्दसि*। स्थादंशिभ्यां स्नुश्छन्दसि वक्तव्यः। स्थास्नु जङ्गमं दङ्क्ष्णवः पशव इति। स इदानीं स्थः स्नुरविशेषेण विधास्यते। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्नोः कित्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति। एवं तर्हि गित्करिष्यते। स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः। स्नुर्गित्वात् स्थ ईकारो न भविष्यति। किं कारणम्। क्ङितोरीत्वशासनात्। क्ङितोरीत्वं शिष्यते। इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः। गुणाभावस्त्रिषु स्मर्तव्यः। गिति किति ङिति चेति। तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते क्ङितीति चेति। इह तर्हि भूष्णुरितिश्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। श्र्युकोनिट्त्वं गकोरितोः। श्र्युकोनिट्त्वं गकारककारयोरिति वक्तव्यम्। तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते श्र्युकः क्कितीति। यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्देशः। अथ वा ऽसंहितया निर्देशः करिष्यते। श्र्युकः क्कितीति। स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः क्ङितोरीत्वशासनात्। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोनिट्त्वं गकोरितोः॥ १॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ १४१॥ घिनण्यं वक्तव्यः। घिनुणि हि सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिन इति उगिदचां सर्वनामस्थान इति नुम्प्रसज्येत। नैष दोषः। झल्ग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमिनितरा। उगितो

गकारस्य चर्त्वेन निर्देशो व्याख्यास्यत इत्यर्थः। ककार इति। परभूत इत्यर्थः। एतच्च लक्ष्यमूलाद्व्याख्यानाल्लभ्यते। सौत्र इति। तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः। अथवेति। संहितायामुत्वविधानात्। इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो भवति।

शमित्य। घिनण्यमिति। उकारे हि सति कार्यसंभार्थं त्ववात्तस्योच्चारणार्थं त्वं न

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। तस्माद् घिनुणयं वक्तव्यः। इष्यत एव ह्रस्वत्वम्। घिनुणकर्मकाणाम् *। घिनुणकर्मकाणामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत् संपृणक्ति शाकमिति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्॥ १४६॥ किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ्विधीयते। न ण्वुलैव सिद्धम्। नह्यस्ति विशेषः। निन्दादिभ्यो ण्वुलो वा वुञो वा। तदेवरूपं स एव स्वरः। वुञमनेकाचः *। वुञमनेकाचः प्रयोजयन्ति। असूयकः। अथ येऽचैकाचः पठ्यन्ते। तेषां ग्रहणं किमर्थम्। न तेषां ण्वुलैव सिद्धम्। न सिध्यति। अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत। वासरूपेण न्यायेन ण्वुलपि भविष्यति। अत उत्तरं पठति। निन्दादिभ्यो वुञ्वचनमन्येभ्यो ण्वुलःप्रतिषेधार्थम् *। निन्दादिभ्यो वुञ्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज् ज्ञापयत्याचार्यः तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो ण्वुल् न भवतीति। तृजादिप्रतिषेधार्थं वा एके *। अथ वा एके मन्यन्ते एतज् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु सर्व एव तृजादयो वासरूपेण न भवन्तीति॥

जुचङ्क्रम्यदंदम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥१५०॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् *। पदिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्। अनुदात्तेतश्च हलादेरित्येवात्र युच् सिद्धः। नसिध्यति। अयं पदेरुकञ् विधीयते। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् इति स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत। वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति। अ-

---

स्यादिति भावः। इष्यत इति। विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थ इति स्थितम्।

निन्द। वुञमनेकाच इति। जातौ बहुवचनम्। असूयशब्दस्यैव प्रयोजकत्वात्। तृजादिप्रतिषेधार्थं वेति। प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते न तु ण्वुलभावार्थमेव।

जुचङ्क्र। पदि ग्रहणमिति। न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणमनभिधानाद् अनेन

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सरूपनिवृत्त्यर्थं तु * । असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्तीति । यद्येतज् ज्ञाप्यते । सूददीपदीक्षश्चेति दीपिग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधिष्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीपिग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः भवति युचोरेणसमावेश इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कम्राकन्या कमना कन्येत्येतत्सिद्धं भवति ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥ किमर्थमालुच्विधीयते न लुशेवोच्येत । का रूपसिद्धिः स्पृहयालुः दयालुः शपि कृते अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदालुचं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योप्ययंभवतीति । किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम् । आलुचिशीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति तन्न कर्तव्यं भवति आलुचि शीङ्ग्रहणम् * । आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । शयालुः ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥ किमर्थं किकिनोः कित्त्वं क्रियते । न असंयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धम् । किकिनोः कित्वमृकारगुणप्रतिषेधार्थम् * । किकिनोः कित्करणं क्रियते । ऋ-

---

सकर्मकादविधानात् ।

स्पृहि । शपि कृत इति । तुरुस्तुशम्यम इत्यतस्तत्र सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु तिङ्ग्रहणमिति भावः । एवं तर्हीति । ननु लुशि सति लकारस्येत्संज्ञा प्राप्नोति श्रद्धालुश्च न सिध्यति अद्दधुरिति प्राप्नोतीत्याहुः । नैष दोषः । यादित्वादित्संज्ञा न भविष्यति । यकारस्य लुप्तनिर्दिष्टः । प्रयोजनाभावाद्वा । नह्यत्र लित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषो नाऽस्ति । उभयत्रैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वस्य भावात् । श्रद्धालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषये दधात्यर्थे वर्तमानस्य धेटो भविष्यति । ननु श्विदाश्रयोश्वितीत्यात्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि श्रद्धा आश्रद्धेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति । अथवा दधातेर्घुसंज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते ।

आदृग । दकारो मुखसुखार्थो ऽसंदेहार्थो वा । तकारे तु सति तादपि परस्तपर इत्यृकारस्य तपरत्वाद् ऋकारग्रहणं न स्यात् । ऋकारगुणनिषेधार्थाच्च किकिनोः कित्वा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कारस्य गुणप्रतिषेधार्थम्। अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते ऋच्छत्यृतामिति। स यथेह भवति आतस्तरतुरातस्तरुरिति। एवमिहापि प्रसज्येत। मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे अध्वा जगुरिरिति स पुनः कित्त्वेन बाध्यते। उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् *। उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ। किं प्रयोजनम्। सदादिभ्यो दर्शनात्। सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते। सदिरमिनमिमनिविचीनां सेदिः रेमिः मेनिः नेमिश्चक्रमिवाभवत्। विविचिं रत्नधातमम्। भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः *। भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ। धाञ्। दधिः। कृ। चक्रिः। सृ। सस्रिः। जनि। जज्ञिः। नमि। नेमिः। सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम् *। सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनं कर्तव्यम्। वृषा सहमानं सासहिः। वावहिः चाचलिः पापतिः। अपर आह। सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ। तान्येवोदाहरणानि॥

भियः क्रुक्लुकनौ॥ १७४॥ भियः क्रुकन्नपि वक्तव्यः भीरुकः॥

अन्येभ्योपि दृश्यते॥ १७८॥ किमर्थमिदमुच्यते। नक्विप्चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम्। क्विब्विधिरनुपपदार्थः *। अनुपपदार्थोयमारम्भः। पचेः पक्। भिदेः भित्। छिदेः छित्। अथ योत्र सोपपदस्तस्य ग्रहणं किमर्थम्। न तेनैव सिद्धम्। न सिध्यति। इ-

---

द ऋकारनिर्देशावसायः। सासहीति। पापतीति निपातनाद्यङि नीगभावः। विधौ तु भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्। तेनाप्युक्तं तान्येवोदाहरणानीति। अथ लिड्वद्भावे किकिनोः परस्मैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति। तथा चात्मनेपदिभ्यो देङ्दङादिभ्यो न प्राप्नुतः। नैष दोषः। लादेशानां परस्मैपदसंज्ञा न तु लकारस्य। भावकर्मकर्तृषु तर्हि लिड्वत् किकिनौ प्राप्नुतः। एषोप्यदोषः। उत्पन्नयोः कार्यातिदेशादुत्पत्तिश्च कर्तरि कृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तरि तयोर्भवति। वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमान इति भूतकालतापि विरोधान्नातिदिश्यते। स्वरूपाबाधेन च कार्याण्यतिदिश्यन्त इति क्वसुकानचावपि किकिनोर्न भवतः॥

अन्येभ्योपि। क्विब्विधिरिति। क्विप् चेत्यत्र सुप्युपसर्गेपीति च वर्तत इति भावः। अथेति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ह केचिदाक्वेरिति सूत्रं पठन्ति। केचित् प्राक् क्वेरिति। तत्र ये आक्वेरिति पठन्ति। तैः क्विबप्याचिख्यो भवति। तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु क्विब् यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। य एवासावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यति। अन्यत्र च न सिध्यति। अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत। वासरूपेण क्विबपि भविष्यति। न सिध्यति। इदानीमेवह्युक्तं तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। क्विप्चापि तृजादिः। वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च *। वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्तव्यम्। क्विप्च। वचि। वाक्। प्रच्छि। शब्द। प्राट्। आयतस्तु। आयतस्तूः। कटप्रु। कटप्रूः। जु। जूः। श्रि। श्रीः। अपर आह। वचिप्रच्छ्योरसम्प्रसारणं चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसारणं न भविष्यति। इदमिह सम्प्रधार्यम्। दीर्घत्वं क्रियतां सम्प्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्सम्प्रसारणम्। अन्तरङ्गं दीर्घत्वम्। का अन्तरङ्गता। प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये सम्प्रसारणम्। तत्रान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात्। तस्मात् सुष्ठूच्यते। दीर्घवचनसामर्थ्यात् सम्प्रसारणं न भवतीति। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च *। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम्। दिद्युत्। गमि। जगत्। जुहोतेर्दीर्घश्च। जुहूः। दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप्चेति वक्तव्यम्। ददृत्। जुहूर्जुहोतेर्ह्वयतेर्वा। ददृत्। दृणातेर्दीर्यतेर्वा। जूः। ज्वरतेर्जीर्यतेर्वा। ध्यायतेः सम्प्रसारणं च *। ध्यायतेः सम्प्रसारणं च क्विप्च वक्तव्यः।

पूर्वसूत्रे यावत्तुशब्द इत्यर्थः। आक्वेरिति। अभिविधावाकारः। दीर्घवचनसामर्थ्यादिति। दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानाद्वचिप्रच्छ्योरचोदीर्घत्वेन भाव्यं तत्र कृते संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः। न स्यादिति। संभावने लिङ् पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् पुनर्दीर्घो न प्रवर्तेत इत्यर्थः। दिद्युदिति। द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। जगदिति। गमः क्वावितिमलोपः। जुहूरिति। दीर्घे समुच्चीयमाने दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतेरेवानन्त्यत्वसंभवाज्जवति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धीध्यायतेर्दधातेर्वा । अन्येभ्यो ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम् ॥ १८० ॥ डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् * । डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् । धातुविधिस्तुकश्च प्रतिषेधो यथा स्यात् । मितद्रू । मितद्रवः । अचिश्नुधातु भ्रुवामित्युवङादेशो मा भूत् । इह च मितद्र्वा । मितद्र्वे । नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधो मा भूत् । तु ग्विधि । मितद्रुः । ह्रस्वस्य पिति कृतितुगितितुङ्माभूदिति ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ १८८ ॥ शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥ हृष्टतुष्टौ तथाक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥ २ ॥ न म्रियन्ते अमृताः ।

इति तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ।

पादश्च समाप्तः ।

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥ बहुलवचनं किमर्थम् । बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः । तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् । प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः । कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् । कार्याणि खल्वपि स-

---

विप्रसम् । किं प्रयोजनमिति । क्विपा सिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः ।

मतिबुद्धि । क्तस्य मत्याद्यर्थेभ्यः परस्य भूतविषयतापि वर्तमानविषयतया तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यते । ज्ञातमिति तु तेऽपि भवन्ति । तेनेत्यधिकारात् तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण्प्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठ्या भाव्यम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

उणादयो बहुलम् । बहुलवचनमिति । उणादय इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः । बाहुलकमिति । प्रकृतेरिति जातावेकवचनम् । तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचनः प्रकृतीनां तानवं दृष्ट्वा बाहुलकं बहुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानमुक्तम् । तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यः । किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः किं च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । नैगमरूढिभवं हि सुसाधु * ॥ नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः । नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम खल्वपि धातुजमेवाहुः नैरुक्ताः । व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति । अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम् । यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतःप्रकृतेश्च तदूह्यम् *। प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यान-

यथा हृषेरुलच्प्रकरेरपि भवति शङ्कुलेति तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतं न तु साकल्येनेति बहुलवचनादविहिता अपि भवन्ति । यथार्तेः फिड्फिड्डौ भवतः ऋफिडऋफिड्ड इति । सशेषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि । बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति तेन षण्ड इत्यत्र सत्वाभावः सकारस्य वा षत्वं भवति । किं पुनरिति । यावत्यः प्रकृतयः यावन्तश्च प्रत्ययाः यावन्ति च कार्याणि तावन्त्येव भवन्त्विति प्रश्नः । नैगमेति । निगमश्छन्दस्तत्र भवाइत्यण् गयनादिभ्य इत्यण् । रूढिः प्रसिद्धिस्तत्र भवास्संज्ञाशब्दा इत्यर्थः । ते सुष्ठु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णत्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियतइति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेऽस्मिन् व्युत्पादनासंदिग्धं साधुत्वमवगम्यतइत्यर्थ. । अन्यैरप्याचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह । नामेति । तोकमित्यपत्यमित्यर्थः । यन्नेति । पदमर्थः प्रयोजनं यस्य व्युत्पाद्यत्वेन स पदार्थः प्रकृत्यादिविशेषश्चासौ पदार्थ स्तस्मायत्र समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः । प्रकृतिमिति । प्रसिद्धामर्त्यादिकामित्यर्थः । प्रत्यय इति । फिडादिकः । प्रत्ययं चेति । प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तेन हृषेरुलजिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शकि प्रकृतिरूह्यते । तेन सिद्धं शङ्कुलेति । न सर्वत्र ऊहः कर्तव्यः । किं तर्हि साधुत्वेनाभिमतासुसंज्ञाखिति प्रदर्शयति । संज्ञास्विति ॥

भविष्यति । अनद्यतन इति । भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मात्रे वर्तते न तु तद्विशेषेनद्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

म् *। भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। श्वोग्रामं गमी। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लृटायं निर्देशः क्रियते। लृट्चानद्यतने लुटा बाध्यते। तेन लृट एव विषये एते प्रत्ययाः स्युः लुटो विषये नस्युः। इतरेतराश्रयं च भवति। का इतरेतराश्रयता। भविष्यत्कालेन अयं निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। उक्तं वा *। किमुक्तम्। एकं तावदुक्तं न चाऽपवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमिति। अपरमप्युक्तमव्ययनिर्देशात्सिद्धमिति। अव्ययवताशब्देन निर्देशः कर्तव्यः। अवर्तमानेभूत इति। स तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अव्ययमेष भविष्यतिशब्दः। नैष भवतेर्लृट्। कथमव्ययसंज्ञा। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथापि भवतेर्लृट् एवमप्यव्ययमेव। कथम्। न व्येतीत्यव्ययमिति। क्व पुनर्न व्येति। एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तेते। यदि तर्हि नव्येतीत्यव्ययमिति। न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात्। न वा भविष्यदधिकारेणार्थः। किं कारणम्। तद्विधानस्यान्यत्राभावात्। ये पि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते एते ष्येती कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तेते। अत उत्तरं पठति। भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पचति पुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय॥

तने तस्य लुड्विषयत्वात्। ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थेन्वाख्यायमाना अनद्यतने न सिध्यन्तीति वार्तिकारंभः। इतरेतराश्रयं चेति। एतद्भूते इत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधारणीयम्। न वेति। विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः। विशेषविवक्षायां चापवादविप्रतिषेधाल्लुडेव भवति श्वो गन्ताग्राममिति। वासरूपवचनाल्लुडपि भवति। तेन गमिष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते। यावत्पचतीति। असति भविष्यदधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुराशब्दयोगे लटः साधुत्वं भवति। भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य बाधनादसति भविष्यदधिकारे भूतेपि साधुत्वं लटः स्यात्। शब्दोपात्तकाले विशेषविधानाभावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात्।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥ यावत्पुरादिषु लड्विधिर्लुटः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। यावत् पुरादिषु लड्विधिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लड्भवतीत्यस्यावकाशः । यावद्भुङ्क्ते पुरा भुङ्क्ते। लुटोवकाशः श्वः कर्ता श्वोध्येता । इहोभयं प्राप्नोति। यावत् श्वो भुङ्क्ते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । ल भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अनद्यतने लुडित्यत्र यावत्पुरानिपातयोर्लडित्येतदनुवर्तिष्यते ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ किमर्थमिदमुच्यते । न लिप्स्यमानसिद्धिरपिलिप्सैव । तत्र किंवृत्ते लिप्सायामित्येव सिद्धम् । अकिंवृत्तार्थोयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति। यो भवतामोदनं दास्यति सस्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥१०॥ किमर्थं क्रियामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल्विधीयते न अविशेषेण विहितः ण्वुल् स क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितम् । अकर्मकार्थोयमारम्भः । आसको व्रजति। शायको व्रजतीति । प्रत्याख्यातं तत् । न वा धातुमात्राद्दर्शनाण् ण्वुल इति । एवं तर्हि तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितम् । अवर्तमानकालार्थोयमारम्भः । तदपि प्रत्याख्यातम् । न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषामिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्र षष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति तदास्य प्रतिषेधो भविष्यति । एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह माभूत् । अङ्ग यजतां लप्स्यन्ते ऽस्य याजकाः य एनं या-

---

लिप्स्यमान । अकिंवृत्तार्थ इति । पूर्वत्र तु किंवृत्तग्रहणं लिप्सामानसिद्धिरहितायां लिप्सायामकिंवृत्ते लङ्निवृत्त्यर्थम् ॥

तुमुन् । अकेनोरिति । सति भविष्यत्काले ण्वुल्विधौ तदनुवादेन षष्ठीनिषेधो विधातुं शक्यते नान्यथेति भावः । लप्स्यन्तेस्येति । याजकशब्दो भविष्यति वर्तते यस्मात्तं याजयिष्यन्ति न तु ते याजितवन्तः तत्र भविष्यदधिकारविधानाभावादस्येति षष्ठी

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

जयिष्यन्तीति। नैष भविष्यत्कालः। कस्तर्हि। भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते। धातुसंबन्धे प्रत्यया इति। यस्तर्हि न धातुसंबन्धः। इमेऽस्य याजका इमेऽस्य लावका इति। एषोऽपि भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते संबन्धात्। स च तावत्तैरयाजितो भवति। तस्य च तावत्तैर्यवा अलूना भवन्ति उच्यते च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन् विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। भावे तुमुन्विधीयते कर्त्तरि ण्वुल तत्र कः प्रसङ्गो यद्भावे विहितस्तुमुन्कर्तरि विहितं ण्वुलं बाधेत। लृट् तर्हि बाधेत। वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति। अत उत्तरं पठति। ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् *। ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज् ज्ञापयत्याचार्यः। क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। ण्वुलपि तृजादिः। तुमन्ण्वुलौ॥

भाववचनाश्च॥ ११॥ किमर्थमिदमुच्यते न अविशेषेण भावे ये प्रत्यया विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् अन्यत्र च भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् *। भाववचनानां च यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थो ऽयमारम्भः। इदानीमेव ह्युक्तं क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। भाववचनाश्चापि तृजादयः। अस्तिप्रोजनमेतत्। किं तर्हीति। यथाविहिता इति तु वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। इह या-

---

न प्रतिषिध्यते। अस्य याजका इति। एतद्व्याचष्टे। य एनमिति। कस्तर्हि भूतकाल इति। शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्याजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः। धातुसंबन्ध इति। याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः। संबन्धादिति। भावियाजकत्वादिकमारोप्य तथाभिधानादित्यर्थः। तृजादिप्रतिषेधार्थमिति। तेन कर्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यतइत्यर्थः॥

भावव। प्रतिपदविध्यर्थमिति। ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदं साक्षाद्विधानार्थो योग इत्यर्थः। यथा विहिता इति। येन प्रकारेण विहिता यथा विहिता इत्यसमस्तं पदद्वयम्। [illegible] विधानं येषां ते यथाविहिता इति बहुव्रीहिः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युः व्यतिकरो माभूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयतासिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यः येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियाया मुपपदे क्रियार्थायामपि भवन्ति ततोमी वाचकाः कृताः स्युः । अथ हि धातुमात्राद् वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् ततो नामी वाचकाः कृताः स्युः ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न अविशेषेण कर्मण्यणित्यण्विहितः सक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् * । अणः पुनर्वचनं क्रियते अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति कम्बलदायो व्रजतीति । किमुच्यते अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् । इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । अण् चापि तृजादिः । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अपवादविषये चानिवृत्तिः । उत्सर्गविषये च प्रतिपदविधिः । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । कर्मग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यण् लभ्यः । वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अपर्यायेणेतितुवक्तव्यम् । कदा चिद्धि कर्मणि स्यात्कदा चित् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । तत्तर्हि व-

---

अव्ययीभावे तु यथाविहितमिति स्यात् । वचनग्रहणमिति । वचनानां ग्रहणेन लोकप्रसिद्धं वाचकत्वमवगम्यत इत्यसामञ्जस्यं न भवति ॥

अण् कर्म । कथं पुनरिति । अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवादुत्सर्गविषय एव ण्वुलं बाधित्वाण् स्यात् । काण्डलावो व्रजतीति । यथा चापवादविषये न स्यादिति प्रश्नः । वचनग्रहणमपीति । ततश्च वचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदे ऽणि सिद्धे पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेप्यण् सिद्धो भवतीत्यर्थः । कदा चिदिति । वचनं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

क्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चेन संनियोगः करिष्यते अण् कर्मणि च। किं च अन्यत्, क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। एवमपि प्रत्येक-मुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति। चेनैव संनियोगः करिष्यते। प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवष्यिति॥

लृट् शेषे च॥ १३॥ शेषग्रहणं किमर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् *। लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात्। अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् *। अविशेषेण हि विधाने सति लृटोऽभावः स्यात्। करिष्यामीति व्रजति। किं कारणम्। प्रतिषिद्धत्वात्। इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। लृट् चापि तृजादिः। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाल्लृण्निर्भज्यते। किं कारणम्। अक्रियार्थोपपदत्वात्। शेष इत्युच्यते। शेषश्च कः। यदन्यत्क्रियायाः क्रियार्थायाः। एवं तर्हि लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् लृट शेषे च। करिष्यति हरिष्यतीति। क्व च। क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। तर्हि चकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथम्। इह लृड् भवतीतीयता सिद्धम्। सयमेवं सिद्धे सति यत् शेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करि-

---

तु भविष्यति कालेपवादबाधनार्थं स्यादिति भावः। एवमपीति। ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्समासो न प्राप्नोतीति भावः। प्रत्येकं चेति। कर्मणि क्रियायामिति पृथक्सप्तमीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तसञ्ज्ञावादित्यर्थः॥

लृट् शेषे च। शेषग्रहणमिति। क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्तिष्यत इति भावः। लृटीति। अयं भावः। लृडित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ ण्वुला बाधितत्वान्न स्यात्। शेषग्रहणात्तु क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्य संनिधिरनुमीयते इति तत्रापि लृट् सिध्यति शेषे च विषये। साधीयस्त्विति। विपर्ययसाधनंप्रत्युत शेषग्रहणमिति भावः। एवं तर्हीति। चशब्दसहिताच्छेषग्रहणात्क्रियाया-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ष्यते। लृट् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। ततः शेषे। शेषे च लृङ् भवति इति। लृट् शेषे॥

लृटः सद्वा॥ १५॥ सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे *। सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम्। पक्ष्यन्तं पश्य। पक्ष्यमाणं पश्य। क्व तर्हीदानीं विभाषा। प्रथमासमानाधिकरणे। प्रक्ष्यन्पक्ष्यति। पक्ष्यमाणः पक्ष्यते॥

अनद्यतने लुट्॥ १५॥ योगविभागः कर्तव्यः। अनद्यतने। लृटः सत्संज्ञौ भवतः। श्वोग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। ततः लुट्। लुट् च भवत्यनद्यतने। श्वः कर्ता। श्वोध्येत। किं न विहितस्यानद्यतनेलृटः सत्संज्ञावुच्येते। एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति। यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति। यदुक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानमिति। परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे *। परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम्। इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति। अयं तु कदाध्येता य एव मनभियुक्त इति। कालप्रकर्षात्तूपमानम् *। कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति। गन्तेवेयं गन्ता नेयं गमिष्यति। अध्येतेवायमध्येतानायमध्येष्यते। न वै तिङन्ते नोपमानमस्ति। एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्यतन इति। अनद्यतने॥

पदरुजविशस्पृशोघञ्॥ १६॥ स्पृश उपतापे *। स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कम्बलस्पर्श इति। पदरु॥

मय्युपपदे लृट् सिध्यतीति वार्तिककारस्याशय इत्यर्थः। इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्यातुमाह। स तर्हीति।

लृटः सद्वा। सद्विधिरिति। अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामितिसंबोधनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते।

अनद्य। एवं चेति। भविष्यच्छब्दस्यानद्यतनेपि वर्तनात्तन्त्रेण एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः। भविष्यन्त्यर्थे इति। भविष्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञयाल्लृडुच्यते। अनद्यतन इति। प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणेप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति।

पदरुज। स्पृश उपताप इति। उपतापो रोगः। स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः। अन्यत्र पचाद्यच् भवति। स्परे विशेषः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सृ स्थिरे ॥१७॥ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम्। अतिसारो व्याधिः। विसारो मत्स्यः। बले। शाल सारः। खदिरसारः। सृस्थिरे॥

भावे ॥ १८ ॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः*। भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः। भूतौ भवने भावे इति। किं प्रयोजनम्। सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। पुंल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते। एकवचनान्तेन च। तेन पुंल्लिङ्ग एव भावे एचवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च नस्युः। नात्र निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च। अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति। नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान् सकण्टकानाहरति। नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। कया चि-

---

सृस्थिरे। स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोर्थ उच्यते। व्याधीति। अस्थिरार्थं वचनम्। भावे। सर्वलिङ्ग इति। लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसंख्य इत्यपि बोद्धव्यम्। पुंल्लिङ्गेनेति। ततश्च शब्देनयोर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिङ्गसंख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन संबन्धस्यासंभवात् स्त्रियामकर्तरि च कारके क्तिन्प्रत्ययः स्यात्। भावे तु पुंसि। एवं नपुंसके भावे क्त इत्यत्राऽकर्तरि च कारके इत्यस्यनिवृत्त्वान्नपुंसके कर्तरि क्तः स्यात्। भावे तु पुंसि। द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः। नात्रेति। सत्त्वभूतोर्थो विना लिङ्गसंख्यां न च निर्देष्टुं शक्यतइति तयोः शब्देनोपादानं शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। अन्तरशब्दो गुहादिषु पठ्यते स च विनार्थे वर्तते। अन्तरे भवं मन्तरीयं तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः। ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः। तुषपलालानीति। तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः। द्वन्द्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावप्रसङ्गः। एवं शकलकण्टकानीति बोद्धव्यम्। कण्टकशब्दश्चोभयलिङ्गः। एवमिहापीति। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः प्रयोगे च

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

द्विभक्त्या केन चिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । अथ वा कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । यच्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति न तद् भवतेः पचतिर्भवति । यच्चात्र भवतेः पचतिर्भवति न तत् पचतेर्भवतिर्भवति । किंच पचतेर्भवतिर्भवति । सामान्यम् । किं च भवतेः पचतिर्भवति । विशेषः । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्योमातुलस्य भागिनेयं गत्वाह । उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह ॥ मातुलं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा उपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते । भावे ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥ कारकग्रहणं किमर्थम् । कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् * । कारकग्रहणं क्रियते । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनादेशे अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे

सर्वलिङ्गसंख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसंख्ययोरविवक्षेत्यर्थः । अथ वेति । पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिङ्गसंख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं शावलेयादिष्विव गोत्वं विद्यते तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विधास्यन्तइत्यर्थः । यच्चात्रेति । भावः सामान्यमेव पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः । भूतिर्भवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः । तद्यथेति । यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसंबन्धाश्रयं परस्परमबाधेन व्यवस्थितं तथा पाकादिषु विशेषरूपता भावशब्दस्य वाच्यञ्च सामान्यम् । तदुक्तं हरिणा । आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते । संबन्धिभेदादर्थात्मा स विधिः पक्तिभावयोरिति । भवतौ यदिति । भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यतइत्यर्थः । तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम् । तदुक्तं हरिणा । आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः । साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन इति ॥

अकर्तरि । कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्तरीति पर्युदासपक्षे कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रसज्यप्रतिषेधेपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाद् भावे च पूर्वसूत्रेण विहितत्वात् संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबन्धि

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भवन्तीति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कनिति। एवमिहापि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः। स्वार्थे मा भूवन्कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञिति।। तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोयं विज्ञायते। अकर्तरि संज्ञायामेवेति। अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। आवाहो विवाह इति। कैमर्थ्यान्नियमो भवति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ्विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति ननियमः। तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थे मा भूवन्निति। ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञितीति। अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्। अनेनेदानीमभ्यन्तरे भावे स्यात्। कः पुनरनयोर्भावयोर्विशेषः। उक्तो भावभेदो भाष्ये। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति। नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहापि अकर्तरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम्। कारकम्। उत्तरार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यम्। परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। कारके यथा स्यात्। इह मा भूत्। एका तिलोच्छ्रितिः द्वे प्रसृती इति। घञनुक्रमणमजब्विषये अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति वक्ष्यति। तन्न वक्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचाप्यक-

---

नि कारके एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यतइति प्रश्नः। स्वार्थ इति। साध्यमानरूपस्वार्थ इत्यर्थः। विहित इति। भावे भेदमबुध्यमान आह। आवाह इति। कन्याया आनयनमुच्यते। विवाहस्तु नयनम्। तत्रापूर्व इति। अन्यथा भावे संज्ञायामिति एकमेव योगं कुर्यात्। योगविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः। अन्य इति। सत्त्वभावमापन्न इत्यर्थः। अनेनेति। साध्यमानरूपो धातुवाच्य आभ्यन्तरः। उक्त इति। सार्वधातुके यगित्यत्र भावभेदः प्रतिपादितः। उत्तरार्थमिति। तेन परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इत्यनेन घञ् कारके भवति न

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तरीत्येवानुवर्तिष्यते। संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् *। संज्ञाग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। सर्वत्र घञो दर्शनात्। असंज्ञायामपि घञ् दृश्यते। को भवता लाभो लब्धः। को भवता दायो दत्त इति। यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते। अतिप्रसङ्गो भवति। कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति प्राप्नोति। अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानलक्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धम् *। अतिप्रसङ्ग इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम्। अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः। अनभिधानाद् न भविष्यन्ति। अकर्तरि च॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः॥ २०॥ सर्वग्रहणं किमर्थम्। सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् यथा स्यात्। अजपोरपि विषये एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् *। सर्वग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्। परिमाणाख्यायामित्येव घञ् सिद्धः। अजपोरपि विषये नार्थः सर्वग्रहणेन। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। एकः पक्वो द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति। पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम्। न सिध्यति। संज्ञायामिति पूर्वो योगः नचैषा संज्ञा। प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम्। अथापि क्रियते। एवमपि न दोषः। अजपावपि संज्ञायामेव। यथाजातीयक उत्सर्गः तथाजातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्। उत्तरार्थं तर्हि। इङश्च। सर्वेभ्योपि यथा स्यात्। ननु चायमिङ् एक एव वणठरण्डाकल्पः। सर्वेषु साधनेषु यथा स्या-

तु भाव इति एका तिलोच्छ्रितिः द्वे श्रुती इत्यत्र भावे घञोप्रसङ्गादेतदर्थं घञनुक्रमणमित्यादि न वक्तव्यं भवति।

परिमाण। अजपोरपीति। अन्यथा पुरस्तादपवादा इतिन्यायेनाचमेव घञ् बाधेत नापमिति भावः। द्वौ शूर्पनिष्पावाविति। यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वापवादार्थं सर्वग्रहणोपादानादनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः। सर्वग्रहणमिति। बाध्यमानापेक्षायां समुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। एकः पाक इति। कर्मण्यपि घञ् भवतीति भावः। सर्वेभ्यिति। सर्वेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्। उपेत्याधीयते तस्मादित्युपाध्यायः। अस्मिन्नधीयते इत्यध्यायः अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्चेत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम्। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति सर्वेभ्यो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्। पृथक्तुग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम्। तत्र व्यतोक्षादिषु दोषः। सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज्ग्रहणं णिज्ग्रहणं चेति। उत्तरार्थमेव तर्हि। अभिविधौ भावइनुण् सर्वेभ्यो यथा स्यात्। सांराविणम्। एदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। पृथक् तु ग्रहणं बाधकबाधनार्थं न तु ल्युट इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रकृत्याश्रयो योपवादस्तस्य बाधनं यथा स्याद् अर्थाश्रयो योपवादस्तस्य बाधनं मा भूदिति। एका तिलोच्छ्रितिः। द्वे श्रुतीइति॥ घञनुक्रमणमजब्विषये। अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। घञनुक्रमणमजब्विषये *। घञनुक्रमणमजब्विषयइति वक्तव्यम्। अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम् *। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोयं विज्ञायेत। एका तिलोच्छ्रितिः द्विश्रुती इति। दारजारौ कर्तरि णिलुक् च *। दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ। णिलुक् च वक्तव्यः। दारयन्तीति दाराः। जरयन्तीति जाराः। करणे वा *। करणेवा वक्तव्यौ। दीर्यन्ते तै र्दाराः। जीर्यन्ति तै र्जाराः। परिमाणा॥

तेनायमर्थो गृह्यतइति भावः। तेनाधिकरणे घं बाधित्वा घञ् भवति। प्रकृत्याश्रय इति। सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशादयमर्थो लभ्यतइति भावः। अर्थाश्रय इति। स्त्रियामित्यर्थं निर्दिश्य क्तिनो विधानादर्थाश्रयत्वम्। एकेति। ननु कारकानुवृत्त्याच भावे घञ् न भविष्यति। नैतदस्ति। उभयाधिकारात्। दारजाराविति। णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग् विधीयते। तस्य हि अपरनिमित्तकत्वात् क्लिलुगुपधात्वेति प्रतिषेधात् वा स्थानिवत्त्वाभावाज् जारशब्दः सिध्यति। करणे वेति। अण्णन्तयोरेव दृ[illegible]जीर्यत्योः करणे घे प्राप्ते घञेवोच्यतइत्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इङश्च ॥ २१ ॥ इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् * । इङश्चेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा ङीष् वक्तव्यः । उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्यायी उपाध्याया । शॄवायुवर्णनिवृत्तेषु* । शॄ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ् वक्तव्यः । शारो वायुः । शारो वर्णः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । इङश्च ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ समिमुष्टाविल्यनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् * । समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् । परिमाणाख्यायामित्येवात्र घञ् सिद्धः । अपरिमाणार्थं तु । अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । मल्लस्य संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राह इति । उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः * । उद्ग्राभो निग्राभ इति इमौ शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ स्रुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मदेवा अवीवृधन् ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥४३॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम् * । कर्तव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्यतिपाकार्थम् । इह मा भूत् । व्यतिपाको वर्तते । अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणम् । पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् * । पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थं, ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । किं प्रयोजनम् । व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम् । व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्ची वर्तते । तत्र व्यतीचादिषु दोषः *। तत्र व्यतीचादिषु दोषो

इङश्च । प्रकृत्याश्रयस्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यम् । मत्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन इति मत्वाह । इङश्चेति । शॄवायुवर्णेति । ऋदोरबिति प्राप्ते वचनम् । शार इति । कर्मणि घञ् । अकृतनोशार इति । अकृताच्छादन इत्यर्थः ।

समिमुष्टौ । परिमाणवाचिमुष्टिशब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः । सङ्गुलिसंनिवेश वाचाश्रयेन तु परिहारः ।

कर्म । पृथग्ग्रहणमिति । प्रकरणोत्कर्षात् क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः । व्यतीचादिष्विति । अप्रत्ययाद गुरोश्चहल इति अकारस्यापि बाधप्रसङ्गादित्यर्थः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

भवति। व्यतीक्षा वर्तते व्यतीहा वर्तते। सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णिज्ग्रहणं णज्ग्रहणं च *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृतएव स्त्रीग्रहणेऽयं योगः कर्तव्यः। स्त्रियां क्तिन्। ततः कर्मव्यतिहारे णच्। ततो णिचः॥

अभिविधौ भाव इनुण्॥ ४४॥ भावग्रहणं किमर्थम्। अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् *। अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। नपुंसके लिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति। अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते। पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थम्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। न तु ल्युटः। ल्युटो बाधनं नेष्यते संकूटनमित्येष भवति॥

एरच्॥ ५३॥ अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम् *। अज्विधौ भयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। भयम्। अत्यल्पमिदमुच्यते भयस्येति। भयादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। भयम् वर्षम्। किं प्रयोजनम्। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति। कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधः *। कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कल्पः अर्थः मन्त्र इति। जवसवौ छन्दसि *। जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ। ऊर्वोरस्तु मे जवः। अयं मे पञ्चौदनः सवः। एरच्॥

सिद्धं त्विति। यद्येवं व्यावक्रुष्टिरिति क्तिन् न प्राप्नोति। व्यात्युक्षी च न सिध्यति। नैष दोषः। क्तल्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात्॥

अभिविधौ। भावे कारक इति द्वये ऽपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भाव एवेनुण् भविष्यतीति मत्वाह। भावग्रहणमिति। नपुंसक इति। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्तइति इनुण् घञमेव बाधेत न तु क्तादीन्। भावग्रहणात्त्वधिकविधानार्थात्तानपि बाधतइति भावः। अथेति। नपुंसके भाव इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यमिति भावः। पृथग्ग्रहणमिति। वासरूपोऽस्त्रियामिति वचनात्पक्षे क्तादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्बाध्यतइत्यर्थः॥

एरच्। वर्षमिति। वर्षणमित्यपि भवति। वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारवचनात्। कल्प इति। ण्यन्तेभ्योचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति। एरजण्यन्तानामिति तु वचनमनार्षम्। जवसवाविति। अपि प्राप्ते ऽज्विधिः स्वरे विशेषः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरब् विधीयते । नाचैव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषः । निष्पूर्वाच्चिनोतेरचो वा, अचो वा,तदेव रूपं स एवास्य स्वरः । न सिध्यति । हस्तादाने चेरस्तेय इति घञ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । अत उत्तरं पठति । अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् * । अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते । निष्पूर्वश्चिनोति स्तेये वर्तते । अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यं निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अब्यथा स्यात् । अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् * । अस्तेयार्थमिति चेत् तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । नहि निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अबिष्यते । किं तर्हि । घञेवेष्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निष्पूर्वाच्चिनोतेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्तदुक्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निश्चयः । एष स्वरः सिद्धो भवति । वशिरण्योश्चोपसंख्यानम् * । वशिरण्योश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सवशं सैन्धवम् । धनंजयं रणेरणे । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् * । घञर्थे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् । स्था । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थः । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे । स्था । स्ना । प्रस्नान्ति अस्मिन्निति प्रस्नः । स्ना । पा । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । पा । व्यधि । आविध्यन्ति तेनाविधः । व्यधि । हनि । विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः । हनि । युधि । आयुध्यन्ते तेनायुधम् ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ कस्मादयं को विधीयते । हन्तेरित्याह । तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ।

ग्रहवृ । एष स्वर इति । मध्योदात्तत्वं कृत्स्वरेण भवति । वशिरण्योरिति । घञि वचनम् । वशनं वशः । रणन्त्यस्मिन्निति रणः । घञर्थे इति । भावः कर्तृवर्जितं च कारकं घञर्थः ।

स्तम्बे क च । घनस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति अपस्वरेणाद्युदात्तत्वप्रस-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हनश्च वध इति। तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम्। नैतानि निपातनानि। हन्तेरेते आदेशाः। यद्यादेशाः। घनस्वरो न सिध्यति। घन इति। सन्तु तर्हि निपातनानि। ननु चोक्तं तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति। संबन्धमनुवर्तिष्यते। अथ वा पुनः सन्तु आदेशाः। ननु चोक्तं स्वरो न सिध्यतीति। नैष दोषः। अकारान्ता आदेशाः। अथ यदा इषीकयास्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम्। के चित्तावदाहुः। स्तम्बघ्नेति। भवितव्यम्। अपर आहुः। स्तम्बहेति रिति भवितव्यम्। ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादिति। अपर आहुः। स्तम्बहननीति भवितव्यमिति। वक्ष्यत्येतत्। अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौविप्रतिषेधेनेति॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्॥ ९०॥ यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेधः *। यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रश्न इति। एवं तर्हि अङित्करिष्यते। अङिति गुणप्रतिषेधः *। यद्यङित् गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। विश्न इति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेध इति। नैष दोषः। निपातनादेतत् सिद्धम्। किं निपातनम्। प्रश्ने चासन्नकाल इति॥

स्त्रियां क्तिन्॥ ९४ स्त्रियां क्तिन्नाबादिभ्यश्च *। स्त्रियांक्तिन्निष्ठाबादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। आप्तिः। राद्धिः। दीप्तिः। निष्ठायां वा सेटो ऽकारवचनात्सिद्धम् *। अथ वा निष्ठायां सेटः अकारो भवतीति वक्तव्यम्। यदि निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीत्युच्यते। स्रंसा ध्वंसेति न सिध्यति। स्रस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति। किं पुनरिदं परिगणनं त्रय एवाबादयः। आहो स्विदुदाहरणमात्रम्। किंचातः। यदि परिगणनं भेदो भवति। अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः। स्रस्तिः

क्तादित्यर्थः। अकारान्ता इति। तत्रातो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवतीति भावः। स्तम्बघ्नेति। कप्रत्यये रूपं तस्य सर्वापवादत्वादिति भावः। स्तम्बहेतिरिति। निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः॥

स्त्रियां क्तिन्। स्रस्तिरिति। स्रसातिर्नैव भवतीति भावः।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्वस्तिः स्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥ स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः * । स्थादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्प्राप्नोति स यथैवाङं बाधते एवं ण्वुलिञा-वपि बाधेत । कां त्वं स्थायिकां कां त्वं स्थायिम् । सिद्धं तु अङ्-विधाने स्थादिप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्विधाने एव स्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषिद्धे तस्मिन् क्तिनेव भविष्यति । सिध्यति ॥ सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्था-दिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरा-न्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं स्त्रियां क्तिन्नङं बाधिष्यते । ण्वु-लिञौ न बाधिष्यते । श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे * । श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे क्तिन्वक्तव्यः । श्रूयते ऽनयेति श्रुतिः । इज्यते ऽनयेति इष्टिः । इष्यते ऽनयेति इष्टिः । स्तूयते ऽनयेति स्तुतिः । ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः * । ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः । ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः हानिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥ क्यब्विधिरधिकरणे च * । क्यब्वि-धिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् । समजन्ति तस्यां समज्या ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥ कृञः शचेति वावचनम् । कृञः शचेति वावचनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । क्तिन्नपि यथा स्यात् । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥ किं निपात्यते । इषेः शे यगभावः । अल्पमि-दमुच्यते इच्छेति । इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्या-नं कर्तव्यम् । जागर्तेरकारो वा । जागर्या । जागरा ॥

स्थागापा । स्थादिभ्य इति । बाध्यमानापेक्षायां बाध्यसमुदायापेक्षायां वा पुरस्ता-दपवादन्यायो नास्तीति भावः । ण्वुलिञाविति । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरित्यनेन वि-हितौ । पुरस्तादिति । अनन्तरबाधेन लब्धावकाशो विधिः परत्वादुत्तरेण बाध्यत इत्य-र्थः । श्रुयजीति । ल्युड् बाधनार्थं वचनम् ॥

व्रजयजो । क्यब्विधिरिति । उत्तरसूत्रे इति भावः ॥

कृञः श च । चकारेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य क्तिन इति म-त्वाह । वावचनमिति । तेन क्रिया कृत्या कृतिरिति [illegible] ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ भिदा विदारण इति वक्तव्यम्। भित्तिरन्या। छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम्। छित्तिरन्या। आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम्। आर्तिरन्या। धारा प्रपात इति वक्तव्यम्। धृतिरन्या। गुहा गिर्योषध्योरिति वक्तव्यम्। गूढिरन्या। षिद्भिदा॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उदात्त इति वर्तते भूवीरा उदात्त इति। यद्युदात्त इति वर्तते। व्रजयजोर्भावे क्यप्। किमर्थः पकारः। तुगर्थः। ह्रस्वस्य पिति कृती-ति। उदात्त इत्येव हि वर्तते। एवमपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति। उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्यात्। यस्य अप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति। कस्य चाप्राप्तः। अन्त्यस्य। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि। क्व सामान्यग्रहणाविघातर्थेनार्थः। युवोरनाका-विति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् सिद्धं तु युवोरनुनासि-कवचनादिति। युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम्। युच्प्रक-रणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। घट्टना। वन्दना। वेदना। इषेरनिच्छार्थस्य *। इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम्। अन्विष्यते अ-न्वेषणा। परेर्वा *। परेर्वेति वक्तव्यम्। अन्यां परीष्टिं चर। अन्यां पर्येषणांचर॥

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् *। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः। का नामासिका अन्येष्वीहमानेषु। का नाम शायिका अन्येष्वधीयानेषु। इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे *। इक्श्तिपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ। पचेर्ब्रूहि पचतेर्ब्रू-

---

षिद्भिदादि। आर्तिरिति। आङोर्तेश्च उपसर्गादृति धाताविति वृद्धिरेकादेशः। गुहा गिर्योषध्योरिति। गिरिशब्दोत्र गिर्यवयवे वर्तते॥

ण्यासश्रन्थो। युवोरिति। अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु ल्युडादीनामिति भावः। अनुनासिकवचनादिति। तत्र ल्युडादीनामपि अनुनासिकत्वादस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः।

रोगाख्या। धात्वर्थनिर्देश इति। क्रियानिर्देश इत्यर्थः। इक्श्तिपाविति। बहुलवचनाच्च

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हि । वर्णात्कारः * । वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः । अकारः । रादिफः रादिफो वक्तव्यः । रेफः । इञ्वपादिभ्यः * । इञ् वपादिभ्यो वक्तव्यः । वापिः सासिः । वादिः । मत्वर्थाच्छः * । मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः । मत्वर्थीयः । इणजादिभ्यः * । इणजादिभ्यो वक्तव्यः । आजिः । आतिः आदिः । इक्कृष्यादिभ्यः * । इक् कृष्यादिभ्यो वक्तव्यः । कृषिः । किरिः । गिरिः । संपदादिभ्यः क्विप् * । संपदादिभ्यः क्विब् वक्तव्यः । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिषत् । रोगाख्या ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥ कृतो बहुलमितिवक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गलेचोप्यते गलेचोपकः । स्नोग्नीनाधास्यमानेन । स्नः सोमेन यक्ष्यमाणेन ॥ कृत्यल्युटोबहुलम् ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥ गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद् यथा कषो निकष इति * । गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । घञ् कस्मान्न भवति । प्रायवचनात् । यथा कषः निकष इति । प्रायवचनाद् घञ् न भवति ॥

क्वचिन्नभवति श्तिपः श्रित्करणादकर्तृवाचिन्यपि तस्मिन् शबादयो भवन्ति । यद्यपि क्व चिद्भवति यथा विभाषा लीयतेरिति । अत्र हि लीलीङोर्यका श्निपि निर्देशः कृतः । श्यनि तु लीङ एव ग्रहणं स्यात् न तु लिनातेः । वर्णादिति । वर्णवाचिनोवर्णानुकरणादित्यर्थः । बहुलग्रहणात् क्व चिन्न भवति अस्य च्वाविति यथा । तथा क्व चिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि । एवकार इति । कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति । ननु करणं कारः अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति । नैतदस्ति । एवं हि विज्ञायमाने ऽकारकरणं मित्यादि न सिध्येत् । कारप्रत्ययस्य कृदतिङित्यधिकाराद्धात्वविहितत्वे ऽपि कृत्संज्ञा । ततस्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः । एवं मत्वर्थीय इति । अकारलोपस्त्वत्राभत्वे ऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा । संपदादिभ्य इति । क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति संपत्तिरिति ॥

कृत्य । कृत इति । कृत्यग्रहणमपनीय कृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यं तस्मिंश्च कृते ल्युङ्ग्रहणं न कर्तव्यं तस्यापि कृतत्वात् स्नोग्नीन्निति । अनद्यतनेपि लृङ् भवति ॥

गोचर संचर । प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद् घञः क्वचिदभावाद् घ एव भवतीत्यर्थः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हलश्च ॥ १२१ ॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसंख्यानम्*। घञ्विधौ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अवह्रियन्ते अस्मिन्नवहारः। आध्रियन्तेऽस्मिन्नाधारः। एत्यैतस्मिन्नवयन्त्यावायः॥

उदङ्कोनुदके ॥ १२३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। न हलश्चेत्येव सिद्धम्। अनुदक इति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। उदकोदञ्चनः। उदङ्कोनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः प्रसाधन इति*। उदङ्कोनुदकग्रहणं चानर्थकम्। घञ् कस्मान्न भवति। प्रायवचनाद् घञ् न भवति। यथागोदोहनः प्रसाधन इति॥

खनो घ च॥१२५॥ खनो डडरेकेकवकाः। डो वक्तव्यः। आखः। डरोवक्तव्यः। आखरः। इको वक्तव्यः। आखनिकः। इकवको वक्तव्यः। अखनिकवकः॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्॥१२६॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः*। अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन। अजपोरवकाशः। चयः। लवः। स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः। कृतिः। हृतिः। इहोभयं प्राप्नोति। चितिः स्तुतिः। खलोवकाशः। ईषद्भेदः। सुभेदः। अजपोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ईषच्चयः। सुचयः। ईषल्लवः। सुलवः। अनस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। अजपोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। पलाशचयनः। अविलवनः। स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन। स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन*। स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन। स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः। कृतिः। हृतिः। खलोवकाशः। ईषद्भेदः। सुभेदः। इहोभयं प्राप्नोति। ईषद्भेदा। सुभेदा। अनस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। स्त्रप्रत्ययानां स एव। इहोभयं प्राप्नोति। सक्तुधानी। तिलपीडनी। खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः॥१२७॥ खल् कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोः*। खल्कर्तृकर्मणोः च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम्। चनाढ्येन भवता ईषदा-

---

हलश्च। अध्यायसूत्रे आधारावायशब्दौ वार्तिकदर्शनादभियुक्तैः प्रक्षिप्तौ।

उदङ्कोप्रायवचनादिति। घञ्वद्घोपि न भवतीति ल्युडेव भवति॥

कर्तृ। च्व्यर्थयोरिति किं नाभूतताद्भावादन्यत्र खल न भवति। आढ्येन सुभूयत इति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ढ्येन शक्यं भवितुम् ईषदाढ्यंभवं भवता । दुराढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम् * । कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम् । तद् ह्येष्यं विजानीयाद् अभिधेययोरिति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाऽन्वाचष्टे कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच् * । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः । मृषेश्चेति वक्तव्यम् । दुर्मर्षणः ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ वत्करणं किमर्थम् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वेतीयत्युच्यमाने वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वा वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः । वत्करणे पुनः क्रिय-

---

अत्र गतित्वात् सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः । स्वाढ्यंभवं भवतेत्यादौ खलः खित्करणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरं कर्तृकर्मणी प्रयुज्येते । तदाचार्य इति । एतच्च खित्करणादनव्ययस्य मुमर्थाल्लभ्यते । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्दुःसवोऽप्युपपदान्याश्रीयन्ते ।

अन्येभ्यो । भाषायामिति । छन्दसीत्यधिकाराद् भाषायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

वर्तमान । समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे ष्यञं वर्णयन्ति । अन्ये समीपस्य भावः सामीप्यं सतंमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते । ननु भूतभविष्यतोरनेन प्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेव सामीप्यसंबन्धो न वर्तमानस्येति समासाप्रसङ्गः । नैष दोषः । पारंपर्येण संबन्धसद्भावात् । अथास्मिन् पक्षे गुणेन नेति षष्ठीसमासप्रतिषेधः कस्मान्न भवति । अत्र केचिदाहुः । शौक्ल्यादीनां रूपादिविशेषाणां समासप्रतिषेध इति । अन्ये त्वाहुः । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति अनित्यः समासप्रतिषेध इति । अपरे ब्रुवते । गुणशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद् गुणाच्छिन्नस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः । न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणी । भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वात् । वत्करणमिति । वर्तमान इत्येतावतैव वर्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः । धातुमात्रादिति । वर्तमानग्रहणेन साहचर्यात्प्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्येत ततश्च संकरोऽपि स्यात् । यस्माद्धाती-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मात्रे न दोषो भवति। यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन वर्तमानसामीप्ये भवन्ति। ततोमीवर्तमानवत्कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात्। नामी वर्तमानवत्कृताः स्युः। इह वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति उक्त्वा लडेवोदाह्रियते। यदि पुनर्वा लड्भवतीत्येवोच्येत। अत उत्तरं पठति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं शत्राद्यर्थम् *। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते शत्राद्यर्थम्। शत्राद्यर्थोयमारम्भः। एषोस्मि पचन्। एषोस्मि पचमान इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लडादेशौ शतृशानचौ। तत्र वा लड्भवतीत्येव सिद्धम्। यौ तर्ह्यलडादेशौ एषोस्मि पवमानः एषोस्मि यजमान इति यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयतः। वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्येते अविशेषविहितस्यायं योगः शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते वद्वयश्च शत्रादयः। एषोस्मि अलंकरिष्णुः। एषोस्मि प्रजनिष्णुः॥

आशंसायां भूतवच्च॥ १३२॥ आशंसा नाम भविष्यत्काला। आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः * आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्।

वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्कालान्तरादपि स्यादित्यर्थः। लडेवेति। वृत्तिष्विति भावः। शत्राद्यर्थमिति। लटः शतृशानचावित्यनेन वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शतृशानचौ भवतः न तु कालान्तरविहितस्येति भावः। यौ तर्ह्यलडादेशाविति। लण्मात्रादेशौ। वर्तमानग्रहणस्य तत्रानपेक्षणादिति भावः। यौ तर्हीति। पूङ्यजोः शानन्। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् इङ्धार्यादिभ्यः शतृप्रत्यय इत्यर्थः। वर्तमानविहितस्येति। लट्स्मइत्यादिविहितलण्निवृत्त्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः। अविशेषविहित इति। वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः॥

आशंसायाम्। आशंसेति। आशंसा अभिमतार्थवाञ्छा सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यत्कालेत्युच्यते। इह चाशंसातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता। आशंसायां विषयआशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः संपद्यते। नवेति।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अपवादस्य निमित्ताभावात्। नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति। कथम्। अनद्यतने हि तयोर्विधानम्। अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लुटौ। न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः। कस्तर्हि। भूतकालसामान्यम्। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः *। आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः। आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेऽपि प्राप्नुवन्ति ये च संभावने विधीयन्ते ते आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति। किं तर्ह्युच्यते अप्राप्तिरिति। न साधीयः प्राप्तिर्भवति। इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत। न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते। न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संभावनावयवत्वादाशंसायाः। संभावनावयवात्मिका आशंसा। आशंसा नाम प्रधारितोऽर्थः। अभिनीतश्चानभिनीतश्च। संभावनं नाम प्रधारितोऽर्थः। अभिनीत एव। अर्थसंदेहो वालमर्थत्वात्संभावनस्य *। अथ वा अर्थसंदेह एव पुनरस्य। किं कारणम्। अलमर्थत्वात्संभावनस्य। संभावने आलमर्थ्यं गम्यते। आशंसायां पुनरनालमर्थ्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संभावने ऽपि नालमर्थ्यं गम्यत इति। यदयं संभावनेऽलमिति चेदित्याह। तस्मात्सुष्ठूच्यते। न वा संभावनावयवत्वादाशंसाया इति॥

अत्र सूत्रे भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोनद्यतनस्तत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायाल्लङ्लुटौ न भवत इत्यर्थः। आशंसासंभावनयोरिति। यद्यविशेषः कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत् शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः। आशंसासंभावनयोरर्थभेदाभावादविशेष इत्यर्थः। आशंसा अनागतवस्तुवाञ्छा संभावनमपि भाविवस्तूत्प्रेक्षणमिति भावः। नवेति। अवयवशब्दः पृथग्भाववाची संभावनात् पृथगेवाशंसेत्यर्थः। प्रधारितोऽर्थ इति। इदं मे भूयादिति मनसा विषयीकृतोऽर्थः। आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनात्र उक्तः। अभिनीत इति। कारणयोग्यतावशाच्छक्यप्राप्तिरित्यर्थः। ततोन्योनभिनीत इत्यर्थः। अन्ये त्वप्रधारित इति पठन्ति अनिर्धारितोवश्यंभावितया अनिश्चित इत्यर्थः। संभावनं चासति विधुरप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनार्थेनेति ज्ञानमित्यनयोर्भेदः। यदयमिति। यदि संभावने नियमेनालमर्थो गम्येत तदा व्यभिचाराभावादलमिति विशेषणं नोपादद्यीतेत्यर्थः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

क्षिप्रवचने लृट्॥ १३३॥ क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ् विप्रतिषेधेन *। क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ् भवति विप्रतिषेधेन।। क्षिप्रवचने लृड् भवतीत्यस्य अवकाशः। उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे। आशंसावचने लिङ् भवतीत्यस्यावकाशः। उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे युक्तोधीयीय। इहोभयं प्राप्नोति उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे क्षिप्रमधीयीय। लिङ् भवति विप्रतिषेधेन। अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यो ऽनिष्पन्नत्वात् *। अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः। किं कारणम्। अनिष्पन्नत्वात्। देवश्चेद् वृष्टो निष्पन्नाः शालयः। तत्र भवितव्यं संपत्स्यन्ते शालय इति। सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। भविष्यत्प्रतिषेधात्। यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति। कश्चिदाह देवश्चेद् वृष्टः संपत्स्यन्ते शालय इति। स उच्यते। मैवं वोचः संपन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि। हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा *। हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत्। हेतुभूतकालं वर्षं वर्षकाला च क्रिया। यदि तर्हि निष्पन्नोर्थः। किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते। कानि। भोजनादीनि। अन्यदिदानीमुच्यते किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्तइति। यत्तु तन्निष्पन्नोर्थो न निष्पन्न इति। स निष्पन्नोर्थः। अवश्यं खल्वपि कोष्ठगतेष्वपि शालिषु अवहननादीनि प्रतीक्ष्याणि। एवमिहापि निष्पन्नोर्थः। अवश्यं तु जननादीनि प्रती-

---

क्षिप्रवच। अनिष्पन्न इति। अनाशंसार्थमिदम्। वृष्टश्चेदित्यादि वस्तुस्वरूपकथनम्। सिद्धंत्विति। अप्शालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनां तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तनादिति भावः। हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वेति। कारणसंबन्धी कालः कार्यस्य व्यवस्थाप्यते। कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः। हेतुभूतस्य वर्षादेर्यः कालः स एव कार्ये संप्रेक्षितः कारणस्यैव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात्। कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायादित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेतदेव च वस्त्वन्यथा व्याचष्टे। हेतुभूतकालवर्षमिति। हेतुभूतस्य हेतुत्वं प्राप्तस्य मेघादेर्यः कालः स एव वर्षस्य। वर्षस्य च यः कालः स एव निष्पत्तिक्रियाया इत्यर्थः। जननादीनीति। जननमभिव्यक्तिः। एतदुक्तं भवति। विद्यमानोप्यर्थोऽनभिव्यक्तोर्थक्रियां न करोति। न चैतावता तस्यासत्त्वम्। कारणसामग्र्या कार्योत्पादानुमानात्। स्थूलेन तु रूपे-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

च्याणि । अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात् *। अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः । कूपोस्ति कूपो भविष्यति कूपो भविता कूपोभूत् कूप आसीत् कूपो बभूवेति । कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोर्थ इति । कर्तुर्विद्यमानत्वात् । कर्ताच विद्यते । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ताच विद्यतइति । कूपोनेन कदा चिद् दृष्टो न चास्य किं चिदप्यपायं पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामध्यवस्यति कूपोचास्तीति । सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषुस्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्तइति । कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति । अवात्वात् *। यत्र वा भाष्यन्ते । असिद्धविपर्यासश्च *। असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित्कूपोस्तीति प्रयोक्तव्ये कूपोभूदिति प्रयुङ्क्ते । किं पुनः कारणं न वा भाष्यन्ते असिद्धश्च विपर्यासः । इह हि किं चिदिन्द्रियकर्म किं चिद् बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनं बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुराह । योयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रादेतस्मिन्कूपो भविष्यति । अनद्यतने कूपो भवितेति । समासाद्य कूपोस्तीति समासाद्यातिक्रम्य कूपोभूदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदैता विभक्तयः । यदा हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥

णाभिव्यक्तोर्थं क्रियां संपादयति । अस्त्यर्थानामिति । सत्तावाचिनामित्यर्थः । भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । कर्तुर्विद्यमानत्वादिति । ततश्च सत्ताया वर्तमानत्व न तु भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः । अवात्वादिति । अविकल्पितत्वादित्यर्थः । एतदेवाह । यत्र वा भाष्यन्तइति । एतदुक्तं भवति । यदि वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन् तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन् । कूपो भूदिति प्रयोक्तव्ये कूपोभविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत । तदेव दर्शयति । असिद्धविपर्यासश्चेति । इह किं चिदिति । इन्द्रियव्यापारकालस्य कूपसत्त्वं प्रतिभेदकत्वेनाश्रयणात् तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । सतामिन्द्रियसंबन्धात्सैव सत्ता विशिष्यते । भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥ अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुध्या तुपरिगृह्यते । यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षित इति ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥ किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते। न अद्यतनवदित्येवोच्येत। नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः *। नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः। अद्यतनवद्वचने हि विधानम् *। अद्यतनवद्वचने हि सति विधानमिदं विज्ञायेत तत्र को दोषः। तत्र लङ्विधिप्रसङ्गः *। तत्र लङ्विधिः प्रसज्येत। लुङ्लृटोश्चायथाकालम् *। लुङ्लृटोश्चायथाकालंप्रयोगः प्रसज्येत। लुङोपि विषये लृट् स्यात्। लृटश्च विषये लुङ् यथा स्यात्। अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा तूष्णीमास्ते। यथा प्राप्तमेवाद्यतने भविष्यति। नानद्यतन ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। न नानद्यतनवदित्येव सिद्धम्। भविष्यतिमर्यादावचनेऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् *। अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः। किमुच्यते अक्रियाप्रबन्धार्थं इति न पुनः क्रियाप्रबन्धार्थोऽपि स्यात्। क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनानर्थक्यम् *। क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनमनर्थकं भवति। सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वेणैव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अनहोरात्राणामिति वक्ष्यामि इति। इह मा भूद् योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र इति। अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। अनिष्टत्वात् *। अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। अनिष्टत्वात्। अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते इदं

नानद्यतन। तत्र लङ्विधिप्रसङ्ग इति। अपूर्वविधाने ऽद्यतने लटो दृष्टत्वाद्भूतभविष्यदनद्यतने प्रसङ्गः। लुङ्लृटोश्चेति। ननु वत्करणात्सादृश्यार्थात्संकरो न भविष्यति। नैतदस्ति। अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुङ्लृटोर्विधाने दृष्टत्वामात्रेणायथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते। वत्करणं तु तदा विस्पष्टार्थमेव स्यात्। प्रतिषेधोपादाने तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थम्। अन्यथा वत्करणमनर्थकं स्याद् नानद्यतनइत्येव ब्रूयात् तेन परोक्षे लिट् हशश्वतोर्लङ् च लट् स्मे पुरि लुङ् चास्मे इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्ते ॥

भविष्यतिम। अक्रियाप्रबन्धार्थमिति। एतच्च उपलक्षणं तेन आसमीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यम्। वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तम्। अनहोरात्राणामिति। उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत् स्यादिति भावः। अविशेषवादिति। क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोर

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तर्हि प्रयोजनं भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योयमध्वा अपरिमाणो गन्तव्यः तस्य यदवरं साकेतादिति । नादिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योयमध्वा आपाटलिपुत्राद्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् ।अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते । तस्मात्सुष्ठूच्यते भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् । क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यमिति ॥

कालविभागेचानहोरात्राणाम् ॥१३७॥ अनहोरात्रणामिति तद्विभागे प्रतिषेधः* । अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः । योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योवरो ऽर्द्धमास इती तैश्चविभागे * । तैश्चविभागे प्रतिषेधोवक्तव्यः । योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः । तद्धेत्थं विजानीयात् । अहोरात्राणामेवा होरात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अनहोरात्राणामिति तेषां विभागे तैश्च विभाग इति ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥ कस्मिन्परस्मिन् । कालविभागे।कुत एतत् । योगविभागकरणसामर्थ्यात् ॥

होरात्रविभागेप्यनद्यतने प्रतिषेध इत्यर्थः । मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् स्यान्मर्यादावचन एवेति भावः । अत्रापीति । विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वात् ।

कालविभा । तद्विभाग इति । अनहोरात्राणामिति संबन्धसमान्ये षष्ठी न कर्मणि नापि कर्तरि । तेन यदाहोरात्राणामन्येन कालेन विभागोन्यस्य वा अहोरात्रै रहोरात्राणां वाऽहोरात्रैः सर्वथा प्रतिषेध इत्यर्थः ।

परस्मिन् । योगविभागकरणसामर्थ्यादिति । इह भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्नहोरात्राणामित्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणं परस्मिन्विभाषेत्यत्र कालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥१३९॥ साधनातिपत्तावित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अभोक्ष्यत भवान्मांसेन यदिमत्समीप आसिष्यतेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । साधनातिपत्तिश्चेत् क्रियातिपत्तिरपि भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् । लिङ्निमित्ते ॥

भूते च ॥ १४० ॥ भूते लृङुताप्यादिषु * । भूते लृङ् उताप्यादिषु द्रष्टव्यः । उताध्यैष्यत अप्यध्यैष्यत ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्याम् *। विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रगुतापिभ्यामिति वक्तव्यम् वोताप्योरिति ह्युच्यमाने संदेहः स्यात् । प्राग्वोतापिभ्यां सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे । विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रगुतापिभ्यामिति ॥

गर्हायांलडपिजात्वोः॥१४२॥ गर्हायां लड्विधानमनर्थक्यं क्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात् *। गर्हायां लड्विधानमनर्थकम् । किं कारणम् । क्रियाया असमाप्तेर्विवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तिर्विवक्षिता। एषएव च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रिया अपरिसमाप्ता भवति । तत्र वर्तमाने लडित्येव सिद्धम् । यदि वर्तमाने लडित्येवमत्र लड् भवति शतृशानचावपि तर्हि प्राप्नुतः । इष्येते च शतृशानचावपि मां या

लिङ्निमि । साधनातिपत्तावितिं । साधनं मांसादि तस्यातिपत्तौ क्रियानिष्पत्तावपि लृङ् भवतीति भावः । अभोक्ष्यतेति । मांसस्यात्रानिष्पत्तिः । भोजनक्रियायास्तु निष्पत्तिरेव । साधनातिपत्तिश्चेदिति । करणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया तेन मांसातिपत्तौ मांसभोजनक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः ।

भूते च । भूत इति वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यं चैतत् । उताप्योरित्यारभ्य यल्लिङ्निमित्तं तत्र भूते क्रियातित्तौ अनेन लृङ्प्रत्ययः प्राक् ततो विकल्प इत्यर्थः ॥

वोताप्योः । विभाषेति । गर्हायां लडपि जात्वोरित्यनेन लड्विधानाल्लिङ्निमित्ताभावाद्विभाषा कथमि लिङ् चेत्यतः प्रभृति प्रागुताप्योः समर्थयोरित्यतः सूत्राद् यल्लिङ्निमित्तं तत्र लृङ् विकल्पः । मर्यादायां ह्यत्राङ् नाभिविधावित्यर्थः । गर्हाप्रभृतावितिं । गर्हादिविशिष्टे प्रत्ययार्थे इत्यर्थः ॥

गर्हायाम् । इष्येते इति । तौ च सूत्रारम्भे सत्यवर्तमानकालविहितत्वाल्लटोन प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भ इत्यर्थः ।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

जयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम्* । किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं किंवृत इति तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपपदसंज्ञा वक्ष्यामीति । उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् । उपपदमतिङिति समासो यथा स्यात् । अतिङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदा तर्हि लृटः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति । भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः सत्संज्ञावुच्येते अविशेषविहितश्चायम् ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥ जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम्* । जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । जातुयदोर्लि ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वात् * । चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधोनर्थकः । किंकारणम् । अर्थान्यत्वात्, नहि यदावुपपदे चित्रीकरणं गम्यते किं तर्हि संभावनम् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा * । हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेति वक्तव्यम् । दक्षिणेन चेद्यायात् न शकटं पर्याभवेत् ।

अनव । इदं तर्हीति । अकिंवृत्तशब्देन किंवृत्तादन्यत्पदं पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते तस्योपपदसंज्ञार्थं सकिंवृत्तग्रहणं तेन किंवृत्ताकिंवृत्तयोरुपपदसंज्ञा सिध्यतीति भावः । अतिङिति प्रतिषेध इति । न विद्यते तिङस्मिन् समासे सोऽतिङिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति भावः । उपपदसंज्ञेति । उपपदसंज्ञाकार्यं समास इत्यर्थः । भविष्यदधिकारविहितस्येति । लृटः सद्वेत्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येवं विहितस्य लृट्शेषे चेत्यस्य लृट आनन्तर्याद्वा शतृशानचौ । अविशेषेति । कालमात्रे विधानादयं लृट् यद्यपि भविष्यति भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शतृशानचावस्य न भवतः ॥

शेषेलृ । नहि यदाविति । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेत्यत्र संभावनं तात्पर्येण प्रतीयतइति तन्निमित्त एव लिङ् भविष्यति । संभावनेऽलमिति चेदित्यनेनेत्यर्थः । संभावने हि यदिशब्दः प्रयुज्यते ॥

हेतु । देवत्रात इति । [illegible] [illegible]श्रयणादिति भावः । तेन देवत्रात इति सं-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्य्याभविष्यति।भविष्यदधिकारेच*। भविष्यदधिकारे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत । वर्षतीति धावति। हन्तीति पलायतइति । अथेदानीं शल्कशातचावच कस्मान्न भवतः । देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥ १ ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ कामप्रवेदने चेत्* । कामप्रवेदनं चेद् गम्यत इति वक्तव्यम्।इह मा भूत् । इच्छन् कटं करोतीति ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ विध्यधीष्टयोः को विशेषः।विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका व्यापारणा। अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः । संनिहितेन निमन्त्रणं भवति । असंनिहितेनामन्त्रणम् । नैषोस्ति विशेषः। असंनिहितेनापि निमन्त्रणं भवति संनिहितेन चामन्त्रणम् । एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् । हव्यं कव्यं च ।

ज्ञायां भवति न तु देवत्राण इति । गलशब्दः प्राण्यङ्गे भवति न तु गर इति । विषे तु गर इति न तु गल इति । जलचरे ग्राह एव ज्योतिषि ग्रह एव । इतिशब्दप्रयोगे च सत्संज्ञो न प्रवर्तते । गवाक्षइति । वातायने नित्यमेवावङ् भवति । संशितव्रत इति । व्रतविषये श्यतेर्नित्यमित्वं भवति । मिथ इति । परस्परेण देवत्राणादिभिरेकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्तइत्यर्थः । एषु च नुदविदोन्दत्रेति वा नत्वमचि विभाषेति लत्वं विभाषाग्रह इति णप्रत्ययः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानचौ नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तनाद्विकल्पितौ । अवङ् स्फोटायनस्येति विभाषाऽवङ् शाच्छोरन्यतरस्यामित्येते विधयः ॥

विधिनिमन्त्रणा । विध्यधीष्टयोरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति प्रश्नः । प्रेषणमिति । भृत्यादेः कस्याञ्चित् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः । अधीष्टं नामेति । गुर्वादेस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः प्रपञ्चार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं वार्थभेदमाश्रित्य देभेनोपादानं विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वत्रान्वयिनी विद्यते । संनिहितेनेति । धात्वर्थेनासनादिना । यथेह भवानासीतेति सन्निहितमासनं तदनु परमार्थं च निमन्त्र्यते । असन्निहितेति । यथेह भवान् भुञ्जीतेति भोजनमसन्निहितं तदर्थमास निमन्त्र्यते । यन्नियोगत इति । अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च तन्निमन्त्रणमिति निमन्त्र्यते ।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्युक्ते अधर्मः प्रत्याख्यातुः। आमन्त्रणे का-मचारः। कथं पुनरिदं विज्ञायते निमन्त्रणादीनामर्थ इति। आ-होस्विन्निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति। कश्चात्र विशेषः। निमन्त्र-णादीनामर्थे चेद्दामन्त्रये निमन्त्रये भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्र-कृत्यभिहितत्वात् *। निमन्त्रणादीनामर्थे चेद्दामन्त्रये निमन्त्रये भ-वन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते। किं कारणम्। प्रकृत्यभिहितत्वात्। प्रकृत्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति। द्विवचनबहु-वचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् *। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः। किं कारणम्। एकार्थत्वात्। एकोऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेक-वचनमेव प्राप्नोति। अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति। इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते देवदत्तो भवन्तं नि-मन्त्रयते इति। सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्यय-विधानात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। के पुनः प्रकृता अर्थाः। भा-वकर्मकर्तारः। एवमपि भवेत्सिद्धम्। प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम्। अ-नुभवतु भवानामन्त्रणमिति यत्र द्वितीय आकाङ्क्षते। इदं तु सि-

---

णविषयत्वात्तदेव निमन्त्रणम्। अधर्म इति। यदान्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते तदा दौहित्रादिर्भोजयितव्यः तस्य च प्रत्याख्याने अधर्मः। स्मार्तः समाचारः। आमन्त्रण इ-ति। काम्यकर्मणि कामनया प्रवृत्तिर्नान्यथा। कथमिति। किमिह विध्यादयः प्रत्ययस्या-भिधेयत्वेन निर्दिष्टाः उत विषयभावेनेति प्रश्नः। निमन्त्रणादीनामिति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्विधिरपि गृह्यते। प्रकृत्यभिहितत्वादिति। प्रकृत्या योऽर्थो नाभिधीयते त-स्यैव प्रत्ययेन भाव्यं न तु प्रकृत्यभिहितेऽर्थे। उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्। विषयपक्षा-श्रये तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सत्तामात्राश्रयः प्रत्ययः सिध्यति। द्विवचनेति। नाप्राप्तेषु कर्त्रादिषु विध्यादयोऽर्था निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः प्रसजन्तीति कर्त्रादिग-तायाः संख्यायाः अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः। सिद्धं त्विति। द्वितीयं विध्यादिकमर्थं य-दा धात्वर्थमाकांक्षति तदा लिङ्प्रत्ययः यदा च धात्वर्थं संपाद्यते नियोज्यो नियुज्य-ते तदा द्वितीयाकांक्षितत्वम्। इह तु देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयतइति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षितत्वमिति लिङ् भवति। प्राप्नोत्विति। धात्वर्थस्याप्राप्तत्वादेर्भिन्नमा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ष्यति। निमन्त्रये आमन्त्रये इति। अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्ष्यते। कः। निमन्त्रिरेव। निमन्त्रये निमन्त्रणमामन्त्रये आमन्त्रणमिति। कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत्। दृष्टश्च भावेन भावयोगः। तद्यथा। इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन। यावता चात्रापि द्वितीय आकाङ्क्ष्यते। अस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति। ननु चोक्तं निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रये निमन्त्रये भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वादिति। नैष दोषः। योऽसौ द्वितीय आकाङ्क्ष्यते। स एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति। अयं तर्हि दोषः। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वादिति। एषोऽप्यदोषः। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्॥ सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च। प्रसिद्धो नियमस्तत्र॥ प्रसिद्धस्तत्र नियमः। नियमः प्रकृतेषु वा॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव

मन्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यतइति भावः। आमन्त्रये इति। आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात्तस्य चैकत्वाद्भेदपूर्वकाया आकाङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः। निमन्त्रये निमन्त्रणमिति। प्रकृतिवाच्यं निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत् तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्येव द्वितीयाकाङ्क्षितत्वम्। तदयमर्थः। त्वत्कर्मकं भोजनादिषु निमन्त्रणं ममानुष्ठेयम्। ततो भोजनादिषु त्वां निमन्त्रये इति। अत्र चामन्त्रये आमन्त्रणं निमन्त्रये निमन्त्रणमिति। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तामन्त्रणसद्भावप्रदर्शनायामन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ प्रयुक्तौ नत्वयं लौकिकः प्रयोगः लोटैव प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्गमितत्वात्। तदयमर्थः आमन्त्रये आमन्त्रणमिति आमन्त्रये इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने आमन्त्रणं धात्वार्थविषय माकाङ्क्ष्यमाणमस्ति। इषिरिति। एषितुमिच्छति इति काल साधने भेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगः। स्त्रीत्वमिति। कुमारीत्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेषणं यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः स्त्रीत्वं स्त्रीतेति। स एव ममेति। निमन्त्रये भवन्तमित्यवश्यकर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मया निमन्त्रणमिति निमन्त्रणस्या वश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद इत्यर्थः। सुपामिति। विध्यादिभिर्विरोधाभावान्नः कर्मणि चेत्यत्र बहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसंग्रहार्थाद्वा उभयानुग्रहाच्च कर्त्रादयो न बाधन्तइति कर्तृकर्मगतद्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥ किमर्थं प्रैषादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते न अविशेषेण विहिताः कृत्यास्ते प्रैषादिषु भविष्यन्ति । अन्यच्च च । प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थम् * । प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । नियमार्थोयमारम्भः । प्रैषादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति । प्रैषादिषु-कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत् तदनिष्टम् * । प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैषादिष्वर्थेष्वेव कृत्या इष्यन्ते । किं तर्हि । अविशेषेण । बुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यम् । घनघात्यम् । विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् * । विध्यर्थं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनम् । अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लड्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यान्बाधेत । वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति । न स्युः । किं कारणम् । स्त्रियाः प्रागिति वचनात् । प्राक् स्त्रिया वासरूपः ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥ प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । काले भुङ्क्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रैषादिष्विति वर्तते । तच्चावश्यं प्रैषादिग्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजा इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥
पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

प्रैषाति । बुसोपेन्ध्यमिति । तग्निस्तोकं बुसेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं न तु प्रैषादिप्रतिपत्तिः । घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घात्यमिति कठिनत्वादित्यर्थः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥
पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । अधातुप्रत्ययमानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति । इह पश्यामः भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसंबध्यमानो भूतकालः संपद्यते । धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धम् * । धातुसंबन्धे यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते । कथं तर्हि कालान्यत्वं गम्यते । उपपदस्य तु कालान्यत्वम् * । उपपदस्यैतत्का-

---

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । संबन्धस्य अनेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद् वृत्तावपि संख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते । धात्वोः संबन्धो धातुसंबन्धः । धात्वर्थस्याचोपचाराद्धातुशब्देनोच्यते । न हि स्वार्थे गुणीभूतयोर्धात्वोः परस्परेण संबन्ध उपपद्यते धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धोपपत्तिः।तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन्काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्यय इति वर्तमान इति । यदपि स्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतः । तथापीह संज्ञिनिर्देशाभावात्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यतइति भावः । अधातुप्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रकृतानामिव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते ऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वे ऽपि साधुर्भवति । इह पश्याम इति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय सूत्रम् । तत्र विशेषानुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतत्संबन्धाण्णिनिर्भविष्यति काले भवति तथा जनितेति लुट्प्रत्ययो भविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद् भूते कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । यथाकालविधानादिति । सूत्रप्रत्याख्यानेन उत्तरम् । अग्निष्टोमयाजीति भूत एव णिनिर्विधीयते । जनितेत्येतत्संबन्धात्तु भाविव्यपदेशप्रतिपत्तिर्यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेतीत्यर्थः । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह । कथं तर्हीति । पुत्रोस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टेति तत्र यदि भूते णिनिर्विधीयते तदा यागस्य भविष्यत्तावगमो न प्राप्नोतीति प्रश्नः । उपपदस्येति । भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयतइत्यर्थः । विशेष्यायाा आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात् स्वकाल एवावस्थानं विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयतागुणिप्राधान्यात् कालान्यत्वमिति गम्यत इत्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रा-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लान्यत्वम् । कुतो नु खल्वेतत् । अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भवति नपुनर्जनितेति । एवं तर्ह्यस्त्यादिभिर्योगे । अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि । के पुनरस्त्यादयः । अस्तिभूजनयः । एवमपि यदास्त्यादीनामेवास्त्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तत इति । भाविकृत्यमासीत् । पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् । एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंविषयं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता । कस्मिन्योस्य पुत्रोजनिता। कदा । यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् * । हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात् स्व आत्मनेपदानामिति । किं प्रयोजनम्। लादेशप्रतिषेधार्थम् लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति । किं च स्यात् । यदि लादेशौ हिस्वौ स्यातां तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् । मा भूदेवम् । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः। लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् * । लकारः कृत् तस्य कृत्त्वात् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपिभविष्यति । यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति ।

यमबुध्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति । कुत इति । ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। धात्वधिकाराद्धातुग्रहणे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं तेनास्ति भूजनिसंबन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायतइति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः। अस्त्यादिविषया इति । अस्त्यादिविशेषणाय प्रयुक्ता इत्यर्थः। आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानेनैव वाक्यार्थं स्थापयति । एवं तर्हीति। अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः। भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद् युगपत्प्रयोगो न स्यात् ॥

क्रियासम। हिस्वयोरिति। सामान्यविहितानां तिङां ग्लप्यानजभ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। लकारः कृदिति। तत्र [illegible] तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्ति-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अव्ययादिति सुब्लुक् भविष्यति। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसञ्ज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। इह तर्हि स भवान् लुनीहीलुनीहीत्येवायं लुनाति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति। समसंख्यार्थं च *। समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्। स्व आत्मनेपदानाम्। व्यतिकरो मा भूदिति। न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य *। न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य। यदयं वा च तध्वमोरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः पदादेशौ हिस्वाविति। तत्र पदादेशे पित्त्वाटोः प्रतिषेधः *। तत्र पदादेशे पित्त्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पित्त्वस्य तावत्स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। आटः खल्वपि। सोऽहं लुनीहि लुनीहीत्येवं लुनामि। पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः। पित्त्वप्रतिषेधे योगविभागः करिष्यते। इह सेर्हिर्भवति। ततः अपिच्च। अपिच्च भवति यावान् हि नामेति। आटश्चापि प्रतिषेधो न वक्तव्यः आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। आट् क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाडागमः। नित्य आदेशः।

भवतीत्यर्थः। विभक्तीति। विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः। व्यतिकरो मा भूदिति। यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीयेयातां तदा लः परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात् ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः। न वेति। यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तध्वमोर्लोट्स्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादानाल्लोट्शब्देन लोडादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः। पदादेशस्येति। पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ उच्यन्ते। अथ वा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात्तिङन्तस्य हिस्वान्तादेशप्रवृत्तिः। पित्त्वस्येति। तिप्सिब्मिपां स्थाने विधीयमानो हिः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् ततश्च ङित्त्वाभावाल्लुनीहीतीत्वं न स्यात्। अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत लुनीहिलुनीहि स भवानित्यादौ परस्य लुनीहिशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तत्वं भवति। यावानिति। यावानिति [illegible]सामर्थ्यादानन्तर्यान्नापेक्ष्यत इत्यर्थः।

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । आडपि नित्यः । कृतेप्यादेशेप्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । आदेशोप्यनित्यः । अन्यस्य कृते अटि प्राप्नोति अन्यस्याकृते प्राप्नोति । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति । इदं तर्हि भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्व इत्येवं भुनजै इति । असोरल्लोप इत्यकारलोपो न प्राप्नोति । समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव । सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति क्रियासमभिहारे लोडिति । यदयं क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति । कुतोनु खल्वेतत् । ज्ञापकादत्र लोड् भविष्यति । न पुनर्य एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदा तस्य द्विर्वचनं भवतीति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यात् । इमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति । नैष दोषः । योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । क्रियासमभिहारे लोड् भवति । ततो लोटो हिस्वौ भवतः लोडित्येवानुवर्तते लोटौ यौ

भुङ्क्ष्वभुङ्क्ष्वेति । परत्वादाटि कृते उत्तमस्य पित्त्वे स्यादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यादिति ङित्त्वाभावाल्लोपाप्रसङ्गः । समसंख्यार्थत्वमिति । सर्वेषां तिङां द्वावपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः । एतदेवेति । वृद्धकुमारीवर इत्यनेन न्यायेन क्रियासमभिहारविषयो लोडनुमीयतइत्यर्थः । कुतो न्विति । ज्ञापकं विघटयति । विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषयस्य तस्यैवादेशयोर्द्विर्वचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । प्रसङ्ग इति शेषः । लोटो याविति । लोडादेशौ यौ हिस्वौ दृष्टौ तत्तुल्यावनेन हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेन [illegible] परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः । ते

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ह्रिस्वाविति। कथं वा च तध्वमोरिति। वा च तध्वंभाविनो लोट इत्येवमेतद् विज्ञायते॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥४॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ह्रिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं यथाविधीति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं समुच्चये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति। तन्नान्तरेण वचनं यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति॥

समुच्चयेसामान्यवचनस्य ॥५॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ह्रिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। तर्हि प्रयोजनं सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोस्तु विशेषवचनस्येति। सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति। लघुत्वात्॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥८॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं लि-

न परस्मैपदिभ्यो ह्रिरात्मनेपदिभ्यस्तु स्वो भवति। ह्रिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य भावकर्मकर्तारः। तिङ्त्वं च भवतीति तिङ्ङतिङ इत्यादिकार्यं भवति। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु सामर्थ्यान्न भवतः। यदि हि ते अपि स्यातां ह्रिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्याद् वचनान्तरेण तयोः सिद्धत्वात्। तध्वंभाविन इति। मुख्यार्थासंभवे गौणी कल्पनाश्रीयते ततश्च तध्वंभावित्वाल्लोडेव तध्वं शब्दाभ्यामुच्यत इति भावः।

यथावि। ह्रिस्वान्तमिति। संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात्। एतदपीति। समुच्चय एव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति। ननु समुच्चये सामान्यवचनस्यैवेति नियमः स्यात् ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोट्प्रकृतिसमानार्थस्य क्रियासमभिहारेऽनुप्रयोगः स्यात्। नैतदस्ति। नह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्च भवतीति न्यायाल्लोट्प्रकृतिरेवानुप्रयोक्ष्यते। पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा यतस्तदर्थो योगः स्यात्।

समुच्चये। लघुत्वादिति। एतच्च लाघवं क्वचिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादाश्रियते न सर्वत्र अन्यथा तरुद्रुमादीनामेव प्रयोगः स्यान् न वनस्पत्यादिशब्दानाम्।

उपसंवा। उपसंवादेति। नित्यार्थं सिद्धमिति चेच्छन्दसि नित्योत्र लेड् दृश्यतइत्यत्र

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ङर्थत्वात् * । उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङर्थत्वात् । लिङर्थे लेडित्येव सिद्धम् । कः पुनर्लिङर्थः । के चित्तावदाहुः हेतुहेतुमतोर्लिङिति । अपर आहुः । वक्तव्य एवैतस्मिन् विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि तदिदं दद्यामिति ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥ तुमर्थे इत्युच्यते कस्तुमर्थो नाम । कर्ता तुमर्थः । यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन । येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सेआदयोपि भविष्यन्ति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्यन्यः कर्तुस्तुमुनोर्थ इति । कः पुनरसौ । भावः । कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेषु स्यादिति । ज्ञापकात्तावदयं कर्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कन् इति । सोसौ स्वार्थे भवन् भावे भविष्यति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीति एतन्न वक्तव्यं भवति ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥ किमर्थं मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते । न उदीचां मेङ इत्येवोच्येत । तत्रायमप्ययं ।

प्रमाणाभावः । व्यवस्थितविभाषाया वा नित्यं लेड् भविष्यति । हेतुहेतुमतोरिति । उपसंवादः कर्तव्ये पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्यात् अहमपि ते इदं दद्यामिति तत्रकरणं हेतुर्दानं हेतुमत् आशङ्कापि कारणात्कार्योत्पत्तेश्चेति हेतुहेतुमद्भावः । अपर इति । करणमत्रावधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः । आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः । लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लिङ् न तु सूत्रप्रत्याख्यानायैव ।

तुमर्थे सेसे । कुतोन्विति । क्रियया कर्मादीनामाक्षेपात्तेष्वेव तुमुन् स्यादिति भावः । न वक्तव्यमिति । तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या क्तादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानरूपश्च भावः क्तादीनामर्थः । स एव च धात्वर्थः । घञादीनान्तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः ।

उदीचाम् । नानुबन्धकृतमिति । एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामनेकान्तत्वे उपयुज्यते । अनेकान्तत्वेऽस्त एव एजन्तत्वात् ज्ञापनप्रयोजनाभावः । [illegible] त्वादित्येतदुदाप

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

उदीचां मेङ इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति। किं कारणम्। तद्विषयो हि सः व्यतीहारविषय एवमयतिः। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नानुबन्धकृतमनेजन्तं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव सिद्धम्। अपूर्वकालार्थोऽयमारम्भः। पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते। उदीचां माङो व्यतीहारे॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ २१॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति। स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति। न तर्हीदानीमिदं भवति। पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति। नैतत् क्रियापौर्वकाल्यम्। किं तर्हि। कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वं ह्यसौ भुङ्क्तेऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यः ततः पश्चाद् व्रजति अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः। इह कस्मान्न भवति। आस्यते भोक्तुमिति। कुतः कस्मान्न भवति। किमासेः आहोस्विद् भुजेः। भुजेः कस्मान्न भवति। अपूर्वकालत्वात्। आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति। यस्मादत्र लङ् भवति। एतदत्र प्रष्टव्यं लडत्र कथं भवतीति। लट् चात्र वासरूपेण भविष्यति। समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः*। समानकर्तृकयोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्विवचन-

---

प्रतिषेध ग्रहणेनै संबध्यते। दाधाघ्वदाबित्यत्र दैपोऽपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाकारान्तत्वाद्दाब्रूपत्वाभावादित्यर्थः। अपमयत इति। वस्त्रादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः।

समान। समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदविवक्षया क्रिययोरेककर्तृकत्वम् स्वशब्देनेति। पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषय इति भावः। पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापि न भवति। अग्रादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात्। नैतदिति। द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षः तस्यां क्त्वाप्रत्ययो भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपादत्ते। ततश्चाग्रादिसूत्रेणात्र क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः। कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यम्। क्रियाविषयत्वात् कालव्यवहारस्य। आस्यत इति। आसेः पूर्वकालत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात्। आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः। लट् चात्रेति। वासरूपोऽस्त्रियामित्यत्र स्त्रियाः

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

निर्देशात्। द्विवचनेनायं निर्देशः क्रियते। तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद् बहूनां न स्यात्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। क्रियाप्रधानत्वात्। क्रियाप्रधानोयं निर्देशः। नात्र निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवान् तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्व चनेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चित् मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् द्विवचनेन निर्देशः क्रियते। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यति। तद्यथा। लोके ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्वं आनीयते एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति। अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम्। समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति। ननु चोक्तं एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यतीति। नैष दोषः। सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम्। स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति। एवं च क्त्वा प्रयोगोप्यनियतो भवति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति। व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वका-

लत्वाद्...

*प्रागिति पक्षो नाश्रितः किन्तर्हि स्त्र्यधिकारे वासरूपविधिर्नेति। यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुन्न भवति अनभिधानात् न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति। तस्माल्लडादय एव भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति। क्रियाप्रधानत्वादिति। समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः। लोकविज्ञानादिति। अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते पङ्क्तौ यः सर्वेषा मादिः स एवानीयते तथेहापि स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति स्नानस्यैव पूर्वत्वात् स्नातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिपिबतिभ्यामित्यर्थः। सर्वेषामिति। आख्यातवाच्यायाः क्रियाया विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेणास-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लत्वात् * । व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अपूर्वकालत्वात् । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति । न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । स्वप्नस्यापरकालत्वात् । अपरकालः स्वप्नः अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥ किमयं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । आभीक्ष्ण्य इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते । किं चातः । यदि प्राप्ते । आभीक्ष्ण्येऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोति । अन्यत्र चेष्टा न सिध्यति । अथाप्राप्ते अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः * । अग्रादिषु अप्राप्तविधेः समा-

---

स्वन्धः । यथोक्तम् । गुणानाञ्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति । अपरकाल इति । यद्यपि स्वप्नक्षणानां व्यादानात् पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः ॥

विभाषाग्रे । इहाग्रादयः साधनपौर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयास्तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् क्त्वाणमुलोर्गतार्थत्वादुत्पत्त्या न भाव्यम् । न चैतत्सूत्रारम्भादुक्तेऽपि पौर्वकाल्ये तयोरुत्पत्तिरिति शक्यते वक्तुमस्य साधनपौर्वकाल्यविषयाग्राद्युपपदत्वे चरितार्थत्वाद्भाष्यकारेण च समानकर्तृकयोः पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये उक्ते क्त्वाप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः प्रतिपादितत्वात् । यदि चात्र अग्रादयः क्रियापौर्वकाल्यविषया गृह्येरन् तदा अप्राप्तविभाषैव निःसंदेहा स्यादिति किमयं प्राप्ते विभाषेति संशयो नैवोपपद्येत । यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति क्त्वाणमुलौ क्रियापौर्वकाल्ये एव विधीयेते । तच्चेदग्रादिभिरुच्यते तदाभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात् । आभीक्ष्ण्यञ्च द्विर्वचनमन्तरेण क्त्वाणमुल्भ्यां न द्योत्यत इति तद्द्योतनायापि तयोर्विधानं नोपपद्यते । तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया इहाग्रादय इति स्थितम् । यद्यपि देशविशेषवचनोऽग्रशब्दोऽस्ति प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इति तथापि पूर्वप्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरेव गृह्यते । अनिष्टाविभाषेति । आभीक्ष्ण्ये नित्यौ क्त्वाणमुलौ इष्येते अग्रे भुक्त्वा व्रजतीति । लडादयस्तु नैवेष्यन्ते अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजतीति भावः । अन्यत्र चेति । आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तौ सत्यामनाभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलौ न स्यातामित्यर्थः । अप्राप्तविधेरिति । विभाषायामग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेध्यः । प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ नि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा । उक्तमेतत् । अमैवाव्ययेनेत्यत्र एवकारकरणस्य प्रयोजनम् । अमैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र समासो यथा स्यात् अमा चान्ये न च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति । विभाषाग्रे ॥

खादुमि णमुल् ॥ २६ ॥ किमर्थं खादुमि मकारान्तनिपातनं क्रियते न खलु अप्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । खादुमि मान्तनिपातनमीकाराभावार्थम् * । खादुमि मान्तनिपातनं क्रियते ईकाराभावार्थम् । ईकारो मा भूदिति । स्वादीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्त इति । च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् * च्व्यन्तस्य च मकारान्तत्वं यथा स्यात् । अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । आच तुमुनः समानाधिकरणे * । आच तुमुनः

मित्तत्वं नतु प्रत्ययोत्पत्तौ प्रत्यययोराभीक्ष्ण्ये णमुल्चेत्यनेनाविशेषेण विदितत्वादिति भावः । न वक्तव्य इति । अप्राप्तविभाषात्वमनेन द्रढयति पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिष्वाभीक्ष्ण्ये नित्याभ्यां क्त्वाणमुल्भ्यां भाव्यमित्युभयत्र विभाषा चेयं न भवति । ननु च णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यारम्भादुभयत्र विभाषेयं युक्ता । नैतदस्ति । समानादिसूत्रे विहितं क्त्वां प्रति विभाषाग्रहणमनर्थकमेव वासरूप इत्यनेनैव पक्षे लडादीनां सिद्धत्वात् । कः पुनरस्य क्त्वः समानादिसूत्रविहिताद्विशेष इति चेत् णमुल्सहितत्वमेव विशेषः । णमुल्सहितक्त्वाविधौ विभाषाश्रुतिरिहोपादीयमाना ज्ञापकार्था संपद्यते । क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्न भवतीति । तेनाभीक्ष्ण्ये पौर्वकाल्ये लडादयो न भवन्तीति । तत्र यदि केवलो णमुल् विधीयेत विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति क्त्वोप्यनुवादः कर्तव्यः ॥

— खादुमि । ईकाराभावार्थमिति । मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विहितनिमित्तत्वाद्वोतोगुणवचनादिति । ङीष् न भवतीत्यर्थः । च्व्यन्तस्य चेति । खमुञ्यपि सर्वत्र सुम् न सिध्यति । अनव्ययस्येत्यधिकारादिति भावः । यद्येवं मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमुञेव विधेयः । नैतदस्ति । अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति ङीष् स्यादेव । णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते । अवश्यं चोत्तरार्थो णमुल् विधेय इति लाघवाभावादिहैव विहितः । आच तुमुन इति । पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षया समुच्चयप्रतिपादनार्थश्चशब्दः । न केवलं खादुमि मान्तनिपातनमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः । शकधृषादिसूत्रविहितस्तुमुन् गृह्यते

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection: An eGangotri Initiative

प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्यम्। केन। अनुप्रयोगेण।किं प्रयोजनम्।स्वादुंकारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्ततृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। णमुलाभिहितः कर्तेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधानेचानभिधाने च कुतश्चिदभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवतितृतीया। यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति। किंकारणम्। णमुलानभिहितं कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि स्वदुंकार यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात्। किं कारणम्। णमुलाभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सतयभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति किं कारणम्। णमुलानभिहितः कर्तेति। अथानेन क्त्वाया मर्थः।पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति वाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेवि। ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेतिकृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीयाप्राप्नोति। किं कारणम्। क्त्वयानभिहितं कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि पक्त्वाओदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाऽभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितं कर्मेति क्त्वा अनभिहिताश्रया विभक्तिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कार-

अभिविधौ चायमाकारः। णमुलेति। असत्यस्मिन्वचने कर्तरि कृदिति णमुला कर्तरि भाव्यमिति भावः। अनभिहिताश्रय इति। अनभिहित इति पर्युदास आश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। यदि पुनरिति। अव्ययकृतः कर्मणीति वचनं यदि क्रियत इ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

थम्। क्त्वयानभिहितः कर्तेति। अथानेन तुमुन्यर्थः। भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितः कर्तेति। ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया यदि सत्यभिधाने चानाभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमनानभिहितं कर्मेति कृत्वा। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितं कर्मेति। ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदभिधानमितिकृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमुनानभिहितः कर्तेति। अथ अनेनेहार्थः। पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किंच कारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेति। ननु च गमिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते। तत्तर्हि वक्तव्यमा च तुमुनः समानाधिकरणादिति। न वक्तव्यम्। अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि।

ति भावः। अथानेनेति। आचतुमुन इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः। अनेकप्रयोजनत्वमस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति। पक्त्वौदनमिति। भिन्नधात्वर्थविषयकर्मभेदेपि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः। अव्ययकृत इति। यद्येवं पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात्याकापेक्षया तृतीयाद्वितीये कस्मान्न भवतः। उच्यते। आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानम्। विशेषणभूता त्वप्रधानम्। तत्क्रियासाधन्योरपि शक्त्योस्तद्द्वारको गुणप्रधानभावः। तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते। प्रधानानुरोधाद् गुणानां तन्त्र

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. Digitized by eGangotri

कथमनुच्यमानं गंस्यते । तुमर्थ इति वर्तते। तुमर्थश्च कः। भावः॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति । प्रातिःपूरणकर्मा । तस्मादेष कः । यदि कः। विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति। श्रूयन्तएवात्र विभक्तयः । तद्यथा । एकेन गोष्पदप्रेणेति ॥

करणेहनः ॥ ३७ ॥ हनः करणे ऽनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात् * । हनः करणे वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात्। हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधीयते। तेनैव सिद्धम् । अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् * । अर्थवत्तु हन्तेर्णमुल्वचनम्। कोर्थः । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमुल् यथा स्यात् । अस्ति पुनरयं क्वचिद्धन्तिरहिंसार्थः। यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति । नित्यसमासार्थं च *। नित्यसमासार्थश्च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेषितव्यः । कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्थाद्धन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेन विधिर्लभ्यः । अनेनास्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन । हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्त्तिकेनैव ज्ञापितः यदयं नित्यसमासार्थं चेत्याह । तज् ज्ञापयत्याचार्यः

स्वप्रेच्छित्वात् पृथक्त्वाद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात् ॥

वर्ष। तस्मादेष क इति। गोष्पदं प्रतीत्याऽऽतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वनपुंसकत्वे। गोषपदप्रंकृष्टं गोष्पदप्रन्तरामित्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं मूलोपो न विधेयः। एषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात्। अनभ्युपगमस्तु ऊलोपप्रत्याख्यानान्यथानुपपत्त्या विज्ञायते। गोषपदपूरमित्यादेरपि घञा सिद्धत्वाण् णमुल् कस्मान्न प्रत्याख्यायते। स्वरे दोषप्रसङ्गात्। तथा हि। यदि करणे घञं विधाय षष्ठीतत्पुरुषः क्रियते। तथा थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वं भवति। भावे तु घञि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। णमुलि तु लित्स्वरेणोकार उदात्तः। गोष्पदपूरंतरामित्यादि च सिध्यति। गोष्पदप्रमित्यत्र तु नास्ति स्वरभेदः। कप्रत्यये थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाण् णमुलि ऊलोपे कृते पूर्वस्योदात्तभाजो ऽभावात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् ॥

करणे। बाहुल्येन हन्तिर्हिंसार्थो दृश्यतइति मत्वाह। हन इति। हन्तेः पूर्वविप्रतिषेध इति। यद्येवं हिंसार्थानामित्यत्र दण्डोपघातं गाः कालयतीति उदाहरणं नोपपद्यते। नैष दोषः। यत्र एक एव कार्यार्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशिष्यभावस-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवतीति ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामे बन्ध इति। एवं वक्ष्यामि अधिकरणे बन्धः संज्ञायां ततः कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोरिति। कथमट्टालिकाबन्धं बद्धः। चण्डालिकाबन्धं बद्धः। उपमाने कर्मणि चेत्येवं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। तिरश्चीति भवितव्यम्। सौत्रो निर्देशः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थं नाधाप्रत्ययइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् द्विधाकृत्य। इह च न स्यात् द्वैधं कृत्य। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। नाधाप्रत्यये च सिद्धं भवति। यश्चान्यस्तेन समानार्थः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। इह हि मा भूत्। हिरुक्कृत्वा पृथक्कृत्वा ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। अनूचीति भवितव्यम्। सौत्रोयं निर्देशः ॥

कर्तरि कृत्॥ ६७॥ किमर्थमिदमुच्यते कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् *। कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कन्निति। एवमिमे प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे

णमुभवति सोस्य विषयः। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनादन्यत्र भिन्नधात्वर्थसंबन्धे तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति ॥

अधिक ॥ ग्रामे बन्ध इति। णमुलि सति ग्रामबन्धं बद्ध इति प्राप्नोति ॥

तिर्य। सौत्रो निर्देश इति। अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गस्तु न परिहारो न हि प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणम् ॥

नाधा। द्वैधं कृत्येति। यदा द्विच्योर्श्व धमुञित्यादौ प्रत्ययपक्षस्तदैतदर्थग्रहणस्य प्रयोजनम्। आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् धाग्रहणेन ग्रहणात्सिध्यति। तथा च धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनमिति डप्रत्यय उदाहार्यो द्वैधकृत्येति। नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा निरनुबन्धकपरिभाषया नाञो ग्रहणं न स्यात् ॥

कर्त। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। अनादेश इति। यत्र वचनेनार्थो नादि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्युः। स्वार्थे मा भूवन् कर्तरि यथा स्युः। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। नैतदस्ति प्रयोजनं यमिच्छति स्वार्थे आह तं भावे घञ् भवतीति। कर्मणि तर्हि मा भूवन्निति। कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तं घः कर्मणि ष्ट्रन्निति। करणाधिकरणयोस्तर्हि माभूवन्निति। करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह तं ल्युट् करणाधिकरणयोर्भवतीति। संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवन्निति। संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तं दाशगोघ्नौ संप्रदाने भीमादयोपादान इति। य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं कर्तर्येव भविष्यति। तदेव तर्हि प्रयोजनम्। स्वार्थे मा भूवन्निति। ननु चोक्तं स्वार्थे यमिच्छत्याह तं भावेघञ्भवतीति। अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्। अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्युः। तत्र माभूवन्निति कर्तृग्रहणम्। कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः। उक्तो भावभेदो भाष्ये। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र ख्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् *। तत्र ख्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। ख्युनादयः कर्तरि मा भूवन्निति ननु च करणे ख्युनादयो विधीयन्ते तेन कर्तरि न भविष्यन्ति। तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि। ननु चापवादत्वाद्

क्ष्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति। यमिच्छतीति। असत्यस्मिन् सूत्रे घञित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यम्। धातोर्घञ्भवतीति तत्रानिर्दिष्टत्वाद्भावे घञ्भविष्यति। ततः पदरुजविशस्पृश इति द्वितीयं सूत्रं कर्तव्यं ततश्च भाव इति न कर्तव्यम्। क्रियमाणं तु नियमार्थं भविष्यति। घञेव भावे नान्य इति। ततो धात्वर्थाक्षिप्ते कर्तरि छन्नविष्यति माथः सूत्रेणेत्यर्थः। कर्मणीति। तस्यापि धात्वर्थेनाक्षेपादिति भावः। कर्मणि ष्ट्रन्निति। ष्ट्रन्नेव कर्मणि नान्य इति नियमो विज्ञास्यते। यद्येवं कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत इति कारकान्तरेपि ष्ट्रन् प्राप्नोति। नैष दोषः। एकमिदं वाक्यं घः कर्मणि ष्ट्रन्निति तेन च कर्मणि विधीयमानः कथं कारकान्तरे स्यात्। अथ द्वितीयो नियमः करिष्यते कर्मणि एव ष्ट्रन्निति। य इदानीमिति। ननु कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति कर्तुरपि नियमः प्राप्नोति। नैष दोषः। उभयत्र करणनिवृत्त्या कर्तृस्थु तिर्विध्यर्थेव न नियमार्था। उक्त इति। सार्वधातुके यगित्यत्र बाह्यान्तरयोर्भावयोर्विशेषो दर्शितः। ननु चेति। ख्युनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधको भविष्यतीति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ख्युनादयो बाधकाः स्युः । न स्युः । किं कारणम् । नानावाक्यत्वात्। नानावाक्यं तच्चेदं च । समाने वाक्ये चापवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते । नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोति । तत्र च कृत्येष्वेवकारणम् * । एवं च कृत्येष्वेवकारः क्रियते तयोरेवकृत्यक्तखलर्था इति भावे चाकर्मकेभ्य इति । किं प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम् * । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति । ऋषिदेवतयोस्तु वृद्धिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य * । यदयं कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति सिद्धे सति समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न भवति समावेश इति । किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते । एवकारकरणं च चार्थे * । एवकारकरणं च चार्थे द्रष्टव्यम् । तयो र्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां कर्तरि च । किं प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति । य-

---

भावः । नाना वाक्यत्वादिति । इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते । यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतामिति । अपराह्णे तु तक्रं कौण्डिन्याय दीयतामिति । तदा तक्रेण दधि न बाध्यते तथेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद् बाध्यबाधकभावो नास्तीत्यर्थः । यत्तिङादिवाक्ये यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च ततस्तच्छेषः । अथ नानावाक्यं तदा तदपवाद इत्युक्तम् । तदसंभवाश्रयेण । यदाङ्क्ष्यंति इगपेक्षावयवावयविसंबन्धे षष्ठी तदाख्यानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानं तदेव चापवादत्वम् । ख्युनादयस्तु क्तत्वादनेन कर्तरि स्युः । करणादिष्वुक्त्या च करणादिषु । तत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभवात् पर्यायः स्यात् । कदाचित्कर्तरि कदाचित्करणादिषु । तत्रचेति । योयमर्थ उक्तः तेन तुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः । तथाहि । क्तत्वात्कर्तरि कृत्यादयः प्राप्ता एवकारेण कर्तुरपकृष्यन्ते भावकर्मणोरेव यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं दर्शयति । किं प्रयोजनमिति । एवकारेणान्यत्र समावेशज्ञापनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तच्च भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न कर्तव्यम् । तदन्तरेणापि भव्यादयः कर्तरि भवन्तीत्यनेन समावेशज्ञापनादेवकारकरणाद्भावकर्मणोर्न बाधिष्येते इत्यर्थः । इदानीं त-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तावदुच्यते ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकासमावेशस्ये-
ति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । एष एव न्या-
यः । यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् । ननु चोक्तं नानावाक्यत्वाद् बा-
धनं न प्राप्नोतीति न विदेशस्थमिति कृत्वातो नानावाक्यं भवति ।
विदेशस्थमपि सदेकं वाक्यं भवति । तद्यथा द्वितीये ऽध्याये लुगुच्यते
तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगुच्यते ऽपवादः । यदप्युच्यते एवकारकरणं च
चार्थ इति । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे विद्यते । कथमेवकारश्चार्थे
वर्तते । स एष एवकारः स्वार्थे वर्तते । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थम् । किं
ज्ञाप्यते । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं समावेशो भवतीति । कि-
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः
सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानी-
ति । यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति । दाशगोघ्नौ संप्रदा
ने भीमादयोऽपादानइति । अत्रापि सिद्धं भवति । यदयमादिकर्म-
णि क्तः कर्तरि चेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति त-
ज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागसुतः समावेशो भवतीति । किं पुनरयं प्रत्य-

---

न ल्यु नादिप्रतिषेध इत्यस्य परिहारमाह । ऋषिदेवतयोरिति । कृद्भिरिति जातौ बहु-
वचनमत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्यानभिमतम् । यथासंख्ये हि चशब्दस्य ज्ञापकत्वन्न
स्यात् समावेशाभावात् । भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयेति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अ-
न्ये तु कृत्यादयोनभिधानात्कर्तरि न भविष्यन्तीति भावः । इदानीं भाष्यकारो वार्तिक-
दूषणमाह । यत्तावदिति । नविदेशस्थमिति । न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति । शास्त्रे
विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । देशग्रहणं चात्र
कालस्योपलक्षणम् । शब्दक्रमस्य कालकृतत्वात् । चतुर्थषष्ठयोरिति । चतुर्थे गोत्रे ऽलु-
गचीति । षष्ठे तु अलुगुत्तरपदे इति । तदुक्तं हरिणा । अनेकाख्यातयोगेपि वाक्यं न्या-
यापवादयोः । एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥ नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च त-
था सति । द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेषमलुकं विदुरिति ॥ कथमिति । एवकारस्य लौ-
किके प्रयोगे न क्वचित् चार्थवृत्तित्वं दृश्यतइति भावः । उत्तरमिति । कर्तरि कृदित्य-
स्मादुत्तरमित्यर्थः । तच्चेति । भव्यगेयादिसूत्रे वेति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । यदयमिति।
आदिकर्मणि क्तः कर्तरीत्येतावदस्तु नार्थश्चशब्देन । समावेशोप्येवकारज्ञापितो भवि-
ष्यति । कृतस्तु चशब्दो ज्ञापयति आदिकर्मणीत्यस्मात् । सूत्रात् परेषु योगेषु समावेशो

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यनियमः धातोः परः अकार अकशब्दो वा नियोगतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञश्च प्रत्ययसंज्ञश्चेति। आहो स्वित्संज्ञानियमो धातोः परः इकारः अकशब्दो वा स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति। कश्चात्र विशेषः। तत्र प्रत्ययनियमेऽनिष्टप्रसङ्गः। तत्र प्रत्ययनियमे सति अनिष्टं प्राप्नोति। काष्ठभिद्ब्राह्मणः। वलभिद्ब्राह्मणः। एषोपि नियोगतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञश्च स्यात् प्रत्ययसंज्ञश्चेति। संज्ञा नियमे सिद्धम् *। संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति। यदि संज्ञानियमः। विभक्तादिषु दोषः। विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति। प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृ-

---

न भवतीति। किं पुनरिति। सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति यदुक्तं तत् स्मारयितुं विचार्यते। प्रत्ययनियम इति। धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणेऽर्थे कृत्प्रत्ययो नियम्यते। नियोगत इति। कर्तरि कृदित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः। कार्यशब्दाभ्युपगमे चास्य पक्षस्य संभवः। आहोस्विदिति। नित्यशब्दार्थसंबन्धाभ्युपगमनिबन्धनोयं पक्षः। यः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स एव कृत्संज्ञो नान्य इति कृत्संज्ञा नियम्यते। यद्येवं ल्युनादीनां कृत्संज्ञा न प्राप्नोति। नैष दोषः। एतत्सूत्रव्यापारो नियम्यते। करणे ल्युडित्यादावप्ययमेव विचारः किमयमर्थः करणे ल्युड्वर्ततामिति उत यत् स्वभावतो वर्तते तस्य साधुत्वमिति। कृत्संज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणा ल्युडादिषु प्रवर्तत एव। काष्ठभिद्ब्राह्मण इति। अनित्यशब्दाभ्युपगमे काष्ठभेद इत्यत्राप्यण् प्रत्ययो वचनादेव कर्तारमाचष्टे। उत्पाद्यशब्दपक्षे चाकाराणां विशेषाभावाद्ब्राह्मणशब्दाकारस्यापि कर्तरि नियोगत्वं प्राप्नोति। आचार्यनियोगाच्च कर्तारं ब्रुवतः कृत्प्रत्ययसंज्ञाप्रसङ्गः। तत्र कृत्संज्ञायां सत्यां स्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्ययसंज्ञायां च सत्यां तन्निबन्धनाङ्गसंज्ञाश्रय आर्धधातुकनिमित्तो गुणः प्राप्नोति। ननु नायं धातोर्विहितः ततो दोषाभाव एतदस्ति। लक्षणवशाच्छब्दार्थसंबन्धव्यवस्थानुविधाने कुतोयं नियमः। अयं धातोर्विहितो नायमिति। काष्ठशब्दो हि कर्मोपपदं भिदिर्धातुः तस्माच्च परोकार इति तस्य कर्तरि स्यादेव नियोगः। यदा हि स्ववाक्यैर्विहितानां प्रत्ययानामनेनार्थविशेषे नियोगः क्रियते तदा विशेषाभावादस्यापि नियोगः प्राप्नोति। क्विपो लुप्तत्वाद्धातुरेव कर्त्रर्थे नियुक्त इत्यकारस्य कर्तार्थो न भविष्यति चेत्। यावकादिष्विव सर्वाभिधानमस्तु। लौकिकार्थानपेक्षायां हि धातोः परस्य कृत्प्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः। संज्ञानियमे सिद्धमिति। नह्यत्राकारो लौकिके प्रयोगे कर्तारं ब्रवीति प्रतिषेधवाचित्वादिति कृत्प्रत्यये संज्ञयोरप्र-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तयः। विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्*। विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते। न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति। भवति साधुर्न तु कर्तरि। कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते। अकारो मत्वर्थीयः विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः पीतमेषामस्तीति पीता इति। अथ वा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। विभक्तधनाः विभक्ताः पीतोदकाः पीता इति॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥६९॥ किमर्थमिदमुच्यते। ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्। कर्तरि कर्मणि च भावे चाकर्म-

---

वृत्तिरित्यर्थः। प्रत्ययनियमवाद्याह। यदीति। अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्तारमाह भ्रातृभिर्गोभिश्च सामानाधिकरण्यात्। ततश्च कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते। क्रियाकारकसंबन्धेन विभक्तादीनां कर्तरि वृत्तिरनभिमतेति दोषोपन्यासः। प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते। प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः। गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्तरि नियुज्यते। नहि तत्र भजिपिबती परिगणितावित्यर्थः। संज्ञानियमवाद्याह। विभक्तादिषु चेति। ममापि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रं न दण्डवारितम्। तत्र गत्यर्थादिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृतप्रत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबतिभ्यां क्तस्य कर्तरि साधुत्वाप्रसङ्गः। प्रकृतेरिति। गत्यादिकाया इत्यर्थः। प्रत्ययपरवचनादिति। क्तप्रत्ययस्य कर्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः। तदेवं स्थितमेतत्। स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते। इदानीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति। न तर्हीति। न तु कर्तरीति। तयोरेवेति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः। विभक्तमिति। धनमिति भावः। पीतमिति। उदकमित्यर्थः। आकृतिगणश्च अर्शआदिः। अथ वेति। गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः। विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद् भ्रातृषूपचर्यते पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते॥

लः कर्मणि। केचिल्ल इति प्रथमां व्याचक्षते। अपरे षष्ठीं लस्य य आदेश इति। तत्र लकारो द्विविधः तिङ्भाव्यतिङ्भावीति। तत्र तिङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात् कर्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति। अतिङ्भाविनस्तु कर्तरि कृदिति वचनात् कर्तर्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम्। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। ल एतेष्विति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

केभ्य इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्। एतावांश्च लकारः यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च। स चायमेवं विहितः। अत उत्तरं पठति। लग्रहणं सकर्मनिवृत्त्यर्थम् *। लग्रहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थं सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति। यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियते। तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम्। ननु चेहापि क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य इति। परार्थमेतद् भविष्यति तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इति। एवमपि यावदिह लग्रहणं तावत् तत्राकर्मकग्रहणम्। इह वा लग्रहणं क्रियते। तत्र वा ऽकर्मकग्रहणम्। कोऽन्वत्र विशेषः। अयमस्ति विशेषः। इह लग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति। तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति। तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति। कथम्। भावकर्मणोरित्यतो यदन्यदात्मनेप-

---

लकार इत्यर्थः। अथ वा लस्य यआदेश इति भावः। भावकर्मणोरिति। असत्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरीति च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते। लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैतेऽर्था भविष्यन्तीत्यर्थः। एतावानिति। नन्वाम्विषयेऽपि लो विद्यते। नैष दोषः। तस्य लुकापहारात्। अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात्। लग्रहणमिति। यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति ओदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योऽपि स्यात्। ततश्च पच्यते यवागूं देवदत्तेनेत्यपि स्यात्। यदि पुनरिति। भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति। अकर्मकाणां संभवात्। सूत्रारम्भवाद्याह। तत्रे,त। सूत्रप्रत्याख्यान वाद्याह। ननुचेति। त्वयापीति शेषः। आरम्भवाद्याह। परार्थमिति। सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह। यावदिहेति। कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम्। त्वया तु ल इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम्। मया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम्। मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम्। आरम्भवाद्याह। अयमस्तीति। आन इति। आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्माभिधायित्वमेव स्यान्न तु कर्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादौ कर्तर्यानो न स्यात्। सूत्रारम्भे तु कर्तर्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। तत्रापीति। अनुदात्तङित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तर्यात्मनेपदविधानार्थं ... कर्तरि शयान इत्यादौ भ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दानुक्रमणं तत्सर्वं कर्त्रर्थम् । विप्रतिषेधाद्वानः कर्तरि । विप्रतिषेधाद्वा आनः कर्तरि भविष्यति । तच्च भावकर्मणोरित्येतदस्तु कर्तरि-कृदिति । कर्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन । सर्वप्रसङ्गस्तु*। सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि । नैष दोषः । अनुदात्तङित इत्येष योगो नियमार्थो भविष्यति । यद्येष योगो नियमार्थः । विधिर्न प्रकल्पते । आस्ते शेते इति । अथ विध्यर्थः । आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीनः शयान इति । तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थम् । विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थम् । आनस्य नियमो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । भावकर्मणोरित्यत्र अनुदात्तङित इत्येतदनुवर्तिष्यते । यद्यनुवर्तते । एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भवति । ततो भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । अनुदात्तङित इत्येव । आस्ते शेते । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येवानुवर्तते । अनुदात्तङित इत्यपि निवृत्त-

---

विष्यतीत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । भावकर्मणोरित्यस्य तङवकाशः यत्र कृत्संज्ञाया अभावात्कर्तरि कृदिति न प्रवर्तते आस्यते पच्यत इति । कर्तरि कृदित्यस्य तृजादयोवकाशाः । आनस्य तूभयप्रसङ्गे कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्तार्थो भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह । सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह । नैष दोष इति । अनुदात्तङित आत्मनेपदं नान्यस्मादिति नियमादानः कर्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह । यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपद-विधानात्तङोनुदात्तङितो न प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तङित इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यतइत्यर्थः कत्वादेकस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्प्येते इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह । अस्तु तर्हीति । भावकर्मणोरित्यत्रेति । अनुदात्तङित आत्मनेपद-मित्यनेनैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । भावकर्मणोरित्यत्र त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तङां विधिः क्रियतइत्यर्थः । एवमपीति । भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तङित इत्यनेनैकवाक्यता [illegible] स्यात् । तत्रास्यते गुरुणा अतिशय्यते गुरुरित्यादौ आ-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

म्। यदप्युच्यते। यथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते। अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति। अस्तु विध्यर्थम्। ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। यथैवात्राप्राप्तास्तङो भवन्त्येवमानोपि भविष्यति। सर्वत्राप्रसङ्गस्तु। सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति। विप्रतिषेधाद्वानः कर्तरीति भावकर्मणोर्न स्यात्। कर्तर्येव स्यात्। इह पुनर्लग्रहणे क्रियमाणे कर्तरि कृदित्येतदस्तु लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन। सर्वप्रसङ्गस्तु। लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति। शतृक्वसू च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः। नैष दोषः। शेषात्परस्मैपदं कर्तरीत्येवंतौ कर्तारं क्रियेते॥

लस्य॥७७॥ लादेशे सर्वप्रसङ्गोविशेषात् *। लादेशे सर्वस्य प्रसङ्गः। सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति। लुनाति लभते। किं कारणम्। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते। एवजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् *। अर्थवतो लकारस्य ग्रह-

त्मनेपदं स्यात्। भूयते गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः। यथैवात्रेति। अनुदात्तङित इत्यनेनानस्य नियमादप्राप्तिः। तङोपि भावकर्मणोर्विधीयमानाः निविशत इत्यादौ कर्तरि न प्राप्नुवन्ति। तत्राविशेषान्नेर्विश इत्यादिभिः सूत्रैस्तङानाः कर्तरि विधास्यन्त इत्यर्थः। सर्वत्राप्रसङ्गस्त्विति। असत्यस्मिन् सूत्रे भवदुक्तेन विप्रतिषेधेनानः कर्तरि कृदिति कर्तर्येव स्यात् न तु भावकर्मणोः। ततश्च भूयमानं गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः। इह पुनरिति। यदि ल इति षष्ठी तदास्य तिङ्भावी लकारोवकाशः। आनभाविनस्तु लकारस्य परत्वादनेनार्थव्यवस्था। शेषादिति। कर्तर्येव परस्मैपदमित्येवं नियमात् शतृक्वसू भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः। ल इत्यादेशापेक्षषष्ठीनिर्देशपक्षे आम इति विधीयमानस्य लुकोप्ययमर्थनिर्देशः। अभावस्याप्यादेशत्वात्। तथा च अचः परस्मिन्नित्यत्र लोपस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः। लुकोभावरूपत्वात्कथमर्थाभिधानमिति चेत्। प्रतिज्ञाप्रापितं क्विबादीनामिव प्रयोगेऽश्रवणेपि लुकोर्थवत्त्वमनुप्रयोगात्तु तदर्थाभिधानव्यक्तिरित्यदोषः॥

लस्य। अर्थवद्ग्रहणादिति। लडादय एव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन ग्रह्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

णम्। न चैषोऽर्थवान्। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु *। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। वर्णग्रहणमिदम्। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। तस्माद्विशिष्टग्रहणम् *। तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि प्राप्नोति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। एवमपि नन्दन एत्यत्रापि प्राप्नोति। इत्संज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इहापि तर्हि बाधेत पचति पठतीति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। लितीत्युच्यते न चात्र लितं पश्यामः। अथापि कथंचिद्वचनादनुवर्तनाद्वा इत्संज्ञकानादेशः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु लित्कृतं भवतीति। यदयं णलं लितं करोति। अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते। एवमपि न दोषः। क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति। लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ला-

---

न्तइत्यर्थः। न वर्णग्रहणेष्विति। लस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः। ततश्च वर्णमात्रस्यायं निर्देशः। वर्णनिर्देशेषु विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्देन नाश्रिता वर्णरूपमात्रस्याश्रयणात्। तथा च यस्येति लोपोऽनर्थकस्यापि भवति दैवदत्तिरिति। तस्मादिति। भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। धातोरिति वर्ततइति। विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयतइत्यग्निचिल्लभत इत्यत्रापि न भवति। शालेति। शालामलिभ्य औणादिको लन्प्रत्ययः। इत्संज्ञात्रेति। तस्यां च सत्यां लोपे च कृते स्थान्यभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादादेशो न भविष्यतीत्यर्थः। इहापीति। ततश्चानाप्यादेशा न स्युरित्यर्थः। लितीत्युच्यतइति। ल इदस्येति बहुव्रीहिराश्रितः। अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चिल्लकार इत्संज्ञकः प्रत्ययोऽस्तीत्यर्थः। अथापीति। ल एवेल्लिदित्येवं तत्पुरुषो यद्याश्रीयेत तथापि लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्सत्यामपि इत्संज्ञायां लोपो न क्रियते। अनुवर्तनाद्वेति। भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकर्तृवाचिनो लस्यादेशः। न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं संभवतीत्यकृतलोपानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते। ज्ञापकात्तु लित्स्वरो न भविष्यतीत्यर्थः। क्रियतइति। अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः। अथ वा ल् यस्य लस्येत्येवं निर्देशः कृतः। अस्येति सर्वनाम्ना भावाद्यर्थाभिधेयो परामृ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

देशस्यावकाशः । पचतु पठतु । वर्णविधेरवकाशः । दध्यत्र मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति । पचत्वत्र पठत्वत्रेति । लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः उक्तं वा॥ किमुक्तम् । लादेशो वर्णविधेरन्तरङ्ग इति ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥ टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः * । टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचमानः । यजमानः । टितइत्येत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्येति । नैतदस्त्युक्तम् । एवं किल तदुक्तं स्यात् । यद्येवं विज्ञायते टित् आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति । तच्च न । टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । टित् आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति हि विज्ञायमाने अकुर्वित्यत्रापि प्रसज्येत । नैष टित् । कस्तर्हि ठित् । स चावश्यं ठित् कर्तव्यः । आदिर्मा भूदिति । कथमिटो दिति इडोदिति वक्ष्यामीति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । पर्यवपाद्यस्य मा भूत् । लविषीष्ट । इह तर्हि इषमूर्जमहमित आदीत्याऽऽतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति । तस्माद्दिदेषः । आदिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नो-

---

त्स्यते । पचत्वत्रेति । वाक्यस्य विभज्यान्वाख्यानं क्रियतइत्येवमुपन्यासः । लादेशो वर्णविधेरिति । विप्रतिषेधसूत्रे बहिरङ्गपरिभाषाया इदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥

टितु आत्म । यद्येवमिति । यदि टित इत्येकवचनं बहुवचनप्रसङ्गे व्यत्ययेन क्रियेतेत्यर्थः । अथ वा केचिट्टितामित्येव पठन्ति तदाश्रयेणैतदुक्तम् । अकुर्वीति । लङः स्थाने उत्तमैकवचनमिट् । पर्यवपाद्यस्येति । पर्यवपादो रूपान्तरापत्तिः । तत्र साधुरागमः पर्यवपाद्यः । तत्र साधुरिति यत् । आदीति । दाञो लङ उत्तमैकवचनम् । शपः श्लुः, द्विर्वचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । यदि ठिदिट् स्यात्तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न स्यात् । अत्र च छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वमिट एष्टव्यम् । आर्धधातुक इत्यालोपविधानात् । सप्तदशेति । लस्येत्येका षष्ठी सा यद्यवयवावयविसंबन्धे स्यात् तदा इट इवानुग्रहः स्यात् न तिबादीनाम् । तस्माद् भूयसां स्थान्यादेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वाल्लस्येति स्थानेयोगा षष्ठीत्यादेश एवेड् भवति न त्वागमः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्स्यते विहत्लु मिति कृत्वा आदिर्न भविष्यति। पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति। लविषीष्टेति। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणाद्भवति। इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मने पदानामेत्वं भवतीति। के च प्रकृताः। तादयः। आने मुग्ज्ञापकं त्वेत्वे टित्तङा मिथिसीरिचः। डारौरःसु टिदटितः प्रकृते तद्गुणे कथम्॥ १॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥ ८२॥ णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् *। णल् शित्कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थम्। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनित्त्वात् सिद्धमिति। णकारः क्रियते तस्य अनित्त्वात्सिद्धमिति। कथमेष परिहारो न्याय्यः। शकारमसि चोदितः। णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति णकारो वा। कोन्वत्र वि-

---

असिद्धमिति। वलाद्यार्धधातुकापेक्षणादङ्गापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इडागमः। इटोऽदित्यइभावस्तु लिङ्सम्बन्धोऽपेक्षणादन्तरङ्गः। तत्र कर्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वादङ्गावाभावः। प्रकृतानामिति। तिबादय इहानुवर्तन्ते तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते। अथ वा प्रकरणस्य विशेषस्मृतिहेतुत्वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदानीहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते। ज्ञापकमाह। आनेमुगिति। यद्येत्वमानस्य स्याद् आनयिमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। टित्तङामिति। टितः स्थाने ये तङः तेषामेत्वं न त्वानस्यापि। अथाध्येतेत्यादौ डारौरसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह। इश्सीरिच इति। लिटस्तझयोरेशिरेच् थासः से इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवाय इश् सि इरिच इत्येते आदेशा विधेयाः। एत्वस्यानेन सिद्धत्वात्। ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामेत्वाभावस्य। टिदटित इति। अकुर्वीत्यत्र परिहारः। अटितो लङः स्थाने टिदिट् कृत इत्येत्वं न भवति। प्रकृतेर्तदिति। तदेत्वं प्रकृते तङात्मनेपदे भवति न त्वाने। गुणे कथमिति। श्लोकपूरणायेतदुक्तम्। एत ऐ इत्यत्र पचावेदम् इत्यादृगुणे कृते कथमेत्वं न भवतीति चोद्यम्। परिहारस्तु वक्ष्यते। बहिरङ्गत्वाद्गुण इति॥

परस्मै। णल इति। क्व पुनरस्य शकारः क्रियते। यद्यादौ णकारस्य अनादित्वादित्संज्ञा न प्राप्नोति। मध्ये शस्येत्संज्ञाया अभावः। अन्ते तु लस्येत्संज्ञाया अप्रसङ्गः। एवं तर्हि लश् विधातव्यः। लश्उत्तमो वेति करिष्यते। योगविभागश्चेति मन्यते। अथ वा णल् शिदित्यतिदेशः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हीति। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शेषः । अवश्यमत्र णकारो वृद्ध्यर्थः कर्तव्यः णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । नार्थो वृद्ध्यर्थेन णकारेण । णित्त्वे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति गोतो णित् । ततः अल् । अल् च णिद्भवति । ततः उत्तमो वेति । एवं तर्हि लकारः क्रियते । तस्य अनित्त्वात्सिद्धम् । एवमपि क्व एष परिहारोन्याय्यः । शकारमसि चोदितः । लकारं करिष्यामि । शकारं न करिष्यामीति । लकारो वा क्रियेत शकारो वा कोन्वत्र विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अवश्यमत्र स्वरार्थो लकार इत्कर्तव्यः । लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरे कृते द्विर्वचनं तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्यात् । यदेकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः । एवमाद्युदात्तोपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्य आद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति । धातोरादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति । धातोरन्त उदात्तो भवतीति । सोयं लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति । एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यान्त उदात्तो भवतीति । प्रकृतितोनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य यथैवान्तोदात्ता एवमाद्युदात्तापि । द्विःप्रयोगे खल्वपि द्विर्वचने उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन संभवः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः । लकारः क्रियते । तस्यानित्त्वात्सिद्धम् ।

स्यादित्यर्थः । एतच्च प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते । धात्वधिकारे तु सत्यादेः परस्येत्यादेः प्राप्नोति । धातुस्वर इति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः प्रवर्तते । यदेकाजिति । योनेकाच् जजागारेति तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्रथमैकाचो द्विर्वचनं सर्वानुदात्तं सिध्यतीत्येकाजेव धातुर्निरूप्यते व्यपदेशिवद्भावेनेति । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः । यथैवेति । कार्यातिदेशं मन्यते । नत्विदमिति । शास्त्रातिदेश इति भावः । एतदपीति । स्थानिवदिति कार्यातिदेशः प्राधान्यादिति भावः । प्रकृतित इति । स्थानिन इत्यर्थः । द्विः प्रयोग इति । षाष्ठिकं द्विर्वचनं द्विः प्रयोगः न तुस्थाने द्विर्वचनमिति निर्णयः । लकार इति । ततश्च ल उत्तमो वेति कर्तव्यं योगविभा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् *। अकारः शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थम्। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती त्यन्त्यस्य प्रसज्येत। ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यदकारस्य अकारवचने प्रयोजनम्। किम्। अकारवचनं समसंख्यार्थम् *। संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। तस्माच्छित्करणम्। तस्माच्छित्कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। अ अ इति। सोसौ अनेकाल्। अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति॥

लोटो लङ्वत्॥ ८५॥ लङ्वदतिदेशे जुस् भावप्रतिषेधः *। लङ्वदतिदेशे जुस्भावस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। यान्तु वान्तु। लङः शाकटायनस्यैति जुस्भावः प्राप्नोति। उत्ववचनात्सिद्धम् *। उत्वमत्र बाधकं भविष्यति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशं चोत्वम्। कोऽवकाशः। पचतु पठतु। अत्रापीकारलोपः प्राप्नोति। तद्यथैवोत्वमीकारलोपं बाधते। एवं जुस्भावमपि बाधेत। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते इकारलोपे उत्वमारभ्यते। जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इत्येवमिदमुत्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते। एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। लङेव यो लङ् तत्र यथा स्यात्। लङ्वद्भावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति॥

णस्य कार्यः। अकारस्येति। यस्य स्थाने विधीयते तस्येत्यर्थः। एतदपि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षाश्रयेणोच्यते धात्वधिकारे ह्यादेः परस्यादेरकारे सति रूपं सिद्धम्। अ अ इति। अकारद्वयसमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः॥

लोटो ल। लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्देशादुपमानं षष्ठ्यन्तं विज्ञायते तेन लङो यत्कार्यं तल्लोटोतिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यडाटौ लोटि न भवतः। उत्ववचनादिति। नाप्राप्ते लङ्वद्भावे उत्वमारब्धं तस्य बाधकमित्यर्थः। अत्रापीति। लङ्वद्भावादितसे त्यमेनेत्यर्थः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ मेर्निः ॥ ८९ ॥ हिन्व्योरुत्वप्रतिषेधः । हिन्व्योरुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । [illegible] । लुनानि । एरुरित्युत्वं प्राप्नोति । न वोच्चारणसामर्थ्यात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादिह नोत्वं न भविष्यति । अलघीयश्चैव हि इकारोच्चारणमुकारोच्चारणात् । इकारं चोच्चारयति । उकारं च नोच्चारयति । तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं मा भूदिति । सेर्ह्यपिच्च ॥

एत ऐ ॥ ९३ एत ऐत्वे आड्गुणप्रतिषेधः * । एत ऐत्वे आड्गुणस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । पचावेदम् । पचामेदम् । आड्गुणे कृते एत ऐ इत्यैत्वं प्राप्नोति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षण आड्गुणः । अन्तरङ्गमैत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एत ऐ ॥

लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥ यासुडादेः सीयुट् प्रतिषेधः *। यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुः । लिङः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति । न वा वाक्यापकर्षात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । वाक्यापकर्षात् । वाक्यापकर्षात् यासुट् सीयुटं बाधिष्यते । सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् * । सुटोपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत । कृषीष्ट । कृषीष्ठाः । हृषीष्ट । हृषीष्ठाः । अनादेश्च सुड्वचनम् *। अनादेश्च सुड्वक्तव्यः । कृषीयास्तां कृषीयास्थाम् । तकारथकारादेर्लिङ इति सुण् न प्राप्नोति । न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् *। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तिथोः प्रधानभावात् ।

सेर्ह्य । अलघीय इति । उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति । इकारे तु सति लक्षणान्तरेणोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात् । न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति । तस्मादिकारोच्चारणमुत्वस्य बाधकमेवेत्यर्थः ॥

लिङः । यथैव कृषीष्ट कृषीष्ठा इत्येवमादौ सुटि कृते विरोधाभावाद्बाध्यबाधकभावाभावात्सीयुड् भवति । एवं यासुट्यपि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग इति मत्वाह । यासुडादेरिति । न वेति । लिङः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य यासुड्विधिवाक्येनापकर्षो बाधनमित्यर्थः । विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेव दधीति भावः । अनादेश्चेति । तिथोरिति सप्तमीं मन्यते ततस्तदादिविधिसद्भावात्तकारथकारादेरेव लिङादेशस्य सुट् स्यात् कृषीष्ट इत्यादाविति भावः । नवेति । चो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तियावच्च प्रधानं तयोर्विशेषणं लिङ्ग्रहणम्। नैवं विज्ञायते। तकारथकारादेः लिङ इति। कथं तर्हि तकारथकारयोः सुड् भवति। तौ चेल्लिङ इति। लिङः सीयुट्॥

यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ १०३॥ किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते। यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थम् *। पिति वचनानि प्रयोजयन्ति। अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते। उदात्तवचनं च *। किम्। पिदर्थमेव। आगमानुदात्तार्थं वा *। अथ वा एतज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। असत्यन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापकं भवति। उक्तं चैतद्यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति। शक्यमनेन वक्तुम्। यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति। यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥

आतः॥ ११०॥ किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थम्। आहोस्वित्प्रापकम्। कथं च नियमार्थं स्यात्। कथं वा प्रापकम्। यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते। ततो नियमार्थम्। अथ निवृत्तम्। ततः प्रापकम्। कश्चात्र विशेषः। जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणम् *। जुसि आकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम्। आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अकार्षुः। अहार्षुः। अस्तु तर्हि प्रापकम्। प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः *। प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।

द्वयमपि परिहृतम्। सुटस्तकारथकारावागमिनौ सीयुटस्तु समुदाय इति कार्यिभेदाद् बाध्यबाधकभावाभावः। तिथोरिति च षष्ठीनिर्देशात्तदादिविध्यभावादनाद्योरपि तिथोः सुड् भवति॥

आतः। अकार्षुरिति। अत्र नाकारान्तात्सिज्विहितः नापि परः रेफेण व्यवधानादिति जुस् नस्यात्। ननु यद्यकार्षुरित्यादावपि नियमः स्यात्। तदा पूर्वसूत्रेण सिज्न्ताज्जुस्विधानमनवकाशं स्यात् नैष दोषः। अयुरक्षुरित्यादेरवकाशस्य संभवाद्विषयविभागश्च न लभ्यते। यतोऽकार्षुरिति जुस् भवति। अभूवन्नित्यत्र तु न भवति। यद्येवं पूर्व-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । एवकारकरणं च *।
एवकारकरणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैवेति । नियमार्थे
पुनः सति नार्थ एवकारकरणेन । ननु च प्राकेपि सति सिद्धे वि-
धिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोवधारणा-
र्थं स्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः । यथैवं विज्ञायेत लङः शाकटायनस्यैवेति ।
मैवं विज्ञायि लङ एव शाकटायनस्येति । किं च स्यात् । लुङः शा-
कटायनस्य न स्यात् । अदुः । अयुः । अधुः अस्थुः । लङ्ग्रहणं च *।
लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैवेति । नियमार्थे पुनः
सति नार्थो लङ्ग्रहणेन । आतो ङित इति वर्तते । न चान्य आ-
कारादनन्तरो ङिदस्ति अन्यदतो लङः । अस्तु तर्हि नियमार्थम् ।
ननु चोक्तं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणमि-
ति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यो
ह्याभ्यामनन्तरः आतश्च सिचश्च । अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् ।
कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । उत्तरार्थम् । लिट् च लिङाशिषि आ-
र्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्या-
त् । तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्वधातुकसंज्ञा । अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव
कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । लङेव यो लङ् तत्र यथा

सूत्रे सिज्ग्रहणमकृत्वा आतः सिच इति वक्तव्यं स्यात् । नैतदस्ति । उत्तरत्रात इत्यस्या-
नुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात् । अथ वा योगविभागोस्य नियमार्थत्वाय स्यात् । अस्य
हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवकारकरणं चेति । यदा सिज्-
ग्रहणमिह नानुवर्तते तदानेनैव लङादेशस्यझो रात उत्तरस्यायुरित्यादौ जुसि सिद्धे लङः
शाकटायनस्यैवेति नियमार्थं एवकारः कर्तव्यः । अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्या-
त् । यदा तु सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा लङः शाकटायनस्येत्येव पक्षे वि-
ध्यर्थं कर्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः । मैवं विज्ञायीति । लङ एव शाकटायनस्येति वि-
ज्ञायमाने लुङः शाकटायनस्य न स्यात् । ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत । लङि तु नि-
त्यः स्यादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्येति । सिज्लुकं विना आतः सिचश्चानन्तरो झिर्न भव-
तीति सिज्लुगन्तस्याकारान्तस्येह ग्रहणमिति नियमेन झिज्लुगन्तमेव निवर्त्यते । उत्त-
रार्थमिति । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य इष्टत्वाल्लिङ्लिडादेशानां सा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्यात्। लङ्भावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ २३५ ॥ आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम् *। आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम्। धातोः परस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूत्। वृक्षत्वं वृक्षतेति। क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे स्वादिप्रतिषेधः *। स्वादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। इह मा भूत्। लूभ्यां लूभिरिति। अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम्। एवमपि अग्निकाम्यति वायुकाम्यतीति प्राप्नोति। तस्माद्धातुग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोनुवर्तते। क्व प्रकृतः। धातोरेकाचो हलादेरिति। एवमपि श्रीकाम्यती भूकाम्यतीति प्राप्नोति। तद्विधानात् सिद्धम्। विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति। धातोरेष विहितः संकीर्त्य धातोरित्येवं यो विहित इति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्।
पादश्चाध्यायश्च समाप्तस्तृतीयः॥

र्धधातुकसंज्ञापि स्यात्। ततस्तन्निमित्तविकरणप्रसङ्गः। आर्द्धधातुकसंज्ञा चेडाद्यर्था स्यात्॥

आर्द्धधा। अनुक्रान्तापेक्षमिति। ये प्रत्ययास्तिङ्शिद्वर्जितास्ते आर्द्धधातुकसंज्ञा भवन्ति न त्वनुक्रंस्यमाना इत्यर्थः। धातोरिति। धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य ये विहिता इत्यर्थः॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीमज्जैय्यटपुत्त्रश्रीमत्कैय्यटकृते
महाभाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्।
पादोऽध्यायश्च समाप्तः तृतीयः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ॐनमः परब्रह्मणे॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ १॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः। धातोर्मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते। तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति। तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। ते चात्र तिङा उक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्य स्त्री-

---

ॐनमः परमात्मने॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति। परश्चेति वचनात्परे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनीं ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणामेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यन्ति सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्याख्यातमसति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्याख्यानम्। सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थसंबन्ध्यर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सम्भव इति प्रश्नः। धातोर्मा भूवन्निति। असतीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः। वासरूपविधिश्च स्यात्। अथ वा प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे धातोरपि स्युः। तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते साधनाश्रयसंख्यायां च तिङामुत्पत्तिः कर्त्रादिषु तृच्तव्यादीनां च तथा स्वादयोपि स्युरिति भावः। धातोरिति। धातुग्रहणं निदर्शनम्। तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गास्तव्यदादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः। तिङन्तादिति। कर्मादयः स्वादीनामर्थाः। तत्रयथा पुत्त्रीयशब्दादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकारउत्पद्यते तथा पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्ट क्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः। यद्वैकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथैको द्वौ बहव इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येवं तिङाभिहितेष्वपि स्युरिति भावः। एकत्वादिष्विति। संख्या विभक्त्यर्थः। सा च तिङैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात् स्वादयो न भवन्त्येकादिभ्यस्तु वचनग्रहणाद्यत्नात्संख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति। न च पचतिशब्दात्कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता। न ह्येकक्रियापेक्षोभिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन् पदे ऽनुपचारभावो युक्तः। पुत्त्रीयशब्दस्तु जीवत्याद्धातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा। अनभिहिताधिकाराच्च तिङभिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः। टाबादय इति। यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः। न च तिङन्तस्येति। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण लिङ्गेनायोगः। नचद्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वनियतत्वाच्छब्दशक्तेर्नास्तीति भावः। तदुक्तं हरिणा। एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्वेन योगोस्ति । अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अथापि कथं चिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । न तिङन्तादणादयो भवन्तीति । यदयं क्व चित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति । अत उत्तरं पठति । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् * । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । अङ्गभपसंज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति । क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङ्या-

---

भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्तदाश्रयः ॥ तस्मादवस्थितेप्यर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते । शब्दस्य शक्तिर्नत्वेष शास्त्रेन्वाख्यायते विधिरिति ॥ शोभनं पचतीत्यादावुक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं न तु क्रियायाः । पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाद्यन्तार्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम् । नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते । अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया । अणादय इति । यथैव गर्गस्यापत्यमित्यपत्यापत्यवत्संबन्धादिसंभवः । एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्यवमृष्टतिङन्तार्थाधारसंबन्धसंभव इति भावः । ननु षष्ठ्यन्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते सर्वनाम्नस्त्वात्र षष्ठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य । नैष दोषः । गर्गस्यायमित्यत्रापि वाक्यगोचरैव षष्ठी संबन्धप्रदर्शनायोपादीयते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते । लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकीं प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे । तस्येति तु षष्ठीनिर्देशः सति संबन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः । न चेति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः । साधनस्यापि क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोग संभवेपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभाव । नहि यथा पाचकस्यापत्यमिति संबन्धप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपत्यमिति । अथापीति । सर्वनामप्रत्यवमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादिति भावः । धातोरप्यणाद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता वाक्यार्थस्याप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्वक्ष्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया । भाष्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात् पृथगुपन्यासो न कृतः । अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधी शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसंज्ञा । भपदसंज्ञे अप्युत्तरत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेति भावः । भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह । क्व पुनरिति । ग्रहणवन्त्य इति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः। टाबादिषु। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ग्रहणवन्तष्टाबादयो विधीयन्ते उगितो ङीब्भवति। अतष्टाब्भवतीति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अथापि कश्चिदग्रहणः। एवमपि न दोषः। स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अणादिषु तर्हि। अणादयोपि ग्रहणवन्तो विधीयन्ते गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फगिति। यत्तच्छन्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अथापि कश्चिदग्रहणः। एवमपि न दोषः। अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। स्वार्थिकेषु तर्हि। स्वार्थिका अपि ग्रहणवन्तो विधीयन्ते। यावादिभ्यः कन् प्रज्ञादिभ्योणिति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। यस्तर्ह्यग्रहणः। शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतर इति। अत्रापि न यावच्छुक्लः तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः। यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। स्वादिषु तर्हि। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूप-

---

ग्रहणमुपादानं तच्च क्वचित्स्वात् यथाजाद्यतष्टाबित्यजादीनां क्वचित् संज्ञाद्वारेण यथा चैवाकारेणादन्तानाम्। क्वचिदनुबन्धनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन। यथोगितश्चेति। अत्र स्वरूपार्थाभिधायिशब्द आक्षिप्तोऽकारेणोगिता च विशेष्यते। अथापीति। सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानमस्त्येव। अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति। वयसि प्रथम इत्यादौ सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिरथत्वत्राप्यत इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसंभवादकारान्तस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिदग्रहणष्टाबादिः। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति। परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते। शुक्लतर इति। न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः। न यावदिति। यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायतां द्योतयतः। स्वादिषु तर्हीति। प्रकरणोत्कर्षाद्बहुषु बहुवचनमित्यादेः स्वादिविधिवाक्यस्य च भिन्नवाक्यतां मन्यते। एकत्वादिष्विति। आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः। तत्र त्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केपि पक्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचकाः पञ्चके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकाः। तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः। यत्तदिति। द्योतकपक्षेऽयमर्थः। एकत्वादिषु यद्वर्तते तस्मात् स्वादय एक-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्त स्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादयएकत्वादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुमेकवाक्यत्वात्। एकं वाक्यं तच्चेदं च। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते। कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति। यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति। अन्यदपि किं चित्संग्रहीष्यामीति। यञ्चयोश्च लुगर्थम् *। यञ्चयोस्तर्हि लुगर्थंङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। कंसीयपरशव्यशब्दयोर्यञञौ लुक्चेतिङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रसज्येत। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्य भविष्यति। इवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत। कमेः सः कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। वृद्धाद्वृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् *। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। वृद्धात्। अवृद्धात्। अवर्णान्तात्। अनुदात्तादेः। द्व्यच इति। एतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति। अथाक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिप-

---

स्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते। वाचकपक्षे त्वयमर्थः। एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वाधेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते। अन्यदपीति। तिङ्विधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः। अङ्गानां हि प्रधानसंनिधावुपदेशार्हाणां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसंबन्धार्थः। यञ्चयोश्चेति। वार्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्दो भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वात्तद्ध्यर्थे च शब्दो व्याख्यातः। प्रकृतेरपीति। यञ्चयोर्या प्रकृतिः कंसशब्दः परशुशब्दश्च तदवयवस्यापि प्रत्ययस्येवार्थः। इतरस्य प्रकृतेरिति स्थानषष्ठीं मत्वाह। एतदपीति। इतरः पूर्वमेवार्थं स्पष्टीकरोति। एवमपीति। उणादय इति। अतः कृकमिकंसेति कमिग्रहणेनैव कंसग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्व चिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति। यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुङ् भवतीति यञ्चयोरेव भविष्यतीत्यर्थः। वृद्धावृद्धेति। अत्रापि वार्तिककारस्यचशब्दः समुच्चये भाष्यकारस्य तु तद्ध्यर्थे। वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः। अथेति। प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायित्वात् ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानिस्युः । समार्थविशेषणानि । तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् । इह च प्रसज्येत । ग्लानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात् । ग्लयोब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध । अवृद्ध । प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । इह च प्रसज्येत । ग्लयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । इह च नस्यात् । ग्लानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध । अवर्ण । अत इञ्भवति । इहैव स्यात् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह न स्यात् । दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण । स्वर । अनुदात्तादेरञ्भवति । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारस्त्वचो विकार इति एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकारइति । एतद्धि समर्थमुदात्तादि । स्वर । द्व्यज्लक्षण । द्व्यचष्ठन्निति । इह च प्रसज्येत । वाचा तरति त्वचा तरतीति । एतद्धि समर्थं द्व्यच् । इह च न स्यात् । घटेन तरतीति । एतद्धि समर्थमद्व्यच् । अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति । आहो स्विद्दोषान्तमेव । अस्तीत्याह । किम् । साम्ना तरतिवेम्ना तरतीति । एतद्धि समर्थमपि द्व्यच् । ङ्याप्प्रातिपदिक-

---

प्रश्नः । समर्थविशेषणानीति । समर्थानां प्रथमादित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यान-
वगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादान-
सामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति । ग्लानामिति । ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपज
ननान्नास्ति द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः । नैष दोषः । क्व चिदादेशादिवशात्संख्यावि-
शेषोपि प्रतीयते । यथा तावको मामक इति । एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवच-
नमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्वं गमयेत् । प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम् । भेदः संख्याविशे-
षो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः । सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेदिति । वाचो
विकार इति । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात्पदमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणदि-
क्प्रदर्शनार्थमस्य वृद्धत्वान्मयटा भाव्यम् । इदं तूदाहरणं पञ्चानां विकार इति । षड्त्रि-
चतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्ते रुदात्तत्वादनुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु नुः सं-
ख्याया इत्याद्युदात्तम् । सर्वेषामिति । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदम् । प्रातिपदिकं तु स

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मपि । अथङ्याब्ग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। यद्येष ङ्याब्ग्रहणेहेतुः । त्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम् । तावपि हि प्रत्ययौ । तिग्रहणे तावद्वार्तम् । तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम् । उवर्णान्तादूङ्विधीयते तत्रैकादेशः । एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । यद्येष ऊङो ऽग्रहणे हेतुः । आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम्। आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते । तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिदिकसंज्ञा भविष्यति । यस्त्र्वनकारान्तात् कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते । क्रुञ्चानालभेत । उष्णिहककुभौ देवविशं च मनुष्यविशं चेति । इह तावदुष्णिहककुभाविति । आप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् । इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति । नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति। यत्तादुच्यते। इह तावदुष्णिहककुभावित्याप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति। संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत् ।नैषा संज्ञा नापीदं छन्दः।यदप्युच्यते।इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं च मनुष्यविशं चेति। नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति । स्वरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जनान्तादुत्पत्तिः स्याद् देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । देवविशमिति चेष्यते । तस्मात्क एष एवंविषयः । इदं तर्हि पादन्यतरस्यां टाबृचीति । ऋचीत्युच्यते ।

वंशब्दो ऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि । अथेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह । न सिध्यतीति । तिग्रहणइति वार्तं युक्तं प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । क्रुञ्चानिति । अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीष्बाधनार्थः । आब्ग्रहणवाद्याह । इह तावदिति । आप इति । ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः। इहेति । ततश्च देवविट्शब्दादेवाबिति भाव. । आब्ग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह । यत्तावदिति । स्वरे विशेष इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त्वाद्विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वाद्देवविशशब्दः कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति। ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितम्। काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलकं च। किं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्। ऋक्चेत्प्रत्ययार्थो भवतीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पद्शब्दः पादशब्दसमानार्थः अकारान्तः छन्दसि दृश्यते। तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम्। एकः पाद इत्यर्थः। तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति। बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति। ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्। ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियेत ङ्याब्ग्रहणं वा। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् *। सर्वनामविधिः प्रयोजनम्। सर्वनाम्नः सुट्। इहैव स्यात्। एषाम्। तेषाम्। यासाम्। तासामित्यत्र न स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अवर्णान्तात्त्वाविधीयते। तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्सुड् भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इहैव स्यात्। भवता हेतुना। भवतो हेतोरिति। भवत्या हेतुना भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात्। सर्वनामस्वर। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। इहैव स्यात्। कुसूलबिलम्। कुसूलीबिलमित्यत्र च न स्यात्। स्वर। समास। द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते। इहैव स्यात्। कष्टं श्रितः कष्टश्रितः। कष्टं श्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशे कृतेन्तादिवद्भावाद्भविष्यति। इदं तर्हि पूर्वसदृशेति। इहैव स्यात्। पित्रा सदृशः पितृसदृशः। पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात्। समास। तद्धितविधि। अचित्तह-

---

तत्र च्छान्दसत्वादिति। अप्रातिपदिकत्वेऽपि प्रत्ययोत्पत्तिरिति शेषः। लिङ्गविशिष्टस्येति। यथाकथञ्चित् प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहण एवेति भावः। कः पुनरिति। ङ्याब्ग्रहणं लघु न तु परिभाषेति भावः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्त्रियेनोठक्। इहैव स्यात्। हस्तिनां समूहो हास्तिकम्। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। प्रमाणे द्वयसच्। यथेह भवति। हस्तिद्वयसं हस्तिमात्रम्। एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि यथा स्यात्। तद्धितविधि। लुक्। नेन्सिद्धबध्नातिषु च। इहैव स्यात्। स्थण्डिलशायी। स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात्। लुग्लुक्। शयवासवासिष्वकालात्। इहैव स्यात्। ग्रामेवासी। ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात्। मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् *। मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्। विध्यर्थं तावत् क्यङ्मानिनोश्च। इहैव स्यात्। दर्शनीयमानी। दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात्। प्रतिषेधार्थमपि। वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतो मानिनि। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्। दीर्घमुखमानी। दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात्। प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च *। प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम्। टजकाभ्यां कर्तरि। इहैव स्यात्। अपांस्रष्टा। अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात्। प्रत्यय। उपचार। अतः कृकमिकंसकुम्भ इहैव स्यात्। अयस्कुम्भः। अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्। एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन। अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ *। उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति। द्विषत्परयोस्तापेः। यथेह भवति द्विषन्तप इति एवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात्। यञिञोः फकि अतिप्रसङ्गो भवति। यथेह भवति गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। एवं गार्गेयो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात्। नैष दोषः। ढगत्र बाधको भविष्यति। समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। यथेह भवति। मद्रराजः। काश्मीरराजः। एवं मद्रराज्ञी काश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात्। न वा भवति मद्रराजीति। भवति यदा समासान्तादीकारः। लिङ्गविशिष्टग्रहणे तु इकारान्तात्समासान्तः प्र-

---

स्थण्डिलशायिनीति। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनादनुत्पन्न एव ङीपि समासे सति इन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत्। एवं ग्रामेवासिनो दर्शनीयमानिनो दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम्। ढगत्रेति। परत्वादिति भावः। समासान्तादीकार इति। मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। तत्र

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सज्येत। तत्र को दोषः। पुंवद्भावष्टिलोपश्च। यत्र मद्रराजीत्येवं रूपं स्यात्। मद्रराज्ञीति चेष्यते। महदात्वे प्रियादिषु अतिप्रसङ्गो भवति। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति यथेह भवति महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात्। किमुच्यते प्रियादिष्विति। यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते। यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्वेनेति। ञ्नित्स्वरे। ञ्नित्स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति। यथेह भवति। दाक्षिः। आहिचुम्बकायनिः। एवं दाक्षी आहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात्। राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः। कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति। राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति। यथेह भवति। राजब्राह्मणः। राजकुमारः। एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात्। समाससंघातग्रहणेषु च। समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमान्। एवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात्। किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति। यदवयग्रहणं प्रयोजनमेवैतस्याः परिभाषायाः। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। कुसूलीबिलमिति यथा। विभक्तौ चोक्तम्। न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। एते ऽस्याः

को दोष इति। टचि कृते यस्य चेतीकारे लुप्ते टित्वान् ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिध्यतीति प्रश्नः। यत्र पुंवद्भाव इति। तत्रापूरणीप्रियादिष्विति वचनात्। यत्र त्विति। महाजङ्घ इत्यादौ। दाक्षीति। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिष्यते। बहोर्नञ्वदिति। बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्तमानाद्यत्परं पदं तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः। तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र नञ्सुभ्यामिति समासान्तोदात्तत्वं भवति। बहुगोमतीति। बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः उगितश्चेति ङीप्। समासोऽत्र संघातरूपः कार्यीति लिङ्गविशिष्टसमासाग्रहणात्समासान्तोदात्तत्वाभावादीकारः पित्त्वादनुदात्तो भवति। ईकारात्तु पूर्वउदात्तो भवति। कुसूलीबिलमिति। पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव। विभक्तौ चोक्तमिति। उगिदचामित्यत्रोक्तम्। यथा गोमानित्यत्र नुम्भवति एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति। तत्र परिहार उक्तो न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। विभक्त्याश्रयकार्यं क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्ग-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

परिभाषाया दोषाः । एतानि च प्रयोजनानि। एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया। नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या । लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं च दोषेषु । तद्धितविधानार्थं तु * । तद्धितविधानार्थं तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा । किं पुनः कारणं न सिध्यति। विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम्* । विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । तत्र समासान्तेषु दोषः । तत्र समासन्तेषु दोषो भवति । बहुगोमत्का । बहुयवमत्का । समासान्ता अपि ङ्याबन्तात्स्युः । लूङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । युवतिका । ब्रह्मबन्धुकेति । ऊङ्-

---

ताङ्गुशीत्यत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते । तद्धितविधानार्थं त्विति । सति ङ्याब्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ङ्यापौ भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्धीति । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते कालीति । प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति । स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च वक्ष्यते । स्वार्थमभिप्रायशब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह । समवेतं समवेतस्य वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति । एवं तर्ह्येतत्क्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे पदादुच्चरिताद्युगपदर्थाः प्रतीयन्ते इति लौकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः । समासान्ता अपीति । तत्र बहवो गोमन्तोस्या इति बहुव्रीहौ कृते ङीपि च कबुत्पत्तौ बहुगोमतीकेति प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धुकेति । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामूङन्तात्कप्प्रत्यय इष्यते।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ग्रहणेन तावन्नार्थः। नास्त्यत्र विशेषः। उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङन्ताद्वा। इदं तर्हि। युवतितरा। ब्रह्मबन्धुतरा। ब्रह्मबन्धूतरेति। तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः *। तदन्तस्य च ङ्याबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। कालितरा। हरिणितरा। खट्वतरा। मालातरेति। किं कारणम्। ङ्याबन्तमेतत् स्त्रीप्रधानम्। न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौस्तः। नैष दोषः न हि किं चिदुच्यते। एवं जातीयकादुत्पत्तव्यमेवंजातीयकान्नेति। एताव दुच्यते। अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति। यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य च प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यति। अस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः। इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति। द्रव्यं प्रधानम्। गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते। उक्तं वा। किमुक्तम्। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति। यदि प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः। नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। नापि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कथं तर्हि। यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थे इति। ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति। समासान्ता अपि स्वार्थिकाः। उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति।

नास्त्यत्रेति। केण इति ह्रस्वविधानादिति भावः। युवतितरेति। जातेश्चेति। पुंवद्भावप्रतिषेधं मन्यते। यौवनस्य जातिरूपत्वात्। ब्रह्मबन्धुतरेति। अत्र नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पेन ह्रस्वः। न च स्त्रीत्वस्येति। तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाप्रकर्षाभाव इत्यर्थः। इह खल्वपीति। सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः। तदुक्तं हरिणा। सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना। प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति। ततश्च कालितरेत्यत्रापि कालगुणप्रकर्षाश्रयस्तरप्प्रत्ययः। उक्तं वेति। नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययाभिधेयम्। किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादयः। ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षायां प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः। समासान्ता अपीति। ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहारः। स्त्रियामन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः। कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कथं कालिकेति । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्त्वं भविष्यति । कथं हरिणिकेति । हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । कथं लोहिनिकेति । वक्ष्यत्येतद्धिताल्लिङ्गबाधनं वेति ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ स्त्रियामित्युच्यते । का स्त्री नाम । लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः । स्त्री पुमान्नपुंसकमिति । यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिदं न पुंसकमिति । सा स्त्री स पुमान् तन्नपुंसकमिति । किं पुनर्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते । इयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुंसकमिति । लिङ्गम् । किं पुनस्तत् । स्तनकेशवती स्त्री स्या-

---

उत्पद्यते । कथं कालिकेति । वर्णे चानित्ये रक्ते इति वर्तमाने कालाच्चेति स्वार्थे कन्प्रत्ययस्तदपेक्षश्च स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः । कथं हरिणिकेति । स्वार्थे हरितशब्दात्परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः । अज्ञातादिकनस्तु बहिरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । हरिणशब्द इति । हरितशब्दसमानार्थ इति भावः । तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति । हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भावः । लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः । वक्ष्यत्येतदिति । अवश्यवक्तव्यतां दर्शयति । क्रियमाणे ऽपि ङ्याब्ग्रहणे लोहितान्मणौ वर्णे चानित्ये रक्ते इति प्रतिपदविधानाद्बलीयस्त्वात्स्त्रीप्रत्ययं बाधित्वा कन्नेव स्यात् ॥

स्त्रियाम् । का स्त्री नामेति । प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसंभवादिह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावाल्लौकिकस्त्रीग्रहणे ऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात् प्रश्नः । न च गोत्वादिवत्संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । खट्वाशिंशपानगर्यादिषु भिन्नत्वात्संस्थानस्य । न च सकृदाख्यातं स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्त्यन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते । यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्ते न प्रश्नो युक्त इति का स्त्री नामेत्युक्तम् । कस्यांस्त्रियामित्युच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात् । लोकत इति । पञ्चम्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तसिः । शब्दाः प्रसिद्धा इति । विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः । पुंनपुंसकयोरुपादानप्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम् । यल्लोक इति । यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते तत्स्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । तद्योगाच्च निमित्तवानप्यर्थः स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति । किं पुनरिति । द्रव्ये सत्तादेरनेकार्थस्य संभवात्प्रश्नः लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः । स्तनकेशवतीति । भूमादौ मतुप् । तथैव लोमश इति शः । लिङ्गे पृष्टे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्यसं-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लोमशः पुरुषः स्मृतः। उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्॥ १॥ लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते। लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री। अस्ति तद् भ्रूकुंसे। नत्वं खरकुटीः पश्य॥ इह च स्याः पश्य। वध्रिकाः पश्य। खरकुटीः पश्यति। तस्माच्छसोनः पुंसीति नत्वं प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते। अयं पुमानिति। अस्ति तद्वध्रिकादिषु। खट्वावृक्षौ न सिध्यतः॥ खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति। यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिति। न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति। किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम्। नापुंसकं भवेत्तस्मिन्॥ नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम्। किमिदं नापुंसकमिति। नपुंसके भवं नापुंसकम्। तदभावे नपुंसकम्। तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम्। असत्तु मृगतृष्णावत्। असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम्। कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं श-

---

गतिः। स्तनकेशश्च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य उपलक्षणम्। तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यञ्जनानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम्। यथोक्तं हरिणा। हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः। अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीमिति॥ उभयोरन्तरमिति। लिङ्गवत्त्वे न सदृशमित्यर्थः। तेनाव्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाभावः। तदभाव इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां नपुंसकत्वं निराकृतम्। भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम्। अथ तु परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गातिदेशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य। ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम्। इदानीमेतद्दूषयितुमाह। लिङ्गादिति। भ्रूकुंसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीत्वे सति टाप्स्यात्। ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मतुब्विज्ञानाद् भ्रूकुंसशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः। नैतदस्ति। प्रतिपत्तॄणां नित्यलिङ्गदर्शनात्तत्रापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात्। केशवपने च स्त्रियाः स्त्रीत्वन्न स्यात् तदानीं केशसंबन्धाभावात्। स्तनातिशयसंबन्धस्य चोत्तरकालभावित्वादतिशयेपि मतुपि विज्ञायमाने प्राक्स्त्रीत्वं न स्यात्। अव्याप्तिसद्भावाद्वा हेयत्वादस्य दर्शनस्य न सुष्ठु निबन्धोत्र कर्तव्यः। नत्वमिति। खरकुटी नापितगृहमुच्यते इति केचिदाहुः। तत्र इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः तस्य लुम्मनुष्य इति लुप्। तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येत्यादौ नत्वप्रसङ्गः। नापुंसकमिति। नपुंसके वस्तुनि भवं लिङ्गं नापुंसकत्वं तत्प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात् स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिङ्गवत्त्वेन। असत्त्विति। स्वस्वरूपत्वाच्च लिङ्गसंख्यारहितस्यासत्त्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

व्यं द्रष्टुम् । मृगतृष्णावत् । तद्यथा । मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति । न च ताः सन्ति । गन्धर्वनगरं यथा । यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । आदित्यगतिवत्सन्न । अथ वा यथा आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते । तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते । वस्त्रान्तर्हितवच्चतत् ॥ यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते । तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल् लिङ्गं नोपलभ्यते । विषम उपन्यासः । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते । खट्वावृक्षयोः पुनः येप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृति आग्राद्वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति ते पि तयोर्लिङ्गं नोपलभ्यन्ते । केनैतदवसीयते । खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति । षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति । अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षान् मूर्त्यन्तरव्यवधानात् तमसावृतत्वाद्

मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका यथाऽसत्येन जलरूपेण प्रतिभासते । तथा खट्वा वृक्षावसता स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः । अथोच्यते मरीचिदर्शनात्सादृश्याज्जलं पूर्वानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीति तत्राह । गन्धर्वनगरं यथेति । नहि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम् । न च तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहणं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत । तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भः तथा खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते । जलोपलब्ध्यनुगुणाद् बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति । तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु । मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति । इदानीमसत्त्वं निराकरोति । आदित्यगतिवत्सन्नेति । यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाशक्यं ग्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते । किञ्चिद्धि स्थूलमुपलभ्य व्यञ्जनं किञ्चित्सूक्ष्मत्वाद् दुरवधारणमिति भावः । विषम इति । यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति यस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम् । अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत् खट्वादौ लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः । येप्येतइति । अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति । रथकारास्तक्षाणः । वृक्षादनं शस्त्रकम् । इतरो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सौक्ष्म्यमनुपलब्धिकारणं दर्शयितुमाह । षड्भिरिति । अतिसन्निकर्षादिति । यथा स्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः । अतिविप्रकर्षादिति । यथोड्डीनस्य शकुनेः । मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति । कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः । तमसावृतत्वादिति । अन्धका-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति अतोऽन्यः कश्चिद्धेतुर्द्रष्टव्यः। येन खट्वा-वृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति। तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा। स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्री-त्यवसीयते। पुंस्कृतं शब्दं दृष्ट्वा पुमानिति। यथाकाशेन ज्योतिषः॥ तद्यथा। आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरत्रेति गम्यते। ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम्। अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्। अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति। स्त्रीकृतः शब्दः। शब्दकृतं च स्त्रीत्वम्। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेत-राश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। प्रत्यक्षेण विरुध्यते॥ प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते। य आह खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति। तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति। न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवि-तव्यम्। तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवस्यति। तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कस्तदध्यवसातु-मर्हति। इयं स्त्री। अयं पुमान्। इदं नपुंसकमिति। तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्। अवश्यं च कश्चित्

राक्रान्तस्य श्वभ्रादेः। इन्द्रियदौर्बल्यादिति। तिमिराद्यावृतस्य नयनादेः। अतिप्रमादा-दिति। विषयान्तरासक्तचित्तत्वादित्यर्थः। सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्ये ऽन्तर्भावान्न पृथगु-पन्यासः। दिव्यचक्षुः श्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्ते न तु दुर्बलेन्द्रियाः। अतोऽन्येति। इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः। केनैतदिति। सतामसतां चानुपलम्भात् खट्वादिषु सर्वदा लिङ्गानुपलम्भात् सदसत्त्वविषयः संदेह इति प्रश्नः। इतरस्तत्सद्भावे ऽनुमानमाह। तयो-स्त्विति। स्त्रीपुंसकार्यं टाप्त्वादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमानं क्रियत इत्यर्थः। आ-काशेनेति। आकाशत इत्याकाशं प्रकाश आलोकस्तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमी-यते तथा लिङ्गमित्यर्थः। अन्योन्यसंश्रयमिति। ज्योतिः प्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकार-णभावावगमात्। भवतु कार्येण कारणानुमानम्। खट्वादिषु तु लिङ्गस्य कदा चिदप्य-ग्रहणान्न तेन कस्य चित्कार्यकारणभावग्रहणम्। तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगः श-ब्दप्रयोगाल्लिङ्गावगतिरितीतरेतराश्रयमेतदित्यर्थः। यदुक्तमादित्यगतिवत्स्यादिति। तद्दू-षयति। प्रत्यक्षेणेति। लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्च-यकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः। इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावसितव-स्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते। तटे चेति। लिङ्गशब्देन तत्कार्माण्यभिधीयन्ते। एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गासंभवः। स्त्रीपुंसद्भावे च नपुंसकत्वं न स्यात्। तदभावे नपुंस-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्वकृतान्त आस्थेयः कोसौ स्वकृतान्तः ॥ संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ॥ संस्त्यानप्रसवौलिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति । संस्त्यानेस्त्यायतेड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति । ननु च लोकेपि स्त्यायत एव स्त्री । सूतेश्च पुमानिति । अधिकरणसाधनालोके स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनम् । संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान् । कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्रीप्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः। संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पीयांसोगुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा । यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते । तच्चोभ-

---

कमिति वचनात् । स्वकृतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । स्त्रीपुमानिति । रूढिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । संस्त्यान इति । भावसाधनत्वं दर्शयति । सूतेरिति । सू इत्येतस्य धातोः संप्रत्ययो भवति सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः । औणादिको मसुन् प्रत्ययः ह्रस्वश्च बाहुलकात् । स्त्यायत्यस्यामिति । संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्तृसाधन इति । सूते ऽपत्यं जनयति पुमानित्यर्थः । संस्त्यानमिति । तिरोभावः । प्रवृत्तिराविर्भावः । साम्यावस्था स्थितिः । एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम् । गुणानामिति । सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः । तत्संघातरूपं च घटादि न तु तद्व्यतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्तीति सांख्यानां सिद्धान्तः । केषामिति । सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थायिनामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारागोचरत्वात्प्रश्नः। तथा चोक्तम् । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छतीति । इतरस्तत्परिणामरूपान् लोकप्रसिद्धानाह । शब्दस्पर्शेति । अवरत इति । अन्तत इत्यर्थः । ननु आकाशं शब्दात्मकमेव स्पर्शात्मकश्च वायुः । नैष दोषः । संपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरा मूर्तिशब्देनात्र विवक्षताः। रसगन्धाविति । वाय्वाकाशयोरभावात् । सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह । प्रवृत्तिरिति । न हीति । सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात्तद्धर्मापन्न इव भवति । तदुक्तं हरिणा । प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते । आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते । प्रवृत्तिमन्तः सर्वे ऽर्थाः तिस्रभिश्च प्रवृत्तिभिः । सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र संभवः ॥ यस्याप्रवृत्तिधर्मार्थं स्थितिरूपेण गृह्यते । अनुयातीव सोन्येषां प्रवृत्तीर्भेदमाश्रयः ॥ तेना-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यं सर्वं च। यद्युभयं सर्वं च कुतो व्यवस्था। विवक्षातः संस्त्यानविवक्षायां स्त्री। प्रसवविवक्षायां पुमान्। उभयविवक्षायां नपुंसकम्। तस्योक्तौ लोकतो नाम। तस्योक्तौ वचने लोकतो नामैतद्भवति स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति। गुणो वा लुपि युक्तवत्। वध्रिकादिषु भूयान्परिहारः लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति। एवमत्र गुणो भवति। न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति। पठिष्यत्याचार्यः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति पुनः पठिष्यति। एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति। संस्त्यानस्त्यायतेर्ड्ट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान्। तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत्॥१॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभि-

---

स्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते। तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते। अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते। प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनमिति। सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मः। शशविषाणादावपि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापिनीत्वं प्रवृत्तेः। आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्था स्थितिरुच्यते। सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते। स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वमित्यादौ संस्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः। विवक्षात इति। लोकव्यवहारानुवादिनो विवक्षाश्रीयते न तु प्रायोक्त्री। तदुक्तं हरिणा। संनिधाने मिमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम्। यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा। भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः। यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षत इति। तस्योक्ताविति। लोकतः शिष्टलोकात्तस्य लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः। भूयानिति। भ्रूकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्यागः परिहारः। चक्षादिषु तु तदपरित्यागेऽपि शास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरिति भावः। लिङ्गमशिष्यमिति। लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः। एकार्थ इति। अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्त्यानादिसद्भावात्पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम्। स्तनकेशादिसंबन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम्। अवयवान्यत्वाच्चेति। कुटी कुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः। यद्यपि अविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः शब्दानुच्चारयन्ति श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरभ्यधायि संस्त्यानादिलक्षणमलौकिकं लिङ्गमिति। तदापकृतं भवति। कथमिति। स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद् गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते। तत्र यदा गुणमात्रमिष्टं स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय इति स्त्री-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धेयायां टाबादयो भवन्तीति। आहो स्वित् स्त्रीसमानाधिकरणा-त्प्रातिपदिकादिति। कश्चात्र विशेषः। स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः*। स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति। द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः। कुमार्यौ कुमार्यः। किशोर्यौ। किशोर्यः। किं कारणम्। एकत्वात् स्त्रीत्वस्य। एको ऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम। तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च। अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते। गार्ग्यायणी। करीषगन्ध्या। कालितरा। किं कारणम्। एकत्वात् स्त्रीत्वस्य। एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम। तस्यैकेनोक्तत्वाद्द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः*। स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति ईकारो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः*। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। भूतमियं ब्राह्मणी। कारणमियं ब्राह्मणी। आवपनमियमुष्ट्रिकेति। स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु

त्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते। यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते। तदापरं पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्ष संभवः। अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थ विशेषणपक्षसंभवः। एकोयमर्थ इति। प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः। यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो लिङ्गमवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथाशब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेशस्याभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति। एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते। अनेकश्चेति। पक्षद्वये ऽपि द्योतकः प्रत्ययो ऽनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। वाचके तु प्रत्यये ऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहिते ऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। गार्ग्यायणीति। गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री। गर्गादिभ्यो यञ्। तदन्तात्प्राचां ष्फ तद्धित इति ष्फः। तदन्तान्ङीष्। करीषगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यण्। तस्याणिञोरिति ष्यङ्। ततो यङश्चाबिति चाप्। कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष्। ततस्तरप्। ततष्टाब्न प्राप्नोति। ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्। स्त्र्यर्थस्येति। संस्त्यानवाचिड्रट्प्रत्ययान्तेन स्तशब्देन स्त्रीत्वस्याभि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सत्सु इह तावद् भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। पौतन्यम्। कारणमियं ब्राह्मणीति। नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। प्राधान्यम्। आवपनमियमुष्ट्रिकेति। नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। संभवनम्। षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः*। षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्च ब्राह्मण्यः। दश ब्राह्मण्यः। स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् किं तर्हि। भेदो विवक्षितः संख्या। इह च स्त्रीति ईकारो न प्राप्नोति। न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः*। सिद्धमेतत्। कथम्। स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्। प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम्। स्वार्थिकाष्टाबादयः। नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति। कथं तर्हि। स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थ इति। अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति। ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति। गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् *। गुणवचनानां हि सब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति।

धानान्ङीब् प्राप्नोति। भूतमियमिति। स्त्रीत्वोपलक्षितब्रह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः। स्त्र्यर्थाभिधान इति। प्रत्ययार्थपक्षे दोषोयं नावतरतीत्यर्थः। भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गाभावः। न हि तेनैवेति। स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद् ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात्प्रत्ययः क्रियते तदेतरेतराश्रयदोषापत्तिः। प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात्। इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह। सिद्धं त्विति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं गुणः तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत् स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति । यदप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति । भावस्य च भावयुक्तत्वाद्भावो भावेन युज्यते । तद्यथा । इषिरिषिणा । निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात् कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् । अथैकमप्युपलभ्यते । किं चातः । यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् । अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम् । कस्य तावद्भवानेकं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद् गुणसमुदायो द्रव्यम् । का गतिर्य एते भावः कृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च ।

स्त्रीत्वयुक्तेर्थेऽङ्गीकृतसंस्त्याने वर्तमानात् स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः । एवमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्तद्गतसंख्यानिमित्तावचनोत्पत्तिर्द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः । तदुक्तं हरिणा । सोयमित्यभिसंबन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते । स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्यय इति । भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः । इषिरिति । एषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः । निमन्त्रिश्चेति । निमन्त्रयेत इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्विधावित्यर्थः । एकस्येति । एषितुमित्यस्येषेरित्यर्थः । वाह्यमिति । भोजनादिकमित्यर्थः । सर्वकाल इति । तुमुन्नित्यर्थः । सहि समानकर्तृकेषु तुमुन्निति कालमात्रे विधीयते । अपरस्येति । इच्छतीत्यस्य । आभ्यन्तरमिति । इषेरेव कर्मेत्यर्थः । स चैषिषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः । इह पुनरिति । भेदहेत्वभावादेकमेव स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद् भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः । इतर इह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं भेदस्तु सुसाध इति मत्वाह । अथैकमपीति । यद्येकमुपलभ्यत इति । खट्वादिष्वसदपि स्तनकेशवत्त्वादुपलभ्यते लिङ्गम् । अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारस्तदा स्त्रीतेत्यादौ द्वितीयस्याप्युपलब्धोऽस्त्विति भावः । अथैकमिति । सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनां तत्परिणाम एवेदं विश्वं गुणानाञ्च प्रवृत्तिर्लिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिसद्भावाल्लिङ्गयोगोऽस्त्वित्यर्थः । कस्य तावदिति । आश्रये निर्ज्ञाते सुवचः समाधिरिति भावः । गुणसमुदाय इति । रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः । गोतेति । भावे तल् । य एव मतमिति । इदं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

चिकीर्षा गौतेति। अथ मतमेतत् कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति। क्व च तावद् दोषः स्यात्। दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारः। गार्ग्यायणी। कारीषगन्ध्या। कालितरेति। इह तावद् गार्ग्यायणीति। षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् भविष्यति। कारीषगन्ध्येति वचनाच्चाब्भविष्यति। कालितरेति न यावत्काली तावत्कालितरेति। किं तर्हि। प्रकृष्टा काली कालितरा। यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाब्भविष्यति। यदप्युच्यते। इह च स्त्री इति इकारेण प्राप्नोतीति। निपातनादेतत् सिद्धम्। किं निपातनम्। स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति। स्त्रीविषये ङ्याप्योरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात्*। स्त्रीविषये ङ्याप्योरप्रसिद्धिः। खट्वा। माला। किं कारणम्। अकारान्तादर्शनात्। न ह्यकारान्तता दृश्यते। ननु चेयं दृश्यते। अतिखट्वः। अतिमाल इति। नैषा अकारान्तता। आप एवैतद् ह्रस्वत्वम्। सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः। सर्वेषांतु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः। सर्वेषामेव तुप्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः। शशः षष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्। मञ्चकः मञ्जक इति मा भूत्। तस्मात्सिद्धम्*। तस्मात्सिद्धमेतद्भवति। अथ वा इयमकारान्तता दृश्यते। पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः। दशखट्वः॥

तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यं वस्तुद्रव्यमित्यर्थः। ततश्च स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वादपरेण स्त्रीत्वेनाविरुद्धो योगः। षित्करणसामर्थ्यादिति। एकमपीति स्त्रीत्वं प्रत्ययद्वयेनाभिधीयतइत्यर्थः। वचनादिति। यङश्चाबित्यस्मात्। तथाहि। अत्र सामान्यग्रहणाय तदविघाताय च ष्यङोनुबन्धद्वयं कृतमिति भावः। यावत्कालीति। अन्योऽत्र प्रकर्षयुक्तोर्थोऽन्यस्याप्रकर्षयुक्तः अवस्थाभेदाद्वाचनिकशब्दभेदाच्चैक एवार्थो भिद्यत इति भावः। स्त्रीविषय इति। ये नित्यमेव स्त्रियां वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न शक्यते। अकारान्तस्य प्रयोगाभावात्। अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यतेऽकारान्तत्वं निश्चेतुमिति भावः। सर्वेषामिति। शाकटायनदर्शनेन सर्वशब्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता निश्चीयते इत्यर्थः। पञ्चभिरिति। तद्धितार्थे द्विगुः। आर्हादिति ठक्। तस्याध्यर्द्धेतिलुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यत इवेत्यर्थः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अजाद्यतष्टाप् ॥४॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा*। शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा । अमहत्पूर्वेति किमर्थम् । महाशूद्री । जातिः *। जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महतीशूद्रा महाशूद्रा सा हि भवति । शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते । तत्रकः प्रसङ्गोयन्महत्पूर्वात् स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अति भवती । महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । जातिरिति च वक्ष्यामीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । पञ्चाजी । दशाजी । अत्रापिप्राप्नोति । नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः ।

अजाद्यतष्टाप् । शूद्राचेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते न तु पुंयोगलक्षणः गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायात् मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् तेन शूद्रस्य भार्या शूद्रीत्येव भवति । अमहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादात्वाभावः । अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं टापि कृते सुप्युत्पन्ने समासेन भाव्यम् । महती शूद्रा महाशूद्रेति । ततश्च निवृत्तत्वाट्टापः प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रश्नः । महाशूद्रीति । महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति यथा गौरखर इति । तत्र समुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वाभावात्तदविवक्षित्वैव समासः क्रियते । ततष्टापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणो ङीषेव भवति । जातिरिति । महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधो यदा तु महत्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति। असति तु जातिग्रहणे अमहत्पूर्वेति । प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोपि टाब्बाध्येत । ततश्चात्रापि ङीष् प्रसज्येत ॥अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत उगितश्चेत्यनेनोगिदन्तादपि ङीप् सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ । तथा च शतुरनुम इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वेबृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युक्तम् । अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात् किं ङीपउदात्तविधानेन । विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत् किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् । अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्तव्यम् । जातिरिति च वक्ष्यामीति । अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्रीमहाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः । पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्वि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अजादीनां या स्त्रीति॥

उगितश्च॥ ६॥ कथमिदं विज्ञायते। उगितः प्रातिपदिकादिति आहो स्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति। सिद्धं भवती महतीति। अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति। तदन्तविधिना भविष्यति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। सिद्धम् अतिभवती अतिमहतीति। भवती महतीति न सिध्यति। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति। कथं अतिभवती अतिमहतीति। तदन्तविधिना भविष्यति। ननु चो-

---

गोरिति ङीब् न प्राप्नोति। टापा बाध्यमानत्वात्। अजादीनामिति। अजाद्यत इति षष्ठी। तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते। पञ्चाजीत्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजादिशब्दगतमिति। टापोऽप्रसङ्गः। प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपचोणानामप्यजादीनामिव प्रकृतित्वं विज्ञायते। सामर्थ्याद्वा। एवं तु सत्यमहत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः। न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावः।

उगितश्च। कथमिति। प्रातिपदिकादिति वर्तते। तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति। न च प्रातिपदिकान्तमुगित्संभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसंभवः। यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते। तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येष पक्षो भवति। पक्षद्वये प्यव्याप्तिरिति मत्वा प्रश्नः। भवतीति। सर्वादिषु भवतुशब्द उगित्पठ्यते महच्छब्दोपि शत्रुवद्भावादुगिद्व्यपदेश्यः। तदन्तविधिनेति। उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। ग्रहणवतेति। ग्रहणमुपादानमात्रम्। न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम्। अथेति। असमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भावः। निर्गोमतीति। आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति। उगित्त्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थं स्यात्। द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति। मतुप उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य। गोमतो निष्क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात् मतुपो विधानाभावात् ङीब् न स्यादित्यर्थः। तदन्तविधिनेति। ननु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेषणाद्विशे-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

क्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यत इति। नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम्। प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम्। अथ वा पुनरस्तु उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। कथं भवती महतीति। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम्। प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम्। यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यतीति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति। नैतत्प्रत्ययग्रहणम्। प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम्। कथम्। वर्णोऽप्युगित् प्रत्ययोऽप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगित्। धातोरुगितः प्रतिषेधः *। धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उखास्रत् ब्राह्मणी। पर्णध्वत् ब्राह्मणी। अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् *। अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्राची। प्रतीची। उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः। उगितिअञ्चतिग्रहणात्। अधातोः सिद्धम्। अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अञ्चतेरेवोगितो

र्थेण कथं तदन्तविधिः। एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते तत्रैकस्मिन्योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते। द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः। नैतदिति। उगिदस्य तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थं आश्रीयते न तु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः। एतेन येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमिति निवृत्तमिति दर्शितं भवति। तेन गोचीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति। वर्णोऽप्युगिदिति। अर्वण स्त्रसावनञ इति अर्वंतृशब्दस्य तृशब्द आदेशः तत्रार्वतीति ङीब् भवति। अश्वपर्यायोऽर्वन् शब्दः। नन्वङ्गस्य तृशब्द आदेशो विधीयते तत्र ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते चादेशेन भवितव्यम्। एवं तर्हि संभवमात्रेणैतदुक्तमित्यदोषः। उगित्यञ्चतिग्रहणादिति। उगिदचामित्यत्रोगिद्ग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणे सिद्धे ऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्। इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदञ्चतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु नुमागम एव। अधातुग्रहणं तु तत्रा धातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम्। तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुम्भवति। अन्यथा धातुत्वादञ्चतिग्रहणात् नियमार्थान्न स्यात्। अन्ये त्वाहुः। उगितश्चेति यश्चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारनकारस्यानुकरणम्। विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्। भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः ततश्चाञ्चतिग्रहणमिहैव नियमार्थम्। अकारनकारलोपयोश्चासिद्धत्वात्।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

वनो र च ॥७॥ इह कस्मान्न भवति । निःशुनी । अतियूनीति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । एवमपि मघोनी । अत्र प्राप्नोति । मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । वनो न हशः * । वनो र चेत्यत्र हशन्तान्न भवतीति वक्तव्यम् । इह माभूत् । सहयुध्वा ब्राह्मणीति । यदि न हश इत्युच्यते । शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं हशग्रहणम् हशन्ताद्यो विहित इति । एवमपि प्रत्वरीति न सिध्यति । कथं चात्र तुगागमः । छान्दसत्वात् । ङीब्रावपि तर्हि छान्दसत्वादेव भविष्यतः । बहुलं छन्दसि * । बहुलं छन्दसि ङीब्रौवक्तव्यौ यज्वरीरिषः । यज्वनीरिपः । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् * । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी । बहुपीवरी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । अनो ब-

---

नाश्वेः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीब् भवति ॥

वनो र च । निःशुनीति । शुनो निष्क्रान्ता युवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासस्ततो ङीप् । श्वन्शब्दस्य गौरादिपाठे ऽप्युपसर्जनत्वादत्र ङीष् न भवति । मघोनीति । मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । स चार्थवानिति प्रश्नः । अव्युत्पन्नमिति । श्वन्नुक्षन्नित्यौणादिको मघवन्छब्दः । उणादिषु च नावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् । वनो न हश इति । द्वयोरपि ङीब्रेफयोर्निषेधः । सहयुध्वेति । सह चेति क्वनिप् । शर्वरीति । शॄ हिंसायामित्येतस्मादन्येभ्योपि दृश्यन्तइति वनिप् । तत्र गुणे रपरत्वे चकृते हशन्तो भवतीति पूर्वः पक्षः । प्रेत्वरीति । इण् गतावित्यस्मात्प्रपूर्वादन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिब्वनिपोरन्यतरः स हसन्ताद्विहित इति ङीब्रौ न स्यातामिति प्रश्नः । छान्दसत्वादिति । प्रईरसद्योस्तुट् चेत्युणादिसूत्रमनपेक्ष्य तदुक्तम् । यज्वरीति । सुयजोर्ङ्वनिप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बहुधीवरीति । बहवो धीवानोस्यामिति बहुव्रीहिस्तस्मान्नो बहुव्रीहेरिति ङीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानात्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । यदि वा स्त्रियां यदुक्तं तस्य सर्वस्यानोबहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानादत्र ङीब्रौ न प्राप्नुतः तस्माद्वनो रच बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणान्तरेणान उपधालोपिन इत्यनेन विहिते ङीपि रेफमात्रं विधेयम् । यदि तु द्वावपि ङीब्रौ विधीयेयातां तदा सुपर्वादेरनुपधालोपिनोपि स्याताम् । अनइति । अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् । तेनान उपधालोपि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हुव्रीहेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम् । अथ वा अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे उपधालोपिनोवेति वक्तव्यम्। अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः । यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्याभ्यां ङीब्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहारः तथा विभाषया भवितव्यम् । यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यम् । न ह्यत्र ङीब् दुर्लभः । सिद्धोऽत्र ङीप् । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति । ङप्संनियोगेन र उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते । किं पुनः कारणं ङीप्संनियोगेन र उच्यते। इह मा भूत् । सुपर्वा चारुपर्वेति । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । वक्ष्यति । डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्यातामिति ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥ कस्यायं प्रतिषेधः । ङीबनन्तरस्य प्रतिषेधः ।अथेदानीं ङीपि प्रतिसिद्धे षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् । अत इति प्राप्नोति । असिद्धो नलोपस्तस्या-

---

नोऽन्यतरस्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। तत्रानुपधालोपिनो नित्यो ङीप्प्रतिषेधो भवति सुपर्वेति। उपधालोपिनस्तु ङीब्विकल्पस्तेन बहुराजी बहुराजानौ बहुराजेति रूपत्रयं सिध्यति। एवं बहुधीवरी बहुधीवानौ बहुधीवेति वन्नन्तस्याप्युपधालोपिनो रूपत्रयं भवति। इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। अन्यथा कृत्वेति। अन्येन सतीति। प्रकरणान्तरविहितत्वात्तस्य ङीप इति भावः। बहुव्रीहेश्चेति वचनेन प्रकरणान्तरविहिते पाक्षिके ङीपि रेफो विधीयतइति तदेव रूपत्रयं भवतीत्यर्थः। किं पुनरिति। ङीप्संनियोगमनपेक्ष्य रेफमात्रवन्नन्तस्य स्त्रियां विधीयताम्। ततश्च बहुधीवरीत्यत्रापि रेफो भविष्यति अन उपधालोपिन इत्यनेन च ङीबिति प्रश्नः। डाबिति। एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते। केचिच्चोदयन्ति। वन्निति प्रत्ययग्रहणं कृद्ग्रहणं वा ततश्च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वा बहुधीवरी अतिधीवरीति रेफो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात् ॥

न षट्। कस्यायमिति। यदि ङीपः प्रतिषेधस्तदा पञ्च ब्राह्मण्य इत्यत्र नलोपे सति अदन्तत्वाट्टाप् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह। ङीबनन्तर इति। यस्तु टाबृचीति पादन्ताट्टाब्विहितस्तस्यात्र प्रसङ्गाभावात् ङी-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सिद्धत्वान्न भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथं । प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम् * । सुबिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । प्रथमैकवचनात्प्रभृत्याऽऽचापः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् । दोषस्त्वित्वे * । इत्वे दोषो भवति । बहुच-र्मिका । बहुवर्मिका । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इति इत्वं न प्राप्नोति । तस्मान्नोभौ * । तस्मात् षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रियामिति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नो-ति तस्य प्रतिषेधः । षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥ १॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३॥ किमर्थं मुभाभ्यामित्युच्यते । उ-भाभ्यां डाब्यथा स्यात् । मन्नन्तादन्नन्ताच्च । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते । अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात् । डापामुक्ते विप्रतिषेधो यथा स्यादिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबुच्यते प्रतिषेधोपि । तावुभावपि वचनाद्भविष्य-तः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्या-त् । सिद्धोत्र ङीप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति । अथ तद-

---

बनन्तर इत्युक्तम् । परिगणितेष्विति । नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रं नियमार्थं सुबादिविधि-ष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः । आचाप इति । यङश्चाबित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोन्त-र्भावाट्टाब्विधिः सुब्विधिः तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः । दोषस्त्वित्वे इति । तत्र हि सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः । ततश्च टापि सुपि विधिरित्वं सुब्वि-धिर्भवतीति इत्वे कर्तव्ये नलोपोस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्य-र्थः । स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । अर्थाश्रयप्राप्तिमात्रापेक्षोयं प्रतिषेध इत्यर्थः ।

डाबु । योगाभ्यामिति । योगस्था प्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते । प्रकृतमिति । द्वयोरपि स्वरित-त्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाद्वेति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् । तावुभाविति । यदि यत्रैव ङीप् प्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैव मनो डाबित्युच्येत ततो ऽनो बहुव्री-हेरित्यनेनापि डाबेव विधीयेत स एव हि ङीपं बाधिष्यते किं प्रतिषेधेन । तस्मादुभय-विधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धोत्रेति । ननु यत्र तेन न सिध्यति सुपर्वत्या-दौ तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदानेनान्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुप्रा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । बाढं शक्यम् । कथम् । इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोपि ङीबपि । तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणे ऽनवकाशो ङीब्डाप्प्रतिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोवकाशः । सुपर्वा चारुपर्वेति । तस्मादन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहे रुपसंख्यानंचोदितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथेह कथं भवितव्यं बहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायां बहवो युवानोऽस्यां शालयामिति । बहुशूका बहुयूका इति भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः । डाप् टिलोपः संप्रसारणम् । संप्रसार-

---

यते तदान उपधालोपिन इति नियमार्थं भवति । उपधालोपिन एवान्नन्ताद् ङीब् भवति नान्यस्मादिति । ततश्च सुपर्वेत्यादेरनउपधालोपिनो ङीपा न भाव्यमेव । अथ तदिति । अन्तराले विचारः क्रियते । इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते । इतरो ऽकरणं संमन्यते । बाढमिति । ङीबपीति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेनाव्ययेन प्रापित इति भावः । इदं त्विति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणे ऽन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । तदेवेहाकृतेन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः । इदमपीति । असतीहान्यतरस्यांग्रहणेन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति सूत्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकरणान्तरेण ङीपो विधानाद्वनो रचेत्यनेन ऋन्नेभ्यो ङीबित्येतस्य विधीयमान ङीसन्नियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीत्यत्र न स्याद् बहुधीवरीति स्यात् । सतित्विहान्यतरस्यांग्रहणे ऽन उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैव ङीब् भवति । ततश्च वनोरचेति रेफादेशः सिध्यति । यदि तद्ध्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा मन्नन्तादपि प्राप्नोति । तदा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति । अथवा डाबुभ्यामित्येको योगः क्रियते ततोन्यतरस्यामिति द्वितीयस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति वर्तते न तु मन इति । अथेहेति । यदि नद्यृतश्चेत्यनेन नद्यन्ताद् बहुव्रीहेः कब्विधीयते तदात्रापि कपा भाव्यम् । अथ नद्यन्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्ततः कबिति तदा तत्र कपा न भाव्यमिति संशय्य पृच्छति । आचार्यदेशीय आह । बहुशूकेति । सम्प्रसारणं परपूर्वत्वमिति । सम्प्रसारणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो हल इति सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घत्वमङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

णापरपूर्वत्वम्। नद्यृतश्चेति कप्। कपा तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते। न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः। संप्रसारणेनापि न भवितव्यम्। वक्ष्यत्येतत्। श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति। परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम्। वक्ष्यत्येतत् संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति। तस्माद्बहुश्वा बहुयुवेति भवितव्यमिति॥

अनुपसर्जनात्॥ १४॥ अनुपसर्जनादिति किमर्थम्। बहुकुरुचरा मथुरा। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्*। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य*। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्र-

---

प्रत्यन्तवद्भावात्ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां नद्यृतश्चेति कप्। इदानीमाचार्य आह। कपा तावदिति। वक्ष्यतीति। डापि परतः पूर्वमङ्गं डाबन्तन्तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावो यथा शकह्वाविति॥

अनुपसर्जनात्। उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते समासावयवभूतम्। तत्रावयवाश्रयकार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति। यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति। यथा जुगुप्सत इत्यात्मनेपदम्। न तु यदवयवे कृतार्थम्। यथा पणायतीति न भवति आत्मनेपदम्। तदन्तविधिश्च ग्रहणवतेति प्रतिषिद्धः। अत्रानर्थकोयं प्रतिषेध इति मत्वाह। अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति। इतरो ऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञापित इति मत्वाह। बहुकुरुचरेति। बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः। कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीब्न भवति। कुरुचरशब्दादिति। टिड्ढाणञित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते। तत्र किञ्चित्स्वाचाट्टिद्भवति यथा नदट्चोरडिति। किञ्चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण। अवयवे हि यत्र टित्त्वमकिञ्चित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते स चावयवः क्वचिद्धातुष्टिद्भवति। यथा स्तनंधयीति। क्वचित्तद्धितः टाुटाुलादिः। क्वचित् कृद् ल्युडादिः। तत्र यं समुदा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

योजनम् । भवती अतिभवती महती अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । वर्णोऽप्युगित् । प्रत्ययोऽप्युगित् । प्रातिपदिकमप्युगिदिति । इदं तर्हि । बहुधीवरी । बहुपीवरीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तं रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति । इदं तर्हि । अतिधीवरी । अतिपीवरी । पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति * । पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रे ऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते यावद् ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् । आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी । अणन्तादीकारो मा भूदिति । अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जनग्रहणेनाणन्तं विशेष्यते । अणन्तादनुपसर्जनादिति । किं तर्हि । अणेव विशेष्यते । अण्यः अनुपसर्जनमिति । जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः * । जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति । अवन्ती । कुन्ती । गान्धारी । सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् * । सिद्धमेतत् । क-

---

यं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्वमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दादिति । न तु क्वदग्रहणपरिभाषाश्रयेण नहि टिदिति कृत एव ग्रहणम् । बहुधीवरीति । वनोरचेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः । उपसंख्यानादत्र सिद्धिं मत्वाह । एतदपीति । अतिधीवरीति । धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरुषः । नन्वमहत्पूर्वेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः । ततश्च नार्थोऽनेन ज्ञापकेनेत्याह । पूर्वसूत्रनिर्देश इति । वाशब्दस्तदर्थे । अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्दः । पूर्वसूत्रशब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते । आपिशलिना प्रोक्तमितीञश्चेत्यण् । ततोऽध्येत्रा तदधीत इत्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्जनत्वान् ङीब् न भवति । अणन्तमिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः । अणेवेति । अत्र प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेणाण्प्रत्यय उपसर्जनमिति भावः । यस्त्वध्येत्रर्थे प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो ङीब् न भवति । प्रत्ययलक्षणेनापि न भवत्यणोऽकार इति विज्ञानात् । अतिप्रसङ्ग इति । तेन तेभ्योऽपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । अवन्तीति । अवन्तेरपत्यं स्त्री । वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति लुक् । गान्धारीति । गान्धारेरपत्यं स्त्री । साल्वेयगान्धारिभ्यां चेत्यञ् । तस्यातश्चेति लुक् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

थम्। अनुपसर्जनादित्युच्यते। न च जातिरुपसर्जनम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्त्रियामिति वर्तते। तेनाणं विशेषयिष्यामः। स्त्रियां योऽणविहित इति। एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी। अत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामणा इकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्। लुप्तः सः। यश्च श्रूयते। उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्। कुम्भकारी। नगरकारी। अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। कृद्ग्रहण इत्युच्यते। न चैतत्कृद्ग्रहणम्। कृदकृद्ग्रहणमेतत् कृदप्ययमण्। तद्धितोपि। एवं तर्हि ईकारान्तेन समासो भविष्यति यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यते। किंकारणम्। अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति। समासे च कृते। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। अवयवादुत्पत्तौ

प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितोमनुष्यजातेरिति ङीष् न प्राप्नोति। तस्य तु दाक्षीत्यादिरवकाशः। सिद्धंत्विति। प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्यलक्षणां जातिमाह। साचानुपसर्जनमित्यर्थः। एतदपीति। यदुक्तं पूर्वसूत्रनिर्देशो वेति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे। स्त्रियां योऽणिति। आपिशलिशब्दात्तु यः प्रोक्तार्थेण्प्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः। उत्पन्न इति। सोपि लुक्तद्धितलुकीति लुप्तः। पुनर्नेति। सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः। अकारान्तस्य चाध्येत्र्यां स्त्रियां वृत्त्या टाब् भवति। इदं तर्हीति। प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोसौ। एवं तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथायं योगः कर्तव्यः। भाष्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाश्रितं गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया। सर्वादिवार्तिके तु भाष्यमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इत्यादि तदपेक्षया। एवं तर्हीति। कुम्भस्य कारीशब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते। स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाड्ढग्विधास्यते। समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते। ङ्याबन्तेभ्यस्तु सुपर्ण्यादिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः। अवयवादिति। अत्र चोदयन्ति। कृत्तद्धितसमासा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारः। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष् विधाने सुपर्ण्याउपसंख्यानम् *। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुपर्णी । न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानम् न वा एष दोषः । किं कारणम् । समासस्यानुपसर्जनत्वात् ।समासोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः । समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष् भविष्यति जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति । कथं कृत्वा चोदितम् । कथं कृत्वा परिहारः बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितम् । तत्पुरुष इति कृत्वापरिहारः॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्तत एव ङीब् भविष्यतीति। तदयुक्तम् । अत्रास्याः परिभाषाया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात् । नन्वेवमपि कारशब्दान् ङीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ढक् भविष्यति । स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात् । तथा च परमकारीषगन्धीपुत्त्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति । एवं तर्हि तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत । तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्। कदाचित् कुम्भकारीशब्दात् । यदा तु कुम्भकारशब्दान् ङीब्विधीयते तदा कुम्भकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो न भवति । ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति । ततोपि ढक्प्रसङ्गः । नैष दोषः । नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य । अथवा स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनम् । सुपर्णीति ।शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहुव्रीहिः । तत्रपर्णशब्दस्योपसर्जनत्वान् ङीष् न प्राप्नोति । न वेति । सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्रातिपदिकं तच्चानुपसर्जनम् । बहुकुक्कुटा नगरीत्यत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याजातिवाचित्वान् ङीषोऽभावः।जातेरिति। जातेरित्यनुवर्तमाने पाककर्णपर्णेत्यनेनेत्यर्थः । बहुव्रीहिरिति । नास्तुपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वान् ङीष् नस्यात्। तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात् ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृतेमहाभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥१५॥
ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम्*। ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। कारिकेयी हारिकेयी। किं पुनः कारणं न सिध्यति अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य*। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ग्रहणं भवतीति। एषापरिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। तव्यग्रहणे तव्यद्ग्रहणं मा भूत्। दिन् ग्रहणे दिनुग्रहणंमाभूत्। ननु चेयमपि कर्त्तव्या तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकग्रहणं नेति। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यद्ग्रहणे ण्यद्ग्रहणं माभूत्। अङ्ग्रहणेचङ्ग्रहणं माभूत्। अज्ग्रहणे णज्ग्रहणं मा भूत्। तेहे एतेपरिभाषेकर्तव्ये। न कर्तव्ये। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषेइति यदयं वामदेवाड्डाड्ड्याविति ययतौ डितौ करोति। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अननुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। ननु चायमस्ति शिलाया ढ इति। नैष स्त्रियां वर्तते। अयं तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसीति। एषोपि न स्त्रियां वर्तते। किं कारणम्। तत्र साधुरिति वर्तते। कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्। अ-

---

टिड्ढाणञ्। तव्यग्रहण इति पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता न भवतीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति समासो भवत्येव तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति। तव्येन तु समासे कृत्स्वरेण तशब्दाकार उदात्तः स्यात्। दिव्ग्रहणे इति। तेनाक्षद्यूरिति दिव औदिति न भवति। अक्षद्यूभ्यामिति दिव उदिति न भवति। अन्यथा ऊठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्वोत्वेस्याताम्। परिभाषायान्तु सत्यां प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिव्शब्दस्य ग्रहणम्। प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह। ननु चेयमिति। स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः। उपात्तानुबन्धव्यतिरिक्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः। यद्ग्रहण इति। यतो नाव इत्यादावित्यर्थः। अङ्ग्रहण इति। ऋदृशोऽङि गुण इत्यत्र चङो ग्रहणाभावादङि विधीयमानं श्वयतेर इत्यत्वं चङि न भवत्यशिश्वियदिति। डाड्ड्याविति। यस्येति लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे डित्करणं ययतोरतदर्थं इत्यत्र डाड्ड्यतोर्ग्रहणनिवारणार्थम्। एवं चैतड् डित्वस्य प्रयोजनं भवति यद्येते परिभाषे भवतस्तेनावामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति अपि त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। नैष स्त्रियामिति। शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः स्वभावात्। कथं स्त्रीनामेति। यत्रसभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः। ननु

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् *। अञ्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तदन्ताद्धि ङीन्विधानम्। तत्तदन्ताद्ध्यञन्तान् ङीन्विधीयते। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति। न चास्ति विशेषः। अञन्तान् ङीपो वा ङीनो वा तदेवरूपं स एव स्वरः। नवा जात्यधिकारात् *। न वानर्थकम्। किंकारणम्। जात्यधिकारात्। जातेरिति तत्रानुवर्तते। अजात्यर्थोयमारम्भः। औदपानी। औत्सीति। तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम्। अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः *। अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसज्येत। बैदस्य स्त्री बैदीति। यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। अनुच्यमाने हि तस्मिन् बैदस्य भगिनी बैदीति। परत्वाज्जातिलक्षणो ङीष्ङीपं बाधेत। ङीनि पुनः सति परत्वान् ङीन् ङीषं बाधते। ख्युन उपसंख्यानम् *। ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यंकरणी। सुभगंकरणी। अल्पल्पमिदमुच्यते ख्युन इति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। नञ्। स्त्रैणी। स्नञ्। पौंस्नी। ईकक्। शाक्तीकी याष्टिकी। ख्युन्। आढ्यंकरणी। सुभगंकरणी। तरुणा। तलुन। तरुणी। तलुनी॥

सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषद्वेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वमेवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः। अञ्ग्रहणमिति। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनाञन्तान्ङीन्विधानादत्राञन्तान्ङीब्विधानमनर्थकम्। स्वरे विशेषाभावाद् अञन्तस्याद्युदात्तत्वान्ङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात्। औत्सीति। उत्से भवेति भावादावर्थे उत्सादिभ्योञित्यञ्विधाने जातिवाचित्वाभावः। बैदस्य भगिनीति। अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति। या हि बैदस्य भगिनी सा बिदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव बैदशब्दः प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः। परत्वादिति। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादिदमुक्तं भवति। ख्युन इति सूत्रे ख्युनः पाठोऽनार्षः। नञ्स्नञीति। तरुणतलुनशब्दयोरवयोर्थ ग्रहणं तरुणी सुरेति। प्राणिधर्मो हि वयः। गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठान् ङीषपि भवति। स्वरे विशेषः। अथ वा वयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वान् ङीषेव स्यादिति वयोवचनावपि तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोजयतः तत्र सामर्थ्यान्ङीब्ङीषोर्विकल्पः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यञश्च ॥ १६ ॥ आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् *। आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्। द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्। इह मा भूत्। द्वैप्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते। कञ्करपो यञश्चेति। कथं तर्हि। कञ्करपो ऽयञश्चेति॥

प्राचां ष्फस्तद्धितः ॥ १७ ॥ तद्धितवचनं किमर्थम्। तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् *। तद्धितवचनं क्रियते। षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। षित्करणसामर्थ्यादेवात्रेईकारो भविष्यति। यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादीकारो भवति। एवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्यादषितोपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात्। अस्त्यन्यत् प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थम्। अत इञ्। दाक्षिः॥ प्लाक्षिः॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ सर्वत्रग्रहणं किमर्थम्। प्राचामेव हि स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धं प्राचां पूर्वेण। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वेषामेव यथा स्यात्। आवट्यायनी। चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात्। लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् *।

यञश्च। आपत्यग्रहणमिति। अपत्ये भव आपत्यः। द्वैप्येति। द्वीपे भवेति भवादावर्थे द्वीपादनुसमुद्रं यञिति यञ्। कञ्करपो ऽयञश्चेति। अयं संहितापाठ आर्षः। तत्र गर्गादिभ्यो यञित्यत्राकारप्रश्लेषादञ्विधीयते स एव चेहानुक्रियते। तत्राऽकारोनुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति ञोग्रहणाभावाद् द्वैप्येति टाबेव भवति। यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः। अथ वा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः।

प्राचां ष्फ। षित्करणसामर्थ्यादिति। धातोस्त्वपादेः षित्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्रपाचमित्यादौ ङीष् न भवति। यथैव तर्हीति। यदि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावोनास्ति। तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः। उत्तरार्थमिति। अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम्। एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते। समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात्। अत इञिति। अन्यथाऽत इति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः॥

सर्वत्र। सिद्धमिति। आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभन्त्स्यत इति भावः। सर्वेषामिति। अपवादविषयाणामपीत्यर्थः। इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। शाकल्यायनी। यदि पुनरयं शकलशब्दो लहितादिषु पठ्यते। नैवं शक्यम्। इह हि शाकल्यस्य च्छात्राः शाकला इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणन स्यात्। एवं तर्हि। कण्वात्तु शकलः पूर्वः। कण्वशब्दात् शकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः। कतादुत्तर इष्यत। कतशब्दात् शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः। पूर्वोत्तरौ तदन्तादी। पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ। ये कण्वादयस्ते शकलादयः। येकतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः। किं प्रयोजनम्। ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम्। ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः। कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते। पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम्॥१॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च॥ १९॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् *। कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। आसुरायणी। छश्च*। छश्चेति वक्तव्यम्। आसुरीयः कल्पः॥

तेनावटाायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति। अन्यथा ह्यावटाच्चेति चाबुदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत। कत्वात्त्विति। गर्गादिषु कपि कत कुरुकत अनडुह कण्व शकल इत्येवं गणसन्निवेशः। तत्रानडुद्कुरुकतशब्दावत; स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ। शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः। कतशकलकण्वेति। तत्र कत स्यान्तः कतन्त इति यत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते। शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम्। तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानि। तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते। स्वरभिन्नानां यस्यो त्तरस्वरविधिः सशिष्यतइति वचनात्। एवं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्राप्येक शेषः। ष्फाणाविति। शाकल्यायनीति। स्त्रीयामनेन ष्फः। शाकल्यस्य छात्रा इति छापवादः कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिकोऽण् भवति।

कौरव्य। आसुरायणीति। प्राचां ष्फस्तद्धित इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम्। आसुरिशब्दात्तु ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोप अकारान्तात्तु ष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति। आसुरीय इति। आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेर्थे छापवादे इञश्चेत्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते। अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात्॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ वयसि अचरम इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वधूटी। चिरण्टीति। इह कस्मान्न भवति। उत्तानशया लोहितपादिका। द्विवर्षा। त्रिवर्षेति। नैतानि वयोवाचीनि। कथं तर्हि वयो गम्यते। संबन्धाद् वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र संबन्धाद्वयो गम्यते। तत्र न प्राप्नोति। इहापि न प्राप्नोति। कुमारीति। अत्रापि संबन्धाद्वयो गम्यते। को सौ संबन्धः। योसौ पुंसा सहासंप्रयोगः। संबन्धादेवात्र वयो गम्यते। इह पुनः संबन्धसंबन्धात्। इह तावत्। उत्तानशयेति। यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते। लोहितपादिकेति। यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते। द्विवर्षा त्रिवर्षेति। यदा द्विस्वर्थो विशेषितः। तत उत्तरकालं वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र संबन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यम्। इहापि प्राप्नोति। कन्येति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम् कन्यायाः कनीनचेति ॥

वयसि। वयस्यचरम इति। ये त्रीणिवयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि। तन्मतेनेदं वक्तव्यम्। वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीय वयोवचनत्वात् यदा तु द्वे एव वयसीउपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदेतन्न वक्तव्यम्। यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात्। उत्तानशयेति। एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्तइति भावः। नैतानीति। नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। संबन्धादिति। विशेषणविशेष्यभावलक्षणादित्यर्थः। ततश्च बहिरङ्गत्वाद्वयःप्रतीतेर्ङीप्न भवति। कुमारीति। पुंसा सहासंप्रयोगोस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु प्रथमं वयः। तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः पाणिगृहीतीति तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यतइति भावः। संबन्धादेवेति। औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः। कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम्। साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते। संबन्धसबन्धादिति। कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः। कर्तृत्वमिति। उत्तानशयेति। शेतिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः। यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयो विशिष्टा कर्त्री प्रतीयते। तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः। लोहितपादिकेति। अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः। विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भूतेति ठञो वर्षाल्लुक् चित्तवति नित्यमिति लुक्। अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः। शालादावपि प्रयोगाद्। वयः प्रतिपत्ति स्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥ इ-मौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्या-मि। परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब् नान्यत इति । ततो बिस्ताचि-तकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकीत्येव ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ २५ ॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे*। ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्तव्यः । इह मा भूत् । महोधाः प-र्जन्य इति । न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् * । न वा लि-ङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः। किं कारणम्। समासान्ताधिकारे स्त्री-ग्रहणात् । समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम्। इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः * । इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत । कस्यां पु-नरवस्थायां कप्प्राप्नोति । प्राग्ङीषुत्पत्तेः। प्राक्तावन्न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि ङीष्विभाषा । उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति। उत्प-न्ने चापि न भवितव्यम् । किं कारणम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहि-रित्येवं सः । न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न हि ङीष्विभाषेति । यद्यपि न ङीषविभाषा । कप्तु विभाषा। कपोऽवकाशः। अन्यो बहुव्रीहिः । अयवकः अव्रीहिकः।

अपरिमाण । परिमाणान्तादेवेति। तद्धितलुक्येवेति तु विपरीतनियमो न भवति। लक्ष्यानुसारित्वान्नियमस्य। तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्व्याढकीति ङीब् भवति। पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति। बिस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेय ॥

बहुव्रीहेः। ऊधस इति। ऊधसोनङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नस्चेति वक्तव्यम्। तत्रालोन्त्यस्येत्यन्तस्य नकारो ङीष्प्रत्ययस्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति। धनुषो नङिति समासान्तेषु पठितव्यमेवं च महोधाः पर्जन्यः कुण्डोध्नी धैनुकमित्यनङ् न भवति। न वेति। समासान्तप्रकरण एव ऊधसोनङ् स्त्रियामिति वक्तव्यम्। तत्रैवावश्यं कर्तव्यं कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। कस्यां पुनरिति। द्वावप्यत्र कपौ नदीलक्षणो नित्यः शेषलक्षणो विकल्पितस्च तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः। प्रागिति। शेषलक्षण इत्यर्थः। नहि ङीषिति। यद्यच कप्स्यान् ङीष्विधानमनर्थकं स्यादिति भावः। द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनान्नास्ति ङीषोवकाशल्लम्। उत्पन्न इति। नदीलक्षण इत्यर्थः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ङीषोवकाशः। विभाषा कब् यदा न कप् सोऽवकाशः। कुण्डोध्नी। घटोध्नी। कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप्स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधिप्रसङ्ग इति॥

दामहायनान्ताच्च॥ २७॥ दामहायनान्तात्संख्यादेः *। दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत् उद्दामा वडवेति। तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् *। बहुव्रीहेरिति वर्तते। तत्पुरुषश्चायमुत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति। भवेत् सिद्धं यदा तत्पुरुषः। यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति। उत्क्रान्तं दाम अस्या इति। ननु चेतनावत एतद्भवति उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं वा। दाम चाचेतनम्। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। स्रस्तान्यस्या बन्धनानि। स्रस्यन्ते चास्या बन्धनानीति। तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याव्ययादेर्ङीबिति। यदि तदनुवर्तते। अव्ययादेरपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संख्यादेरित्यनुवर्तते। अव्ययादेरिति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ पक्षात्तिरित्यत्र मूल इत्यनुवर्तते। पाक इति निवृत्तम्। अथेह कथं भवितव्यम्। द्वौ हायनावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति। हायनो वयसि स्मृतः॥ वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम्। न चैष वयोवाची। अथ णत्वं कस्मान्न भवति। णत्वमपि वयोवाचिन एव॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च॥ ३०॥ मामकग्रहणं किमर्थम्। नाणन्तादित्येव सिद्धम्। नियमार्थोयमारम्भः।

दामहाय। संख्यादेरिति। संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादनुवृत्तिरलभ्येति भावः। इतनावत इति। लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वान्नहि घट उत्क्रामतीति प्रसिद्धिरिति भावः। अचेतनेष्वपीति। देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः। एकयोगेति। शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स एवानुवर्तते अर्थानुमानपक्षे तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिः स्यात्। हायन इति। वक्तव्यमेतदिति भावः। णत्वमपीति। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितम्॥

केवल। मामिकेति। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चेत्यण्। तवकममकावेकवचने इति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव । क्व मा भूत् । मामिका बुद्धिरिति ॥

राचेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । रात्रिं रात्रिं रात्रिस्मरिष्यन्तो रात्रिमजानन्तः । सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्या मे कान्त रात्रिकाम् ॥ १ ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे *। अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृयोग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रथते त्वया पतिमती पृथिवीति । अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते । अन्तरस्यां शालायामस्तीति । किं पुनः कारणं वाक्यमेवोदाह्रियते न पुनर्मतुप् । अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते । न चास्मिन्विषये ऽस्तिना सामानाधिकरण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्वत्नीति । एवं तर्ह्यन्तर्वत्पतिवतोर्नुङ्मतुब्वत्वे निपातनात् ॥ अन्तर्वदिति मतुप् निपात्यते । वत्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्वं निपात्यते मतुप् सिद्धः । किमविशेषेण । नेत्याह । गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च । एतस्मिन्विषये । वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥ वा च छन्दसि नुग्वक्तव्यः । सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वत्नी देवानुपैत् । पतीवती तरुणवत्सा । पतिवत्नी तरुणवत्सा । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुङ्मतुब्वत्वे निपातनात् । गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा च छन्दसि नुङ्भवेत् ॥ १ ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ यज्ञसंयोग इत्युच्यते । तत्र नेदं सिध्यति । इयमस्य पत्नी । क्व तर्हि स्यात् । पत्नीसंयाजा इति यत्र यज्ञसंयोगः । नैष दोषः । पतिशब्दोयमैश्वर्यवाची । सर्वेण गृहस्थेन प-

---

ममकादेशः । टाप् । मामकनरकयोरुपसंख्यानमितीत्वम् ॥

अन्तर्वत् । अन्तर्वदिति । अन्तर्वत्नी गर्भिणी । पतिवत्नी जीवद्भर्तृकेत्यर्थः । किं पुनरिति । अन्तर्वतीति नुगभाव एवप्रत्युदाहार्य इति मन्यते । न चात्रेति । अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति भावः । वात्रेति । मतुब्वत्वे तु नित्यं भवतः ॥

पत्युर्नो । इयमस्य पत्नीति । यज्ञसंयोगे इति पतिशब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन यत्र यज्ञवाचिसमवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नी संयाजा इत्यादौ तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः । पतिशब्दोयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणम् । पत्नार्थं, दम्प-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

श्चमहायज्ञा निर्वर्त्याः । यच्चाह: सयंप्रातर्होमं चरुपरोडाशान्निर्वंपति तस्यासावीष्टे। एवमपि तुषजकस्य पत्नी न सिध्यति उपमानात्सिद्धं पत्नीव पत्नी ॥

विभाषा सपूर्वस्य ।। ३४ ।। पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् * । पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी स्थूलपतिः स्थूलपत्नी । वचनाद्भविष्यति । अस्तिवचने प्रयोजनम् किम् । आशापतिः । आशापत्नी । सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायते । अस्ति अस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोयं सपूर्वः । सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । अस्ति अस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं सपूर्वम् । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपर्जनादिति ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥ पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् । पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्याः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति । लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः * । लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति ।

त्योः सहाधिकाराद् यज्ञ कर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद् यज्ञसंयोगः । तुषजकस्येति । त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणां यज्ञेधिकारो न तु शूद्रस्य । उपमानादिति । अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥

विभाषा । सहशब्दोत्र विद्यमानवचनो विद्यमानपूर्वं सपूर्वं न सपुच्छ आगत इत्यादिवत्तुल्ययोगे सहशब्दो न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्वग्रहणमिति मत्वाह । पत्युरिति । उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीहावित्यर्थः । प्राश्वाशापतिरिति । आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः । प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति । प्रातिपदिकं पतिशब्देनविशेष्यते । तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च । पूर्वशब्दश्चावयववाचो गृह्यते न तु व्यवस्थावाची । शब्दे ऽवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात् । सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति । ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात् ।

पूतक्र । पूतक्रत्वादीनामिति । त्रय एते योगाः ङीप्सहिताः पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदायं विधिर्नान्यदा । लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

पञ्चेन्द्राख्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। अञ्चाग्निः। दशाग्निः। किमुच्यते सर्वत्रेति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीता पञ्चधीवा। दशधीवेति। लिङ्गग्रहणेन नार्थः सर्वत्रागमादेशानां लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः। नैतदस्ति। मडयं परादिः स डटो ग्रहणेन गृहीष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति। सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। आगमादेशा ये इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते ते ऽङ्गाधिकारे कर्तव्याः। स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन नार्थः। सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादित्येव। इदमपि सिद्धं भवति। षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति। लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् *। अथ वा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। लिङ्गग्रहणेन नार्थः। लुकि वाप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव। इदमपि सिद्धं भवति षट्केन गृह्णाति षट्क इति। किं पुनरत्र ज्यायः। लुकिप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः। दशपटुरि-

---

येन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्ते ऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत। तन्निवृत्तौ प्रमाणाभावात्। यथायमलकयोरेकविनाशे ऽपि नापरस्य विनाश इति भावः। पञ्चेन्द्राण्य इति। तद्धितार्थे द्विगुः। सास्य देवतेत्यण्। तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति। पञ्चाग्निरिति। पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्येति पूर्ववत्सर्वम्। अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति। पञ्चभिरिति। आर्हीयष्ठक्। तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। ततो ङीपो लुक्। अत्र रेफस्य निवृत्तेरप्रसङ्गः। पञ्चमेनेति। तावतिथग्रहणमिति लुग्वेत्यत्र तावतिथेन गृह्णातीति लुक् चेत्युपसंख्यानात्कन् प्रत्ययो डटस्य लुक्। स डट इति। एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः। षट्क इति। डटि परतः पूर्वभक्तस्थुगागमो डटि निवृत्ते ऽपि न निवर्तेत प्रत्ययलक्षणेनापि प्रसज्येत। ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तस्य लोप इति थुको लोपो भवति। एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम्। अत्र हि रात्सस्येति नियमात् थुकः संयोगान्तलोप इति नास्ति। सिद्धं त्विति। स्त्रीप्रकरणे यआगमादेशास्ते ऽङ्गतोऽङ्गाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः। तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्ते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यन्तीति भावः। पञ्चपटुरिति। यणादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यम्। देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ ३९॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः *। असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। असिता। पलिता। छन्दसि क्नमेके * छन्दसि क्नमेके इच्छन्ति। असिक्न्यस्योषधे पलिक्नीरियुवतयो भवन्ति। वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् *। वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पिशङ्गी॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥४२॥ नीलादोषधौ *। नीलादोषधाविति वक्तव्यम्। नीली ओषधिः। प्राणिनि च *। प्राणिनि चेति वक्तव्यम्। नीली गौः नीली वडवा। वा संज्ञायाम् *। वा संज्ञायामिति वक्तव्यम्। नीली नीला॥

यलक्षणप्रतिषेधाभावः। यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति। तथापि स्त्रीप्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गो न निवर्तेतेति। प्रत्यापत्तौ लिष्टं सिध्यतीत्यर्थः। संनियोगशिष्टानामिति। लौकिकोयं न्यायः। एकस्मिन् प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तेषामन्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः। लिङ्गमपि शास्त्रे ऽस्ति बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छस्यति स्थानिनिर्देशस्तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुकी निवृत्तिर्मा भूदिति। यदि चैषा परिभाषा नाभविष्यत् तदा कुङ्न्यवर्त्स्यदिति किं तन्निर्देशेन। कथं पञ्चपटुरिति। न हि यणादेशः संनियोगशिष्टः। एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यण् न भवति। न च लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम्। नाजानन्तर्य इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात्। इकोयणचोत्यत्र हि अचोंऽस्थानन्तर्यमाश्रितम्।

वर्णा। छन्दसि क्नमिति। तस्य स्थान इति बोद्धव्यम्। अत्र केचित्। छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति। तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति। गतोगणस्तूर्णमसिक्निकानामिति। भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्ययुक्तमित्याहुः। पिशङ्गादिति। उत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधिः। स्वरे विशेषः। पिशङ्गशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः।

जानपद। नित्यादिति। सर्वस्मिन्नाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम्।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वोतो गुणवचनात्॥ ४४॥ गुणवचनादित्युच्यते को गुणो नाम। सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः॥ १॥ अपर आह। उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि। वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः॥ २॥ गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः*। गुणवचनान् ङीब्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। आद्युदात्तार्थः। आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति। वस्वी। पट्वी। खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च*। खरुसंयोगोपधनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। खरुरियं ब्राह्मणी। पाण्डुरियं ब्राह्मणी॥

वोतो। उत इति वचनाद्वचनग्रहणाच्चादेर्ङीनं ग्रहणम्। विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति। यथा यस्य गुणस्य हि भावादित्यत्र। ततश्च जात्यादिवचनादपि ङीष् प्राप्नोति आखुरित्यादाविति पृच्छति। को गुण इति। सत्त्व इति। द्रव्यमाश्रयते तत एव च द्रव्यान्निवर्तते भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः। एतेन जातेर्गुणत्वं निवारितम्। सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदा चिज्जहाति। न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते। यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव। क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद् गुणत्वं प्राप्नोति। सापि हि द्रव्ये निविशते कदा चिद् द्रव्यान्निवर्तते। निष्क्रियं हि द्रव्यं कदा चिद् भवति कदा चित्सक्रियम्। भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह। आधेय इति। उत्पाद्यो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाजो ऽनुत्पाद्यो यथा कणादेर्महत्त्वादिः। क्रियातूत्पाद्यैव न नित्येति तस्याद्द्वैविध्यभावात् गुणत्वाभावः। एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति। अवयविद्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशते ऽसमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते। द्विविधं तन्नित्यानित्यभेदेन। निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादित्याह। असत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः। अत्र पृथग्जातिष्वित्यसमासः। समासे हि जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति छः प्रसज्येत। तत्र व्यक्तिषु जात्याधारेषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युच्यते। अयमेवार्थः श्लोकान्तरेणोच्यते। उपैत्यन्यदिति। अन्यद् द्रव्यं शुक्लादिको गुण आगच्छत्यन्यत्तु परित्यजति भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः। सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिङ्गानाम्। शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थ आरोपाद् वाचक इत्युच्यते। द्रव्यादन्य इति। यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः। वस्वीति। धान्ये निदित्यतो निदिति वर्तमाने शृस्वृस्निहीति वसुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः। तस्मान् ङीपि सति ईकारोनुदात्तो भवति। ङीषि तूदात्तः स्यात्। अन्तोदात्तात्तु ङीम्ङीषोर्विशेषाभावः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीपउदात्तत्वविधानात्।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ गोपालिकादिनां प्रतिषेधः * । गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः गोपालिका । पशुपालिका । किं पुनरत्रोदाहरणम् । प्रष्ठी प्रचरीति । कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोकारान्तः स्त्रियां वर्तते । तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । यथा ह्यसौ तत्कृतान्स्ना-नोद्वर्तनपरिषिकान् लभते एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते । यद्येवं, पुंयोगा-दाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् * । पुयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्व-क्तव्यः । तस्येदमिति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति । प्राष्ठा द्रुमाः प्राचर्य द्रुमा इति । भवति च । विभाषा लुग् वक्तव्यः । यदा लुक् तदा प्रष्ठी यदा न लुक्तदा प्राष्ठी । यद्येवं नार्थो लुका विभा-षा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिः । तदा प्राष्ठी । यदा न तद्धि-तोत्पत्तिः । तदा प्रष्ठी । एवमपि लुग् वक्तव्यः । नह्यन्तरेण तद्धित-लुकं परार्थे शब्दो वर्तते । यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तते ।

पुंयोग ॥ पुंसा योगः पुंयोगस्तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् भवति । आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा संबध्यते । अन्येन संबन्धासंभवात् । गणका-दयो हि शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति स्त्रियां च पुंयो-गमन्तरेण न प्रवर्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्याः । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां स्त्रीं प्रत्याख्यात्वमव्यभिचारान्न विशेषणम् । पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजाता प्रसूतेत्यादौ ङीष्निवृत्तिः । प्रसूतादयो हि पुंयोगात् स्त्रिया प्रवर्तन्ते पुमांसं तु नाचक्षते । गोपालि-कादीनामिति । सिद्धये इति वाक्यशेषः । किं पुनरिति । यदि प्रष्टादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात् । अथ तत्समर्थाचरणात् प्रस्थानादिक्रियां प्रति कर्तृ-त्वमाश्रित्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते सुबुत्पत्तौ सत्यां समासे कृते अ-कारान्तत्वाभावान्ङीष् न स्यादिति प्रश्नः । तस्येदमित्यनेनेति । यथा राजामात्यो रा-जकार्याणि राजव्यपदेशं च लभते तथा प्रष्ठभार्यापीत्यर्थः । स्नानशब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्तः परिषेकशब्दः तद्धितलुग्वचनमिति । तस्येदमिति । संबन्धस्य भेदनिबन्धन-त्वाद् भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः । लुकि च सति प्रकृतिरेव प्रष्ठशब्दस्त-द्धितार्थं स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्ठोति ङीष् सिध्यति । न ह्यन्तरेणेति । तद्धितस्य विकल्पे नोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति । तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम् । तस्मात् स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः । यदि पुनरिति । यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रतिविधानात् कर्तृत्वमेवं स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादे-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते। यथैव ह्यसावकुर्वती किं चित्पापं भर्तृकृतान्बन्धनादिक्लेशान् लभते। एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः *। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते। सुबन्तानां समासस्तच्चान्तरङ्गत्वाट्टाप्। टाप्युत्पन्ने समासः। स्थाशब्दः समस्येत। तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति। सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्। स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति। यदयं पुंयोगादाख्यायामिति ईकारं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। ये ऽनीकारास्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति। न हि तद्धितान्तमाख्या भवति। अथ वा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनैवाभिसंबन्धेन। ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति। नैष दोषः। नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति। अयमप्यभिसं-

---

वेति भावः। कथमिति। साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते। यथैवेति। साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधात्रीत्वात्कर्तृत्वमापद्यते यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात् पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा स्त्रीपुंसयोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः। तच्चान्तरङ्गत्वादिति। प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिदधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः। सिद्धं त्विति। तस्येदमिति संबन्धात् तच्छब्दलाभं मन्यते। यदयमिति। अणि हि ङीप् सिद्धो न चाणन्तान् ङीपि ङीषि वा विशेषः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वात्। येनीकारा इति यथा भानोरियं वृद्धाच्छः। भानवीया। अत्र टाब्बाधनार्थमिदं वचनं स्यात्। न हि तद्धितान्तमिति। तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्तनादिति भावः। तदेवमाख्याग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेणप्रष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं साधुत्वं च ज्ञापयति। तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमो निवर्तत इत्युक्तम्। अस्मिंस्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति। सिद्धं तु स्त्रिया इत्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे। अथ वेति। अनेनाभिसंबन्धेनेति। एतत्पूर्वकेण सोयमिति संबन्धेनेति भावः। इतरो भेदसंबन्ध एवानेनोक्त इतिमत्वाह। ननु चेति। अयमपीति। अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः। भेदस्य

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

बन्धो भवति सोयमिति। कथं पुनरतस्मिन् स इत्येतद्भवति। चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति। तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति। तात्स्थ्यात्तावत्, मञ्चा हसन्ति गिरिर्दह्यते। ताद्धर्म्यात्, जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इति। अतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते। तत्सामीप्यात्, गङ्गायां घोषः। कूपे गर्गकुलम्। तत्साहचर्यात्। कुन्तान्प्रवेशय यष्टीः प्रवेशयेति। अथ वा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः। ननु चोक्तं सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम्। अभ्रलिप्ती। सूर्यविलिप्ती। सुबन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्। टापि कृते समासः। विलिप्ताशब्दः समस्येत तत्र क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति ङीष् न प्राप्नोति। जातेर्ङीष्विधाने। जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनम्। व्याघ्री। कच्छपी। सुबन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते समासः। घ्राशब्दः समस्येत। तत्र जातेरस्त्रीविष-

---

तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते। कथं पुनरिति। भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः॥ चतुर्भिरिति। आरोप्यते ताद्रूप्यं न तु मुख्यमित्यर्थः। मञ्चा हसन्तीति। अत्रबालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्विज्ञायते। जटिनमिति। ब्रह्मदत्तवद्धर्मलाभात्तद्रूपारोपः। सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्ताद्रूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः। तदुक्तं हरिणा। गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते। अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित इति। इह तु साहचर्यात् स्त्रियां प्रष्ठत्वारोपः। अथ वेति। संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं स्त्रियाः पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः। अभ्रविलिप्तीति। अभ्रशब्दस्य तृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः। ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने क्तादल्पाख्यायामिति ङीष् न प्राप्नोति। वचनसामर्थ्याट्टाबन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत। परिभाषा चान्यार्थावश्यं कर्तव्या। अथ वा वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो बाध्येत ततश्च वाक्ये ङीष् प्रसज्येत। अभ्रैर्विलिप्ता द्यौरिति। व्याघ्रीति व्याङ्पूर्वाज्जिघ्रतेर्घ्रः संज्ञायां प्रतिषेध इति यस्य प्रतिषेधादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः। तत्र घ्राशब्दमात्रं जातौ न वर्तत इति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यादयोपधादकारान्तादिति ङीष् प्राप्नोति। समासान्तस्य णत्वे। समासान्तस्यणत्वे प्रयोजनं, वक्ष्यति। प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति। तस्मिन् क्रियमाणे माषवापिणी। व्रीहिवापिणी। सुबन्तानां समासः तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्ङीप्। ङीपि कृते समासः। वापिनीशब्दः समस्येत। तत्र समासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति। कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च*। कृदन्तात्तद्धितेवृद्धिस्वरौच प्रयोजनम्। सांकूटिनम्। व्यावक्रोशी। अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत। गतिककारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति। सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति। नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति। एतयैव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अप्रातिपदिकत्वात्।

टाबेव स्यात्। ङीषस्तु सूकर्यादिरवकाशः। समासान्तग्रहणमिति। समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः। तत्र माषान्वपत्यभीक्ष्णमिति बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनौ कृते ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते सुबन्तेन यदि समासः स्यात्तदा समासस्यान्त इकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात् माषवापिणइत्यादेरेव तु स्यात्। सांकूटिनमिति। अभिविधौ भाव इनुणितीनुण्प्रत्ययः। तत्र कूटिनिन्त्येतस्माच्छब्दात्समर्थाद्विभक्तिश्च प्राप्नोति अणिनुण इत्यण्प्रत्ययश्च तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादण्प्रत्ययः स्यात्। ततश्च कूटिनित्यस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिः स्यात्। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेन्तरङ्गत्वात् पूर्वं समासः। अण्प्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। तत्र संकूटिनित्यस्मात्समासप्रातिपदिकादण्प्रत्यये सतीष्टं सिध्यति। व्यावक्रोशीति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच्। णच स्त्रियामित्यञ्। सत्यामपीति। णच इनुण इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् कूटिनित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। कृद्ग्रहण इति। अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः। नैतदस्या इति। गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि न प्रयोजनम्। अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया संघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः। अप्रातिपदिकत्वादिति णचः स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराण् णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते। तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम्। तत्र

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कृत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्ये ऽपि लुक् प्रसज्येत । स्वरे च दोषः स्यात् । प्रकारकः प्रकरणम् । गतिकारकोपपदात् कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि सांकूटिनं व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया अवयवादुत्पत्तिःप्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो न सिध्य

समासग्रहणेन नियमार्थेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्संघातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः । ननु चेति । कृतद्धिसमासाश्चेत्यत्रापि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया संकूटिन्नित्यस्य विनापि प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति तन्निबन्धनश्च तद्धित इति भावः । मूलकेनोपदंशमिति । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् । अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । तदा प्रातिपदिकान्तर्वर्तित्वात्सुब्लुक् प्रसज्येत । यद्येवं तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । दधि उपदंशं भुङ्क्त इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अन्यथाऽसत्यस्मिन्विकल्पविधाने अमैवाव्ययेनेति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः इति प्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत । प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदव्यपदेशोऽस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाभावादगतेस्तस्मात् कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । वचनं किमर्थमिति चेत् । उपपदार्थं स्याद् अमावास्येत्यादौ । गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रातिपदिकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । द्वे इति । गतिकारकपूर्वस्यापीत्यत्रापिशब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः । तदाश्रय इति । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयणे सुप्युत्पन्ने समासे कृतेपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद् गतेरुत्तरत्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः । कौम्भकारेय इति । एतच्चोपलक्षणम् । सांकूटिनंव्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद् गतेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात् । किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अ

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः उभाभ्यां तु खलु सिध्यति । अवदानायां ङीप्प्रसङ्गः ।

पि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते नावयवानामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदिकारशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञासमुदायस्यापि गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान् ङीपि कृते कारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । ननु चानुपसर्जनादिति सूत्रं प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्तम् । तत्र कारशब्दान्तान् ङीब् भविष्यति तत्कथमुक्तं कौम्भकारेयो न सिध्यतीति । नैष दोषः । गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आक्षिप्तम् । अस्मिंश्चासति उपपदस्य सुबन्तेन सह समासेन भाव्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव ङीपि सति सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत । ततश्च कारीशब्दादेव ढक् स्यात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति तथापि स्त्रीभ्यो ढगिति समुदायाड्ढकं बाधित्वाद्वाच इति परत्वादन्तरङ्गत्वद्वाऽवयवाड्ढक् प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृद्ग्रहणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत । मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च । अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणेन बाध्यते । न तु समासग्रहणकृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् । यस्मात्कृद्विहितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते । तस्मादिति। गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । उभाभ्यामिति। सांकूटिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति न केवलया कृद्ग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । ननु च गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिग्रहणात् कूटिन्नित्यस्यापि इनुणन्तत्वादण् प्राप्नोति । नैष दोषः। उभयोरपीनुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति। असत्यां त्वेकतरस्यां परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्तत एव तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदात् कृदित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानात् निमित्तभावाद्यथासंभवं क्वचित् केवलस्य कृदन्तस्य क्वचित् गतिकारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेव गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः । पुंयोगात् प्रस्थानासङ्गात् पुंस्कर्तृकप्रस्थानक्रियायां संविधात्रीत्वाद्वा कर्तृत्वात् स्त्रियां वर्तते पुंसो वाचकस्येति प्रष्ठीत्युदाहरणं भवतीति । अवदातायामिति । प्राक्सुबुत्पत्तेः समास इत्येतत्प्रसङ्गे नात्रेदमुक्तं वर्णादनुदा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अवदातायां ङीप् प्राप्नोति। अवदाता ब्राह्मणी। वर्णादनुदात्तात्तो पधात्तो न इति। नैष वर्णवाची। किं तर्हि विशुद्धवाची। आतश्च विशुद्धवाची। एवं ह्याह। त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च। एतच्छिवं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति ॥१॥ सूर्याद्देवतायां चाब् वक्तव्यः। सूर्यस्य स्त्री सूर्या। देवतायामिति किमर्थम्। सूरी

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे *। हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यम्। महद्धिमं हिमानी। महदरण्यमरण्यानी। यवाद्दोषे *। यवाद्दोष इति वक्तव्यम्। दुष्टो यवो यवानी। यवनाल्लिप्याम् *। यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम्। यवनानी लिपिः। उपाध्यायमातुलाभ्यां वा *। उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम्। उपाध्यायी। उपाध्यायानी। मातुली। मातुलानी। मद्गलाच्छन्दसि लिच्च *। मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चेति वक्तव्यम्। रथीरभून्मुद्गलानी। आचार्यादणत्वं च *। आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम्। आचार्यानी। अर्यक्षत्रियाभ्यां वा *। अर्यक्षत्रियाभ्यांवेति वक्तव्यम्। अर्या अर्याणी। क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ करणपूर्वादिति किमर्थम्। गवा क्रीता। अश्वेन क्रीता। करणपूर्वादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति। एषोपि करणपूर्वः क्रीतशब्दः। विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति।

त्तादित्यत्र तु वक्तव्यम्। अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते। विशुद्धवाचीति। वर्णान्तरव्यतिकीर्णेपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते। सूरीति। सूर्यतिष्येति यलोपः ॥

इन्द्रवरुण। महद्धिमंमिति। महत्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम्। यवानीति। जात्यन्तरमेवाभिधीयते। दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः। यवनानीति। तस्येदमित्यणो बाधको ङीष्। उपाध्यायेति। उपाध्यायस्याप्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्ते आनुग्विकल्प्यते। मुद्गलानीति। ङीषो लित्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः। अर्येति। केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति। अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति। पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीत्येव भवितव्यम् ॥

क्रीतात्। करणपूर्वादिति किमर्थमिति। क्रियमाणे ऽपि करणपूर्वग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्ग इति पृच्छति। विभक्त्ये ति। कर्मादीनां द्योतिका विभ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति । मनसाक्रीतीति न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणमस्मात् क्रीतशब्दात् पूर्वं सोयं करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वात् क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वं तस्मात् करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जनादिति ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः * । अन्तोदात्ताज्जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे * । पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या चेत् । यस्या हि यथाकथं चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । बहुलं तणि * । बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम् । किंप्रयोजनम् । प्रबद्धविलून्याद्यर्थम् । प्रबद्धविलूनी । प्रवद्धविलूना । अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात्* । अन्तोदात्तादबहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् । बहु । बहुकृता । बहु । नञ् । अकृता । नञ् । सु । सुकृता । सु । काल । मासजाता । वत्सरजाता । काल । सुखादि । सुखजाता । दुःखजाता । क्षिप्रजाता । सुखादि । जातिपूर्वाद्वा * । अथ वा जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥

क्तयय इति दर्शने इदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः । मनसाक्रीतीति । मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक् । करणमस्मिन्निति पूर्वशब्दोवयववचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थस्तेन वाक्ये ङीष् भविष्यतीत्यर्थः ॥

बहुव्रीहेः । दन्तजातेति । या जात इत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति । पाणिगृहीतीति । यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं साभिधीयते । प्रबद्धविलूनीति । प्रबद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति । बहुकृतेति । बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वम् । अकृता सुकृतेत्यत्र नञ्सुभ्यामिति । मासजातेत्यादौ जातिकालसुखादिभ्य इति । सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामिति क्यङर्थंगणे पठिता इह गृह्यन्ते । अथ वेति । बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यत इति जातिग्रहणमेवात्रकर्तव्यमित्यर्थः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते। किं स्वाङ्गं नाम। अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्॥ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतम्॥१॥ अप्राणिनोपि स्वाङ्गम्। अद्रवमिति किमर्थम्। बहुलोहिता। नैतदस्ति। बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति। इदं तर्हि। बहुकफा। मूर्त्तिमदिति किमर्थम्। बहुज्ञिः बहुबुमनाः। नैतदस्ति। अत इति वर्तते। इदं तर्हि बहुज्ञाना। प्राणिस्थमिति किमर्थम्। श्लक्ष्णमुखा शाला। अविकारजमिति किमर्थम्। बहुगडुः बहुपिटका। नैतदस्ति। इह तावद्बहुगडुरिति। अत इत्यनुवर्तते बहुपिटकेति बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति। इदं तर्हि। बहुशोफा। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च। अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति। दीर्घकेशी रथ्या। तस्य चेत्तत्तथायुतम्। अप्राणिनोपिस्वाङ्गसंज्ञं भवतीति। दीर्घनासिकी अर्चा। तुङ्गनासिकी अर्चेति। अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। शिखा। उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात्*। उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहुव्रीह्यधिकारात्। बहुव्रीहेरिति प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादिति बह्वजर्थं तर्हि उपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम्। बह्वचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत। बह्वच उपसर्जनान्नेति। अथाक्रियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। बहुव्रीहेरिति वर्तते। बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत। अस्तिचेदानीं

स्वाङ्गाच्चो। किंस्वाङ्गमिति। किं स्वमङ्गं स्वाङ्गमाहोस्विल्लक्षणान्तरप्रयुक्तमिति प्रश्नः। अद्रवमिति। द्रवतीति द्रवम्। ततोन्यदद्रवम्। मूर्तिः काठिन्यम्। अथ वा सर्वगतद्रव्यपरिमाणं सा यस्यास्ति तन् मूर्तिमत्। अविकारजमिति। विकारो वातादिवैषम्यम्। तस्मादयन्न जातमित्यर्थः। तथाप्राणिस्थमपि यत् पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम्। यथा रथ्यापतिताः केशाः। तस्य चेदिति। अप्राणिनोपि मुखं स्वाङ्गं भवति। यदि यथा प्राणिना तद्युक्तं तथैवाप्राणिनापि। अप्राणिनोपीति। तस्य चेत्तत्तथायुतमित्यस्य सामर्थ्यलभ्योऽयमध्याहारः। बहुलोहितेति। लोहितं रुधिरमुच्यते। नैतदस्तीति। ङीषभावार्थं लोहितस्यास्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते। स्वाङ्गे ध्रुवे। उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्षिं त्यादिकार्याभावार्थं तू पयुज्यत एव। अस्ति चेदानीमिति। अनेकपदावयवत्वाद-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कश्चिद्बह्वज् बहुव्रीहिः। यदर्थों विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। स्वडा स्वडीति। बह्वजर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम्*। स्वाङ्गग्रहणं क्रियते। तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः स्वाङ्गाद्बह्वचो नेति। एवं तर्हि अन्तोदात्तादिति वर्तते। अनन्तोदात्तार्थोयमारम्भः। अनन्तोदात्तार्थमिति चेत् सहादिकृतत्वात्सिद्धम्। यदयं सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनन्तोदात्तादपि भवतीति। स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु *। स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम्। स्वाङ्गाद्यथा स्यात् स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत्। कल्याणपाणिपादा। अथ क्रियमाणेप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादिवात्र न भवति स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम्। न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते। काशिकोशलीया इति। जनपदतदवध्योश्चेति वुञ् न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अस्वाङ्गपूर्वादिति वर्तते। तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः। अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति। यच्चात्राऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गं न तदन्तो बहुव्रीहिः। यदन्तश्च बहुव्रीहिर्नासौ ऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम्। ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम्। नेत्याह। पूर्वपदविशेषणं तत्।

बह्वच्त्वं बहुव्रीहेर्न संभवति। तत्र विधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। स्वडेति। अडो हस्तिकावयवविशेषः। अनन्तोदात्तार्थ इति। बहुव्रीह्यधिकारात् स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तोदात्तादपि ङीब् भविष्यतीति भावः। सहादिकृतत्वादिति। सहादीनां कृतः सहादिकृतः प्रतिषेधस्तद्भावः सहादिकृतत्वं तस्मादित्यर्थः। सहादिपूर्वस्य हि बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च नास्त्यन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः। कल्याणपाणिपादेति। पाणी च पादौ च पाणिपादं तत्कल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः। अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनम्। स च स्वाङ्गससमुदायवाची न तु स्वाङ्गवाची। यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीती ङीष् न भवति। असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति ङीष् स्यात्। काशिकोशलीया इति। काशयश्च कोशलाश्चेति द्वन्द्वस्तत्रभवा इत्यवृद्धादपीति वुञ् न भवति द्वन्द्वलक्षणः

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न स्वाङ्गमस्वाङ्गम्। पूर्वं पदं पूर्वपदम्। अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदादिति। यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति बहुव्रीहिश्चाविशेषितः। कथम्। क्तादिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः। अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्त। द्बहुव्रीहेरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहुव्रीहेरिति वर्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्यथा स्यात्। निष्केशी यूका। अतिकेशी मालेति॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च*। नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्। कल्याणपुच्छी। कल्याणपुच्छा। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम्। कबरपुच्छी। कबर। मणिपुच्छी। मणि। विषपुच्छी। विष। शरपुच्छी। शर। उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च*। उपमानात्पक्षात्पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेनेति। नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन*। नासिकादिभ्यो विभाषायांसहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधोभवति विप्रतिषेधेनेतिवक्तव्यम्। नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः। कल्याणनासिकी कल्याणनासिका। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः। समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति। इहोभयं प्राप्नोति। सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति। सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तोविप्रतिषेधः। अयं विधिः। स प्रतिषेधः। विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अयमपि विधिः न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषये आरभ्यते। स यथैव बह्वज्लक्षणं च संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं बाधते। एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधेत।

क एव भवति। न स्वाङ्गमिति। पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशं शब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्यत इत्यर्थः। निष्केशीति। केशेभ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः॥

नासिकोदर। कबरपुच्छीति। कबरशब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते। विधिप्रतिषेधयोरिति। विधिरुत्सर्गः प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अपि प्राप्तेः सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः। न मृदूनामिति। मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो ...

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

का तर्हि गतिः। इह तावन्नासिकोदर इति बह्वज्लक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते न परान् इत्येवमियं विभाषा बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सहनञ्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते। ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधलक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य। मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणं न बाधिष्यते ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ ६० ॥ दिक्पूर्वपदान् ङीषोनुदात्तत्वम्*। दिक्पूर्वपदान् ङीषो ऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम्। प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ङीब्विधानेह्यन्यत्रापिङीप्विषयान् ङीप्प्रसङ्गः * ।ङीब्विधाने हि सति अन्यत्रापि ङीप्विषयान् ङीप् प्राप्नोति। प्राग्गुल्फा। प्रत्यग्ललाटा। ननुचैतेविशेषाअनुवर्तेरन्। असंयोगोपधाद्बह्वचोनेति। यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन् संयोगोपधाद्बह्वचोनेति। एवमपि दिक्पूर्वपदान् ङीपा मुक्ते ङीष् प्रसज्येत। नैष दोषः। उक्तमेतत्। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति। अथ वा ङीष आदेशो ङीप् करिष्यते तत्तर्हि ङीषोत्रग्रहणं कर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अन्यतोङीषिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। दिक्पूर्वपदादित्येषा पञ्चमी ङीषिति प्रथमायाः षष्ठीमिह कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भव-

---

दुरेव भवति। अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः। का तर्हीति। विधेरपि बलवत्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते। इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति। इह तावदिति ॥

दिक्पूर्वं। अन्यत्रापीति। यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः। असंयोगोपधादित्यादिकस्य प्रतिषेधोनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीष एव भवति नानेन विधीयमानस्य ङीपो लभ्यत इति भावः। एवमपीति। वेत्यनुवर्तनाद्विकल्पेन ङीब् विधीयते पक्षे प्राङ्मुखेत्यपि यथा स्यात्। तत्र ङीपा मुक्तेपक्षे ङीष् प्राप्नोतीत्यर्थः। उक्तमिति। पारमध्ये य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितस्य प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ जातेरित्युच्यते । का जातिर्नाम । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥१॥ अपर आह । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥२॥ गोत्रं च चरणानि च । कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यम् । यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम् । अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । आहो स्वित् क-

---

ष्ट्या वेत्यादौ । ततश्च ङीपा मुक्ते टाबेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रभङ्गेनेत्यर्थः ॥

जातेरस्त्री । का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः । आकृतिग्रहणेति । गृह्यतेनेनेतिग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणा ऽवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । एतेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता । ब्राह्मणत्वादिस्तु न संगृहीता । ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह । लिङ्गानामिति । लिङ्गानि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वाद्भजोण्विरिति ण्विप्रत्ययः । लिङ्गानामिति कर्मषष्ठी । अप्राप्तप्रमाणार्थं चेदं वचनमिति तटादेः सर्वलिङ्गत्वे ऽप्याकृतिग्रहणत्वाज् जातिरूपोपपत्तिः । उपदेशापेक्षं च लिङ्गानामिति । जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वे ऽपि जातिलक्षणङीषभावः । सकृदिति । अयं गौरिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निर्ग्रहीतुं निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः । गोत्रमिति । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् पृथगुपादानं माडायनं नपुंसकमिति दर्शनात् । प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद् द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः । बह्वर्थामिति सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । अथ शब्दोत्र विषयवाची । चरणानीति । चरणशब्दोध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते । कुमारीभार्य इति । कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति अयावद्द्रव्यभावित्वात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतमपर आहेत्यभिधानादित्याहुः । तथा च युवतितरेति ङ्याप्सूत्रे उदाहरणं ददौ तसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेश्चेति निषेधात् । अथेति । यदा अस्त्रीविषयो ऽस्मिन्नर्थे

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

चिदस्त्रीविषयमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते क्व चिदस्त्रीविषयमिति । माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु क्व चिद्यदस्त्रीविषयमिति । कथं माला बलाकेति । अजादिषु पाठः करिष्यते । अयोपधादिति किमर्थम् । इभ्या क्षत्रिया । अल्पमिदमुच्यते अयोपधादिति । अकोपधादित्यपि च वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चटका मूषिकेति । यद्यकोपधादित्युच्यते । काकी कोकी पिकी शुकी उलूकीति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका मूषिकेति । अजादिषु पाठः कर्तव्यः । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः * । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । हय । हयी । गवय । गवयी । मुकय । मुकयी । मत्स्य । मत्सी । मनुष्य । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६ ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः * । सदच्काण्डप्रान्तसतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः * । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः सम् । संफला । भस्त्रा । भस्त्राफला । अजिन । अजिनफला । शण । शणफला । पिण्ड । पिण्डफला । श्वेताच्च * । श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला । त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला । मूलान्नञः * ।

प्रवृत्तिनिमित्त इत्यन्यपदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा समानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति । यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा यत्र क्व चिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते । द्रोणीति द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुल्लिङ्गो गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः । मालेति । मलनं माल इति पुंल्लिङ्गः क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् । स्रजि स्त्रीलिङ्गः । बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते । अस्त्विति । अन्य एव क्रियावाचो जातिशब्दस्त्वन्य एवेति । परिहारान्तरमप्यत्र संभवति । गवयीति । गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विज्ञायते ॥

पाककर्ण । सदच्काण्डेति । अत्रावृतिः क्रियन्तो गृह्यते । अयमप्यजादिषु पाठ इदानींतनः । त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगुलक्षणान्

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥

इतो मनुष्यजातेः* । जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् । अयोपधादिति वर्तते । योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी । इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानम्* । इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतंगमी मौनिचिती ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥ किमर्थो ङकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । नोङ्धात्वोरिति । नो धात्वोरितीयत्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न ऊङुत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः ।ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूछत्रम् । ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् । षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूरिति । न द्यृतश्चेति कप् प्रसज्येत । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । यदप्युच्यते इह च ब्रह्मबन्धूछत्रं ब्रह्मबन्धूच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येतेति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः । न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति न द्यृतश्चे-

---

ङीपः परत्वान् ङीष् प्राप्तो निषिध्यते । तन्निषेधसामर्थ्याच्च ङीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावात् ।

इतो म । औदमेयीति । उदमेयस्यापत्यमत इञ । सौतंगमीति । सुतंगमेन निर्वृति वुञ्छणादिसूत्रेण इञ् ।

ऊङुतः । यवाग्वेति । वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । गोस्त्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः । नद्यृत इति । नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः । दीर्घोच्चारणे तु तत्सामर्थ्यात् कब्ह्रस्वौ न प्रवर्तेते । उभयत इति । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञासंपाद्याऽन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसङ्गः । आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोवयवो युगपद्द्वयोरित्येषा वुद्धिर्विरोधान्न प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम् । न चात्रस्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाऽप्रसङ्गः । पदान्तेति । अधीत्येत्यादावेवेत्यर्थः । तस्मादिति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति कप्प्रसज्येतेति । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत् । नचैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । शेषलक्षणस्तर्हि कप् तस्मादीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् । ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम्* । ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् । अलाबूः । कर्कन्धूः । अप्राणिजातेरिति किमर्थम् । कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामितिकिमर्थम् । रज्जुर्हनुः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥७०॥ सहितसहाभ्यां च * । सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरूः । सहोरूः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । कद्रूः । कमण्डलूः । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ षाच्च यञश्चाप् * । षाच्च यञश्चाब्वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । तत्रायमप्यर्थः । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो भवति । यदि न पठ्यते । गौकक्षीपुत्र इति संप्रसारणं न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । ष्यङः संप्रसारणे गौकक्ष्याः प्रतिषेध इति ॥

उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थं इति भावः । अलाबूरिति । ऊङि सति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वनिषेधो भवत्यलाब्वेति ।

संहित । सहितोरूरिति । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य सिद्धं ग्रहणम् । एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थं वार्तिकम् । सहोरूरिति । सहेते इति सहौ ऊरू इतिव्युत्पत्तिः अथवाविद्यमानावूरू यस्याः सासहोरूरित्यूर्वतिशयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः ॥

कद्रु । गुग्गलुमधुजतूनांछन्दसिलिङ्गव्यत्ययेनस्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः स्पृहिगृहीत्यालुजन्तः ॥

यङश्चाप् । शार्कराक्ष्येति । गर्गादियञन्ताएते ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

आवश्याच्च ॥ ९५ ॥ अन उपधालोपिन ऊधसो ङीष् पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्मादूधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अनउपधालोपिन इत्यस्यावकाशः। बहुराज्ञी बहुतक्ष्णी । ऊधसो ङीष्भवतीत्यस्यावकाशः। विभाषा ङीप् । यदा न ङीप् सोवकाशः। ङीप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति । ऊधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः। अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यत्र ऊधसो ङीष्भवतीत्येतदनुवर्तिष्यते आवश्याद्यञः ष्फश्चापः * । आवश्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। आवश्याद्यञश्चापोवकाशः । उदीचामावश्या । ष्फस्यावकाशः । अन्यानि यञन्तानि । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी। आवश्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति । आवश्यायनी । ष्फोभवति पूर्वविप्रतिषेधेन। आवश्यग्रहणेन नार्थः। यञः ष्फश्चापइत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । शार्कराक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी । यञ्ग्रहणेनापि नार्थः। ष्फश्चाप इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते । इदमपि सिद्धंभवति गौकक्ष्यायणी।तत्तर्हि वक्तव्यम् । नवक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि । प्राचां ष्फ स्तद्धितः सर्वत्र । क्व सर्वत्र । यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति । ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः। सर्वत्र । क्व सर्वत्र। प्राचां चोदीचां च ॥

अणिञोरनार्षयो र्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ९८ ॥ इहकस्मान्नभवति। दाक्षीप्लाक्षीति । आतिशायिकेनायत्नमपा निर्देशः क्रियते । सच त्रिप्रभृतिषु वर्तते । त्रिप्रभृतीनामभावात्। यद्येवम् । प्रक-

---

आव । अनइति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थ पूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनात्रोक्तम् । गौकक्ष्यायणीति । गोकक्ष्यस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीगर्गादित्वाद्यञ् । ततः ष्यङ् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यञन्तात् ष्फोविधीयमानः ष्यङन्तादपि भवतीति प्रक्रियाश्रयेणेदमुक्तम् ॥

अणिञोः । दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीत्यत इञ् । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमन्त्यमात्रवचनमाश्रित्य प्रश्नः । स चेति । यत्रैकोऽनुद्गतः प्रथयोच्चारितत्वात् । त्रयस्तूद्गता ऊर्ध्वोच्चारिताः तत्रोत्तमशब्दः प्रयुज्यते । एवं चतुःप्रभृतिषु प्रयुज्यते । उद्गतापेक्षया तु

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

र्षे चेत्तमं कृत्वा दाच्या नोपोत्तमं गुरु। आम्विधि: केन ते नस्या-त्प्रकर्षेयद्ययं तम:॥१॥ प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाच्यानोपोत्तमं गुर्विंत्युच्य-ते। आम्विधि: केन तव नस्यात्। अव्ययग्घादिति प्राप्नोति। प्रक-र्षेयद्ययंतम: प्रकर्षे वर्तते उद्गतस्य प्रकर्षोयं गतशब्दोच लुप्यते। उ-न्गतस्यायं प्रकर्ष:। गत शब्दस्यात्र लोपो भवति। नाव्ययार्थ प्रकर्षो-स्ति धात्वर्थोच प्रकृष्यते। नामयव्ययार्थस्य प्रकर्ष:। कस्य तर्हि। धात्वार्थस्य। उद्गतोपेक्षते किं चित् त्रयाणांद्वौकिलोद्गतौ॥ अ-नुद्गतमपेक्ष्योत्रउद्गतमित्येतद्भवति। त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ। त्रयाणां किल द्वावुद्गतौ भवत:। चतुष्प्रभृतिकर्तव्योवारच्छायांन-सिध्यति। चतुष्प्रभृतिषुष्यङ्वक्तव्य:। वाराच्छायांनसिध्यति। वा-राह्यायां न प्राप्नोति। किंकारणम्। चतुष्प्रभृतीनामभावात्। भि-द्यतेस्य स्वरस्तेनविधिश्चामोनलक्ष्यते। भिद्यते खल्वस्यस्वरस्ते-नातिशायनिकेन तमशब्देन उत्तमस्य। विधिश्चामो न क्वचि-

---

त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम्। प्रकर्षे चेति। चण् चेदर्थे वर्तते। क्व चित्तु प्रकर्षे चेदिति पाठ:। यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाच्या गुरूपोत्तमं न भवतीत्युच्यते। तत उच्छब्दात्तमपि सति किमेत्तिङव्ययघादित्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति। उद्गतस्येति। उच्छब्दोत्र समाधानक्रियावचन: क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्षइतिवचनादाम् न भ-वतीत्यर्थ:। गतशब्दोत्रेति। उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोप:। धात्वर्थोत्रेति। धातुशब्देन धात्वर्थोत्र क्रियाभिधीयते सोऽर्थोविषय: प्रयोजनं वा यस्य स धात्वर्थ:। साधनाधार: पदार्थ: स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थ:। त्रयाणामिति। यत्र त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुद्गतोद्वावुद्गतौ द्वयोस्त्वेकस्य प्रकर्षेतरपातमपोबाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वाराह्येति ष्यङ् नप्राप्नोति। यत्र चतुषप्रभृतयो वर्णास्तत्रैव ष्यङ् स्यादित्यर्थ:। भिद्यत इति। तमप: पित्त्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्त: प्राप्नोतीत्यन्तोदात्तस्त्वेष्यते। एतच्चोञ्छादिषूत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पाठानपेक्षयोक्तम्। न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आम-न्तस्य क्व चित्प्रयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दत्तमबेव नास्ति। अव्युत्पन्न एवोत्तम-शब्द: स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह। शब्दान्तरमिति। दृष्टमिति। त्रिग्रहणं ब-हुत्वोपलक्षणार्थम्। तेन त्रिप्रभृतिषु यदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थ:। आतिशाय-निकेनेति। आतिशायिनिकश्चतुष्प्रभृतीनामन्त्यमाह। अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्य-न्त्यत्वमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भाव:। तम इति। तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थ:।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दपि लक्ष्यते। शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु। एवं तर्हि अन्योयमातिशायनिकेन समानार्थः तमस्त्रि प्रभृतिषु वर्तते। किं पुनरयमणिञोरादेशः। आहो स्विदणिञ्भ्यां पर इति। कश्चात्र विशेषः। ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनम् *। ष्यङि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः। औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः। द्विरणविधिः। द्विश्चाणविधेयः औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः। औदमेघ्यानां संघ औदमेघः। इञ इत्यण् न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदेशः। आदेशे ऽल्लोपवचनम् यद्यादेशः। अतो लोपो वक्तव्यः। औडुलोम्या शारलोम्येति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। नवा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। ष्यलो लोपनिमित्तत्वात्। लोपनिमित्तः ष्यङ्। न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति। किं कारणम्। गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते। नचाकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति। अथ वा पुनरस्तु परः। ननु चोक्तं ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनं द्विरण् विधिरिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति। अदोष एषः। किं कारणम्। पुंवद्भावात्। यञादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति। अयं तर्हि दोषो द्विरणविधिरिति। नेष दोषः। सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ। उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च। किमत्र न्याय्यम्। आदेश इ-

---

किं पुनरिति। प्रत्ययविधावपि गापोष्टग् व्रीह्शिाल्योर्ढगित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति संदेहात्प्रश्नः। औदमेघा इति। उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री अत इञ्। यद्यत्र इञन्तात्परः स्त्रियां ष्यङ् विधीयते तदाऽपत्ययकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति। आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावाद् ष्यङ् आपत्यस्येति यलोपः सिध्यति। द्विरिति। इञश्चेत्यस्यानन्तरं ष्यङश्चेति वक्तव्यम्। तेनेञः परो यः ष्यङ् तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो भवति। संघाङ्केत्यत्रापि तथैव वक्तव्यम्। आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्सिध्यति। औडुलोम्येति। उडुलोम्नोऽपत्यं गोत्रं स्त्री बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात् केवलस्यापत्येन योगाभावात् सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणादिञ्प्रत्ययः। तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न प्राप्नोति। प्रत्ययपक्षे त्विञा व्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः। न वेति। आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति। सिद्धश्चेति। यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाश्रयेण इञन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि सिध्यति। तथापि पुंवद्भावस्य

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्येतद् न्याय्यम् । कुत एतत् । एवं चैवहि कृत्वा आचार्येणसूत्रंप-ठितंषष्ठ्याचनिर्देशः कृतः । अतएवैषपक्षोनिर्दोषः । ननुचपरस्मिन्न-पिसतियेदोषास्ते परिहृताः । पुंवद्भावेनयलोपः परिहृतः सचपुंवद्भा-वोऽढेभवति । तत्रते औदमेघयो न सिध्यति । अनुबन्धौत्वयाकार्यौ। यस्यादेशः अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थः । अप-रः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । यङश्चा-बिति । अथ क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । अत्रैव । किं प्रयो-जनम् । चाबर्थम् । चाब्यथा स्यात् । तव कथं चाप् । टाब्विधिर्मम। मम टापा सिद्धम् । ननु च ममापि टापा सिद्धं स्यात् । न सिध्य-ति । अण इति चेञ इति चेतीकारः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्ताद् इञन्तादिकारान्तादिति । कथं त-र्हि । अणोऽकार इञ्य इकार इति । स्वरार्थस्तर्हि। स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाब्वक्तव्यः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूत् । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति । तवापि तर्हि ष्यङा उक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य टाब् न प्राप्नोति। नैष दोषः । उक्तेऽपि हि भवन्त्येते । उक्तेऽपि स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादय इति। उक्तमेतत्। स्वार्थिकाष्टाबादय इति।

न्याय्यत्वात्स एवोक्तः । षष्ठ्या चेति । चशब्दो हेतौ । अणिञोरनार्षयोरिति षष्ठीनिर्देशः आदेशार्थ एव प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसंदेहाय पञ्चम्येवोच्चार्येत । औदमेघेयं इति । ष्य-ङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् । इदानीं प्रत्ययवाद्यादेशवादिनो दोषमुद्भावयति । अनुबन्धाविति। टापा ममेति । प्रत्ययवादी प्रत्यये कृते टापं करोतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह । ममापीति। अण इति । अकारः प्रधानं तद्विशेषणमण् । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवद्भा-वाभावः । अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमिकारान्तत्वं स्थानिवद्भावाद-णन्तत्वं चेति स्यादेव ङीप् प्रत्ययः । इञादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमिकारान्तत्वं नापि स्थानिवद्भावप्रापितमनल्विधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा चेञ उप-संख्यानमित्यत्रेत इत्यपेक्ष्यते तदा ष्यङि कृतेऽनिकारान्तत्वान् ङीषो ऽप्रसङ्गः । प्रत्यय-वाद्याह । स्वरार्थं इति । इञादेशो यदि ष्यङ् क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदा वाराह्येत्या-द्युदात्तं पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थं त्वया चाब् विधेयः । आदेशवाद्याह । तवापीति। मम तु यङश्चाबिति वचनाच्चाब् भवतीति मन्यते । प्रत्ययवाद्याह । नैष दोष इति । उक्त इति । द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावादृद्वयोर्द्योतकत्वम् । एतच्च

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सानुबन्धकस्यादेशो मम। ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेशे ञित्कार्यं नेति। तेन ञिन्न भविष्यति। अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति। अस्थानिवत्त्वे दोषः। वृद्धिस्तेन प्राप्नोति। औडुलोम्या। शारलोम्येति। न चेदानीमर्द्धजरतीयं लभ्यम्। वृद्धिर्मम भविष्यति। स्वरो नेति। तद्यथा। अर्द्धं जरत्याः कामयन्ते अर्द्धं नेति। त्वयाप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद् विशेषणम्। त्वयाप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। क्व विशेषणार्थो मार्थः। ष्यङः सम्प्रसारणमिति। अक्रियैव विशेषोत्र सानुबन्धो विशेषवान्। अक्रियैव मम विशेषः। सानुबन्धस्तु विशेषवान्। पाश्यायां ते कथं न स्यात्। पाश्यापतिरित्यत्र तव कस्मान्न भवति। एको मे स्याद्विशेषणम्। एको मम विशेषणार्थः। त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ। अथैकस्मिन्सति कः करिष्यते। किं चातः। अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्। यद्येताभ्यामन्यः क्रियते। सूत्रभेदः कृतो भवति। षितिलिङ्गं प्रसज्यते। अथ षित् क्रियते षित इति ईकारः प्राप्नोति।ङिति चेक्रियत दोषः। अथ ङित् क्रियते चेक्रियत दोषो भविष्यति। लोलूयापुत्रः। लोलूयापतिरिति। व्यवधानान्न दुष्यति।

प्रयोगदर्शनादेवसीयते। आदेशवाद्याह। सानुबन्धकस्येति। इञ एवाकृतञकारेत्संज्ञस्य यादेशः करिष्यते तेन ञित्स्वराभावात्प्रत्ययस्वरे टापि कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इति वाराह्याशब्दोन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह। अस्थानिवत्त्व इति। अर्द्धजरतीयमिति। समासाच्च तद्विषयादिति छप्रत्ययः। सुखं न कामयन्ते अङ्गान्तरं तु कामयन्ते जरत्याः। आदेशवाद्याह। त्वयाप्यत्रेति। प्रत्ययवाद्याह। अक्रियैवेति। यस्य संप्रसारणमिति वक्ष्यते। निरनुबन्धकत्वाच्चायमेव ग्रहीष्यते। आम्बष्ठ्यापुत्र इत्यादौ तु अयङः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह। पाश्यायामिति। यदीह यप्रत्ययं विधाय यस्य संप्रसारणमित्युच्यते तदा पाशानां समूहः पाशादिभ्यो य इति च प्रत्ययस्य पाश्यापतिरित्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह। एक इति। आदेशवाद्याह। अथेति। चेक्रियित इति धातोरेकाच इत्यनेन विहिते यङीत्यर्थः। यङः पूर्वाचार्यसंज्ञा चेक्रियितमिति। प्रत्ययवाद्याह। व्यवधानादिति। लोलूयेत्यत्र यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये सति अकारेण व्यवधानादित्यर्थः। पुत्रपत्योरिति। सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य यङः संप्रसारणेन भाव्यम्। तत्र वाराह्याशब्दे टापा सहैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् भवति। लोलूयेत्यत्र तु यङन्तादप्रत्ययादित्यका-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अकारेण व्यवधानान्न दोषो भविष्यति । योनन्तरो धातुः सः । यो धातुः सोनन्तरः । धातोरिति वर्तते । यश्चाचानन्तरो नासौ धातुः । यश्च धातुर्नासावनन्तरः । नचेदुभयतः साम्यमुभयच प्रसज्यते । न चेदुभयतः साम्यं भवति । उभयच प्राप्नोति । यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत । यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् । यद्येवं यङा धातुर्विशेष्येत । अथापि धातुना यङ् । तुल्यमेतद्भवति । उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः । अथोभौ प्राधानं भवतः नात्र दोषो भवति । तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते । तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणं प्राप्नोति । धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः । धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वा एष निश्चयः क्रियते । अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोभ्यां-

---

रप्रत्यये कृते ऽतोलोप इति यङोऽकारो लुप्यते तत्र टापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् न भवत्याकारेण व्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह । योनन्तर इति । यङः संप्रसारणमिति भवता सूत्रं क्रियते तदा लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ सत्यां धातुना यङ् विशेष्यते । तत्र पुत्रपत्योरनन्तरो यङन्तो धातुर्न संभवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्य वाराहीपुत्त्र इति संप्रसारणं भवति । एवं लोलूयापुत्त्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातोः स्यादित्यर्थः । धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रितं तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चेदिति । एकस्य यदा धर्मद्वयं न संभवति तदान्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः । प्रत्ययवाद्याह । यदीति । तदा किं दोषः स्यान्नवेति पृच्छति । आदेशवाद्याह । यङेति । जुसि चेत्यादावङ्गे नैकोविशेषणे ऽङ्गस्यैका वा विशेषोऽस्त्येव । यङा तु धातौ विशेष्यमाणेधातुना वा यङि विशेषो नास्तीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह । उभाविति । यङ्धात्वोः परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्त्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति । तत्र वाराहीपुत्त्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात् । ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवानुवृत्तिः । आदेशवाद्याह । तथेति । यदि यङ्धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदावाक्पतिशब्दे पत्युरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति वचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह । धातुप्रकरणस्येति । धातुग्रहणं नानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः । आदेशवाद्याह । अवश्यमिति । आदेच उपदेशेऽशितीत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

गोभिः नौभ्यां नौभिरिति । आत्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते । उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते ॥ १ ॥ उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति । एवं तर्हि उपदेशे आत्वमित्युच्यते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । गोत्रावयवादगोत्रार्थम् । गोत्रावयवादित्युच्यते । अगोत्रार्थोऽयमारम्भः । गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम्* । गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । आहिच्छत्री कान्यकुब्जीति । एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् । गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् । गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति । सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते । अगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः । अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः । अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति। अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रयोजनमभ्युपगतः ।

आत्वार्थमिति । एतदिति । एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते । प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि । ननु गौद्वाचष्ठन् गोद्वयच इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः । एवं च गोतो णिदिति णित्त्वातिदेशाज् ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः । न ह्यात्वे गोशब्दस्य कृते णित्वस्यास्ति प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययपक्षोऽपि निर्दोषः । अत एव क्रौड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्देशः । औदमेघेय इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेऽपियलोपः । ष्यङ आपत्याद्विहितत्वात् स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः ॥

गोत्रा । अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात् संदेहात्प्रश्नः । किमर्थमिति । पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह । गोत्रावयवादिति । गोत्रावयवो गोत्रात् पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी । तेन गोत्रेऽणिञोः ष्यङ् भवतीत्यर्थः । इहापीति । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोऽर्थ इह नाश्रीयत इति भावः । इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह । एवं तर्हीति । यथा घृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोऽपि गोत्रमित्यर्थः । गोत्रादिति चेदिति। पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वेणैव ष्यङ् सिद्ध इत्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । यथा भार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावान्तरगो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि अतोऽन्ये गोत्रावयवाः तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते । सिद्धं तु रौड्यादिषूपसंख्यानात् * । सिद्धमेतत् कथम् । रौड्यादिषूपसंख्यानात् । रौड्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुना रौड्यादयः । ये क्रौड्यादयः । भारद्वाजीयाः पठन्ति । सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति । सिद्धमेतत् । कथम् । कुलाख्या लोके गोत्राभिमताः गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते । अथ वा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति यो गोत्रादव्युतः । कश्च गोत्रादव्युतः । योऽनन्तरः । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ समर्थवचनं किमर्थम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । असमर्थान्मा भूदिति ।

त्राणि च्यवनादीनि तेषु ऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रे ऽनार्षयोरिति ष्यङ्प्रतिषेधादन्टषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्यङिष्यते न लगुरूपोत्तमेभ्य इति भावः । तत्रभवतामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः । कथं येभ्य इति । पुणिकमुखरादिभ्यः । ये क्रौड्यादय इति । पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहितमित्यर्थः । कुलाख्याभ्य इति । अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते । तत्र प्रवराध्यायपठितानां मुख्यं गोत्रत्वम् । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषा मप्रधानगोत्रत्वं तेभ्योऽनेन ष्यङ्विधानम् । पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौणिक्या मौणिक्या मौखर्येति । योऽनन्तर इति । पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्रसादृश्ये सति पृथग्भावोऽन्तरङ्गत्वादाश्रीयत इति जातादौ ष्यङ् न भवति । आह्निकन्नोति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासा इति सर्वत्रानन्तरापत्ये ष्यङ् न भवति ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थानाम् । समर्थवचनमिति । तस्यापत्यमित्यादौ षष्ठ्युच्चारणविभक्तिसंबन्धापेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायामसामर्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः । समर्थादिति । समर्थादेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये संबन्धप्रतिपादनाय

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति। समर्थवचनमनर्थकम्। नह्य-
समर्थेनार्थाभिधानम्। समर्थवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। न-
ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्। नह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभि-
धानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। अथ प्रथमव-
चनं किमर्थम्। प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम्। प्रथमात्प्रत्ययो-
त्पत्तिर्यथा स्यात्। अप्रथमान्मा भूत्। उपगोरपत्यमिति अपत्यश-
ब्दात्। प्रथमवचनमनर्थकं नह्यप्रथमेनार्थाभिधानम्। प्रथमवचन-
मनर्थकम्। किं कारणम्। नह्यचाप्रथमेनार्थाभिधानम्। नह्यप्रथ-
मादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानंस्यात् अनभिधानात्तत उत्प-
त्तिर्न भविष्यति। अथवा वचनं किमर्थम्। वाक्यमपि यथा स्यात्।
उपगोरपत्यमिति। वावचने चोक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तं वा-
वचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात् सन इति। इहापि वावचनमन-
र्थकम्। किं कारणम्। तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययः स्यात्। इह द्वौ प-
क्षौ। वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद्भवति। वाक्यं च वृत्ति-
श्च। स्वाभाविकी वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्य-
च्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावा-
विष्येते। तस्मान्नार्थो वावचनेन। अथ तत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्य-

---

विभक्त्युच्चारणम्। इह तस्य प्रयोजनाभावात्। किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्यय विध्यर्थम् त-
स्येति निर्दिष्टम्। अपत्यमिति। प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति। परस्परसंबन्धस्याप्रतिपा-
दनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः। ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न
भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्। समर्थवचनमिति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम्।
तत्र कम्बलउपगोरपत्यं देवदत्तस्येतियोर्थः प्रयीयते नासौ कम्बल औपगवो देवदत्तस्ये-
ति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूते।
नचानन्वितयोः सहाभिधानसंभवः। असमर्थशब्देनासमर्थादुत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभि-
हितः। अपत्यशब्दादिति। अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः। तथाहि।
यथेन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति। एवं देवदत्तोऽपत्यमस्यो-
पगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः। लक्षणवाक्यापेक्षस्य प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवा-
क्यापेक्षनियतमन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात्। प्रथमवचन-
मिति। दैवदत्तिरित्युक्तेऽपत्यं प्रतीयते नत्वपत्यवानित्यर्थः। इहेति। व्यपेक्षैकार्थीभाव-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

म्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति। किं पुनः समर्थमर्थाभिधाने यच्छक्तम्। किं पुनः शक्तम्। कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्। सौत्थितिः वैत्तमाणिरिति। अथ तद्धावचनं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमनेनान्वाख्यायते॥

प्राग्दीव्यतोऽण्॥ ८३॥ अयुक्तोयं निर्देशः। नहि तत्र कश्चिद् दीव्यच्छब्दः पठ्यते कस्तर्हि। दीव्यतिशब्दः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। प्राग्दीव्यतेरिति। स तथा तर्हि निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति। न कर्तव्यः। दीव्यतिशब्दे च दीव्यच्छब्दोस्ति तस्मादेषा पञ्चमी। किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यद्भवतीति। किमे-

---

योरत्यन्तभेदाद्भिन्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः। कृतवर्णानुपूर्वीकमिति। तस्यैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः। सौत्थितिरिति। विभज्यान्वाख्याने सुउत्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्। ततश्च सावुत्थितिरित्यनिष्टप्रसङ्गो वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात्। नन्वन्तरङ्गत्वाद्वार्णेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति। एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते। अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति। तेन पपुषः तस्थुष इत्यादि सिद्धं भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतापीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते। तत्र पपावस् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति संप्रसारणं च। तत्र संप्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति। तत्र कृते वलादित्वाभावादिण्नास्तीति सिद्धं पपुष इति। वाक्यस्येति। वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थाभेदात्कार्थ्याद्वाक्यस्य वृत्त्याबाधः स्यात्। तथा चौपगवमानयेत्युक्ते योर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्ते तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते। सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदात्। एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वावचनम्॥

प्राग्दीव्यतोऽण्। अयुक्त इति। प्रसिद्धन्यायकरणो युक्तिः। प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः। प्रयोगो दृश्यते न्यायेमायुक्तमिति। नहीति। दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः। अर्थानामेवावधिमत्वस्येष्टत्वात्। समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात्। समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः। दीव्यच्छब्द इति। एकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते। स चार्थप्रधान इत्यर्थः स्या-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति। अथ वा प्राक्शब्दोयं दिक्शब्दः दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति। तत्राप्रथमासमानाधिकरणे इति कृत्वा शता भविष्यति। अथ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्। प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम्। सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात्। योगे योगे तस्य ग्रहणमाकर्षणमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अधिकारादप्येतत् सिद्धम्। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते। *अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेणप्रसङ्गः*। अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषयेण् प्राप्नोति। अत इञ्। अण् चेत्यणपि प्राप्नोति। *तस्मात् प्राग्वचनम्*। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राग्दीव्यतोयाः प्रकृतयः आहो स्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति। किं चातः। यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति। स एव दोषः। अपवादविषयेणप्रसङ्ग इति। अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति। न दोषो भवति। समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते। यथा न दोषस्तथास्तु। प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति। इत-

---

वधित्वं सम्पद्यते। तन्नेति। तेन पचत्वित्यादौ पदसंज्ञा सिद्धा भवति। अथवेति। नैवेदमनुकरणं किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन निर्दिश्यते। तत्र दिवेर्लटि कृतेऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात् प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लटः शत्रादेशः कृत इत्यर्थः। अथेति। एकदेशाक्षेपद्वारेण प्राग्दीव्यत इति समुदाय आक्षिप्तः। अणित्येवं वक्तव्यमधिकारार्थमिति मत्वा प्रश्नः। सकृद्विधानार्थमिति। प्राग्दीव्यतोयेऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्यानेनाण् प्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः। विहितो यथा स्यादिति। सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथास्यादित्यर्थः। अण् चेति। प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यान्न तु बाध्यबाधकभावः। स एव दोष इति। सर्वाश्चेत्प्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादण् इञादीनां बाध्यबाधकभावो न स्यात्। समानेऽर्थ इति। अर्थापेक्षणे सत्यर्थेष्विदमणिवधानमिति प्रकृत्यन्तरे सावकाशो ऽण् प्रत्ययः एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमाने नेञादिना तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः। तथा हीति। यज्जातीयो ऽवधिस्तज्जातीयो ऽवधिमानिति भावः। प्राधान्ये नेति तात्पर्येणेत्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कां चिदेवावधित्वेनो-
पाददीत । अथ वा । पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो ऽणः प्रकृतय इति । ननु
चोक्तमपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति । न वा क्व चिद्वावचनात् *। न वा
एष दोषः । किं कारणम् । क्व चिद्वावचनात् । यदयं क्व चिद्वावचनं
करोति । पीलाया वा । उदश्वितोऽन्यतरस्यामिति । तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः नापवादविषयेऽण्भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचने-
न । अधिकारात्सिद्धम् । ननु । चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेऽणप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । न वा क्व चिद्वाव-
चनादिति । किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते न प्राक् ठक इत्ये-
वोच्येत । एतज्ज्ञापयत्ययमर्थ्येतद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज-
नम् । प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥ ण्यप्रकरणे वाङ्मति-
पितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् * । ण्यप्रकरणे वाङ्मतिपितृमतां छ-
न्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक् । वाच्यः । मति । मात्यः । पितृम-
त् । पैतृमत्यः । पृथिव्या ञाञौ * । पृथिव्या ञाञौ वक्तव्यौ । पा-
र्थिवा पार्थिवी । देवस्य यञञौ* । देवस्य यञञौ वक्तव्यौ । दैव्यं
दैवम् । बहिषष्टिलोपो यञ् च * । बहिषष्टिलोपो यञ् च वक्त-
व्यः । बहिर्भवो बाह्यः । ईकक् च*। । बहिष ईकक् च वक्तव्यः बाही-
कः । ईकञ् छन्दसि * । ईकञ् छन्दसि वक्तव्यः । बहीकमस्तु भ-

यां कांचिदिति । प्राक्क्रुलत्यादण् इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । पीलाया वेति । सूत्रमध्ये-
तदनारम्भणीयं स्यात् । द्व्यचइत्यनेनैव ढकः सिद्धत्वादनेनाप्यणः । दश्वित इति । उद-
श्वित इत्येव ठग्विधानाय कर्तव्यं स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः । न प्राक् ठक इति ।
यद्यपीहानेकं ठग् ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात्प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेन ग्रही-
ष्यते । एतदिति । एवं हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः ॥

दित्यदित्या । अणपवादो ण्यः ॥ वाङ्मतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोरपत्यार्थं
भाषायामपि ण्यविधानार्थः पाठः । अनेन तु च्छन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु ण्यविधिः ।
बहिष इति । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेनारातीय-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ट्रं वः । स्थाम्नोऽकारः * । स्थाम्नो ऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः । लोम्नोऽपत्येषु बहुषु * । लोम्नोऽपत्येषु बहुषु अकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः शारलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् । औडुलोमिः । शारलोमिः । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् * । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गवि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवता यस्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । ण्यादीनामवकाशः । दितिर्देवतास्य दैत्यः । अदितिर्देवतास्य आदित्यः । अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । दुलेरपत्यं दौलेयः । बालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरादित्यः । अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । ण्यादीनामवकाशः । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् ।

इत्येवमादि सिद्धं भवति । स्थाम्न इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तदन्तस्य ग्रहणं न केवलस्य । अश्वत्थाम इति । अश्वस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहिः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । अपत्यादावर्थेऽकारप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । उडुलोमा इति । बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठादिञि प्राप्तेऽकारो विधीयते । केचिदाहुरिञ्यपि कृते तस्य बह्वच इञः प्राच्यभरतेष्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपम् । भसंज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भविष्यति न ङिसंबुद्ध्योरिति ङौ नलोपनिषेधाद्वा । तदेतदयुक्तम् । प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् । किं चोडुलोमैरुडुलोमभ्य इत्यादौ सुब्विधौ न लोपस्यासिद्धत्वादैसादि न स्यात् । न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावः । यथा काश्यपेनप्रोक्तमधीयते काश्यपिन इत्यत्राणो लुकि कृते नलोपो न भवति । एवमिहापि न स्यात् । सर्वत्रेति । नापत्य एव । यद्वा । प्राग्दीव्यतीये अन्यत्र च तेन गवा चरति गव्य इत्यपि भवतीति केचिदाहुः । अजादिप्रसङ्ग इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । ण्यादय इति । ण्यादयो येननाप्राप्तिन्यायेनाण एवापवादाः । ठगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रधारणायां परत्वात्त एव स्युरिति वार्तिकारम्भः । अर्थविशेषो लक्षणं निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यस्त्वयं सामान्यलक्षणोऽणपवादस्स परत्वाद्भवति उष्ट्रपतिर्नाम पत्त्रं तस्येदमौष्ट्रपतम् । पत्त्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् भवति न तु ण्यः । बार्हस्पत्यमिति । बृहस्पतिर्देवता अस्येति ण्यः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ण्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरिति ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि * । अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रैष्मम् । अच्छन्दसीति किमर्थम्। त्रिष्टुब् ग्रैष्मी । यद्यच्छन्दसीत्युच्यते । ग्रैष्मावेतौ मासौ । अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते । नेदं छन्दः समीचितम्। काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति। किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । नचेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवतीति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥ किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते । न नञेवोच्येत । का रूपसिद्धिः । पौंस्नम् । पुंस् इति सकारान्तः । नञ्शब्दस्य प्रत्ययः । न सिध्यति। संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि नैवार्थो नञा नापि स्नञा। अञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते। नकारस्यागमो वक्तव्यः। अथ नकारे आगमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते आहोस्वित्परादिः। किं चातः। यदि पूर्वान्तः। स्त्रैणाः । बहुषु लोपः प्राप्नोति। स्त्रैणानां संघः । संघाङ्कलक्षणेष्वञ् यञिञामणिति अण् प्राप्नोति। अथ परादिः। पौंस्नम्। स एव दोषः। संयोगान्तस्य लोपः प्रा-

---

दितिवनस्पतिभ्यामिति। इतश्चानिञ इति दितेर्ढञ् भवति । वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति ठञ्भवति ॥

उत्सा । ग्रीष्मादिति । छन्दः शब्देनेह वृत्तमुच्यते । तस्मिन्नभिधेये ऽञ' प्रतिषेधादण् एव भवति । त्रिष्टु बिति । ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् । यदा तु ग्रीष्मे भवेति ग्रैष्मार्थविवक्षा तदा तु ग्रैष्मिकि ऋत्वण् सिद्ध एव । न चाञा ग्रैष्मिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थ विशेषलक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानांण्णादिभिर्बाधनात् । ऋत्वणतुकक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादञोबाधकः । तथा हि । कालाट्ठञणोपवादस्तञोपि ऋत्वण् । ग्रैष्मावेताविति । ग्रैष्मलक्षणार्थादन्यत्र बोद्धव्यम् । ग्रैषे ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् । लोपः प्राप्नोति । तत्र कर्तव्यापूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे दृष्टत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः । अञ् प्रकृत इति । तत्र भत्वात्पदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः । बहुषु लोप इति । यञञोश्चेत्यनेन । अथ परादिरिति । परादौ नशब्दः संपद्यत इत्यत्र कार्याभावः । ननु च तद्धितस्य

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्नोतीति। अस्तु पूर्वान्तः। कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां संघ इति। उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। ईकारस्तर्हि प्राप्नोति। दृष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति। टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति। नुग्वचनान्न भविष्यति। भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात्स्त्रैणमिति। इह तु खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति। तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ। अथेहेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनाद् आहोस्वित्प्राग्वतेः। कश्चात्र विशेषः। नञ्स्नञीभवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः *। नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्त्रीवत् पुंवदिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते। तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। वतेः प्रागिति वक्ष्यामि। वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानम् *। वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध इति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥

तद्ग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारेऽञ्कृतं प्राप्नोति। एवं तर्हि अश्वासावञित्याश्रयणाददोष इति मन्यते। पररूपं च शकन्ध्वादित्वात्सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति। उभयत्रेति। यञञोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तते। सङ्घाङ्केत्यत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः। ऋषिप्रजनस्य लोके गोत्रमित्युच्यते। स्त्री च नर्षिर्नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः। टिलोपस्तर्हीति। प्रकृत्यैकाजित्यत्रेष्ठेमेयःस्वित्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावो नास्ति। इह तु खल्विति। यं विधिं प्रतीति यस्य तु विधेरिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः। ननु च स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम्। अन्यथा श्रीर्देवता अस्येति श्रायमित्यादाविव स्त्रैणमित्यत्रापि यस्येति लोपात्परत्वाद् वृद्धिः स्यादितिचिन्त्यमेतत्। पौंस्ने दोषप्रसङ्गाद्वा। स्त्रैणेनाषायस्येति लोपात्परत्वाद् वृद्धिः ... कारिसूक्ष्मेक्षा। वत्यर्थ इति। प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः। योगापेक्षमिति। अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तत इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। त्वतलोस्तु नञ्स्नञ्भ्यां

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ इह कस्मान्न भवति । त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाट्कुलः । इह तावत् त्रैविद्य इति । नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति । कथं तर्हि त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति । इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते । पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति । षाट्कुल इति । नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाट्कुल इति । किं तर्हि षण्णां कुलं षट्कुलं षट्कुले भवः षाट्कुल इति । अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह माभूत् । पञ्चगर्गरूप्यं पञ्चगर्गमयम् । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् *। द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चकपालस्येदं खण्ड पाञ्चकपालमिति । अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपि*। अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विग्रह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे पि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादि-

---

समावेशायाचत्वादित्यत्र यत्नः करिष्यते । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता । पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति॥

द्विगोर्लुग् । त्रैविद्य इति । द्विगोरत्राण् प्रत्यय इति मन्यते । अवयवेति । विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदोनास्ति । अव्यविकन्यायाच्च द्विग्वभावः । पञ्चनदमिति । नदीभिश्चेति समाहारेव्ययीभावः । कृष्णोदक्पाण्डुसंख्या पूर्वायाद्दत्यच् समासान्तः । षण्णामिति । आदिपुरुषाणां कुलमिति कुलसामान्यस्य विवक्षितत्वाद्यएवार्थः षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुलेभव इतीति भावः । पञ्चगर्गरूप्यमिति । पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः । ततो रूप्यमयटौ । द्विगुनिमित्तमिति । द्विगोर्निमित्तमिति षष्ठीसमासः । क्वचिद् द्विगुनिमित्त इति पाठः । तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयोयोर्थः स द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयम् । पञ्चकपालस्येति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः । ततोण् । तस्यानेन लुक् पुनस्तस्येदमित्यण् । तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः । अर्थविशेषा ऽसंप्रत्यय इति । तद्धितहेतुकाद् द्विगोर्लुकि योर्थः प्रतीयते स एवातद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ इति द्विगुना

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति आहो स्वित् स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति। पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति। अथ विज्ञायते। स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तः। तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत्। यदयमाह अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। तत्तर्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। द्विगोरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि सबन्धे षष्ठी। द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवतीति। कश्च द्विगोस्तद्धितः। निमित्तम्। यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यम्। अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपालोदशकपालइति तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य आविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। तत् त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति।

समानार्थ इति तदिदं लुग्विधानं तस्येति तद्धितस्य। स निमित्तमिति। स तद्धितोर्थद्वारेणनिमित्तं यस्येत्यर्थः। यदयमिति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारम्भेण। किं च तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात्। निमित्तमिति। निमित्तनिमित्तिभावलक्षणस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात् स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः। पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्यालाभात् षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात्। अव्यविकन्यायेनेति अव्यविकशब्दयोर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः। क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः। अव्यविकन्यायेन तद्द्वारेण यथाप्रत्ययमुत्पादयति न स्वयं तथायमपीत्यर्थः। अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति। ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्वाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याद्वन्द्वान्तर्भावाल्लोपः न तु पूर्वस्या अनुकरणत्वात् सुब्भावात्। यथाऽस्ववामीयमिति षष्ठ्या लुगभावः। अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम्। एवमिति पञ्चकपालीभ्यस्त्वनभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥ गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः*। गोत्रेलुगचीतिचेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ केतरेतराश्रयता। अलुङ्निमित्तोजादिः। अजादिनिमित्तश्चालुक्। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। विप्रतिषेधाल्लुकश्छविधानम्*। विप्रतिषेधाल्लुकः छोभविष्यति। लुकोवकाशः। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। छस्यावकाशः। शालीयो मालीयः। गार्गीयो वात्सीयः। इहोभयं प्राप्नोति। गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः। वात्सीयाः। छो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। भूम्नीति च लुक् प्राप्तो बाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः। बहिरङ्गमन्तरङ्गाद् विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥ १॥ भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति। एतदब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुक्च ॥ यदयं भूम्निप्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलुग्लुकाविति। यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक् छस्तथा प्रसिद्धोस्य। यदि वा लुकः प्रसङ्गे ऽलुग्भवति तथास्यच्छः प्रसिद्धो भवति। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा। लुग्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते। तथा ऽस्य-

---

गोत्रे ऽलुगचि। यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषे ऽयमपवादः गोत्रे लुगचीति चेदिति। अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः। यदि तु गोत्रे लुगित्युक्त्वा इलिनेत्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः। अलुङ्निमित्त इति। गऽर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थ विवक्षायां सत्यलुकि इद्धत्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा छे च कृते इयादेशे परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम्। व्यक्तिपक्षेऽचीति परसप्तम्याश्रयणेऽयं दोषः। आकृतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणे ऽस्य दोषस्यानवतारः। गार्गीया इति। गार्ग्यस्यायं छात्रइति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनम्। भूम्नीति चेति। प्रत्ययार्थ बहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरङ्गोबाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षत्वात्तु बहिरङ्गोजादिप्रत्ययः। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चातुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह। भूम्नीति। समानकालाविति। यदि पूर्वं लुक् प्रवर्तेत तदाभिनिर्वृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात्। तस्मादलुग्विधानान्न तावत्पूर्वं लुक् प्रवर्तत इति लुकोपि सापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाभावादुपपन्नएव विप्रतिषेध इत्यर्थः। यदि वेति। अन्तरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुकस्तन्निमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। पूर्वमिति। निरपवा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

क्षेऽलुक् सिद्धो भवति। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशत इति। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् *। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। बिदानामपत्यं माणवकः बैदः बैदौ। किमर्थमिदम्। नाचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते। न चात्राजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि *। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः। बैदयोर्वा बिदाः। अञ्यो बहुषु। यञञो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अञ्यो बहुषु यञञो बहुष्विति। अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य इति। न वक्तव्यः अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति। त-

---

देविषये उत्सर्गेण प्रवर्त्तितव्यमिति पश्चादसौ प्रवर्ततइति भावः। प्रकल्प्येति। अन्यथा निर्विषयोऽपवादः स्याद्यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्तेतेति भावः। गोत्रस्येति। गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः। बहुषु लोपिन इति। बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः। बहुवचनान्तस्येति यदातदर्थान्तरे यूनिसंक्रामतितदन्ताद्यूनियदा प्रत्ययः क्रियतेइत्यर्थः। द्व्येकयोरिति। द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। द्वयोर्यूनोरेकस्मिन्वा यूनि यदाप्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति। बिदानामिति बिदस्यापत्यानि बहूनि। अनृष्यानन्तर्य इति गोत्रेञ्। तदन्ताद्यून्यत इञ्। तस्यण्यचत्रियार्षञित इति लुक्। तत्राञो बहुषूत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। काश्यपाअञन्तमिति। इञि लुप्ते युवसु बहुष्वञन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः। काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो इति। काश्यपस्यापत्यं बिदादित्वादञ्। तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदेवेप्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप्। वचनं त्वभिधेयवल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति। वचनं त्वभिधेयहरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति। वचनं त्वभिधेय-

गतमेव। यद्येकशेषः क्रियते तदाऽञन्तस्य प्रकृतिबहुत्वे वर्त्तमानाल्लुक्यदिप्रसङ्गः। यदि वेति। यथ वेत्यर्थः। अदृपेङ् इत्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमान

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

था चेदमपि भविष्यति। अथ वाऽविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि। यद्यविशेषेणा लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते। बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदाः। अत्राप्यलुक् प्राप्नोति। अस्तु पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति। पुनरलुकस्मान्न भवति। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते। न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं तर्हि। द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अत्रिभरद्वाजिका। वसीष्ठकश्यपिका। भृग्वङ्गिरसिका। कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। अथ वा गर्गभार्गविकाग्रहणं कर्तव्यम्। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति। यदप्युच्यते। एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ ब-

---

स्तृणेह इमितीमागमो लुप्तेपि सार्वधातुके भवति। तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं विशेष्यते। ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्तेपि प्रत्यये प्रवर्तते। गवे हितं गोहितमित्यादौ त्ववादयोञ् मात्रे विधीयमानावर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाल्लोपे न प्रवर्तन्ते। इहाप्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुप्तेपि प्रत्यये प्रवर्तत इति भावः। अविशेषेणेति। प्राग्दीव्यतीयोर्थ एवापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः। हलि नेति। गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति हलादावलुङ् न भवति। बिदानामपत्यमिति। अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः : युवबहुत्व इति। लुग्विधौ गोत्रप्रत्ययमात्रं गृह्यत इति युवबहुत्वे पि लुक् प्रवर्तत इति भावः। प्रथमस्येति। प्रथमादित्यनुवृत्तमिहार्थवशात् षष्ठ्यन्तं संपद्यते। प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यं गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वे त्वलुगभावः। अत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढक्। तदन्ताद्युवबहुत्वे अत इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्। अत्रिभृग्विति ढको लुक्। भरद्वाजशब्दाद्वि दाद्यञ्। ततो यूनीञ्। पूर्ववल्लुक्। अञोपि युवबहुत्वे लुगिष्यते। अनेन प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुग्न भवति। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठादृष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोप्यत्र्यादिसूत्रेण लुक्। कश्यपाद्विदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञो यञञोश्चेति लुक्। पूर्ववद्वुन्। भृगोः ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽत्रिभृग्विति लुक्। एवमङ्गिरसः। कुत्सादृष्यण् तस्माद्यून्यणो द्व्यच इति फिञा भाव्यं न त्विञेति युवविवक्षा न क्रियते। कुशिकाद्विदाद्यञ्। यूनीञो लु-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ननु चोक्तम्। अञ्यो बहुषु य-ञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोतीति। माभूदेवमञ्यो बहुषु य-ञ्यो बहुष्विति। अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्य-पा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौ-किकं गोत्रम्। यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते। बिदानाम-यमपत्यं माणवको बैदः बैदौ अत्रापि प्राप्नोति। अलुगत्र लुकं बाधिष्यते। अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। आपत्यं वा गोत्रम्। परमप्रकृतेश्चापत्यः। आप-त्याज्जीवद्वंश्यात् स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेको गोत्रग्रह-णा नर्थक्यं च। बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति। तत्र बिदानामप-त्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति। बैदः बैदौ। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य बिदशब्दाद् बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति बिदा इति अविरविकन्यायेन॥

क्। अञोपि लुक्। वुन् गर्गाद्यञो लुक्। भृगोर्ऋष्यण्। यूनोञो लुक्। अगोत्रिभृ-ष्विति लुक् प्राप्तो न गोपवनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते। स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति बिदा इत्यत्रयुवलक्षणे र्थे ऽलुङ् न भवतीत्यर्थः। लोपो यूनीति। लोपग्रहणेन लुम् लक्ष्य-। पैलो हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। काश्यप इत्यञन्तं तु प्रतिकृतिबहुत्वे वर्त्तते नापत्यस्य बहुत्वे। निमित्तं नास्तीति। बहुत्वं नास्ति द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थः। आपत्यं वेति। अपत्यस्येदमापत्यं पौत्र प्रभृत्यपत्यमित्यर्थ-स्तद्गोत्रसंज्ञं भवति। परमप्रकृते रिति। गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययःकार्यो न त्वनन्तरगोत्र-युवभ्य इत्यर्थः। आपत्यादिति। गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायण इति। स चेति। स्त्रियां द्वितीयप्रत्ययाभावाद् गार्गीत्येव भवति। एक इति। परमप्रकृतेश्चापत्य इ-त्यनेन तदर्थस्य लाभात्। बहुवचनलोपिष्विति। युवबहुत्वे बिदा इत्यादि सिद्धम्। द्वि-त्वैकत्वयोस्तु बैदो बैदावित्यादीत्यर्थः। तत्र 'विदानामिति गोत्रस्य बहुषु लोपिन इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति। परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः। आपत्याज्जीवद्वंश्यादि-त्यनेन स्वार्थिको द्वितीयो यस्तत्रियार्षञित इति लुप्यते। अविरविकन्यायेनेति। के चिदाहुरयन्योयमिति। परमप्रकृतेश्चापत्य इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य। अन्ये तु वचन-स्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यूनि लुक् ॥ ९० ॥ यूनिलुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः*। यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि चेति प्रतिषेधः * ।सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । अचीति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । अजादौ विषय इति । तत्राचि विषये लुकिकृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः । ण । फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतस्य यूनः छात्राः फाण्टाहृताः । ण । ठक् । भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः। भागवित्तिकस्य यूनश्छात्राभागवित्ताः। ठक् । छ । तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैकायनीयाः । छ । इञ्यञौ सर्वत्र । इञ्यञौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः । वृद्धवदतिदेशे सति इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। नैष दोषः । प्रत्याख्यायतेसावतिदेशः । कथं पुनर्यानि

यूनि लुक् । यूनि लुगचीति चेदिति। अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इत्यर्थः । फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत इञ् । तस्यापत्यं युवा फाण्टा हृतिमिमताभ्यामिति णः । तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थ विवक्षायामिञश्चेत्यणिष्यते । स च न प्राप्नोति। णान्तत्वात् । ततश्च वृद्धलक्षण एवच्छे परतोणस्यलुक् स्यादिति च्छश्रवणप्रसङ्गः। भागवित्तेरिति। भागवित्तस्यापत्यमित्यत इञ् । ततो यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक्। तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकीञश्चेत्यण् । तैकायनेरिति। तिकस्यापत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ् । ततो यूनि फेश्छचेति च्छः। यसुन्दश्च सुषामा च वार्ष्यायणि फिञः स्मृता इति परिगणनं भाष्यकारेण फेश्छचेत्यत्र नाश्रितमिति तैकायनेश्छो भवति। परिगणनाश्रये तु प्राप्नोति। तस्य छात्रा इति च्छे लुप्ते वृद्धलक्षणः छः । औपगवेरिति । उपगोरपत्येण् । ततो यूनीञ् तस्मिन् लुप्ते छः । किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन्न लुप्तेपि सिद्धश्छो वृद्धलक्षण, इत्याह । वृद्धवदिति । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्प्रत्ययण स्यात् । कथं पुनर्यानीति । गार्ग्यायणानां समूह

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रयोजनानि तानि ज्ञापकेन सिद्धानि। यत्खच्छान्तात्तर्हि इञ् प्रयोजनम्। यत्। श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः। श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः। श्वाशुरेर्यूनश्छात्राः श्वाशुराः। यत्। ख। कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः कौलीनेर्यूनश्छात्राः कौलीनाः। ख। छ। स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः स्वस्रीयस्यापत्यं स्वास्रीयिः। स्वास्रीयेर्यूनः छात्राः स्वास्रीयाः। एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि। अत्रापियूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीय-इत्येव भवितव्यम्। उक्तमेतत्। अणिञोर्लुकि अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति। अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते। न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम्। अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासः। यदन्यद् ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। किं तर्हि। प्रसज्यप्रतिषेधः। ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। मायूरिः। कापोतिः। कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्। एवं तर्हि अण्ण्यौसर्वत्र प्रयोजनम्। अण्। ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवकः ग्लौचुकायनः। ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः। ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम्। कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः। प्राग्दीतोधिकारे

इत्यादौ नोत्रलक्षणो वुञिष्यते स न प्राप्नोति। ज्ञापकेनेति। राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्चेति वक्ष्यमाणेन। तदेवमिञो लुका विनाप्यौपगवीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत्। इदानीमिञउदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह। यत्खच्छान्तादिति। श्वाशुरिरिति। आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् न य्वाभ्यामिति वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च न प्रवर्त्तते। कुलीन इति। कुलात् खः। स्वस्रीय इति। स्वसुश्छः। एतान्यपीति। लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः। न चैतदिति। अब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणाच्छ्वशुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः। प्रसज्य प्रतिषेध इति। युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यते इत्यर्थः। मायूरिरिति। मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इञ् तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक्। तस्य लुक्। ग्लुचुकायनेरिति। ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्। ततो यून्यण्। तस्य लुक्यणेव भवति। अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात्। कापिञ्जलादेरिति। कपिञ्जलादस्यापत्यमत इञ्। ततो यूनि कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यः। तस्य लुकीत्यण् भवति। अन्यथा छः स्यात्। प्राग्दीव्यत इति। प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः। वृद्धवद्दिति। गोत्रवदित्यर्थः। अन्यथा गोत्रसंज्ञया युवसंज्ञया बाधितत्वाद् गो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यूनो वृद्धवदतिदेशः * । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते । औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या निर्देष्टुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति, मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति न भवतीति । एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति । प्राग्दीव्यतोधिकारे यून्यपि न भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्याय-

गोत्राश्रयकार्याप्रसङ्गः । गार्ग्यायणानामिति । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यादिभ्यो यञ् । तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । तदन्तात्समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् । इदमर्थे गोत्रचरणाद् वुञिति वुञ् सास्य भक्तिरित्यर्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इति वुञ् औपगवेरिति । सत्यतिदेशे यूनि लुगित्यस्य प्रत्याख्यानादिञो लुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादिञश्चेत्यण्प्रसङ्गः । एतद्दोषपरिहारायाह । यदि पुनरिति । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते यथा यून्यपि । प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिञ् चेत्यण् भविष्यतीत्यर्थः । अतिदिश्येतेति । अतोयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः । एवंवाक्यशेषमिति । उभयसंभवेन भवतीत्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः । एवमित्यनेनानन्तरप्रक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते । तद्वक्तव्यमिति । ततश्च गौरवं स्यादिति भावः । अथ वैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । एतेन गौरवं परिहृतम् । कथमिति । यूनि लुगित्यस्मिन्नकृते फक्फिञोरन्यतरस्यामित्येतदपि न कर्तव्यम् । विधेयकार्यानिर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः गार्ग्यायणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः । फक्फिञ्वर्तीति । वर्तनं वर्तः फक् फिञोर्वर्तः फक्फिञ्वर्तः स विद्यते यस्मिन् यूनि स वा वृद्धवत् । ततः पक्षे फक् फिञोरुत्पत्तिः पक्षे ऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः । यदा तर्हीति । गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

णानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति । यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोतिदिश्यते । प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । तत्कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्त्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत् । तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्च लौकिकं ज्ञापकं परम् । यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति । तज् ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किं गोत्रोसि माणवक । गार्ग्यायणः । किं गोत्रोसि माणवक । वात्स्यायनः । यद्येतज् ज्ञाप्यते । औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः । गोत्राश्रय इञोगोत्रइत्यण् प्राप्नोति । सामहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम् । गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणोभक्तिरस्यगार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयोवुञ्-नप्राप्नोति । एवं तर्हि वुञ्विधौ ज्ञापकम् । यदि वुञ्विधौ ज्ञापकम् । शालङ्कयूनश्छात्राः शालङ्काः । इञोगोत्र इत्यण्न प्राप्नोति । अस्तु

वृद्धवदतिदेशात् फकोनुत्पत्तिस्तदा गार्ग्यकमिति सिध्यति । यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशा-
भावात् फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ् न प्राप्नोति । इदानीमर्थातिदेशदर्शनायाह ।
यदि पुनरिति । यूनि लुगित्येतदिति । यूनो गोत्रत्वातिदेशाद् युवप्रत्ययस्याभावाल्लुग्न
विधेय इत्यर्थः । यदयमिति । प्राग्गोत्रसंज्ञाया गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानु-
वर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ ततश्च गोत्र ग्रहणेनैव ताभ्यां वुञः
सिद्धत्वात् किं तयोर्ग्रहणेन । गृहीतौ तु ज्ञापयतो गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति ।
राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभिधायिनौ न
भवत इति कर्त्तव्यं तयोर्ग्रहणम् । लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम् । परमिति । अपत्या-
धिकारादुत्तरमित्यर्थः । उपचर्यत इति । व्यवह्रियत इत्यर्थः । शालङ्केरिति । शलङ्करप-
त्यमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाच्छलङ्कादेशः ।
अत एव च निपातनाद् गोत्रे ऽपि नडादिफकेञ् न बाध्यते । ततो यूनि फक् । तस्य पै-
लादित्वाल्लुकि कृते इञन्तं यूनि वर्त्तत इति गोत्राश्रय इञश्चेत्यण् न प्राप्नोति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तद्धविशेषेण। कथ मौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः। गोत्रेणेञं वि-शेषयिष्यामः। गोत्रे य इञ् विहित इति॥

तस्यापत्यम्॥ ९२॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि अण् सिद्धः। तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते। बाधनार्थं कृतं भवेत्॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत। उत्सर्गः शेष एवासौ॥ यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष एव। अथ तस्मिन् बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजनम्। वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्॥ वृद्धानि प्रयोजयन्ति। भानोरपत्यं भानवः। श्यामगोरपत्यं श्यामगव इति। कथं पुनरिच्छतापि अपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम्। तस्यग्रहणसामर्थ्यात्। किमिदं भवानध्याहृत्य तस्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह न पुनः

गोत्रेणेञमिति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते। गोत्रप्रत्ययानुवादेन ह्यत्राणविधीयते। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्योऽण् भवतीति। कण्वादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्त्तते। अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते। तदेव कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्रानूद्यते। तदेवेञस्त्वे त्यत्रानुवर्त्तते। तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादण् विधीयमानः शालङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः। नन्वौपगविशब्दे ऽनेन सूत्रेणेञो लुका भाव्यम्। नैष दोषः। पूर्वमेवास्योदाहरणस्य प्रत्याख्यानादन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायेणेदमुक्तम्॥

तस्यापत्यम्। तस्येदमिति। इदमिति संबन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः। बाधका इति। जातौ बहुवचनम्। तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याणो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति। तत्र शेषे ऽर्थे विधीयमानश्छः अण् त्वनेनापत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव इति प्रश्नः। उत्सर्ग इति। प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतो ऽपत्यार्थ उक्तः। अथ वेदमितिसामान्यभूतोर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादसत्यस्मिन्पृथग्योगे ऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति। अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः। कथं पुनरिति। प्रकृतिसामान्याद्विधानादणोवोत्सर्गः। प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्छोऽपवाद इति मत्वा प्रश्नः। तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति। एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते। तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः। पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः। इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह। किमिदमिति। अध्याहृत्येति। तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः। सिद्धान्तवादी

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सर्वस्यैव योगस्य। अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः। समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्था प्रतिनिर्देष्टव्या। एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात्। इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ् भवतीत्येव ब्रूयात्। पुलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। तेन पुल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्। एकवचनान्ताच्च। स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात्। तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात् *। तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम्। किं कारणम्। तस्याविवक्षितत्वात्। नात्र निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव च नामनिर्देशः क्रियते। तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कश्चिद् धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। यथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते। एकवचनान्तेन च। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशात् *। सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः। किं कारणम्। सामान्यनिर्देशात् सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते। सर्वनाम च सामान्यवाचि। तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद् विशेषवाचिनो न स्यात्। सामा-

---

स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह। एवं तर्हीति। पुल्लिङ्गेनेति। यद्यपि नपुंसके ऽपि तस्येति रूपं
तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात् कामचारादेवमुक्तम्। स्त्रीनपुंसक-
लिङ्गादिति। सुमातुरपत्यं सौमात्रः। चत्रस्यापत्यं चात्रिरित्यादावित्यर्थः। तद्धितार्थ-
निर्देश इति। तद्धितप्रकरणादेवमुक्तम्। सर्वत्रैव हि शास्त्रे ऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तं
लिङ्गसङ्ख्यं न विवक्ष्यते। क्व चित्सङ्ख्या तु विवक्ष्यते। यथा सुप्सुपेति। अप्रमाणमिति।
तद्वशात्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत इत्यर्थः। भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद् व्याख्या-
तमिति तत एवावधार्यम्। सामान्यनिर्देशादिति। तस्येत निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्य-
वाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपग्वादिभ्य इत्यर्थः। सामान्यचोदना इति। विशेषाणामेव का-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्यचोदनास्तु विशेषेषु* । सामान्यचोदनास्तु विशेषेषवतिष्ठन्ते । तद्यथा । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयइति। आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । विषम उपन्यासः। अस्तिकारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । असंभवात् । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवात् सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति। अपत्याभिधाने स्त्रीपुंल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात् * ।अपत्याभिधाने स्त्रीपुंल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । नपुंसकलिङ्गत्वात्। अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवापत्याभिधानं स्यात् । स्त्रीपुंल्लिङ्गस्य न स्यात् । ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते । इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते । सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः । स च सर्वलिङ्गः । किं पुनः कारणं समानायामप्रवृत्तौ अपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः । एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् * । एकार्थत्वेपि शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा । पुष्यः तारका नक्षत्रं गेहं कुटी मठ इति । अवयवान्यत्वाच्च * । अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते। तद्यथा ।

यं सिद्धार्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः । इदमपीति । अपत्यमित्यनेनैव सम्बन्धिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावायोगादिहापि सामान्येन विशेषा एव गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति तादायनिरिति। नपुंसकलिङ्गस्येति। औपगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानं स्यात् । औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः । प्रजन इति। प्रसवमात्रं विवक्षितं न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः । स चेति । सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गैः शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः । समानायामिति । एकस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । अपत्यमिति । अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः । प्रजन इति । सर्वलिङ्गैः प्रत्याय्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते । एकार्थ इति । एकैकोर्थः सर्वलिङ्गः स च केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केन चिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते । अवयवान्यत्वादिति । स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिङ्गभेदोवगम्यते किं पुनरन्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

टी कुटीरः। शमी शमीरः। शुण्डा शुण्डारः। अवयवान्यत्वात्कि-
त लिङ्गान्यत्वं स्यात्। किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि॥

एको गोत्रे॥९३॥ किमर्थमिदमुच्यते॥उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययो-
गात् तस्य चाभिसंबन्धस्य विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे*। उत्पाद-
यितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यते तस्य च विवक्षितत्वात्। उत्पाद-
यितुः स चाभिसम्बन्धो विवक्षितः। उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगा-
त्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात्। उत्पादयितुरुत्पादयिरपत्या
भिधानेऽनेकःप्रत्ययः प्राप्नोति। इष्यते चैक एव स्यादिति। तच्चा
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे। एवमर्थमिदमुच्यते। क-
थं पुनर्ज्ञायते उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यत इति। एवं हि दृश्यते

---

*तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः॥

एको गोत्रे। एकशब्दोयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची इह तु संख्यावा-
ची प्रथमवाची वा गृह्यते इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासंभवात्। किमर्थमिति। क्रियमाणे पि
सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः। इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव
गर्गादेः प्रत्यय इष्यते। न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद् गा-
र्ग्यप्रभृतेः। यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः। स्त्रियां तु यु-
वकार्यं नेष्यते। अपि तु गोत्रकार्यमेव। एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा
क्रमेण वक्ष्यते। वार्तिककारः प्रयोजनं तावदाद्यस्य सूत्रस्य कथयितुमाह। उत्पादयिता-
रमिति। प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः। उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्विर्व-
चनं नाकारि भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीप्सामाश्रित्य द्विर्वचनं कृतम्। अपत्ययोगा-
दिति। अपत्यस्य योग इति कर्तृषष्ठी समासः। उत्पादयिता चात्र कर्मत्वेन न विवक्षि-
तः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयया निर्दिष्टः। अन्यथोप-
पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात्। तस्य चेति।
सम्बन्ध्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति। अपत्येन यो-
गस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः। एकवच-
नमिति। एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः। यावन्त्यपत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रस-
ङ्गे सति एक एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवच-
नं तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते। कथमिति। एकमप्यपत्यं पितापिताम-
हादीनां सर्वेषां संबन्धि भवति। तथा चापत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति सूत्रकारेण सामा-
नाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति प्रश्नः। एवं हि दृश्यत इति। शब्दार्थसंबन्धे लोकव्यव-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

लोके पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्कं चित्पृच्छति कस्यायं दारक इति। स आह। देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चेति। उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात्*। तत्र प्रत्यान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः। औपगवस्यापत्यमिति। किं कारणम्। गोत्रे नियतत्वात्। गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते। तेन यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात्। कश्च प्राप्नोति। यः प्रत्ययान्तात्। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः*। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। अयोगाद्धि

हार एव प्रमाणं नान्यत्। तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्त्रोरुत्पादयितृविषय एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः। अपत्यं पौत्रप्रभृतीनीति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रयिष्यते। तत्रेति। अनन्तरोक्ते प्रयोजने अभिमते सूत्रस्यासामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यम्। अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थम्। गोत्र इति। यद्येको गोत्रे इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदि त्वेकोपत्य इति उच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकस्यैव विधानात्। एको गोत्र इति तूच्यमाने तदानन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव। तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः। तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते। ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो मा भूत्। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः। अथ वा यदोत्पादयितैवापत्येन युज्यते न तु पितामहादिरेको गोत्र इत्येतच्च नियमार्थं तदा यतोनेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते। अपत्यप्रत्ययान्तादेव च क्रमेणापत्यपरंपराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्यादिति भावः। यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति। यत्प्रकृतिर्यदित्यर्थः। उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम्। परमप्रकृतेरिति। गर्गादेरित्यर्थः। अयोगादिति। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्संबन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। यद्यपि गर्गादिभ्यो यञिति विधानसामर्थ्याद् गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति तथापि ये ऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपग्वादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम्। अयोच्यते। एको गोत्र इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति। नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत। ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः। ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परायोगस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात्। नैष दोषः। पारंपर्येण संबन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति। साक्षात् संबन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद् गौणसंबन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या। इदानीमेतद् दोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण सह प-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न प्राप्नोति। एतयोश्चैव परिहारः। पठिष्यति ह्याचार्यः। यूनि चा-न्तर्हिते प्राप्तिरिति। तस्य च। यथा तत्प्रत्ययान्तं यथा तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं तृतीयं च विकारं संक्रामति। एवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति। भवेत्सिद्धम्। औपगवस्यापत्यमौपगवः। यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे। इदं तु खलु न सिध्यति। गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति। अत्र ह्यन्योनन्तर इष्यते अन्यो गोत्रे। स्त्रियां चानियमः *। स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति औपगवीयं माणविका। नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते। एको

रिहर्तुमाह। एतयोश्चेति। चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः। तत्प्रयान्तमिति। जितश्च तत्प्रत्ययादित्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यायते। यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वावयवी विकारी वासौ ऽभेदोपचारात् कापोतस्याप्यवयवी विकारश्च भवतीति कापोत एव भविष्यतीति नार्थो मयड्बाधनार्थेन जितश्च तत्प्रत्ययादित्यनेन सूत्रेण। तत्र यथा कपोतस्य विकारावयवाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्य वेत्युभयथेष्टं सिध्यति। तथेहाप्युपगवौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वा ऽभेदोपचारात्पौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते। गार्ग्यायणापत्यं च गार्ग्यायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम्। अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह। भवेदिति। अत्र ह्यन्य इति। यदि गार्गौ गर्गत्वमारोप्यते तदा गार्गिरेव भेदसंबन्धस्य निवृत्तत्वाद् गर्गशब्दवाच्य इति गार्गेरपत्यं गार्गिरेव स्यात्। गार्ग्यश्चेष्यते। अथ गार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापि गार्गेरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति। गर्गादिभ्यो यञिति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात् तथापि गार्गिरपि स्यात्। तस्मादपत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः। तथा च प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येति स्थितमेतत्। स्त्रियां चेति। चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः। तत्रानन्तरापत्यस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्री गृह्यते। युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकारे हृद्धं युवेति वचनात्तु शब्दाद्वा नियमार्थाद्बाधितत्वात् स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति। अस्त्रियामिति निषेधाद् गोत्राद्यूनीत्यपि नास्ति नियमस्तथा च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इञितीञ् प्राप्नोति। इतो मनुष्यजातेरितिङीष् इञन्तान्न प्राप्नोति। गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात् स्त्रियाश्चास्या गोत्रसंज्ञाया अभावात्। एतच्चेञ उपसंख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्ष्यैवोदाहृतम्। गोत्रलक्षणश्च यञादिः पौत्राणामेव स्यात्। अजीवद्वंश्यायां च स्त्रियां पौत्रप्रभृतेरपत्ये। जीवद्वंश्यायां तु न स्यात्। अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात्। नियमादिति। सामान्यापेक्षमेक-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति। कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते। उत्पादयितरि तावत् अपत्ययुक्ते न दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे नैष दोषः। सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः। सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति च नियम एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्याभिधानं न प्राप्नोति। किं कारणम्। गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते। गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते। यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः *। यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः। गार्ग्यायणस्यापत्यमिति। कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु। सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति च नियमे नैष दोषः उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते ऽयं दोषः। उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद् गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति। यूनश्च न प्राप्नोति। किं कारणम्। गोत्रादिति नियमात्। सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति।

वचनं नियमद्वयादित्यर्थः। कतरस्मिन्निति। येनोद्भावितो दोषस्तदीयोयं न प्रश्नः। विरोधात्। किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोनन्तरोक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। उत्पादयितरि तावदिति। अनियम इति यदुक्तं तत्र वाक्छलमुद्भावयति। यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नानेकस्तदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां चानियम इति। प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव। सर्वेष्विति। वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वे अपत्येन युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः। इदानीं वाक्छलं परिहरति। उत्पादयितरि चेति। चशब्दो न केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः। अभिधानं न प्राप्नोतीति। गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः। अयमेवात्रानियमो विवक्षितः। एको गोत्र इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोर्थोत्र विवक्षित इत्यर्थः। यूनि चेति। चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः। अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्त्तुमाह। कतरस्मिन्निति। तत्र नियम इति। गोत्रादेव यूनीतिभावः। परमप्रकृतेरिति। पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्संबन्धाभावादित्यर्थः। यूनश्चेति। चतुर्थादित्यर्थः। गोत्रादिति। चतुर्थस्य

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेपत्ययुक्ता इति। एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति। दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमं पिबेदिति। यदि च सर्वेपत्ययुक्ता भवन्ति। तत एतदुपपन्नं भवति। कथं यदुक्तं पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्कं चित्पृच्छति कस्यायमपत्यमिति स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति। उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता सर्वेषां नेदमपत्यं देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति। अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र इति। सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे *। सर्वेषामप्यपत्ययोगात् प्रत्यान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थ-

---

युवत्वाद् गोत्रसंज्ञाया अभावः। ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद् गोत्राद्यूनीति विध्यर्थं भविष्यति। तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते। तत्किमुच्यते यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः प्रत्ययस्येति। उच्यते। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमेको गोत्र इति सूत्रं यथा नियमार्थम्। एवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवशब्देनोच्यमाने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं यूनि चान्तर्हित इति। सन्तु तर्हीति। तेन व्यवहिते ऽपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद् गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो यूनि चान्तर्हित इति। दशपुरुषानूकमिति। अनुपूर्वात्कायतेरनूकानमनुक इति घञर्थे कविधानमिति कः। अन्येषामपीति दीर्घत्वम्। दशपुरुषा अस्मिन्ननूक इति बहुव्रीहिः। दशपुरुषोऽनूकोऽस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः। दशपुरुषानुसंशब्दनं दशसु पुरुषेष्विति यावत्। शूद्रा इति। विवक्षिताः। शूद्रावेदी पतत्य इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा। एकस्मिंश्च पतिते सर्वेषां च पात इत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति। ततश्चार्थादेकस्यैवसर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति। नन्वेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापारात्कथं तेनान्येषां संबन्धः। क्रियागर्भो हि सर्वत्र संबन्धो नान्यथेति उद्घुष्यते। नैष दोषः। पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्यापारः तदन्तरेण तस्यासंभवात्। अपत्यं पौत्रप्रभृतीतिमुख्यं सामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्ष उपपद्यते। पूर्वत्र तु पक्षे गौणं सामानाधिकरण्यं स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात्। उत्पत्तिस्तस्येति। सामान्यशब्दस्यापि क्व चिद्विशेषवृत्तिदर्शनात्। यथा गोमण्डले स्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति गां पश्यसीति। सर्वेषामिति। यदा गार्ग्यस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद् गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति एवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मेकोगोत्र इत्युच्यते। अस्तिप्रयोजनमेतत् । किंतर्हीति। तत्र न तु ज्ञायते कएको भवति । यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति । नियमानुपपत्तिस्त्वनियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् । न ह्येकस्मिन्नपत्येनेकप्रत्ययप्राप्तिः * । नह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि । अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः * । अपत्यान्तरे अपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिञ् इञन्तात्फगिति । फगिञोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति । कतरस्मिन्पक्षएष दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषुह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते अयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरिचापत्ययुक्ते नायं दोषः । कथम् । अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽस्य समीक्षितः । तस्मिंस्तु बहवः प्राप्ता नि-

---

न तु ज्ञायत इति। एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्यानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्संदेहलक्षणमप्रामाण्यंप्रसक्तमित्यर्थः। उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण संबन्धविवक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः । न ह्येकस्मिन्निति । एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद् यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः। अपत्यान्तर इति। सामान्यापेक्षं वार्त्तिकएकवचनम्। भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोति। दाशतयीति। दशावयवा यस्य संघातस्य स दशतयः संघः। तत्र भवा दाशतयी। अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत्। न त्वत्र दशार्थो विवक्षितः। अन्तोनन्तरमेव क्व चित्पुस्तके अपत्यं समुदायश्चेदिति पठ्यते। अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गग्रन्थान्तरं कतरस्मिन्नित्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते। तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वादन्यैरुपेक्षितम्। अन्ये त्वेवं पठन्ति। कतरस्मिन् पक्ष एष दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति च नियमे नैष दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः। कथम्। अपत्यं समुदायश्चेदिति। अयं पक्ष एव। पञ्चप्रविभागेन दोषपरिहारात्। अस्याय-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यमोऽस्य भविष्यति ॥ अपत्यमित्यनेन सर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षितम्। तस्मिंस्तु बहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः। नियमोऽस्य भविष्यति एको गोत्र इति। यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इति। एवं वक्ष्यामि। गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति। एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति। एवं तर्हि वक्ष्यामि। गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति ततः स्त्रियां लुक्। एवमप्यौपगवी माणविका। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अण्योऽनुपसर्जन इति।

मर्थः। यदा सर्वे ऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्य' पर्यायेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः। तत्र यदा गर्गशब्दात् प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति। यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थिते परस्योत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात्। तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रियते। तेन गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति। यदा तूत्पादयितैवापत्येन युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते। तदोत्पादयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपतत्येव। अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते। अपत्यं समुदायश्चेदिति। अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवशाद् गोत्रापत्यमेवोच्यते। तेनायमर्थो गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात्। अन्ये त्वाहुः। अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते। क्वचित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्त्तते। समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायात्। ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः। पौत्रप्रभृत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव कर्त्तव्यो नानेक इति तेन परमप्रकृतेरेव सम्बन्धिसम्बन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति। तस्मिन्निति। समुदाय इत्यर्थः। एवमपीति। अस्त्रियामिति योगविभागेऽपि कृते यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः। प्राप्नोति न तु युवसंज्ञायाः ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति। अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ततश्च गर्गस्यापत्य स्त्रीति गार्ग्यशब्दाद्यञ् न स्यात्। तदभावाद्यञश्च प्राचां ष्फस्तद्धित इति ङीष्फौ न स्यातां गार्गी गार्ग्यायणीति। स्त्रियां लुगिति। गार्ग्यशब्दात्फको लुकि कृते यञाश्रयं रूपद्वयं सिध्यति। एवमपीति। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इञ् तस्य लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकारादणश्चार्थद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थंप्रति विशेषेण

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति। अणन्तादितीकारः प्रसज्येत। नैष दोषः। अध्येतृणामभिधेयायामणा ईकारेण भवितव्यम्। यश्चानाध्येतृणामभिधेयायामण्, लुप्तः सः। यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इह तर्हि औपगवी माणविका भार्यास्य औपगवीभार्यः। जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तम्। ग्लुचकायनी माणविका भार्यास्य ग्लुचकायनीभार्यः। तस्मात्स्त्रियां युवत्यां युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या। युवसंज्ञायां पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्य-

---

यणत्वादण्लक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अणन्तादिति। प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः। काशकृत्स्निनेति। इञश्चेत्यण्। तदन्तादध्येतृणामण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अत्राणन्तस्याध्येतॄणां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः। पुनर्न भविष्यतीति। प्राप्तस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः। टाप् तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते। अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्यानिवारणात्। नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलं तदधीते आपिशला ब्राह्मणीति ङीप् प्राप्नोति। तस्मादण एवानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यौपगवीमाणविकेति न सिध्यति। एवं तर्हि वक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम्। जातिलक्षण इति। गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात्। यदा तु गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष्पुंवद्भावप्रतिषेधौ सिध्यत एव। ग्लुचुकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धादिति फिन्प्रत्ययः तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् न प्राप्नोति अथापि सर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीष् क्रियते। तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। लुक् चाधिको विधेयः। तस्मादिति। अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्त्तते। परिभाषा चेयम्। तेन युवसंज्ञाया मस्त्रियामित्युपतिष्ठते। तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्त्तते। यूनि वर्त्तत इति। युवसंज्ञाया अभावे ऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम्। इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्त्तनं करोति। इहेति। सर्वेष्विति। ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः। नैतदस्ति। न ज्ञायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थ उक्त एवायं दोषः। तस्मादिति। नापत्यादित्येव वक्तव्यम्। तेनापत्यप्रत्ययान्ता-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यान्तमेतद्यूनि वर्तते। इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्प्रतिषेधः *। तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः *। अथ वा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या। यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते। कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति। गोत्राद्यूनीति च *। गोत्राद्यूनीत्येतद्वक्तव्यम्। तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम्। तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। जात्यादिनिवृत्त्यर्थम्। जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति। जातिर्न वर्तते। संख्या न वर्तते। सर्वनाम न वर्तते। जातिर्न वर्तते। काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति। संख्या न वर्तते। नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति। सर्वनाम न वर्तते। सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति। येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यति। यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति। संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्त्तते। तत्सापेक्षम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्यान्न भविष्यति। यदप्युच्यते सर्वनाम न वर्त्तते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते। तत्सापेक्षम्। सापेक्षमसमर्थं भवति असमर्थत्वान्न भविष्यति। यत्तावदुच्यते येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वियीयस्तृतीयश्च काको भविष्यतीति। नैतद्विवदामहे। काको न काक इति। किं तर्हि। येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यं कुररस्याप-

---

रपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संपद्यते। संज्ञाकारिभ्य इति। कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते। जातिर्नेति। प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्त्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते। येनैवेति। अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते। स च विशेषो जातिसंबन्धावगमेनैवावगम्यत इत्यपत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षाया एवात्राभाव इत्यर्थः। संख्येयमिति। ब्राह्मणादिकमवश्यमपेक्षणीयं निराधारस्य गुणस्याभावादित्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्यमिति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्त्तते तत्सापेक्षम् सापेक्षं चासमर्थं भवतीति । भवति वै कस्यचिदर्थात् प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम् । यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यं विशेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते तत्सापेक्षम् सापेक्षं चासमर्थं भवतीति। भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्। यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । एवं तर्हि अनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे ऽपि च संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः । आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥ १ ॥ तादायनिर्यादायनिः कैमायनिरिति । तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । उभयं न कर्तव्यम् । गोत्रग्रहणं करिष्यते । एका ऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात् । यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते । कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवैतत् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः। नैकग्रहणेनप्रत्ययोभिसंबध्यतेएकोगोत्रेप्रत्ययोभवतीति किंतर्हिप्रकृतिरभिसंबध्यते । एकाप्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपिप्रत्ययः स्याद् । नैका प्रकृतिर्गोत्रे

र्थः। निर्देश्यमिति। पूर्वप्रकृतमित्यर्थः। वृत्तिरपीति। यदा जात्युपव्यञ्जनानि नाभिव्यक्तानि तदा पितृसंबन्ध एव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। भवतीति। ततश्च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वर्त्तत एवेत्यर्थः। आहेयेनेति। अहेरपत्यमितश्चानिञ इति ढक्। पाञ्चिरिति। बाह्वादित्वादिञ्। तादायनिरिति। उदीचां वृद्धादिति फिञ्। एका प्रकृतिरिति। एकशब्दः संख्यावाचीति केचिदाहुः। प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते। शब्दापेक्षया चैक इति पुंल्लिङ्गनिर्देशः। अन्ये तु साधारणे एक इत्याहुः। परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत एवोत्पत्तिर्भवति। सर्वे ऽपत्येन युज्यन्त इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात्

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रत्ययमुत्पादयेत्। अथ वा अस्थानेयं यत्नः क्रियते। न हीदं लोकाद्भिद्यते। लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा। यावद् ब्रूयात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्रे इति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

अत इञ्॥ ९५॥ इञोऽवृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन *। इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ भवतः विप्रतिषेधेन। इञोवकाशः। दाक्षिः प्लाक्षिः। फिञोवकाशः। तादायनिः। यादायनिः। इहोभयं प्राप्नोति। तापसायनिः। सांमितिकायनिः। फिनोऽवकाशः। स्रुचायनिः। त्वचायनिः। इञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ग्लुचुकायनिः। फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन। इह कस्मान्न भवति दाक्षिः प्लाक्षिः बहुलवचनात्। तद्राजश्च *। तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन। तद्राजस्यावकाशः। ऐक्ष्वाकः। इञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। पाञ्चालः। वैदेहः। वैदर्भः। तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन॥

स्थितः। न ह्येदमिति। लोके योर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते। लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इहापि प्रथमार्थ एवाश्रीयते। शास्त्रे ऽपि प्रथमार्थ एकशब्दो दृश्यते एके ऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमे ऽल्पप्राणा इति गम्यते। उपाचरन्तीति। व्यवहरन्तीत्यर्थः। अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्यादावनियतस्यैकस्यावगमात्संख्यावाच्येकशब्दो न प्रथमावाची॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

अत इञ्। दाक्षिरिति। वा नामधेयस्येति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदा यञिञोवकाशः। इञः स एवेति। प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति प्राचां मतेन फिनो विधानात्। उदीचां मतेन तदभावादिञोवकाश इति भावः। इह कस्मादिति। प्राचां मतेन बहुलत्वात् फिन् प्राप्नोतीति भावः। ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यञ्। दाण्डिनायनादिसूत्रेणोकारलोपो निपात्यते। पाञ्चाल इति। पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽञ्॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधः * । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । बाहोरपत्यं बाहविः । यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति । नडस्यापत्यं नाडायनः यो हि नडो नाम नाडिस्तस्यभवति । संबन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः *। संबन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति । प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । संबन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । मातृपितृभ्यां स्वसा । मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या तु मातृस्वसेति ॥

सुधातुरकङ्च॥ ९७ ॥ सुधातृव्यासयोः * । सुधातृव्यासयोरितिवक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिःशुकः । अल्पमिदमुच्यते । सुधातृवासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्।सौधातकिः। वैयासकिः । शुकः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः। बैम्बकिः। तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

बाह्वा । बाह्वादिप्रभृतिष्विति । प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणम् । लौकिक इति । लोके विदित इत्यर्थः । गोत्रभाव इति । संज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्व इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायित्वं बाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते । यत्तु कार्यं विशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते । किं तु प्रकारान्तरेण यथा अत इञिति तदिदानींतनार्थाभिधायिनो ऽपि भवति दैवदत्तिरिति । संबन्धिशब्देति । अयमपि न्यायानुवादः आदिमत्वात् यंज्ञा श्वशुरस्य संबन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । मातृस्वसेति । मातृशब्दोत्र स्त्रियावाची न जननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न भवति । यद्यपि क्रियाशब्दार्थोपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतरः संबन्धिलक्षणोर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति ॥

सुधातुरकङ्च । प्रकृत्यन्तराणीति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अव्यविकन्यायेन च कन्रहितैर्वाक्यमेव भवति । व्यासकशब्दाच्च कन्नन्ताद्दृषिवाचिनोपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् भवति न तु ऋष्यणिति भावः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ् ॥ ९८॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अथ ञकारः किमर्थः। ञकारो वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्। एकेन ककारेणोभयं सिद्धम्। अवश्यमत्र विशेषणार्थोन्योनुबन्धः कर्तव्यः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। व्रातच्फञोरस्त्रियामिति। फगित्युच्यमाने। नाडायनः अत्रापि प्रसज्येत। अथापि फञ् इत्युच्यते। एवमप्याश्वायनः अत्रापि प्रसज्येत। तस्माच्चकार एव कर्तव्यः। अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात्। चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्ध्यर्थोन्योनुबन्धः कर्तव्यः। स च ञकार एव कर्तव्यः। सूत्रभेदो मा भूदिति। अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारे अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। परत्वाज् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति। ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। अस्त्यन्यद् ञित्करणे प्रयोजनम्। किम्। वृद्ध्यर्थो ञकारः। चित्करणेऽप्यन्यत्तर्हि प्रयोजनम्। किम्। विशेषणार्थश्चकारः। शक्योत्र विशेषणार्थोन्योनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र ञकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति। वृद्ध्यर्थोप्यन्यः शक्योनुबन्ध आसङ्क्तुम् तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। चितः। चितोन्त उदात्तो भवतीति। ततस्तद्धितस्य। तद्धितस्य चितोन्त उदात्तो भवतीति। किमर्थमिदं परत्वात् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्। ततः कितः। कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति। किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। यावताच्फञन्ताज् ञो विधीयते। तत्र ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम्। नैतदस्ति। बहुषु लोपे कृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। कौञ्जायना इति।

गोत्रे। अथापि फञ् इति। सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत् फञिति क्रियमाणे कौञ्जायना इति ञित्स्वरप्रसङ्गः। सूत्रभेद इति। चफक्यपि सिध्यति। सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः। एवं तर्हीति। चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वाद्वृद्धौ च ञकारस्य परत्वाज् ञित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः। तत्र ञ्नितीति। सतिशिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

इह केचिद् द्व्यकयोः फाञं विदधति बहुषु च फकम् । केचित्फञन्ताज् ञ्यम् । किमत्र न्याय्यम् । ञ्यवचनमेव न्याय्यम् । द्व्यकयोर्हि फाञि सति बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । केन यशब्दः श्रूयेत । द्व्यकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः । केन यशब्दो न श्रूयेत । द्व्यकयोरित्युच्यमानः प्राप्नोति । तदेतत्कथं कृत्वा ञ्यवचनं ज्यायो भवति । यदि तन्नास्ति । आपत्यं वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः । स चास्त्रियाम् । एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च । बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति । सति हि तस्मिन् द्व्यकयोरपि फाञि सति बहुषु च फकि सति न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद् द्व्यकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं माणवका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायना इति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ अनृष्यानन्तर्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । कौशिको विश्वामित्र इति । किं कारणम् । विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्र भवानृषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्र भवान् गाधिरपि ऋषिः

भावः । इहेति । पूर्वे वैयाकरणाः । केन यशब्द इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रयोगाभावात् । यदा तु ञ्यः क्रियते तदा गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते । कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनीत्यत इञो ण्यक्षत्रियार्षेति लुकि तद्राजान्तस्य बहुषु वर्तमानाञ्ञ्यस्य लुक् सिध्यति । आपत्यं चेति । गोत्रे लुगचीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । कुञ्जशब्दादेव यूनि फाञि फकि च कृते स्वार्थिकस्य चेञो लुकि कृते सर्वेष्टसिद्धिः ॥

अनृषा । अनृष्यानन्तर्यं इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति । ऋषीणामानन्तर्ये अव्यवधानेन भवति । यद्वाऽनन्तरमेवानन्तर्यं तेन ऋषिभ्योनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति । उभयत्राप्यसमर्थसमासो भवतिना नञः सम्बन्धात् । तत्राद्यपक्षाश्रयेण पूर्वः पक्षो द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम् । संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञया यद् गोत्रं पौत्रप्रभृति तदेवाधिकृतं न त्वपत्यमात्रमित्यर्थः । तेषामनन्तर इति । अन्यथा प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् । तत्रर्षिभ्यो गोत्र एव प्रत्ययः । अनृषिभ्यश्चानन्तरापत्य एवेत्ययं विषयविभागः । मन्वस्मात् घाप-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

संपन्नः। स पुनस्तपस्तेपे नान्त्यषेः पौत्रः स्यामिति। तत्र भवान् कुशिकोपि ऋषिः संपन्नःतदेतदृष्यानन्तर्यं भवति। तत्रान्तृष्यानन्तर्य-इति प्रतिषेधः संप्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। ऋष्यानन्तर्ये न भवतीति। कथं तर्हि ऋषावनन्तरे नेति। यद्येवम्। अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात्*। अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। संज्ञागोत्राधिकारात्। संज्ञागोत्रइति वर्तते कः प्रसङ्गो-यदनन्तरे स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो बिदादिषु येऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेपि वृत्तिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। नानान्द्रः। पौत्रः। दौहित्र इत्येतत् सिद्धं भवति॥

वतण्डाच्च॥ १०८॥ किमर्थमिदमुच्यते। न गर्गादिभ्यो यञित्येव सिद्धम्। लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत नैवं शक्यम्। आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत॥

शिवादिभ्योण्॥ ११२॥ किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते। न यथाविहितमित्येवोच्येत। शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावणेव। उत्तरार्थं तर्हि। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्य इत्यत्र यथा विहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत। ढगतो

कादनृषिभ्योपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति। नैष दोषः। विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात्॥

वतण्डा। लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। यदीति। गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरं लुक् स्त्रियामिति पठितव्यमितिभावः। आङ्गिरसग्रहणमिति। तथा च सर्वत्र लुक् स्यात्। योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वतण्डाल् लुक् स्त्रियामित्येकयोग एवोच्येत। आङ्गिरसे शिवाद्यण्बाधनार्थो योगविभागः। वतण्डो नाम ऋषिः। तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः। अनेन तु योगेनाङ्गिरसेऽण्प्रसङ्गे यञ्विधानादण् बाध्यते। अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवतः। ऋषित्वादेव च वातण्डोत्यत्र ष्यङ् भवति॥

शिवा। गोत्र इति निवृत्तमपत्यमित्येवानुवर्तते। ढगत इति। ननु मातृशब्दस्याऽस्त्री-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद् यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। क्वः पुनरसावणेव। उत्तरार्थमेव हि तर्हि। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वैनास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावणेव। उत्तरार्थमेव तर्हि। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। कन्यायाः कनीनं चेति। अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत। ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। मातुरुकारं वक्ष्यामि। कन्यायाः कनीनभावमिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढक् मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते। अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। तं परत्वात्सेनान्तादण्ण्यो बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत। पुनरण्ग्रहणादणेव भवति

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ ऋषिस्त्रयोर्ढक्ढ्कौ विप्रतिषेधेन *। ऋष्यणस्त्रयणश्च ढक्ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन। ऋष्यणोवकाशः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः ढकोवकाशः। दुलि। दौलेयः। वलि। वालेयः। इहोभयं प्राप्नोति। अत्रि। आत्रेयः। स्त्र्यणोवकाशः। मकन्दिका। माकन्दिकः। ढ्कोवकाशः। काणिकेरः। इहोभयंप्राप्नोति। पौणिकेरः। मौद्गलिकेरः। ढक्ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन। द्व्यचो ढकोढ्क्वाढञौ *। द्व्यचो ढग् भवतीत्येतस्माद्ढक्-

प्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः। एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानाच्च विचारितमेतद्भाष्यकारेण। तं परत्वादिति। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते। तेनापवादत्वादित्यर्थः॥

ऋष्यन्ध। ऋषिस्त्रयण इति। अहद्भ्यो नदीमानुषीभ्य इति मानुषीलक्षणोण् स्त्र्यणशब्देनोक्तः। अत्र च यथासङ्ख्यं सम्बन्धः। दौलेय इति। दुलेरृषित्वाद् ढकोयमवकाशः। काणिकेर इति। काणैव काणिका। पौणिकेर इति। पुणिका तन्नासिका क्षुद्रा च।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन। द्व्यचो ढग्भवतीत्यस्यावकाशः। दात्तेयः गौप्तेयः। ढ्रकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नटी। नाटेरः। दासी। दासेरः। ढञो ऽवकाशः। कामण्डलेयः। हैरण्यवाहेयः। माद्रवाहेयः। ढकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जम्बू। जाम्बेयः। ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन। न चर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः। योयमृष्यणो ढकश्च। किं कारणम्। ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्राणुत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं येन्येतदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैव तदपवादमिञं बाधते। एवं ढकमपि बाधेत। तस्मादृषिभ्योणिवधाने ऽत्र्यादिप्रतिषेधः॥ तस्मादृषिभ्यो ऽणिवधाने ऽत्र्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमृष्यण् इञं तदपवादं बाधिष्यते ढकं न बाधिष्यते। अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योयं ढकः ढ्रक्ढञोश्च। किं पुनः कारणम्। ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्र ढक्। स्त्रीभ्यो ढगित्येव। तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येन्येतदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैव तन्नामिकाणं तदपवादं बाधते एवं ढ्रक्ढञावपि बाधेत। तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः॥ तस्मात्तन्नामिकाणि अद्व्यच इति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येव मयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते। ढ्रक्ढञौ न बाधिष्यते। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः येनान्तागग्यः॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः सेनान्तागण्यौ भवति विप्रतिषेधेन। ऋष्यणोवकाशः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। ण्ययावकाशः। पारिषेणयः। वारिषेणयः। जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। जातसेन्यः। अन्धकाणोवकाशः। श्वाफल्कः। चैत्रकः। राध्वसः। ण्यस्य स एव। उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्रा-

---

जाम्बेय इति। चतुष्पाद्भ्यश्चणो ढञ् ढेलोपो कद्रा इत्यूकार लोपः। जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्ताद् ढक्प्राप्तिश्चिन्त्या। नवेति। प्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते। मध्येपवादा इति। पूर्वस्य निर्ज्ञातस्वरूपत्वाद्बाध्यत्वं नतूत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येति भावः। अथात्राहुः। कथं

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । औग्रसैन्यः । वृष्ण्यण्योवकाशः । वासुदेवः । बालदेवः । ण्यस्यसएव । विष्वक्सेनोनाम वृष्णिस्तस्माद्दुभयं प्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । वैष्वक्सैन्यः । कुर्वण्योवकाशः । नाकुलः । साहदेवः । ण्यस्य स एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । भैमसैन्यः । सेनान्ताण् ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातोग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते । स्त्रीलिङ्गे यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत् । संमिमीते संमाता । संमातुरपत्यं सांमात्र इति ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥ इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या नापत्यम् । अथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । कथम् । कन्याशब्दोयं पुंसाभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स कानीन इति ।

पुनर्नित्यानां शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानं युज्यते । अत्र समाधिः । त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यादिति न्यायेनान्धकादिवंशा अपि नित्या एव । अथ वाऽनित्योपायाश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते । यथा प्रकाश्रयणेन कालस्य ॥

मातुरुत् । अपि सिद्धे तत्सन्नियोगेनोत्वार्थं वचनम् । स्त्रीलिङ्ग इति । अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः । न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्रोक्तम् ।

कन्यायाः । वदीति । अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन सम्बध्येतेति भावः । अभिसम्बन्धपूर्वक इति । शास्त्रोक्तो विवाहोभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुष संयोगे कन्याशब्दो निवर्तते । या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति । कन्योक्ताया इति । कन्यैवा सा युक्ता । तदेव व्याचष्टे । कन्याभिमताया इति । कन्यैव साभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्श-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते। स्त्रीग्रहणे स्त्रीशब्दग्रहणं स्यात्। स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा। स्त्र्यर्थग्रहणं वा। किं चातः। यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा। इडबिड्। ऐडबिडः। पृथ्। पार्थः उशिक्। औशिजः। दरद्। दारदः। अत्रापि प्राप्नोति। अथ प्रत्ययग्रहणम्। लैखाभ्रेयः। वैमात्रेयः। इति न सिध्यति। अस्तु प्रत्ययग्रहणम्। कथं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति। शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते। वडवाया वृषे वाच्ये। वडवाया वृषे वाच्ये ढग् वक्तव्यः। वडवाया वृषः वाडवेयः। अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः। क्रौञ्चः। कौकिल इति। आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र। ततोऽन्यत्र आरक् पुंसि वक्तव्यः। मुषिकाया अपत्यं पुमान्मौषिकारः। मृग्याः पुमान्मार्गारः। गोधाया ढक्विधौ स्मृतः॥ गोधायाः पुमान् गौधेरः॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ चटकायाः पुल्लिङ्गनिर्देशः *। चटकायाः पुल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः। इहापि यथा स्यात्। चटकस्यापत्यं चाटकैरः। यदि पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते। चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति। स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः *। चटकस्यापत्यं चटका॥

नाया अगुप्तत्वादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगिष्वपि तयोनिर्भवति। यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्त्रापि पुनः कन्यैव भूत्। तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम्॥

स्त्रीभ्यो। बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते पश्चत्वयसम्भावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते। इदं सर्वेष्विति। तत्र क्व चित्क्वचित्पत्र आश्रीयते। इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थ स्याश्रयणाट्टाबादिप्रत्ययग्रहणम्। स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानात्र गृह्यन्ते। स्त्रीशब्दग्रहणमिति स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः। अर्थग्रहणमिति। अर्थे कार्यासम्भवे तदभिधायिशब्दग्रहणमेव सम्बध्यते। इडविडादयः शब्दा स्त्रीवृत्तयो न तु स्त्रीप्रत्ययान्ता इति। तेभ्योऽपि भवति। वडवाया इति। वृषो बीजाश्वः। तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणो यौ ढको बाध्यते। तेनापत्ये वाडव इति भवति। क्रौञ्च इति। अपत्य एवायं ढगपवादः।

चटकायाः। पुंल्लिङ्गेनेति। अन्यथा पुंल्लिङ्गादिव प्रसज्येत॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् *। आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रका सिद्धत्वात् । गोधा आकारान्ता रचक प्रत्ययः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । जाडारः पाण्डार इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ क्षुद्राभ्य इत्युच्यते । का क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्का । अङ्गहीना वा ॥

पितृष्वसुश्छण् ॥१३२॥ ढकि लोपः ॥१३३॥ केन विहिते पितृष्वसुः ढकि लोप इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापयति पितृष्वसु ढगिति । यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ ढकि लोप इत्युच्यते तच्चेदं न सिध्यति मातृष्वस्रीयः । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि । पितृष्वसुश्छण् ढकि लोपः ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् । छण्ढकिलोपाविति ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥१३७॥ राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम् *। राज्ञोपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क्व मा भूत् । राजन इति ॥

व्यन्सपत्ने ॥१४५॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् * । व्यन्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति । अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति वर्तते । अनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते । पाप्मना भ्रातृव्येण । अस्तु तावदपत्यं सपत्नश्च । तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति ।

क्षुद्राभ्यो । अङ्गहीना वेति । वाशब्दश्चार्थे ।

मातृष्वसुः । तच्चेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकृष्यते इति कार्यद्वयलाभः ॥

राज । राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः । जातिग्रहणमिति । यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा । तेन क्षत्रियजातौ प्रतिपिपादयिषितायां राजन्यशब्दप्रयोगो वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये राजनशब्दप्रयोगः ॥

व्यन्सपत्ने । प्रत्ययार्थाभावादिति । भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन्सपत्ने दृश्यते । न हि सर्वः सपत्नो भ्रातुरपत्यमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः । अस्तु तावदिति । वि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

उपमानात्सिद्धं भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति ।

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । गार्गो जाल्मः । गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य * । गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवेदं प्रातिपदिकम् । लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथास्यात् । वातण्डो जाल्मः । लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् * । लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुक्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र लुक् । गोत्रे लुगचीति । व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न पुंवद्भावात् * । व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न । किं कारणम् । पुंवद्भावात् । पुंवद्भावोऽत्र भवति । भस्याढे तद्धिते । पुंवद्भवतीति । फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । ग्लौचुकायनो जाल्म इति । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः । गार्गी भार्या अस्य गार्गीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् *। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनमेतदितिभवति। नास्ति गार्गी इति । अवंश्यत्वद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् *। अवंश्यत्वाद्वा स्त्रि-

---

रोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न बाध्यते । न च समुदायार्थः सपत्नः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्त्यागो युक्त इति भावः ॥

गोत्र । बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः । गोत्रस्त्रिया इति । वातण्ड इति । वातण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । वतण्डाच्चेति यञ् । तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति णः । व्यवहितत्वादिति । अचीति परसप्तमी मन्यते । विषयसप्तम्यां तु न दोषः । अथ वा यतो गोत्रप्रत्ययादव्यवहितोजादिरुत्पद्यते तस्यालुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम् । पुंवद्भावादिति । पुंवद्भावेन रूपातिदेशाद्वातण्ड्यशब्दात् स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भावः । ग्लौचुकायन इति । ग्लुचुकस्यापत्यं स्त्री प्राचामिति फिन्प्रत्ययः । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् पुंवद्भावे कृते णः । नास्ति गार्गेति । गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः । अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधाद् गोत्रसंज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद् गोत्रप्रत्ययात्तादपर-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

याः प्रयोजनमेतद्भवति। न च स्त्री वंश्या। अस्ति गार्गी स्त्री। अपर आह। द्वावेव वंशौ। मातृवंशः पितृवंशश्च। यावता मातृवंशोऽस्ति नास्ति गार्गी॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ गोत्रस्त्रियाः। वृद्धाट्ठक् फेश्छ च। फाण्टाहृति। इमे चत्वारो योगाः। एषां त्रयः कुत्सने। त्रयः सौवीरगत्रे आद्योयोगः कुत्सन एव। अन्त्यः सौवीरगोत्र एव॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्। फाण्टाहृतः। फाण्टहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य*। फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम्। किं कारणम्। वृद्धत्वात्। प्रातिपदिकस्य। वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम्। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु *। पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थं णकारः कर्तव्यः। फाण्टाहृता भार्या अस्य फाण्टाहृताभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्। उक्तं वा *। किमुक्तम्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम्। अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति॥

गोत्रप्रत्ययानुत्पादात्। अवंश्यत्वाद्वेति। गार्ग्या अपत्यं या स्त्रीतस्या न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा न हि सा गर्गस्यापत्यम्। पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावात्तस्य भावादस्ति गार्गेत्यर्थः। न च स्त्री वंश्येति। पितृपितामहादिर्वंशो न मातृमातामहादिरित्यर्थः। तस्मात् पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः। न च जातेश्चेति प्रतिषेधः सिध्यति। गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात्। यदा च गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्रापत्यमात्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव। फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो वृद्धये। मातृवंश इति। गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गर्गापेक्षया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्र इति नियमात्प्रत्ययान्तराभावान्नास्ति गार्गी। पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु व्यवहितापत्योपलक्षणम्। तस्मात् फिनर्थो णकारः॥

वृद्धाट्ठक् सौ। गोत्रस्त्रिया इति। विषयविभागकथनार्थोऽत्रोपक्षेपः कुत्सनग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वयएवानुवर्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः॥

फाण्टा। फाण्टाहृतेरिति। यथासंख्यसंबन्धस्येष्टत्वान्न मिमतशब्दार्थं णित्वम्। पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे नावश्यं सर्वत्राश्रीयते इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं सूचयितुमलम्। शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥१५१॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्*। वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः। किमविशेषेण। नेत्याह। स्वरवर्जम्। स्वरं वर्जयित्वा। किं प्रयोजनम्। वामरथ्यस्यच्छात्राः। वामरथाः। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्यथा स्यात्। यदि कण्वादिवदित्युच्यते। प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति। तत्र को दोषः। वामरथाः। बहुषु लोपो न प्राप्नोति। वामरथानां संघः। वामरथाः। संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण्न प्राप्नोति। यदि पुनर्यञ्वदित्युच्यते। एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति। तत्र को दोषः। वामरथ्यस्यच्छात्रा वामरथाः। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव। कथं वामरथाः। वामरथानां संघ इति च। यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवतीति॥

उदीचामिञ्॥ १५३॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण्वचनम्। उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण् वक्तव्यः ताक्ष्णः। यदि पुनरयं तक्षशब्दः शिवादिषु पठ्येत। शिवादिरिति चण्यविधिः*। शिवादिरिति चेण् ण्यो विधेयः। ताक्ष्ण्यः। सिद्धं तूदीचां वा ण्य वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। उदीचां वा ण्यवचनात्। उदीचां वा ण्यो भवती

कुर्वा। वामरथस्येति। प्रकरणाद्यञ्प्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम्। कण्वादीनां यञन्तायत्कार्यं तदतिदेशः केवलानां तेषां कार्यस्य कस्य चिदनभिधानात्। वामरथा इति। छे प्राप्तेऽण्विधिः। आपत्यस्येति यलोपः। यदीति कण्वादिवदिति वचनात्कण्वादीनामाहत्य यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्र इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यञमात्रनिबन्धनस्येति भावः। एवमपीति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। यदयमिति। लिङ्गादाहत्यानाहत्य च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते।

उदीचाम्। उदीचामिति। इञबाधनायाण्विध्यर्थं वचनम्। ताक्ष्ण इति। षपूर्वहन्धृतराज्ञामणीत्यल्लोपः। यदीति। विशेषविहितेनाणा बाधितत्वादिञ् न भविष्यतीति भावः। ण्यविधिरिति। यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा द्वयोरपि ण्येञोर्बाधः स्यात्। अथविशेषचिन्ता तदा पुरस्तादपवादा इति न्यायाण् ण्यस्यैव बाधः प्राप्नोति नेञः। सिद्धंत्विति। विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तक्षन्शब्दात् प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् भवति। ननु जातसेनोग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षे अण् ऋष्यादिलक्षणः प्राप्नोति। यथान्यासे तु तेभ्यो ण्येञौ भवतः। एवं तर्हि बाह्वादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येनमुक्ते इञ्

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति वक्तव्यम् । यथेन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥ किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् । अल्पमिदमुच्यते । कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति । फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् च * । फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट्चेति वक्तव्यम् । दगु । दागव्यायनिः । कोसल । कौसल्यायनिः । कर्मार । कार्मार्यायणिः । छाग छाग्यायनिः । वृष । वार्ष्यायणिः । यदि युट् क्रियते युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यमादेशः क्रियतां युडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशः । नित्यो युट् । कृते ऽप्यादेशे प्राप्नोति अकृते ऽपि युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृते आदेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि युट् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्यादेशः । आदेशोप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति । अनवकाशस्तर्हि युट् । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । यदि पूर्वान्तः करिष्यते । दागव्यायनिः । ओर्गुणो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तम् । युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सिद्धं त्वादेशस्य युड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदेशस्य युड्वचनात् । युडादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । युट् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते ।

भविष्यतीत्यदोषः ॥

कौसल्य । किमिदमिति । कोसलस्यापत्यं वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ् । कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणो ण्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति प्रश्नः । उत्तरं तु । प्रत्ययसंनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः । अङ्गस्यादेश इति । अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः । चेनेति । तेन युगपदागमादेशौ भवतः ॥

वाकि । क्रियतइति । गणसूत्रमेवेवं पठ्यते इत्यर्थः । यद्यपि वाकिनादीनां इदं चेति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् *। कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपपद्यते। किं कारणम्। अनादित्वात्। कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः। करिष्यते। पूर्वान्ते नलोपवचनम् *। यदि पूर्वान्तः करिष्यते। न लोपो वक्तव्यः। चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः। न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति न लोपो न प्राप्नोति। परादौ तु पुनः सति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति। अस्तु तर्हि परादिरेव। ननु चोक्तं। कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति। सिद्धं त्वादिष्टस्य कुडूचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। कुड्चादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चेन संनियोगः करिष्यते। कुट् च। किं च। यच्चान्यत् प्राप्नोति। किं चान्यत्प्राप्नोति। आदेशः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति। नैष दोषः। क्रियते न्यास एतत्। चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति। कारिभ्य इञोगोत्रात्फिञ् विप्रतिषेधेन *। कारिभ्य इञ् भवतीत्येतस्मादगोत्रात् फिञ् भवति विप्रतिषेधेन। कारिभ्य इञ् भवतीत्यस्यावकाशः। अयस्कारिः लौहकारिः। फिञोवकाशः। तापसायनिः। साम्मितिकायनिः। इहोभयं प्राप्नोति। नापितायनिः। फिञ् भवति विप्रतिषेधेन॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च॥१६१॥ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः॥१॥ यदि षुक् पूर्वान्तः क्रियते। मानुषाः। बहुषु लोपः प्राप्नोति। माणु-

---

सूत्रपाठे लाघवं भवति। न लोपश्चेति गणसूत्रैकदेशस्याकरणात्। तथापि गणपाठस्य पश्चात् सूत्रप्रणयनात् गणपाठदर्शनात् कुक्चेत्युक्तमिति भावः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणीवर्मिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्गस्याढ्दहति पुंवद्भावः सिध्यति। कुटि तु भत्वाभावात् पुंवद्भावो न स्यात्॥

मनोः। अपत्य इति। णत्वविधानार्थमिदम्। अणः सिद्धत्वात्। न च न दण्डमाणवान्तेवासिष्विति निपातनाण्णत्वस्य सिद्धत्वाद्वचनं नारम्भणीयम्। निपातनादर्थविशेषस्यानिश्चयात्। अनधीतविद्यत्वान् मूढत्वं विहिताकरणान्निषिद्धाचरणाच्च कुत्सितत्वम्। मानुषा इति। अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते। जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

षाणां संघः। संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् प्राप्नोति। अस्तु तर्हि परादिः। यदि परादिः क्रियते मानुषी। अञन्तादितीकारो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव। कथं मानुषा मानुषाणां संघ इति च। उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। किं तर्हि। जातिः। इह तर्हि मानुष्यकमिति हलस्तद्धितस्येति यलोपः प्राप्नोति। परादावप्येष दोषः। यद्धि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। वृकाट्टेण्यण्। वार्केणीति। तस्मादुभाभ्यामतद्वक्तव्यम्। प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान इति॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्॥ १६२॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृति संज्ञाकरणम्। पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। गर्गोऽपि कं चित्प्रति पौत्रः। कुञ्चिकोऽपि। तत्र मा भूदिति। तत्तर्हि

षणं न तु जातिः प्रत्ययार्थ इति यञञोश्चेति लुक्प्रसङ्गः। परादौ तु षञ् भवति न लञिति लुगभावः। ननु तदन्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परादावप्यञ्कृतप्रसङ्गः। एवं तर्हि अकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याञोऽत्र ग्रहणात्परादावञ् कार्याभावः। ईकार इति। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनेति भावः। न चैतदिति। अपत्ये व्युत्पादितस्यापि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादित्यर्थः। इह तर्हीति। हलन्तादङ्गात्परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते। हलस्तद्धितस्येति वर्त्तमाने आपत्यस्य च तद्धितेनातीति लोपोऽत्र प्राप्नोति। हलस्तद्धितस्येत्यत्र त्वीतीति वर्त्तते। वार्केणीति। वृकशब्दादायुधजीविसंघविशेषवचनात् स्वार्थे टेण्यण्॥

अपत्यम्। पौत्रप्रभृतेरिति। नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं न्याय्या न तु संज्ञा। नैष दोषः। लिङ्गवती परिभाषा भवति विध्यन्तरशेषभूता वा। न चेयं तथा। यथा च वृद्धादयः सर्वार्थप्रत्यायनयोग्या अपि संज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेदकरणात् संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि। उक्तं च हरिणा। व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्व चित्। नित्य एव तु संबन्धो डित्थादिषु गवादिवत्॥ वृद्धादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमो हि संबन्धो विशेषण विशेष्यवदिति। गर्गोपोति। वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावि। सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गो-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। समर्थानां प्रथमादिति वर्त्तते। समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्त्रप्रभृति विज्ञायते। जीवद्वंश्यं च कुत्सितम्*। जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म वात्स्यस्त्वमसि जाल्म इति। का पुनरिह कुत्सा। पितृतो लोके व्यपदेशवता अस्वतन्त्रेण भवितव्यम्। य इदानीं पितृमान् स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म वात्स्यस्त्वमसि जाल्म। न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥ जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्त्रप्रभृत्यपेक्षं च *। जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्त्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पौत्त्रप्रभृतीति वर्तते। एवं तर्हि अन्वाचष्टे पौत्त्रप्रभृतीति वर्ततइति। किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम्। तच्च देवदत्त्यर्थम्। देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिरिति। अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् देवदत्तस्य पौत्त्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोति। एतदपि पौत्त्रप्रभृति भवति। न पौत्त्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्त्रप्रभृति यदपत्यमिति। किं तर्हि। वंश्योभिसंबध्यते। पौत्त्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्यमिति। एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्त्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रा-

---

त्रयूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्गो गार्ग्यादिवं च यूनीष्यते। समर्थानामिति। यद्यप्यपत्यशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते। नहि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थित्यार्थं इति। तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्। जीवद्वंश्यमिति यूनश्चकुत्सायमितिसूत्रमनार्षमिति वचनम्। नत्वं पितृत इति। पितृतो व्यपदेशे हि गार्ग्यायण इति भाव्यम्।

जीवति। अभिजनप्रबन्धो वंशः। तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः। तस्मिन् जीवति यस्य संज्ञेष्यते न स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह। पौत्त्रप्रभृत्यपेक्षं चेति। इदं संज्ञाविधानमिति शेषः। पौत्त्रप्रभृतीति व्यधिकरणं विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते। पौत्त्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः। अनन्तरमिति। अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां यञ्ञिञोश्चेति लुक् प्रसङ्गः। इतरः पौत्त्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाह। देवदत्तस्येति। आचार्यदेशीय आह। न पौत्त्रप्रभृतीति। चोदक आह। एवमपीति। भ्रातरीत्यनेन वंश्यस्य निवर्त्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्त्रप्रभृ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तरि च ज्यायसीति। एवं तद्यपत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम्। नैवं विज्ञायते। पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति। कथं तर्हि। पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति। वृद्धस्य च पूजायाम् *। वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या। तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः। तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः। का पुनरिह पूजा। युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते। तत्रभवन्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति। आपत्यो वा गोत्रम् *। अथ वा आपत्यो गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। परमप्रकृतेश्चापत्यः*। परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम्। आपत्याज्जीववंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः। आपत्याज्जीववंश्यात् स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। स चास्त्रियाम् *। स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम्। एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च *। एवं च कृत्वा एकोगोत्रग्रहणमनर्थकं भवति। बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् *। बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति। तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्वाकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति। बैदः बैदौ। बैदस्यापत्यानि बहवो माणवका इति विगृह्य बिदाशब्दाद्बहुपूत्पत्तिर्भविष्यति। बिदा इति॥

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति॥ १६५॥ अन्यग्रहणं किमर्थम्। भ्रातरीति वर्त्तते। सपिण्डमात्रे यथा स्यात्। अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थम्। उभयतो विशिष्टे यथा स्यात्। स्थानतोवयसश्च।

तिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः। कथं तर्हीति। एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते। अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात्। वृद्धस्येति। सूत्रेषु तु कैश्चिद् वृद्धस्य च पूजायामिति वार्त्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम्। गार्ग्यायणा इति। युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वार्थे युवप्रत्ययः। युवत्वमिति। ननु युवशब्दो ऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते। प्रायेणाल्पवयसो जीववंश्यत्वं भवतीति तदध्यारोपः पूजेत्यदोषः। आपत्यो वेति। गोत्रे लुगचीत्यत्र व्याख्यातम्॥

वान्यस्मिन्। सपिण्डमात्र इति। अन्यथा पूर्वेण नित्यायां युवसंज्ञायां प्राप्तायामियं विभाषा स्यात्। उभयत इति। ज्यायसीत्यनुवृत्त्या वयः प्रकर्षे लब्धे स्थविरतर इति वच-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् । जीवतो जीवति यथा स्यात् । मृते हि माभूत् । मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव भवितव्यम् । अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति । उताहो न । किं च प्राप्नोति । बाढं प्राप्नोति । न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः । गोत्रयूनोः समावेशो कोदोषस्तत्कृतं भवेत् ॥ गोत्रयूनोः समावेशे को दोषा तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति। यास्कायनयः। लाह्यायनयः। यस्कादिभ्यो गोत्रे इति लुक् प्राप्नोति। यस्कादिषु न दोषोस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् ॥ यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् । न यूनीत्यनुवर्तनात् । नयूनीति तत्रानुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । न तौल्वलिभ्य इति। दोषोत्त्रिबिदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्त्तनात् ॥ यदि न यूनीत्यनुवर्त्तते । अत्रयः बिदाः पञ्चाला माणवका इति न सिध्यति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। न तौल्वलिभ्यः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां लुग् भवति । न तौल्वलिभ्यो यूनि न। यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग् भवति । न यूनि । तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम् । यञञोश्च । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग्भवति । यूनिनेत्यपि निवृत्तम् । इह तर्हि काण्व्यायनीयाः । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् प्राप्नोति । कण्वादिषु न दोषोस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥ कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं

नसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते । जीवत इति । जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । मृते हीति । संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः । अथेति । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः । यास्कायनय इति । यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति शिवाद्यण् । तदन्ताद्यूनि अणो द्व्यच इति फिञ् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्व्यो यस्येति लोपे च यास्कितिशब्दो यस्कशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति । न यूनीति । तत्र वाक्यभेदेन संबन्धो यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् भवति यूनि तु न भवतीति । अत्रय इति । अत्रेर्गोत्रे इतश्चानिञ इति ढक्। बिदादञ् । पञ्चालाज्जनपदशब्दादित्यञ् । ततो बहुषु युवत्वत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुकि कृते ढगञोर्लुगिष्यते स नयूनीत्यनुवर्त्तनान्न प्राप्नोति । संबन्धमिति । तेन यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यत्रैव न यूनीति संबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः । इह तर्हीति । व्यवहिते ऽपि परशब्दस्य वृत्तिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग् भवतीति गोत्रसंज्ञायामण्प्रसङ्गः । विहितविशेषणाश्रयेण परिहारमाह । कण्वादिष्विति । कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्राति-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कारणम्। न यून्यस्ति ततः परम्। कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते। यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितः न तदन्तं प्रातिपदिकम्। यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः परः। इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति एको गोत्र इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। एको गोत्रे प्रतिपदम्। प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति। तदन्तात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति। गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत् स्मरेत्। किम्। एक इत्येव। गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः स यून्यपि प्राप्नोति। अस्तु पुनर्यूनि लुगित्येवं लुग्भविष्यति। नैवं शक्यम्। फक्फिञोर्हि दोषः स्यात्। शालङ्क्यूनः छात्राः शालङ्काः। पैलस्य पैलीयाः। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत। तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। नवक्तव्यः। तुर्नियामकः। तुः क्रियते। स नियामको भविष्यति। जीवति वंश्ये अपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति। यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति। य इष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति। गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति। एवं तर्हि। राजन्याद् वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकपरम्। यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति। तज् ज्ञापयत्याचार्यः। लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति। युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते। किं गोत्रोसि माणवक गार्ग्यायणः। किं गोत्रोसि माणवक वात्स्यान इति। यद्येतज् ज्ञाप्य-

---

पदिकाच्छेषेऽर्थे ऽण्प्रत्यय इति सूत्रार्थाश्रयणात्तद्दोषाभावः। प्रतिपदमिति। एको गोत्र इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयतइत्यर्थ-। तदन्तात्तर्हीति। यदि एको गोत्र इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति यञिञोश्चेति फक्प्रसङ्गः। गोत्रादिति। गोत्राद्यूनीत्यत्रैकग्रहणमनुवर्त्तते तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः। यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति। तथापि परिहारान्तरसंभवादेतन्नाश्रितम्। स यून्यपीति। अत्रीणां यूनां छात्रा इत्यादावित्यर्थः। पुनरिति। परत्वादलुकं बाधित्वा लुग्भविष्यती-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ते औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः। इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। सामूहिकेषु ज्ञापकम्। यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम्। गार्ग्यायणानां किंचित् गार्ग्यायणकम्। वुञ्विधावेव तज्ज्ञापकम्। यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः। इञो गोत्रइत्यण्न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः। इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। नैष दोषः। गोत्रेणाऽनेनं विशेषयिष्यामः। गोत्रे य इञ्विहित इति

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घप्रतिषेधार्थम् *। क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सङ्घप्रतिषेधार्थम्। सङ्घान्माभूत्। पञ्चालानामपत्यं विदेहानामपत्यमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। न ह्यन्तरेण बहुषु लुकं पञ्चालानामित्येतद्भवति। यस्तस्मादुत्पद्यते सयुवप्रत्ययः स्यात्। युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्। तस्मिंश्चालुग् भविष्यति। इदं तर्हि क्षौद्रका-

---

त्यर्थः। शालङ्केरिति। शालङ्कोरपत्यं गोत्रमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनादिञ् प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च। ततः शालङ्केरपत्यं युवेति यञिञोश्चेति फक्। तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततः शालङ्केर्यूनः छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रेलुगचीत्यलुग् बाधकः स्यात्। तस्यापि यूनि लुगिति परत्वाल्लुग् बाधकः तस्यापि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसङ्गः। यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा गोत्रेलुगचोत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग्भवत्येव ततः कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यस्येत्यणि सति शालङ्का इति भवति। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं च विकल्पोनन्तरस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुकोव्यवहितत्वान्तरङ्गस्य च। पैलोया इति। पीलाया अपत्यं गोत्रं पीलाया वेत्यण्। ततो यून्यणो द्व्यच इति फिञ्। तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततो वृद्धाच्छः। तुर्नियामक इति। अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तु शब्दस्य।

जनपद। एकराजादिति। एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकराजः। तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो न तु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः। यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम्। न ह्यन्तरेणेति। पञ्चालापत्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राजस्याञो बहुषु लुप्तत्वात्। तस्य लुगिति। ञ्यक्षत्रियार्षञित इत्यनेन। तस्मिंश्चेति। गोत्रेलुगचीत्यनेन। अथैवं पाञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

णामपत्यं मालवानामपत्यमित्यत्रापि प्राप्नोति क्षौद्रक्यो मालव्य इति ॥ नैतत् तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चित् । यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक् । तस्मिंश्चालुग् भविष्यति । अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः । क्षत्रियग्रहणानर्थक्यं चोक्तम् * । किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति । अपरमुक्तमनभिधानादिति । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् * । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । पूरोरण् वक्तव्यः । पौरवः । पाण्डोर्ड्यण् वक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० । अणोञ्यङ्ण्योञोर्विप्रतिषेधेन * । अणोञ्यङ्ण्यङ्ञ इञ्त्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन । अणोऽवकाशः । आङ्गः वाङ्गः । ञ्यङोऽवकाशः । आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति । दार्व्यः । ण्यस्यावकाशः । निचक्र । नैचक्यः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीप । नैप्यः । इञोऽवकाशः । आजमीढिः । आजक्रन्दिः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । बुध । बौ-

---

र्कि वार्त्तिकारम्भेण । तत्र वार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहुः । असति वार्त्तिकारम्भे बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात् नैकवचनान्तात् । जनपदे हि बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तत इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च । भाष्यकारस्तु मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्यइति । इदं तर्हीति । क्षौद्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षात्रियाः क्षौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावाद् गोत्रयुवाश्रयकार्याभावादनिष्यमाणोऽपि तद्राजो ऽत्र प्राप्नोतीत्यर्थः । नैतदिति । मुख्यया वृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात् तदेवोत्तरमित्यर्थः । पूरोरिति । सिद्धे प्राग्दीव्यतीये ऽणि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा द्व्यञ्मगधेत्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् । पाण्डोरिति । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद् युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोरग्रहणात्तद्वाचिनः पाण्डव इत्येव भवति ॥

द्व्यञ्मग । दार्व्य इति । दार्वस्यापत्यमिति व्यञ् । बौधिरिति । साल्वावयवलक्षण इञ् ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धिः। आङ्ख्येञो भवन्ति विप्रतिषेधेन। आङः कुरुनादिभ्योण्यो भवति विप्रतिषेधेन। आयङोवकाशः। आवन्त्यः कौन्त्यः। ण्यस्य स एव। नैषोनामजनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ण्योभवति विप्रतिषेधेन। नैष्यः। द्वञ्मगध॥

कम्बोजाल्लुक्॥ १७५॥ कम्बोजादिभ्योलुग्वचनं चोलाद्यर्थम्*। कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। चोलाद्यर्थम्। चोलः। शकः। केरलः। यवनः॥

अतश्च॥ १७७॥ इहकस्मान्न भवति आम्बष्ठ्या सौविर्येति। अत इत्युच्यते। नैषो ऽकारः तदन्तविधिना प्राप्नोति। अतउत्तरं पठति। अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्*। अत इति तदन्तस्याग्रहणम्। किं कारणम्। अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्। यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः नात्र तदन्तविधिर्भवतीति। पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। पर्शुः। रक्षाः। असुरी। यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः। यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चसमाप्तः॥

अतश्च। पर्शुरिति। पर्शोरपत्यं स्त्रीद्व्यञ्मगधेत्यण्। तस्यातश्चेति लुक्। पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थे ऽण्। तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगप्राप्तौ वचनेन विधीयते। तत ऊङुत इत्यूङ्। रक्षा इति। रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्ववदस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति। रक्ष इत्ययुक्तः पाठः। असुरीति। असुरशब्दात् स्त्रियामपत्ये ऽञो लुक्। ततो ऽण्। तस्यापि लुक्। जातिलक्षणो ङीष्। यौधेयादिप्रतिषेध इति। यदि प्राच्यमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेति लुक् स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्याञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः। युधाया अपत्यं स्त्री द्व्यचश्च इति ढक्। ततः स्वार्थे ऽञ्। तस्य लुकि प्रतिषिद्धे ऽञन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति। यदि त्वञो लुक् स्यात्तदा ढलक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ रागादिति किमर्थम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् *। रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्य-रागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ २ ॥ ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् *। ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकं कार्दमिकम् । नील्या अन् *। नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या-रक्तं नीलम् । पीतात्कन् *। पीतात्कन्वक्तव्यः । पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम् । पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरम् । तस्माल्लुग्वक्तव्यः । हरिद्रा-महारजनाभ्यामञ् *। हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः । हारिद्रम् । माहारजनम् । रागादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ । काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानात्सिद्धम् । हरिद्राविव हारिद्रौ । काषायाविव काषायौ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । नक्षत्रेण चन्द्रमसो

तेन रक्तम् । रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दानां योर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति । नान्यथा । प्रयुक्तानां शब्दानां साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रारम्भाद्देवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्याद्योर्थोवगम्यते नासौ दैवदत्तं वस्त्रमित्यत्रोवगम्यते । स्वस्वामिसम्बन्धस्यैवातः सम्प्रत्ययादत एवानभिधानात् कोपेन रक्तं मुखं रूपेण कान्तायां रक्त इत्यादौ वर्णाभिष्वङ्गयोर्न भविष्यति प्रत्ययः ॥

लाक्षा । ठक्प्रकरण इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठो नार्षः । नील्या इति । ओषधिविशेषो नीली । अण्बाधनार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति । पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः प्रकृत्यन्तरमिति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः । उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ।

नक्षत्रेण । योगो हीति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् । न च चद्रमसैव योगः पुष्यादीनां नक्षत्रता । सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रव्यवहारादर्शनात् । अथापि सम्बन्धमात्रं योगः स चनित्यानामपि प्रधानपुरुषवदविरुद्धः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम्* । नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः । पुष्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन्काले पौषमहः । पौषी रात्रिः । तत्रोत्तरपदलोपः * । तत्रैव सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते । लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च *। लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनं च तद्युक्तवद्भावे न प्राप्नोति । कालयोगात्सिद्धम् * । अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव । ननु चोक्तम् । अयुक्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । नित्ये हि कालनक्षत्रे । नै दोषः । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते । तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते । तथा च संप्रत्ययः*। एवं च कृत्वा लौकेच संप्रत्ययो भवति । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येणाद्य मघाभिरद्येति ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥ इह कस्मान्न भवति । पौषी रात्रिः पौषमहरिति । अविशेषइतयुच्यते । विशेषश्चात्र गम्यते । रात्रिरित्युक्ते ऽहर्नेति गम्यते । अहरित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अद्य पुष्य इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते । अद्येत्युक्ते नक्षत्र इति गम्यते । अविशेषोपि तु गम्यते । अद्येत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ दिवा वेति । यतो विशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति । इहापि तर्हि । यद्यपि विशेषो गम्यते अविशेषोपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञा-

---

तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः । एवं सत्यसत्यां कालविशेषावगतौ न स्यात् । तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः काले ऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः। चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभावः । लिङ्गेति । मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः । कालयोगादिति । कालस्यैव पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसायोगश्चाश्रीयत इत्यर्थः । पुष्यसमीपगत इति । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणादिति भावः । मघादयः शब्दाश्चपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मघादयो मघान् स्त्रियः पश्येति । तेन युक्तवद्भावेपि दोषाभावः ॥

लुब । अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने । इहेति । पौषमहरित्यह्नर्विशेषानवगमा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

यते कदेति। दिवेलुक्तो न ज्ञायते कदेति। यतो विशेषस्तदाश्रयो लुप्प्राप्नोति। एवं तर्हि। नक्षत्रेण युक्तः काल इति वर्तते। नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे। कियान्पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते। अहोरात्रः॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्॥५॥ इह कस्मान्न भवति युक्तवद्भावः। श्रवणा रात्रिः। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। विभाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्तिकी चैत्रीभ्य इति॥

दृष्टं साम॥७॥ दृष्टं साम कलेर्ढक्* दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्यः। कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते। अपर आह। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्*। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः। अग्निनादृष्टमाग्नेयम्। अग्नौ भवमाग्नेयम्। अग्नेरागतमाग्नेयम्। अग्नेः स्वमाग्नेयम्। अग्निर्देवता अस्याग्नेयम्। कलिना दृष्टं कालेयम्। कलौ भवं कालेयम्। कलेरागतं कालेयम्। कलेः स्वं कालेयम्। कलिर्देवताऽस्य कालेयम्। दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद् द्विर्वा विधीयते। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा वक्तव्यः। उशनसा दृष्टं साम औशनम्। औशनसम्। शतभिषजि जातः शातभिषजः। शातभिषः। तीयादीकक्। तीयादीकक् वक्तव्यः। द्वैतीयकः। तार्त्तीयीकः। न विद्यायाः। विद्याया न भवतीति वक्तव्यम्। द्वि-

---

दस्त्यविशेष इति लुप्प्रसङ्गः। अहोरात्र इति। तेनाहोरात्रस्य यदावान्तररात्र्याद्यवयवविशेषाविवक्षा तदा लुप्। विशेषविवक्षायां तु श्रवणम्। पौषोऽहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुब भावः॥

दृष्टम्। कलिनादृष्टमिति। यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाज्ञायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते। सर्वत्रेति। सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः। जाते चेति। जातार्थे यो द्विरण् विधीयते। पूर्वं विहितो बाधकेन निवर्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः। स स्मा डिद्भवति। शतभिषजीति। शतभिषजयुक्तः काल इत्यण्। तस्य लुक्। ततो जातेर्थे प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधितः पुनः सन्धिवेलेत्यादिसूत्रेण विधीयते। तीयादीकगिति। अर्थानिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम्। न विद्याया इति। विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः। गोत्रादिति। यथाङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तीया विद्येयेत्र। गोत्रादङ्कवदिष्यते। औगवकम्। कापटवकम्। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते। तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ १ ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥ किमर्थौ डकारः। डिति टेरिति टिलोपो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यस्येति लोपेनाप्येतत्सिद्धम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यतौ डितौ करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः। भवत एते परिभाषे। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणं तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अवामदेव्यमित्येष स्वरो भवति। सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतोडितौ। ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे॥ १॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥ परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् *। परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्। येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत् स भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्पुत्त्रैः परिवृतो रथः। छात्रैः परिवृतो रथ इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति पुत्त्रैःपरिवृतोरथःछात्रैःपरिवृतोरथइति। अनभिधानात् ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्बलिन इति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। पाण्डुकम्बलीति ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे *। कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति

यः। एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः। औपगवकमिति। गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् ॥

वामदेव। अवामदेव्यमिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। अन्यथा ययतोश्चातदर्थ इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात्। ग्रहणमिति। अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते। नञ् स्वर इति। नञाश्रयेऽन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥

परि। तदेकान्तग्रहणमिति। रथस्य चर्मवस्त्रादयोऽवयवाइति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। अनभिधानादिति। पौत्त्रो रथइत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः॥

पाण्डुकम्बला। इनिनैतदिति। अण्त्वनभिधानान्न भवतीति तद्बाधनार्थमपीदं न वाच्यमिति भावः ॥

कौमारापू। उभयत इति। उभयस्मिन्नुभयतः। यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगो ऽथ

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वक्तव्यम्। अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्ता। कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या। कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते। अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्यां भवतीति वा॥ अथ वा कुमार्यां भवः कौमारः। यद्येवं कौमारीभार्येति न सिध्यति। पुंयोगात् स्त्र्यभिधानम् *। पुं योगात् स्त्र्यभिधानं भविष्यति। कौमारस्य भार्या कौमारीति॥

सास्मिन् पौर्णमासीति॥ २१॥ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् *। सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम्। असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः *। अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्त्तव्यः स्यात्। मासार्द्धमासयोरिति वक्तव्यं स्यात्। इह मा भूत् पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे दशरात्रे वेति। संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात्। भृतकमासे मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इतिकरणः क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा॥

कस्येत्॥ २५॥ यस्येति लोपः कस्मान्न भवति। इकारोच्चारणसामर्थ्यात्। अथ यत्कायं हविः। कथं तस्य संप्रैषः कर्त्तव्यः। य-

---

कौमारः पतिरिति पुंस्युभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः। एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम्। अपूर्वपतिमिति। अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः। द्वितीयासमर्थात्कुमारी शब्दादुपयन्तर्यण् प्रत्ययः। स्त्रियां तु स्वार्थे प्रत्ययः। कुमार्यां भव इति। रोगादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानात्प्रत्ययाभावः। कौमारस्य भार्येति। प्रत्यासत्त्यायैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयते नान्या।

सास्मिन्। संज्ञाग्रहणं सूत्रे नार्षमिति वार्त्तिकमारब्धम्। उपसंयोग इति। उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग इत्युपाधिरुच्यते। अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः। संवत्सरपर्वणीति। संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात्। भृतकमासे पौष्या पौर्णमास्या तद्वति मासादिव्यपदेशभाजि पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः॥

कस्येत्। इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। यदा क शब्दस्येकारादेशस्तदायं परिहारः। यदा तु किमोमकारस्ये कारस्तदा लोपेपि कार्यमिति सिध्यति। यद्यपि कशब्दस्येत्कृते परत्वाद्वृद्ध्या लोपो बाध्यते यथा सौर्यदेवता अस्य सायमिति। तथापि परिहारान्तरमा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दि तावत्किमः कादेशः। कस्मै अनुब्रूहीति भवितव्यम्। अथ न किमः। कायानुब्रूहीति भवितव्यम्। यद्यपि किमः। अथापि न किमः। उभयथा कस्मायनुब्रूहीति भवितव्यम्। सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते। सर्वश्च प्रजापतिः। प्रजापतिश्च कः। अपर आह। यद्येव किमः। अथापि न किमः। उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम्। संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते। संज्ञा चैषा तत्रभवतः॥

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः॥ २७॥ अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं वा हविः। कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः। अपोनपाते अनुब्रूहि। अपांनपाते अनुब्रूहीति। अपोनप्त्रपां नप्तृभावः कस्मान्न भवति। प्रत्ययसंगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते। तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम्॥

छ च॥ २८॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् *। छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्। तार्णविन्दवीयम्। शतरुद्राद्घ च *। शतरुद्राद्घप्रत्ययो वक्तव्यः। छश्च वक्तव्यः। शतरुद्रियम्। शतरुद्रीयम्॥

कालेभ्यो भववत्॥ ३४॥ कथमिदं विज्ञायते भवे ये प्रत्ययाः

वादेतद्भाष्यकृता नोक्तम्। अथेति। कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः। अध्वर्युणा होतुः सम्प्रैषः क्रियते। यदि तावदिति। किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति। यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः। किंशब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्तते। अथ नेति। यदा कशब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः। सर्वस्येति। सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः। सर्वश्चेति। कार्यकारणयोरभेदादिति भावः। प्रजापतिश्च क इति। सर्वादिषु कशब्दस्यापाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् सर्वनामसंज्ञा भवति। गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः। येषां तु सकल कृतृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीहावित्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः। योगसंप्रदानं देवता। मन्त्रस्तुत्यस्यार्थः। संज्ञा चैषेति। यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति। एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः।

अपो। अथेति। वेदे क्वचिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते। क्वचिदपोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति प्रश्नः। प्रत्ययसंनियोगेनेति। वेदे तु छान्दसत्वात् क्वचिट्टकारान्तप्रयोगः॥

काले। कथमिति। कालेभ्य इति सम्बच्छ्रवणाद्भवेन वाभिसंबन्धः स्यात् सास्यदेवते-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति । आहोस्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति । कश्चात्र विशेषः । कालेभ्यो भवे चेत् प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः * । यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति । प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति । यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः * । अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति । प्रातिपदिकमात्रात् प्राप्नुवन्ति । सिद्धं तूभयनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्त्तव्यः । कालेभ्यो भववत् कालेभ्य इति * । स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । भववदिति वतिनिर्देशोयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति । ततोऽमी भववत्कृताः स्युः अथहि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी भववत्कृताः स्युः ॥

महाराजप्रोष्ठपदाठ् ठञ् ॥ ३५ ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्त्त तइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् * । ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञोऽस्मिन्काले वर्त्तते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादण् * । पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासोस्मिन्काले वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते । पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ * । पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्रा-

---

त्यनेन वेति प्रश्नः । प्रत्ययमात्रमिति । दिगादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रातिपदिकमात्रादिति । कालाट्ठञिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । वतिरतिदेशमात्रे चरितार्थ इति न सर्वसादृश्यं लभ्यतइति वार्त्तिककारो मन्यते । वतिनिर्देशोयमिति । कालेभ्यो भव इत्येव भवार्थे विहिताः प्रत्ययाः सिध्यन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः ।

पितृव्यमातुल । महद्वेति । पितृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः । तेन

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ता मातुलः। अथ मातामहपितामहे ति किं निपात्यते। मातृपितृभ्यांपितरि डामहच्*। मातृपितृभ्यां पितरिडामहच् प्रत्ययोनिपात्यते। मातुः पितामातामहः। पितुःपितापितामहः। मातरिषिच्च *। मातृपितृभ्यांमातरिडामहच्षिच्चभवति। पितुर्माता पितामही मातुर्मातामातामही। महोवाछन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात्*। महो वा पुनरेष भवति। छन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात्। छन्दस्यानङोवग्रहो दृश्यते। मातामहः पितामह इति अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः *। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम्। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ*। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। पिञ्जः छन्दसि डिच्च*। पिञ्जः छन्दसि डिच्च वक्तव्यः। तिल्पिञ्जं दण्डानतम्॥

भिक्षादिभ्योऽण्॥३८॥ किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते। न तस्य समूह इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् प्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्। अत उत्तरं पठन्ति। भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यम्। किं कारणम्। पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति। सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ्॥३९॥ वृद्धाच्च *। वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम्। अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अञोवकाशः। कापोतम्। वुञोवकाशः। ग्लुचकायनिः। ग्लौचुकायन-

---

पदसंज्ञायां सत्यां पितेत्यवग्रहो भवति। डामहचि तु न स्यात्। अविसोढमिति। षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रिया लाघवार्थं कुर्यात्। एवं दूसमरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य। तिलपिञ्ज इति। तिलो धान्यविशेषः। फलरहित इत्यर्थः॥

भिक्षा। पुंवद्भावोऽत्रेति। पुंवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वादण् सिद्ध इत्यर्थः। सिद्धश्चेति। पूर्वं पुंवद्भावः पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः॥

गोत्रो। कापोतमिति। [illegible]त्वादनुदात्तादिः क-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कम् । इहोभयं प्राप्नोति । औपगवकम् । कापटवकम् । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत् । पूर्वोऽपि वुञ् परमञं बाधतइति । अथ वा इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । ठक् तु विप्रतिषेधात् *। ठक् तु भवत्यञो विप्रतिषेधात् । ठकोवकाशः । सात्तुकम् । अञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति आपूपिकम् । शोष्कुलिकम् । ठग्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ गणिकायाश्च *। गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥४१॥ किमर्थंब्राह्मणादिभ्योयन्विधीयते नञ्प्रकृतस्सोनुवर्त्तिष्यते । नह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं वक्ष्यति तन्न वक्तव्यंभवति । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् * । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः । षडहः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ गजसहायाभ्यां च * । गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता । सहायता अह्नः खः * । खो वक्तव्यः । अह्नां समूहोऽह्नीनः । क्रतौ *। क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अह्नाय धूतपाप्मानो भास्कराजितस्त्वयवः । पर्श्वाः सण्* । पर्श्वाः सण् वक्तव्यः । पर्शूनां समूहःपार्श्वम् । यदि सण् क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस्वक्तव्यः ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ खण्डिकाशुकोलूक, किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते । न अनुदात्तादेरञित्येव सिद्धम् । न सि-

---

पोत शब्दः । सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । शष्कुलीशब्दो ङीषन्तोन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ।

याम । आह्नायेति । खण्डिकादिषु दर्शनादहःशब्दादञ् तदन्ताच्चतुर्थी ॥

खण्ड [illegible] उलूकशब्दो लघावन्ते-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ष्यति। चाषोलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते। चाषैणकिक-दीविना, यदुलूकोवदतिनैकयोश्छन्दसि सामूहिकोदृश्यतेतच्चैताव-नुदात्तादी इदंतर्हिप्रयोजनम्। अयमौलूक्यो गोत्रम्। तत्र गोत्राश्र-योवुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। बहुवचना-न्तानां हि सामूहिकः। बहुषु च लुक्। तत्र लुकि कृते अनुदात्ता-देरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् प्राप्नोति। अञ्-सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः चुद्रकमालवात्। अनुदात्तादेरञित्येवाञ्-सिद्धः। किमर्थं चुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते। गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्। गोत्राद्वुञ्। न च तद्गोत्रम्। गोत्राद्वुञ् भवतीत्युच्यते न च चुद्रकमालवशब्दो गोत्रम्। न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। न जनपदशब्देन गृह्यते। काशिको-सलीया इति वुञ्न प्राप्नोति। तदन्तविधिना प्राप्नोति। तदन्तान्न स सर्वतः। परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः। न चेदं तत्र परिग-ण्यते। ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। तथा चापिशलेर्विधिः। एवं चापिशलेराचा-र्यस्य विधिरुपपन्नो भवति। धेनुरनञि ठकमुत्पादयति। धेनूनां समूहो धैनुकम्। अनञीति किमर्थम्। अधेनूनां समूहः। आधेनवम्।

द्वयोश्चेति मध्योदात्तः। औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः। बहुवचनान्तानामिति। द्वयोस्तु समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः। बहुषु चेति। यञञोश्चेत्यनेन। लुकि कृ-त इति। ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वुञ् पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव। एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात्तन्नोक्तम्। सामर्थ्याच्चौलूक्यशब्दार्थ उलूकशब्दस्य यञ-न्तस्य पाठः। कृतयञ्लुक् उलूकशब्दस्यानुकरणे गणे निर्दिष्टः। अञ्सिद्धिरिति। चु-द्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दाद्विहितस्य तद्राजस्य लुक्। मालवात्तु दृद्धलक्षणस्य अञ-ङः। ततो द्वन्द्वः। ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः। अत्र च गोत्रेऽलु-गचीति यञोलुक् प्रतिषेधादापत्येति यलोपः। न चेति। च शब्दो ह्यर्थे। नहीत्यर्थः। वुञ्न भवतीति। अवृद्धादपीत्यनेन। तदन्तादिति। तदन्ताद्वुञ् प्राप्नोतीति यदुच्यते तन्न यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति। उगिद्वर्णग्रहणएव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वा-त्। भवतीहेति। समूह प्रकरण इत्यर्थः। एवं चेति। तदन्तविध्यभावे ह्यनञिति प्रति-षेधो नर्थकः स्यादित्यर्थः। आधेनवमिति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्यु-

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सेनायां नियमार्थं वा। अथ वा नियमार्थोऽयमारम्भः। क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव। क्व माभूत्। क्षौद्रकमालवकमन्यदिति। यथा बाध्येत बाञ् वुञा। अथैतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि वुञ् परमञं बाधत इति। ननु चोक्तं गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रमिति। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ननु चोक्तं तदन्तान्न स सर्वत इति। ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुम्। भवति च तदन्तविधिः। पूर्वोऽपि वुञ् परमञं बाधत इत्युभयं ज्ञाप्यते। अञ् प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् *। अञ् प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम्। क्षौद्रकमालवी सेना चेत्। क्व मा भूत्। क्षौद्रकमालवकमन्यदिति॥

पाशादिभ्यो यः॥ ४९॥ पाशतृणधूमवात। पृथग्वावातादर्शनान्न समूहः। पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं वातशब्दस्य सामूहिके पाठः। न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते। न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति। शीघ्रत्वे तु। शीघ्रो वातो वात्या। अथ वा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते। तद्यथा। पूर्वो वातः। उत्तरो वातः। सर्वतो वातः वान्तु दिशो दश॥

दात्तत्वादण्। अन्ये त्वाहुः। उत्सादित्वादञ्। तत्र हि वक्ष्यया स इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति जङ्गलधेन्वित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः। नियमार्थं वेति। वा शब्दः समुच्चये। एव मथवेत्ययमपि। यदा सेनारूपः समूहः तदा ऽञ् प्रत्ययो ऽन्यदा तु वुञ्वेत्यर्थः। ननु चेति। ज्ञापकं स्यादित्युक्तमपि चोद्यपरिहारायानूदितम्। उभयमिति। अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विनाक्षुद्रकमालवादञ्विधानं नोपपद्यते इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः। अञ् प्रकरण इति। यद्यपि गणएवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्त्तिकारम्भः।

पाशा। पृथगिति। वातपरमाणूनामनेकत्वेऽपि वातसंज्ञकस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रयरूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः। शीघ्रत्वे त्विति। ततश्च वाताच्छैघ्र्य इति दृथग्वक्तव्यमित्यर्थः। अथ वेति। एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः। यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेकाव्यपदिश्यते। तथा च दश दिश इति लोके व्यवहारः। यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात्॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

खलगोरथात् ॥५०॥ इनित्रकट्यचश्च ॥५१॥ खलादिभ्य इनिः*। खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः। खलिनी। डाकीनी। कुटुम्बिनीति ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब् बहुवचनविषयात्। विषयाभिधाने जनपदे लुब् बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः। अङ्गानां विषयो देशः अङ्गाः। वङ्गाः। सुह्माः। पुण्ड्राः। गान्धार्यादिभ्यो वा *। गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। गान्धारः। गान्धारयः वासातः वासातयः शैबः शिबयः। राजन्यादिभ्यो वा वुञ् *। राजन्यादिभ्यो वा वुञ्वक्तव्यः। राजन्यकः। राजन्याः। दैवयातवाः दैवयातवकः। बैल्ववनादिभ्यो नित्यम् *। बैल्ववनादिभ्यो वुञ् नित्यमिति वक्तव्यम्। बैल्ववनकः। आम्बरीषपुत्रकः। आत्मकामेयकः। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्ययः*। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अभिधेयस्य निवासविषयत्वाद्यदत्राभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्। निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतज्ज्ञास्यामि। इह नित्यो विधिरिह विभाषेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्यय इत्येव ॥

विषयो। विषयाभिधान इति। अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते। अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति। जनपदे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब्विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम्। बहुवचनविषयादिति। बहुवचनान्तात्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। गान्धार इति। गान्धारस्यापत्यं गान्धारिः। तस्यापत्यानि साल्वेयगान्धारिभ्यां चेत्यञ्। ततो गान्धारीणां विषय इत्यण्। ततस्तस्य वा लुप्। लुपि युक्तवदिति लिङ्गसंख्यातिदेशः। राजन्या इति। औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप्। वुञ् पक्षे तु तद्विधानसामर्थ्याल्लुबभावः। न वेति जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति। यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते। तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षैव

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सोख्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानम् * । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । जगत्येव जागतम् ।

तदधीते तद्वेद ।.५९॥ किमर्थं मुभावप्यर्थौ निर्दिश्येते । न योधीते वेत्त्यप्यसौ । यस्तु वेत्त्यधीतेप्यसौ । नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति तथा कश्चिद्वेत्ति न च संपाठं पठति ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताठ्ठक् ॥ ६० ॥ उक्थादीत्युच्यते । कानि पुनरुक्थानि । सामानि । यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । उक्थार्थ मुक्थम् । इह उक्थान्यधीते औक्थिकः । यज्ञमधीते याज्ञिकः । य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाधीते कथं तत्र भवितव्यम् । औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् । तस्येदं प्रत्ययाल्लुक् । तस्यदं प्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः ।तस्येदंप्रत्ययस्य च । सतर्हिवक्तव्यः । न वक्तव्य । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं

गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पर्यायेणोभयविवक्षा बैल्ववनादिषु विषयविवक्षै वाश्रीयत इति नार्थो लुब्विधिना न तद्विकल्पेन वा । नापि विकल्पबाधनार्थं न नित्यवचनेनेत्यर्थः॥

सोख्यादि । छन्दस इति । छन्दःशब्देनाक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादिशब्दग्रहणम् । नपुंसकादिति । नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तानामिवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति ॥

तदधीते । न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोवश्यं वेत्ति । यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोवश्यमधीतइति भावः । नैतयोरिति । अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनम् । तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः । संपाठमिति । अर्थं निरपेक्ष्य स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥

क्रतू । कात्यायनीति । उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते । यदधीयाने प्रत्यय इष्यते । तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति प्रश्नः । उक्थार्थमिति । सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः । मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवत्युक्थान्यधीते वेद वेति । इहेति । उक्थशब्देन गौण्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते । य इदानीमिति । औक्थिकानामाम्नाय इतीदमर्थे छन्दोगौक्थिकेतिञः । तस्येदं प्रत्ययादिति । अध्येतृवेदितृभ्योत्पन्नस्याणो लुगाम्नाये विहित-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

साध्यम्। उक्थान्यधीते औक्थिक्यमधीते औक्थिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा। अत्रे मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्याविक इति। एवमुक्थान्यधीतइति विगृह्य औक्थिकइति भविष्यति। औक्थिक्यमिति विगृह्य वाक्यमेव भवति। विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः॥ विद्या वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। लक्षण। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। कल्प। पाराशरकल्पिकः। मातृकल्पिकः। सूत्र। वार्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेरिति किमर्थम्। काल्पसूत्रः। विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा *। विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम्। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रैविद्यः। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेकग्वक्तव्यः। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। यायातिकः। आख्यान। आख्यायिका। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः। सर्वसादेर्द्विगोश्च लः* । सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः।

स्य जास्य वेत्यर्थः। विद्येति। इकगिति। ठगित्यर्थः। अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात् सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधं करोति। तथा च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम्। अन्ये तु सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाव्यमित्याहुः। तत्तु प्रथमातिक्रमे कारणातिक्रमाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते। त्रैविद्य इति। त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः। तिस्रो विद्या अधीत इति क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्प्रसङ्गः। आख्यानेति। द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिक इति। यावक्रीताधिकारेण कृतमाख्यानमुपचाराद् यावक्रीतशब्देनोच्यते। तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः। एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिक इति। वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिकाऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः। तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। एवं सौमनोत्तरिक इति। ऐतिहासिक इति। इतिहशब्दउपदेशपारंपर्ये वर्तते। इति हास्यते ऽस्मिन्निति इतिहासः। हलश्चेति घञ्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततष्ठक्। सर्वसादेरिति। सशब्दोऽर्थवान् गृह्यतइति सर्वशब्दः पृथङ्निर्दिष्टः। द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुगिति स्मारितम्। सर्ववेद इति। सर्ववे-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सवार्तिकः । ससंग्रहः । पञ्चकल्पः । द्वितन्त्रः । द्विवेदः । अनुसूर्लक्ष्य-लक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः । इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः॥१

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति । इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । अनुब्राह्मणमस्यास्तीत्यनुब्राह्मणी

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते वेदेति वर्तते । न च वसन्तो नामाध्ययनमस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् । सौत्रो निर्देशः ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । माहावार्तिकः । चान्दनगन्धिकः । कालापकः ॥

दानधीतइत्यणो लुक् । सवार्तिक इति । वृत्तौ साधु वार्तिकम् । कथादिभ्यष्ठगिति ठक् । वार्त्तिकान्तमधीत इत्यन्तवचने सहस्याव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाले इति सभावः । ततोऽणो लुक् । पञ्चकल्प इति । पञ्चकल्पानधीतइति द्विगुः । ततो विद्यालक्षणेति ठक् । तस्य लुक् । अनुसूरिति । अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेषवाची स ठकसुत्यादर्यात । लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । अनुसूमधीतइति ठक् । इसुसुक्तान्तादिति कादेशः केण इति ककारो इविष्व । तत आनुसुक इति भवति । लक्ष्यमधीते लाक्षिकः । लक्षणमधीते लाक्षणिकः । इकन्निति । पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः । शतपथमधीते शतपथिकः शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥

अनुब्रा । अयमिति । अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादणू भविष्यतीति तद्बाधनार्थमपि सूत्रं न कर्तव्यम् ॥

वसन्ता । वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्तेऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते ॥

प्रोक्ता । अनुक्त इति । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थस्य च प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवादिति भावः । सौत्र इति । प्रोक्तशब्दस्येह स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥

सूत्रा । संख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्यायाः परिमाणमस्य संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययस्ततोऽष्टकमधीयते इति अणो लुकि कृतेऽष्टकाः पाणिनीया इत्युदाहरणम्॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात् छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् *। अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति। पाणिनीयमिति वा भवति। पाणिनीया इति वा। अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति। इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः *। तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति। अधीते वेदेति वर्त्तते। तेनाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यात्। येऽन्ये उपचारास्तत्र तद्विषयता न स्यात्। यथेह भवति। पाणिनीयं महत्सुविहितमिति। एवमिहापि स्यात्। कठं महत्सुविहितमिति। सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रोक्ताधिकारे एव तद्विषयता वक्तव्या। तेन प्रोक्तं छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्त्तव्यम्। ननु चेहापि क्रियते। परार्थमेतद्भविष्यति। तदधीते तद्वेदेति। एवं तर्हि यावदिह छन्दोब्राह्मणग्र-

---

छन्दो। इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते। स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाऽध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययश्च। स्वातन्त्र्यं तावद् यथा। पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति। उपाध्यन्तरयोगो महत् पाणिनीयमिति वाक्यम्। पाणिनीयमधीयत इति। अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः। पाणिनीया इति। छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यते न तु स्वातन्त्र्यादीति तद्विषयार्थमिदं सूत्रम्। क्रियमाणेपि चैतस्मिन्नधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृवेदितृविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति। किमर्थमिति। अन्यत्रेति। पाणिनीयादौ। अभिधेयस्येति। प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्येति। अनित्यत्वादिति। नानाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः। तत्र यथाधिकारमिति। अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः। अधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेद् न तु क्रियान्तरमित्यर्थः। येऽन्ये उपचारा इति। व्यवहारा इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। अध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोः छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते नान्यत्रेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः। परार्थं तदिति। छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति परिभाषां कृत्वा पुराणप्रोक्ते कल्पे चेति करिष्यते। चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुक्र-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

हणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम्। ननु च तत्रापि क्रियते। परार्थं यद्भविष्यति। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु। शौनकादिभ्यश्छन्दसी-ति। इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते। तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहण-म्। कोन्वत्र विशेषः। याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः *। याज्ञवल्क्या-दिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि। सौलभानि। किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियतइत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रति-षेधो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः *॥ अथ वा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती-ति वक्तव्यम्। यदि इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते एवमपि पैङ्गीकल्पः अत्रापि प्राप्नोति। काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे निय-मार्थम् *। काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम्। का-श्यपकौशिकाभ्यामेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य इति। ए-वमपि कणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति। तैत्तिरीयाः। वारतन्त-वीयाः। यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्यते। एव-मपि पैङ्गीकल्पः। अत्रापि प्राप्नोति। काश्यपकौशिकग्रहणं च क-ल्पे नियमार्थमित्येव। एवमप्यौत्सर्गिकाणस्तद्विषयता न प्राप्नोति। क्रौडाः। काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः। छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकाण-

---

ष्यते। ततः शौनकादिभ्य इति। ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तिष्यतइति भावः। याज्ञवल्का-नीति। याज्ञवल्कस्यापत्यमिति गर्गादित्वाद्यञ्। तदन्तात्प्रोक्तार्थे कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् अत्रतद्विषयता न भवति। सौलभानीति। सुलभेन प्रोक्तानीति तेन प्रोक्तमित्य-ण्। किं त्वित्यस्यानन्तरं प्रतिषेधवचनात्। तन्निमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्य पृच्छति। किं प्रोक्ताधिकार इति। इनिर्वेति। इनिशब्देन णिनिरपि गृह्यते। कर्मन्दकृशाश्वादि-निरित्ययमिनिरपि। तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहितस्य तद्विषयता भविष्यति न त्वण इत्य-र्थः। पैङ्गीति। पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पइति णिनिः। अत्रापि छन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रिय-माणे तद्विषयताप्रसङ्गः। काश्यपकौशिकग्रहणं चेति। इनेरध्येतृवेदित्रोरिति परिभाषां कृत्वा काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प इति सूत्रं नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः। एवमपीति। इ-नेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रविहितानां छन्नादीनां तद्विषयता न स्यात्। क्रौडा इति। क्रौडेन प्रोक्तं छन्दोधीयते। कङ्कतेन मुदेन पिप्पलादेन चेति तेन प्रोक्तमित्यण्। तस्य छणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति। दोषान्तरमुद्भावयति। छणादय इति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मध्येत्ववेदिनोरेव बाधेरन्। येऽन्ये उपचारास्तत्र न बाधेरन्। तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। ननु चोक्तं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति। वक्ष्यत्येतत् याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति तत्रैव वक्तव्यं तद्विषयता च न भवतीति। कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति। इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने अवश्यमत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम्। तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति। कथं पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः। अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुवर्त्तिष्यते॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ ६७॥ तेन निर्वृत्तम्॥ ६८॥ तस्य निवासः॥ ६९॥ अदूरभवश्च॥ ७०॥ किं पुनरेकयोग आ-

---

अध्येत्ववेदित्वविवक्षायामेव प्रोक्तार्थं उत्पद्यमानाश्छणादयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान् बाधेरन्। अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन् इत्यर्थः। तित्तिरिणा प्रोक्ता इति। तित्तिरिवरतन्त्वित्यत्र छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यते तेनात्र छण् न भवति। तदभावेऽप्यण् नेष्यते। यद्येवमपवादाभावे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन वार्यते अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते तर्हि छणादयश्चापीति दोषो नोपन्यसनीय इति चिन्त्यमेतत्। अस्तु तर्हीति। इह वा छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति क्रियेत। प्रोक्ताधिकारे वा छन्दोब्राह्मणान्यध्येत्ववेदित्रोरित्युच्येत नास्ति विशेषः। इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वं स्वतन्त्रादि निवर्त्तयितुं क्षमेति यथाधिकारमित्ययं दोषो नावतरति। सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारइत्ये तदपि वार्त्तिकमत्रैव सूत्रे प्रोक्ताल्लुगित्यतः प्रोक्तशब्दस्याधिकार इत्येव केचिद्व्याचक्षते। वक्ष्यत्येतदिति। पुराणप्रोक्ते ष्वित्यत्र। कथमिति। कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः। अत्रापि तद्विषयता चेति। अर्थमात्रमत्र निर्दिष्टम्। तथा हि। यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते। तदाऽव्यवहितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात्। अथ प्रोक्तप्रकरणे छन्दोब्राह्मणान्यध्येत्ववेदित्रोरित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहणं नास्ति। तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे ऽध्येत्ववेदित्वग्रहणं पाराशर्यशिलालिभ्यामित्यादावनुवर्त्यमिति भाष्यकारो मन्यते। यद्वा। याज्ञवल्क्याद्यर्थं तद्विषयता च नेति यदुक्तं तदेव तद्विषयताग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्य मित्यर्थः।

अदूर। चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ वा नानावाक्यतेति विचारः। किं पुनरिति। ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना। उच्यते। अणादयः पञ्चैतैर्योगैर्विधीयन्तइति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति। यदा युगपदेते-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ह्यो खिन्नाना योगाः । किं चातः । यद्येको योग उत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नीत्यनुवृत्तिः कर्त्तव्या न ह्येकयोगे अनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदधीते तद्वेदेति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नाना योगाः ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदेको योगः ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्ना देशेतन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । एकयोगे प्यनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबिति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति । कथं तदधीते तद्वेदेति । प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् । अथवा सन्तु पुनर्नाना योगाः । ननु चोक्तम् । ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । नैष दोषः गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा । गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकाराः ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥ ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् * । ओरञिवधेर्नद्यां मतुब्भवति विप्रतिषेधेन । ओरञ्विधेरवकाशः । कचतु काचतवम् । काकपेलवम् । नद्यां मतुपोवकाशः । उदुम्बरावती । मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति । इक्षुमती । द्रुमती । मतुब्भवति विप्रतिषेधेन ॥

ष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तच्चणकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्वं तदा चैतन्निवन्धनानि प्रक्रियावाक्यान्युपपद्यन्ते । तदा तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता । देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु प्रत्ययान्तोपाधित्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्संवध्येत नान्यैः । नानायोगत्वे तु स्वरितत्वादधिकारे सति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः संबन्ध उपपद्यते । प्रमादकृतमिति । शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्ययनावधानजक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिको ह्यधिकारोपेक्षाकक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते । अर्थसमुदायं चापेक्ष्य समर्थविभक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंवध्यते यत्त्वन्यच्चोक्तं न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । यच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव संबन्धस्यान्याय्यत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः । गोयूथवदिति । स्वरितलिङ्गासङ्गदयुप्रेर्यमाणा अधिकारगवा आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः ।

ओर । उदुम्बरावतीति । मतौ बह्वचोनजिरादीनामिति दीर्घः ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥ अङ्गग्रहणं किमर्थम् । यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वजङ्गादिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे अस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् । मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहापि प्रसज्येत । मालावतां निवासः मालावतम् । अस्तिचेदानीं कश्चिद्बह्वज्मत्वन्तोयदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खवान् ख्रवान् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥ किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्येव सिद्धम् । नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थेऽण्विधानात् * । नद्यां मतुब्वचनं क्रियते । मत्वर्थेऽण्विधानात् । अयं मत्वर्थेऽण्विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेतेति । निर्वृत्त्याद्यर्थं च * । निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यांमतुब्वचनं क्रियते । निर्वृत्ताद्यर्थेषुमतुब्यथा स्यात् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥ महिषाच्च * । महिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते । कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृते ह्यनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् * । यदिपूर्वान्तः । ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । क्रुञ्चकीयः । परादौ पुनः सति केण इति ह्रस्व-

---

मतो । अङ्गग्रहणमिति । मतोश्च बह्वच इत्येवास्तु व्यधिकरणे पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादञ्भवतीति स एवार्थः सम्पद्यतइति प्रश्नः। यथेति। सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्याश्रयणस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ।

नद्याम् । अयमिति । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्येतत्सूत्रविहितो नद्यामपि देशत्वाद्विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र तु पृथङ्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्यवयनद्यन्त्यपरिग्रहार्थम् । स विशेषविहित इति । देशे तन्नाम्नि विधानात् । निर्वृत्ताद्यर्थं चेति । निर्वृत्तादिषु चिदर्थेषु अप्राप्त एव मतुब् विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः ।

नडा । सूत्रकारेण कुक् पूर्वान्तः कृतः । तत्र क्रुञ्चा अस्मिन् सन्तीति क्रुञ्चकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति । तक्षकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु केण इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह । यदि पुनरयमिति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्वं सिद्धं भवति। अस्तु तर्हि परादिः। ननु चोक्तं कुटि कृते नादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति। सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। आदिष्टस्य कुङ्वचनात्। कुट् चादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संनियोगात्सिद्धम् *। संनियोगः करिष्यते। कएष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम। चकारः कर्तव्यः। कुट् च। किं च। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किंचान्यत् प्राप्नोति। आदेशः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। कुत्वा ह्रस्वत्वं चेति। तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्त्तव्यम् परादावप्येष दोषः। यद्वि तत्कैण इति ह्रस्वत्वम्। न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम्। इहापि प्रसज्येत। नदीकल्पः परीवाहः कुमारीकाम्यतीति। तस्मादुभयमेतद्वक्तव्यम्। कुत्वा ह्रस्वत्वञ्चेति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

शेषे॥९२॥ शेष इत्युच्यते। कः शेषो नाम। अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। शेषे घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। घादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति। अपत्याद्यर्थे-

---

क एष इति। आगमादेशौ सह भवत इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते। निपातनादिति। गण एव कुत्वा ह्रस्वत्वं च तच्चन्नलोपश्चेत्युच्चारणादित्यर्थः। यद्वि तदिति। कैऽण इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः॥

इत्युपाध्याय जैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

शेषे। शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषु जातादिषु घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति। कः शेष इति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शेषं दर्शयति। अपत्यादिभ्य इति। येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति। किमर्थमिति। स्वार्थे मा भूवन्निति। अर्थानिर्देशे हि स्वार्थे घादिप्रसङ्गो विप्रकर्षात्तु जा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ष्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। इमेऽपि तर्हि जाता-दिष्वर्थेषु विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। कथं पुनरिहोच्य-माना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम्। अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः। यद्यनुवर्तिष्यन्ते घादयः। या या परापरा प्रकृतिस्तस्याः पूर्वंपूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षि-ष्यामहे। अयुक्ता एवं बहुनोपेक्षा। अपेक्ष्यमाणो यत्रनन्तरं योगम-पेक्षेत। बहुनोऽप्यपेक्षा भवति। तद्यथा। कषादिषु यथाविध्यनुप्र-योग इति। ससामान्यकं विशेषकं सर्वमपेक्षते। अथ वा पुनरस्त्व-नुवृत्तिः। ननु चोक्तं याया परापरा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वंपूर्वं प्र-त्ययाः प्राप्नुवन्तीति नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। राष्ट्रावारपाराद्घ-खौ। ग्रामाद्यखञौ। राष्ट्रवारपाराद्घखौ। कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। राष्ट्रवारपाराद्घखौ। ग्रामाद्यखञाविति। अत उत्तरं पठति। शेष-वचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् *। शेषवचनं क्रियते। शेषे घादयो यथा स्युः। अपत्यादिषु मा भूवन्निति। कथं च प्राप्नुवन्ति। तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः *। तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो निवासो विकार इति विप्रतिषेधात्सिद्धम् *। अणादयः क्रियन्तां घादय इ-ति। किमत्र कर्तव्यम्। अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। न वा प-

---

तादिभिर्घादीनां सम्बन्धो न स्यादिति भावः। अपत्यादिष्विति। प्राग्दीव्यत इति वि-शिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः। इमेपीति। घादिविधान-वाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात्। तत्रजात इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात् पर-स्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थ इत्यर्थः एवं तर्हीति। तत्रजात इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितव्या घादय इति भावः। अयुक्तेति। बहुनोवस्तुनोपेक्षा न युक्ता। अनन्तरेणैव त्वयेनाकाङ्क्षाविच्छेदसम्भवादिति-भावः। अनन्तरमिति। विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येतदित्यर्थः। कषादिष्विति। यथात्र कषादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययस-मुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते। ससामान्यकमिति। उपमाने कर्मणि चेत्यत्र धातुसा-मान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयते ऽन्यत्र तु विशेषः। ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः। अथ वेति। स्वरितत्वादिति भावः। विप्रतिषेधादिति भावः। विप्रतिषेधादिति। पूर्व-विप्रतिषेधादिति भावः। नवेति। अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध आश्रयितुं न युक्तः। परश्चस्य

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रत्वाद्घादीनाम् * । न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् । परत्वाद्घादीनाम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वे चाणादयः परे घादयः । परेऽणादयः करिष्यन्ते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । अणपवादत्वाच्चाण्विषये घादिप्रसङ्गः * । अणपवादत्वाद्घादीनामण्विषये घादयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अण्विषये घादयो न भवन्तीति । यदयं फेश्छ चेति फिञन्ताच्छं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । फिनर्थमेतत्स्यात् । सौवीरगोत्रेष्वितिवर्तते । न च फिञन्तं सौवीरगोत्रमस्ति । गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम् । दैवयातवग्रहणं वैषयिकेषु । भास्त्रायणग्रहणं नैवासिकेषु ॥

व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना दुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात् । अणपवादत्वादिति । नाप्राप्ते ऽपि विधीयमाना घादयो ऽपत्यादिष्वप्यणं बाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्तव्य इत्यर्थः । इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापके नापत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानाय घादीन् व्यावर्तयति । नैष दोष इति । फेश्छचेति । फेर्वेत्येवं ठग्विधानार्थं कर्तव्यम् । तत्रठका मुक्ते पक्षे वृद्धाच्छ इतिच्छो भविष्यति नार्थश्छविधानेन । तत्तु ज्ञापकार्थं सम्पद्यते घादयोऽपत्यादिषु न भवन्तीत्यर्थस्य । अपत्य एव ज्ञापकं स्यादित्याशङ्क्य ज्ञापकान्तरमाह । गोत्रग्रहणमिति । गोत्रोक्षोष्ट्रेत्येतदिति भावः । गोत्रचरणाद्वुञिति समूह इदमर्थान्तर्भूत वुञि सिद्धे पुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थज्ञापनम् । दैवयातवग्रहणमिति । राजन्यादिगणपठितमिति भावः । देवयातूनामपत्यानि दैवयातव इति गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् । भास्त्रायणग्रहणमिति । वरहणादिगणपठितं वुञ्विधानार्थमिति भावः । यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु घाद्यभावः सिध्यति । तथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्युपन्यास्थत् । तथाहि । विशेषशब्दसन्निधाने सामान्यशब्द उपादीयमानस्तत्रैव वा विशेषेऽवतिष्ठते । यथा वृक्षः शिंशपेति । विशेषान्तरेषु वा । यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । तस्येदमिति सामान्यमपत्यादिशब्दसन्निधावुपादीयमानं यद्यपत्यादिष्वेववर्तेत तदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादपत्यादिविशेषपरिहारेण विशेषान्तराणि तस्येदमित्यनेन ग्राहिष्यन्ते । यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्षणतया यानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । आश्वो रथः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति । तस्येदमिति सङ्गतं भवा इति च [illegible] शेषवचनेन । [illegible] इत्यत्र तु सूत्रे ऽस्य

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ९३ ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि * । अवारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यम्। अवारपारीणः अवारीणःपारीणः। विपरीताच्च * । विपरीतादपीति वक्तव्यं पारावारीणः ॥

कच्छादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥ ग्रामाच्चेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः। तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कच्छादिभ्यो ढकञित्यत्र ग्रामादित्येतदनुवर्तिष्यते ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ ९६ ॥ अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथं कौलेयकः कौक्षेयकः ग्रैवेयकः । कुलस्यापत्यं, कुक्षिग्रीवात्तु कन्ढञः । कुलस्यापत्यंकौलेयक इति भविष्यति। कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति ॥

कापिश्याष्ष्फक् ॥ ९९ ॥ वाह्लुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । वाह्लायनी । और्दायनी । पार्दायनी ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण्च ॥ १०० ॥ अमनुष्यइति किमर्थम्। राङ्कवो मनुष्यः । रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्* । रङ्कोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम् । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्। अयं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधीयते। स बाधको भविष्यति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति। अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेतन्न। किं कारणम्। मनुष्यस्थेष्फगणोर्ज्ञापकमितिचेन्नानिष्टत्वात् * ।अमनुष्येऽनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते । किं तर्हि । वुञ्वेष्यते। अणग्रहणं च

त्ववणत्वमाश्रित्यैतेषां सिद्धिमभिधास्यति नागनाथः ॥

कुल । कुलस्यापत्यमिति । पुनः प्रत्ययार्थत्वेऽवकुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते । कन्निति । स्वार्थिक इति भावः ॥

कापि । वाह्लुर्दीति । अवृद्धादपीति वुञि प्राप्ते ष्फगारभ्यते इत्याहुः ॥

रङ्को । रङ्कवो जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् प्राप्तस्ततो ऽवृद्धादपीति वुञ् प्राप्तः तत ओर्देश इति ठञ् प्राप्तः ततः कोपधादण् ततः कच्छादिभ्यश्चेत्यण् प्राप्तस्ततः ष्फगणौ विधीयेते। कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणिसिद्धे रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् विधानार्थः । स बाधक इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । अमनुष्ये मनुष्यस्य इति । चूडादाविव्यर्थः । यदि हि मनुष्यस्थे वुञं ष्फगणौ न बाधेयातां मनुष्यप्रतिषेधोनर्थकः

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कच्छादिभ्योऽण्वचनात् * । अणग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । कच्छादिभ्योऽण्वचनात् । कच्छादिपाठादत्राण्भविष्यति ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ॥ अमा । अमात्यः । इह । इहत्यः । क्व । क्वत्यः । तसि । ततस्त्यः । त्र । तत्रत्यः । इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः । औपरिष्टः । पारतः । त्यब्नेर्ध्रुवे । त्यब्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः । नित्यः । निसो गते । त्यब्वक्तव्यः । निष्ट्यः । अरण्याण्णः * । अरण्याण्णो वक्तव्यः । आरण्याः सुमनसः । दूरादेत्यः * । दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः । उत्तरादाहञ् । उत्तरादाहञ् वक्तव्यः । औत्तराहः । अव्ययात्त्यप्याविष्टस्योपसंख्यानं छन्दसि * । अव्ययात्त्यबित्यत्राविष्टस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन * । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन । अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । वृद्धाच्छस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । आरादुभयं प्राप्नोति । आरातीयः । तीरोत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः । कारवतीर । का-

---

स्यात् । कच्छादिभ्योऽण्वचनादिति । ततश्चैकविषयत्वात्पर्यायेण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोऽण्वचनेनेत्यर्थः । तदेवं रङ्कोश्चेत्येव वक्तव्यम् । यत्तु कैश्चिदभ्यधायि । अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फग्विधीयते नाप्राणिनि । अत एव विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यण्ग्रहणमपि कृतमिति । तदयुक्तम् । न हि भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चिदस्ति ॥

अव्यया । अमेहेति । योऽव्ययात्त्यब्विधिः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः । अमाशब्दः सहार्थे सामीप्ये च वर्तते । तेन समीपे भवतीत्यमात्यः । औत्तराह इति । आहि च दूरे उत्तराच्चेत्याहिप्रत्ययः । उत्तराहि भवः । उपरिष्टाद्भवः । परतो भव इत्यण् । अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः । परतः शब्दो विभाषापरावराभ्यामित्यतसुजन्तः । त्यब्नेर्ध्रुवे इति । ध्रुवं नियत मुच्यते । निसो गत इति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ट्यः चाण्डालादिः । ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति सकारस्य मूर्द्धन्यस्तकारस्य ष्टुत्वम् । अरण्याण्ण इति । अणि सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते । आविष्ट्य इति । आविश्शब्दाद् वृद्धाच्छे प्राप्ते त्यब्विधिः । आविर्भूत आविष्ट्यः । आरातीय इति । असति परिगणने ऽत्र प्राप्नोति ।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

रवतीरम् । छस्य स एव । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति । वायसतीरीयः । रूप्योत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्यम् । चाणाररूप्यम् । छस्य स एव । माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि छं परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते । माणिरूप्यकः । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर । शैवपुरम् । छस्य स एव । वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति । वाडवकर्षीयः । कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः । निलीनक । नैलीनकः । छस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति । औलूकी । तेभ्यष्ठञ्ञिठौ*। तेभ्यस्त्वबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन । अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । ठञ्ञिठयोरवकाशः । कारतन्त्विकी । कारतन्त्विका । आरान्नामवाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । आरात्की । आरात्का । तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । कारवतीर । कारवतीरी । ठञ्ञिठयोः स एव । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कास्तीरिकी । कास्तीरिका । रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्य । चाणाररूप्यम् । ठञ्ञिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ् बाधते । दाशरूप्यकः । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर । शैवपुरः । ठञ्ञिठयोः स एव । शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी शाकलिका

योपधलक्षण इति । धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ् । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते अपवादत्वादिहच्छस्य वुञ् बाधकः वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञस्य विप्रतिषेध उक्तः । शिवपुरमिति । शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । प्रस्थपुरवहान्ताच्चेत्यत्र वृद्धात् प्राचामित्यतो वृद्धाधिकारादत्र वुञ् न भवति । कोपधादिति । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादणित्ययमाण्विवक्षितः। एतस्माद्धि परश्छः । यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदवुञोऽपवादः । तस्यापि वृद्धादकेकान्तखोपधादित्यत्र खोपधग्रहणात् छो बाधकः परत्वात् औलूकादिति । उलूका अस्मिन् सन्तीति तदस्मिन्नस्तीत्यण् । औलूको नाम ग्रामः । तेभ्य इति । ये छस्य बाध्या अव्ययादिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः । आरात्कीति । परिगणनानपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः । शाकलमिति । शकलानि सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण् । कोपधलक्षण इति । इ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनकः। नैलीनकः। ठञ्ञिठयोः स एव। सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वात्कोपधलक्षणमण्छौ बाधते। सौसुकीयः। न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम्*। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। ठञादीनां छापवादत्वात् ठञादयश्छापवादा, स्तद्विषये चाभावादितरेषाम्। तद्विषये छविषये त्यबादीनामभावः। कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्*। अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। योयं कोपधादणः छस्य च। किं कारणम्। कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्राण् उत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनं ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स यथैव तदपवादमञं बाधते। एवं छमपि बाधेत। तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः*। तस्मादन्तोदात्ते कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्तइत्येवं कोपधादण् अञं बाधिष्यते छं न बाधिष्यते। छादोर्देशे कालाट्ठञ्*। छादोर्देशे कालाट्ठञित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। छस्यावकाशः। शालीयो मालीयः। ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः। निषादकर्षूर्नाम देशः। नैषदकर्षुकः। इहोभयं प्राप्नोति। दाक्षिकर्षुकः। कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। छस्य स एव। मासादुभयं प्राप्नोति। मासिकम्। नक्षत्रादण्*। नक्षत्रादण्भवति छाद्विप्रतिषेधेन। अणोवकाशः। तैषः। पौषः छस्य स एव। स्वातेरुभयं प्राप्नोति। सौवातः।

हादकेकान्तेत्यत्राकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति विहितः। नवेति। यदुक्तं तेभ्यछञ्ञिठाविति तन्निराकरोति। अव्ययादिलक्षणानां प्रत्ययानां परत्वाच्छेन बाधितानां छापवादैः ठञादिभिरुत्कृष्टबलैः सह संप्रधारणा नास्तीत्यर्थः। अञं बाधतइति। उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः। तस्मादिति। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादकोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारो विप्रतिषेधं समर्थयितुमाह। न वक्तव्य इति। दाक्षिकर्षुक इति। दाक्षिकर्षूर्नाम बाहीकग्रामः तत्र भव इति ठञ्। इसुसुक्तान्तात्कः केण इति ह्रस्वः। सौवात इति। स्वतेः सुपूर्वादज्यतिभ्यामितीण्प्रत्ययः। स्वातिना युक्तः काल इत्यण्। लुबविशेषइति लुप्। स्वातौ भव इति सन्धिवेलादिसूत्रेणाण्। जातेर्थे तु लुका

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अव्ययात् ट्युट्युलौ *। छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। ट्युट्युलोरवकाशः। दोषातनम्। दिवातनम्। छस्य स एव। प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति। प्रातस्तनम्। शरीरावयवाद्यत् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। यतोऽवकाशः। दन्त्यम्। ओष्ठ्यम्। छस्य स एव। पादादुभयं प्राप्नोति। पद्यम्। वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ *। छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। यत्खयोरवकाशः। अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः। छस्य स एव। वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति। वादेववर्ग्यः। वादेववर्गीणः। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठञोऽवकाशः। नतानत। नातानतिकः। छस्य स एव। सामस्तशब्दादुभयं प्राप्नोति। सामस्तिकः। आयस्थानेभ्यष्ठक् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठकोऽवकाशः। शौल्किकम्। गौल्मिकम्। छस्य स एव। आपणादुभयं प्राप्नोति। आपणिकम्। विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः। औपाध्यायकम्। पैतामहकम्। छस्य स एव। द्व्योभयं प्राप्नोति। आचार्यकम्। मातुलकम्। ऋतष्ठञ् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठञोऽवकाशः। हौतृकम्। स्वासृकम्। छस्य स एव। द्व्योभयं प्राप्नोति। शास्तृकम्। भ्रातृकम्। रूप्यमयटौ *। छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। रूप्यमयटोरवकाशः। देवदत्तरूप्यम्। देवदत्तमयम्। छस्य स एव। वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति। वायुदत्तरूप्यम्। वायुदत्तमयम्। अचित्ताट्ठक् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठकोऽवकाशः। आपूपिकः। शाष्कुलिकः। छस्य स एव। पायसादुभयं प्राप्नोति पायसिकः। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् *। छाद् भवति विप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः। ग्लौचुकायनकः। त्रैगर्तकः। छस्य स

भाष्यम्। अविष्ठाफाल्गुनीत्यादिना। पद्यमिति। अपत्यतदर्थ इति पद्भावः। अक्रूरवर्ग्य इति। अक्रूरो नाम क्षत्रियः भगवान् वासुदेवो वा। नातानतिक इति। नतो ऽनुदात्तः। अनत उदात्तः ततो द्वन्द्वः। समासस्वरेणान्तोदात्तः। सामस्तं नाम शास्त्रम्। आपणिकमिति। आपणादागतमिति ठक्। स्वासृकमिति। उणादीनां क्व चिद् व्युत्पत्तिनिमित्तकार्याभावात् नयाभ्यामिति न प्रवर्तते। शास्तृकमिति। शासिस्तृन् तृचौ। शंसिक्षत्तादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति तृन्प्रत्ययः। पायसिक इति। पयसि संस्कृत इत्यण् त-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

एव। इञोभयं प्राप्नोति। गार्गकः वात्सकः। मालवकः। णिनिरन्ते-
वासिब्राह्मणेभ्यः*। छाङ्गवति विप्रतिषेधेन। णिनेरवकाशः। हारिद्र-
विणः। तौम्बुरविणः। भाल्लविनः। छस्य स एव। इञोभयं प्राप्नोति।
आरुणिनः। शाठ्यायनिनः। पत्रपूर्वादञ् *। छाङ्गवति विप्रतिषेधे-
न। अञोवकाशः। उष्ट्र। औष्ट्रम्। औष्ट्ररथम्। छस्य स एव। इ-
ञोभयं प्राप्नोति। वामी। वामम्। वामीरथम्। द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथु-
निकयोः *। छाङ्गवति विप्रतिषेधेन। वुनोऽवकाशः। अहिनकुलि-
का। छस्य स एव। इञोभयं प्राप्नोति। काकोलूकिका। श्वावरा-
हिका। गोत्रचरणाद्वुञ् *। छाङ्गवति विप्रतिषेधेन। वुञोवका-
शः। ग्लौचुकायनकम्। काठकम्। कालापकम्। छस्य स एव। इ-
ञोभयं प्राप्नोति। गार्गकम्। वात्सकम्। मौदकम्। पैप्पलादकम्।
कण्वादीञोण्विधेः*। कण्वादिभ्योण् भवति इञोण्भवतीत्येतस्माद् वुञ्
भवति विप्रतिषेधेन। कण्वादिभ्योण्भवति इञोण्भवतीत्यस्याव-
काशः। काण्वाः दण्डमाणवाः। दाक्षाः दण्डमाणवाः। वुञः स
एव। इञोभयं प्राप्नोति। काण्वकम्। दाक्षकम्। ठञ्ञिठाभ्यामौ-
र्देशे ठञ् *। ठञ्ञिठाभ्यामौर्देशे ठञ् भवति विप्रतिषेधेन। ठ-
ञ्ञिठयोरवकाशः। कारतन्त्रविकी। कारतन्त्रविका। और्देशठञ्
भवतीत्यस्यावकाशः। निषादकर्षूः। नैषादकर्षुकः। इञोभयं प्राप्नो-

---

तष्ठक्। गार्गक इति। गार्ग्यो भक्तिरस्येति वुञ्। आपत्यस्येति यलोपः। मालवक इति।
मालवस्यापत्यम्। वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्। पूर्ववद्वुञ् यलोपौ। भाल्लविन इति। भल्लुना
प्रोक्तमधीयतइति पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः। तदन्तादध्येतर्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति
लुक्। आरुणिन इति। अरुणिर्वैशंपायनान्तेवासी। तेन प्रोक्तं छन्दोधीयत इति
णिनिः। शाट्यायनिन इति। शटस्यापत्यं शाट्यः। तस्यापत्यं युवा यञिञोश्चेति फक्।
शाट्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयतइत्यर्थविवक्षायां यूनि लुक्। फक्फिञोरन्यतरस्यामि-
ति पक्षे लुगभावः। पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः। औष्ट्ररथमिति। रथाद्यत्पत्रपूर्वादित्यञ्। वा-
मीति। वामी वडवा तस्या वाह्यमिति पत्राध्वर्युत्यञ्। श्वावराहिकेति। श्वा च वराहश्चेति
द्वन्द्वः। येषां च विरोध इत्येकवद्भावः। शुनोदन्तदंष्ट्रेति दीर्घः। ततो वैरे वुन्। काण्वा
इति। काण्व्यो गर्गादियञन्तः। तस्य दण्डमाणवा इत्यण्। वुञ्च न दण्डमाणवान्ते-
वासिष्विति निषिद्धः। पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाण् छं बाधते न वुञमिति विप्रति-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति । नापितवास्तुकः । ठञ् भवति विप्रतिषेधेन । न वाठञोनव-
काशत्वात्* । नवार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञोनवकाश-
त्वात् । अनवकाशष्ठञ् ठञ् ञिठौ बाधिष्यते ननु चेदानीमवकाशः
प्रक्लृप्तः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च स ठञ् ञिठयोरवकाशः । य-
दवृद्धमुवर्णान्तं न च वाहीकग्रामः स ठञोवकाशः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं
वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेध-
स्योपालम्भः । कस्य तर्हि । छादोर्देशे कालाट्ठञित्येतस्य । ननु च तत्रा-
प्यवकाशः प्रक्लृप्तः । यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स छस्यावकाशः । यदवृद्धमु-
वर्णान्तंस ठञोवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
एवं तर्हि वृद्धात् प्राचामित्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात्
पूर्वस्मिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं तदनवका-
शं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । योपधप्रस्थादीनां वुञ् * ।
ठञ् ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन । योपधाद् वुञ् भवतीत्यस्यावका-
शः । साङ्काश्य । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः । ठञ् ञिठयोः स एव ।
दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः तस्मादुभयं प्राप्नोति । दाशरूप्यकः । प्र-
स्थान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । मालाप्रस्थकः । ठञ् ञिठयोः
स एवं पातालप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । पाता-
लप्रस्थकः । पुरान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । काञ्चीपुर । का-
ञ्चीपुरकः । ठञ् ञिठयोः स एव नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादु-
भयं प्राप्नोति । नान्दीपुरकः । वहान्ताद्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः ।
वातवह । वातहकः । ठञ् ञिठयोः स एव । कौक्कुटीवहं नाम वाहीक-
ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कौक्कुटीवहकः । ओष्ठञः * । वुञ् भवति
विप्रतिषेधेन । ओष्ठञोवकाशः । नैषादकर्षुकः । वुञः स एव । आ-

षेध उक्तः । एवं तर्हीति । छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति । वृद्धात्प्राचामि-
ति । ठञो विशेषविहितत्वादित्यर्थः । यावद् ब्रूयादिति । यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्र-
हणं छोर्देश इत्यत्रानुवर्तेत तदा वृद्धात्प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात् । एतद्धि नियमार्थं क-
तं प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्याद् अवृद्धान्मा भूद् माल्लवास्तव इति । न च वृद्धग्र-
हणानुवृत्तात्प्राप्तिष्ठञोस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः । वुञ्चेति । परत्वादिति भा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्रीतिमायोरुभयं प्राप्नोति । आप्रीतिमायवकः । जनपदानामकाणौ *। ओष्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन । अकस्यावकाशः । अङ्गाः । अङ्गकः । ओष्ठञः स एव । जिह्नवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । जैह्नवकः । अणोवकाशः । ऋषिक । आर्षिकः । ओष्ठञः स एव । इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ऐक्ष्वाकः । न वा वुञपवादत्वादणः * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । वुञपवादत्वादणः । वुञपवादोण् । वुञ्च ओष्ठञं बाधिष्यते । कोपधादणो-कान्ताच्छः * । कोपधादण्भवतीत्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन । कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः । निलीनकः । अकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । आरीहणकम् आरीहणकीयः । ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ब्राह्मणकीयः । धन्वनुञश्च * । छो भवति विप्रतिषेधेन । धन्वनो वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । पारेधन्वकः । छस्य स एव । आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति । आष्टकीयः । न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोत्र छः । वृद्धाच्छ इत्येव । तस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनम् । ये ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैवान्यांस्तदपवादान् बाधते एवमिममपि बाधिष्यते ॥

जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥ जनपदतदवध्योर्वुञ् विधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः * । जनपदतदवध्योर्वुञो विधाने अवयवमात्रात् प्रा-

---

वः । कोपधादण इति । जनपदवाचिनः कोपधाद्योण्विधीयते तस्मादित्यर्थः । आरीहणकमिति । आरोहणेन निर्वृत्तमिति वुञ्छणकठेति वुञ् । अयञ्च न जनपदवाचीति कोपधादणो न विषयः । ब्राह्मणक इति । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायामित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यस्मिन्देशे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः । धन्ववुञ इति । धन्वशब्दो मरुदेशवाची । पारे धन्वेति । धन्वनः पारमिति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः । अनश्च नपुंसकादन्यतरस्यामिति पचो ऽच् समासान्तः । आष्टकीय इति । वृद्धादकेकान्तेतिच्छः । येन्य इति । वुञादयः । स यथैवेति । ततश्चापवादत्वादेव च्छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः ॥

जनपद । तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोदयति । जनपदेति । अवयवमात्रादिति । यो जनपदस्यावधिः सीमा अजनपदोपि तस्मादपि प्राप्नोति विशिष्ट-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्नोति। मौञ्जोनाम बाह्लीकेषुग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः। एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः। जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् *। जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकम्। जनपदादित्येव सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति। तन्माभूत्। किंचान्यत् प्राप्नोति। छः। गर्त्तोत्तरपदात् छविधेर्जनपदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति॥

अरण्यान्मनुष्ये॥ १२९॥ अल्पमिदमुच्यते। मनुष्यइति। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्। आरण्यकः पन्थाः। आरण्यकोध्यायः। आरण्यको न्यायः। आरण्यको विहारः। आरण्यको मनुष्यः। आरण्यको हस्ती। वा गोमयेषु *। वा गोमयेष्विति वक्तव्यम्। आरण्यकाः गोमयाः। आरण्याः गोमयाः॥

विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम्॥ १३०॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान् मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् विधानम् *। कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान् मनुष्यतत्स्थयोर्वुञित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कुरुयुगन्धरेभ्यो वा वचनस्यावकाशः। कौरवः। कौरवकः। यौगन्धरः। यौगन्धरकः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः। अन्ये कच्छादयः। काच्छको मनुष्यः। काच्छकमस्येप्सितम्। जल्पितम्। हसितम्। स्मितम्। इहोभयं प्राप्नोति। कौरवको मनुष्यः। कौरवकमस्येप्सितम्। हसितम्। जल्पितम्। स्मितम्। वुञ् भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयो ऽवकाशः। कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः। न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति। अनेन वुञ् कच्छादिषु पाठादण्भविष्यति।

पदानादित्यर्थः। मौञ्जोनाम बाह्लीकेष्विति। सामीपिकमिदमधिकरणम्। तेन बाह्लीकग्रामेभ्य इति ठञ्ञिठौ न भवतः। एवं तर्हीति। स चासाववधिस्तदवधिरिति कर्मधारय आश्रीयते इत्यर्थः॥ कस्यासाववधिरिति चेत् प्रत्यासत्त्या जनपदस्येति विज्ञायते। वुञेवेति। त्रिगर्त्तेषु भवः त्रैगर्तक इत्यत्रेवेत्यर्थः।

विभाषा। अन्ये कच्छादय इति। समुदाये कार्यं विधीयमानं केषु चिदप्यवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते। नहीति। सर्वएवावयवास्तत्र कार्यित्वेन निर्दिष्टा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सैषा युगन्धरार्था विभाषा ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु क्रियते। साल्वानांकच्छादिषुपाठोऽणिवधानार्थः* । साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियतेऽणिवधानार्थः। अन्यथा स्याद् वुञ् मा भूदिति। नवापदा ति-गोयवागूग्रहणमवधारणार्थम्* । न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं का-रणम् । अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति। अपदाता-वेव साल्वात्। गोयवाग्वोरेव साल्वादिति ॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वु-ञ् विप्रतिषिद्धम्* । गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वुञ् भवति पू-र्वविप्रतिषेधेन । गर्त्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । श्वाविद्ग-र्त्तः । श्वाविद्गर्त्तीयः । वुञोवकाशः । अङ्गा । आङ्गकः । इहोभयं प्रा-प्नोति । त्रैगर्तकः । वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हिपूर्वविप्र-तिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । ज-नपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् । यदन्यत् प्राप्नोति तन्माभूदिति ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः*। गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्येभवो मध्यमीयः । चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोण्* । चरणसंबन्धेन

इति भावः। सैषेति। ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये वुञि सिद्धेन्तरेणापि विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते। नैतदस्ति। युगन्धरान्नित्यो वुञ्। अवृद्धादित्यनेन तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायते। तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

कच्छा। साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह। नवेति। जनपदतदवध्यो-रिति वुञि सिद्धे अपदातौ साल्वाद् गोयवाग्वोश्चेति वुञो नियमादन्यत्राण् भविष्यती-त्यर्थः। ननु वुञभावे छः प्राप्नोति नत्वणिति चिन्त्यमेतत् ॥

गर्त्तो। श्वाविद्गर्तीय इति।श्वानं विध्यतीति क्विप्। नहिवृतीति दीर्घः। श्वाविधां गर्तं इति समासः॥

गहा। मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति गणपाठस्तं विशेषेऽवस्थापयितुमाह। गहा-दिष्विति। पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः। चरणसं-बन्धेनेति। पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानामित्यन्यार्थे माध्यमाश्चरणा इति भवतीत्य-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

निवासलक्षणेण् वक्तव्यः। त्रयः प्राच्याः। त्रय औदीच्याः। त्रयो माध्यमाः। सर्वे निवासलक्षणाः॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ १४१॥ ईकान्तादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। रौणीकीयः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्*। अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सौसुकाद्यर्थम्। सौसुकीयः

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च॥ १॥ युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः*। युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्त्तव्यः। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां छो भवति। युष्मदीयः। अस्मदीयः। ततः खञ् च। खञ् भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। किमर्थो योगविभागः। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः। संख्यातानुदेशो माभूत्॥

र्थः। चरणाः कठादयः। निवासलक्षण इति। सोऽस्य निवास इत्यत्रार्थ इत्यर्थः।

वृद्धा। अकेकान्तग्रहण इति। अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः॥　इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च। त्यदादित्वाद्वृद्धत्वाच् छे प्राप्ते खञ् विधीयते। ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोनुकृष्यते। एवं च खञ् छावन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयेते। तेन पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति। तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्याद्यथासंख्यं प्राप्नोति तन्निराकरणायाह। युष्मदस्मद्भ्यामिति। के चित्त्वाहुरेक एवानेन खञ् विधीयते चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते। तत्र प्रकरणाच्छेति विज्ञायते। अन्यतरस्यांग्रहणेन चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते। तत्र यद्येक एवापूर्वः खञ् विधीयते। यदि वा त्रयः खञ् छाणः सर्वथा नास्ति संख्यासाम्यमिति यथासंख्यनिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति। अत्राहुः। चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते। तेन यावदुक्तं खञ् छाविति तावत् खञ् चेति। ततश्च सिद्धोपि छप्रत्ययोनेनैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थे नानुकृष्य विधीयतइति स्यादेव यथासंख्यमन्यतरस्यांग्रहणेन तु खञ् छयोः पक्षेऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तदनुत्पत्तौ चापवादाभावात्प्राग्दीव्यतीयो णाण् भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम्॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ आदेशविधाने च * । किम् । योगविभागः कर्तव्यः । तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकः । आस्माकः । ततः खञि । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । किमर्थो योगविभागः क्रियते । संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थ इत्येव । तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् * । तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि तस्मिन्खञि युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽणि च । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ एकार्थग्रहणं च * । एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम् । किमर्थम् । न एकवचनइत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः । यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाणखञौ विशिष्येयाताम् । नैवं शक्यमिह हि प्रसज्येयाताम् । युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः । अस्माकं छात्र आस्माकीनः । इह च न स्याताम् । तव छात्रः तावकीनः । मामकीनः । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमेवार्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते

तस्मिन् । तत्र पुनरिति । खञ्यणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे खञ् चेति चकारेण छोऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत । एवं वक्ष्यामीति । एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तस्मिन्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः खञ् परामृश्यते न तु चकारानुकृष्टश्छः । चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षति । तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बिताछस्य प्रतीतिरव्यवहिता तु खञ इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः । अथ वा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वान्नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यं यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ॥

तवक । कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् तस्य च नित्यत्वाल्लुक्प्रवर्त्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवतीति मत्वाह । एकार्थग्रहणं चेति । यदि पुनरिति । तवायं तावक इत्यादि सिध्यतीति मन्यते । नैवं शक्यमिति । अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषद्वयदुष्टत्वादिति भावः । अन्वर्थग्रहणमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति । तत्र विषयभेदेन क्व चित्कृ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वचनम्। एकस्यार्थस्य वचनमिति॥

अर्द्धाद्यत्॥ ४॥ अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् *। अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः। बालेयार्द्धिकः। गौतमार्द्धिकः। दिक्पूर्वपदाद्यच्च *। दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः। पूर्वार्द्ध्यः। पौर्वार्द्धिकः। दक्षिणार्द्ध्यः। दाक्षिणार्द्धिकः। उत्तरार्द्ध्यः। औत्तरार्द्धिकः। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यास एव दिक्पूर्वपदादर्द्धशब्दादुभयमुच्यते। इदमद्यापूर्वं क्रियते। अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वपदाट्ठञिति। तद्द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेव विकल्पतइति। तचाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे दिक्पूर्वपदादर्द्धाद्यथान्यासमेव भवतीति॥

श्वसस्तुट् च॥ १५॥ श्वसस्तुटादेशानुपपत्तिरनादित्वात् *। श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः। किं कारणम्। अनादित्वात्। तुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते कप्रतिषेधः *। यदि पूर्वान्तः। कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौवस्तिकम्। तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि परादिः। ननु चोक्तं श्वसस्तुटादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति। सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। तुट् चातिदिष्टस्येति वक्तव्यम्। संनियोगाद्वा *। अथ वा चेन संनियोगः। क्रियते तुट् च। किं च। यच्चान्यत् प्राप्नोति। किं चान्यत् प्राप्नोति। आदेशः॥

त्रिमस्य ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्य क्वचिदुभयोः। अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम्। उच्यते। अन्वर्थग्रहणे सत्यव्यवहितप्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम्। एकवचने इति च प्रथमाद्विवचनान्तम्। युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणम्। एकस्येति। वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी। एकार्थाभिधानाय ये उच्येते युष्मदस्मदीतयोरादेशावित्यर्थः॥

श्वसस्तुट् च। अनादित्वादिति। यद्यपि ठस्येक इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति। तथाप्यङ्गस्यानिमित्तं यष्ठस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणाद्यथा कर्मणि घटोऽठजित्यठजङ्गस्य निमित्तं न ठ इति कर्मठ इत्यत्रेकादेशो न भवति। एवं तुटि कृते समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तं न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः। शौवस्तिकमिति। द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च। संनियोग इति। तेनागमादेशौ सह भवतः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ २२ ॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् * । हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेम्नः प्रकृत्यन्तरं हेमन् शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरम् । एवं ह्याह । हेमन् हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत इति । अलोपदर्शनाच्च * । अलोपः खल्वपि दृश्यते । पङ्क्तिर्हैमन्तीति । अपर आह । हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । अलोपदर्शनाच्चेत्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम् ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः * । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । अग्रादिपश्चाड्डिमच् * । अग्रादिपश्चाड् डिमज्वक्तव्यः । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । प्रागस्य च्छन्दसि गलोपश्च * । तस्य वक्तव्यः । प्रत्नमात्मानम् । अन्ताच्च * । अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तिमः । अथ सायचिरयोः किं निपात्यते । सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् * । सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । सायंतनम् । चिरंतनम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । म-

सर्वत्र । हेम्न इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति तस्मादण्यणि कृते हैमनमिति भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन सर्वत्राणित्येव वक्तव्यम् । भाषायां चैतद्वार्तिविषय एव हेमन्शब्द ऋतुवाचीत्यस्वपदविग्रहः कर्तव्यः । हेमन्ते साधु हैमनमिति । अन्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । हेमन् हेमन्निति । सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि सुपां सुलुगिति लुक् । न ङिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः । अपर आहेति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् । तथा हि । छन्दस्येवरूपत्रयमिष्टम् । हैमनं हैमन्तिकं हैमन्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य ऋत्वणि हैमनमिति भवति । हेमन्ताच्चेत्यनेन ठञि हैमन्तिकमिति । सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्तइति हेमन्तशब्दादृत्वणि हैमन्तमिति भवति । भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगे । चिरपरुदिति । ट्युट्युलभ्यां तस्य समावेश इष्यते न तु ट्युट्युलोर्बाध इत्याहुः । सायचिरयोरिति । स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च ,मन्ता न-लि

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कारान्तः सायंशब्दः। यदि मकारान्तः। कथं सायाह्नः। सायमो-ह्नि मलोपः *। सायमोह्नि मलोपो वक्तव्यः। कथं सायतरे। तरे चेति वक्तव्यम्। कथं सासंसाये। वा सप्तम्यां चेति वक्तव्यम्। अथ प्राह्णप्रगयोः किं निपात्यते। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वम् *। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सप्तम्या अलुकापि सिद्धम्। भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी। यदा त्वन्या विभक्तयः तदा न सिध्यति। तुट्युक्तम् *। किमुक्तम्। तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति। तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते विसर्जनीयः *। यदि पूर्वान्तः-विसर्जनीयोवक्तव्यः। प्रातस्तनंपुनस्तनम्। परादौ पुनः सति खरवसानयोर्विसर्जनीयइति विसर्जनीयः सिद्धो भवति। अस्तु तर्हि परादिः। ननु चोक्तं तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति। सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। आदिष्टस्य तुड्वचनात्। तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चसंनियोगाद्वा *। अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते। तुट् च। किंच। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किं चान्यत् प्राप्नोति। आदेशः॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्॥ २४॥ पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुब-

---

पात्यते इत्यर्थः। मकारान्त इति। अनेन सायंशब्दः प्रत्याख्यायते। अव्ययत्वादेव टुट्युलोः सिद्धत्वाच्चिरशब्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते। सायशब्दस्तु घञन्तोवसानमात्रवाची न तु कालविशेषवाचीति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः। सायमोह्न इति। अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशष्टजन्तो निर्दिष्टः। संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकादेकदेशिसमासः। सायतर इति। तरपि रूपमेतत्। सा सप्तम्यामिति। मलोपे च कृते साय इति भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्व्ययसंज्ञाभावः। अलुकेति। घकालतनेषु कालनाम्न इत्यनेन। यदा त्वन्या इति। प्राह्णः सोढोस्य प्राह्णेतन इत्यादौ। अनादित्वादिति। अङ्गसंज्ञानिमित्तस्य योरनादेश उच्यमानो मृत्युशब्द इव तुटि कृतेत्युशब्दोङ्गनिमित्तं न तु युशब्द इति न स्यादित्यर्थः। यदीति। पदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुकिकृते अपदान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः॥

विभाषा। सुबन्तवचनमिति। ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यै तद्धितोत्पत्तौ प्रकृतित्वेन भाव्यं न तु सुबन्तस्येति भावः। दोषातनमिति। दोषाशब्दस्यापि का-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

न्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् * । पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्ताभ्यां तद्धितो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति । यदयं घकालतनेषु कालनाम्न इति यत्सप्तम्या अलुकं शास्ति । अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात् सप्तमीप्रसङ्गः *। अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात् सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनं दिवातनम् । अस्त्वव्ययादिति लुग्भविष्यति । इहापि तर्हि लुक्प्राप्नोति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् अलुगत्र लुकं बाधिष्यते । इहापि तर्हि बाधेत । दोषातनम् । दिवातनम् । समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यस्य प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति । न सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति । सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराक्ष्यते । सा यथैवेह बाधिका भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनमिति । एवमिहापि स्यात् । दोषातनम् । दिवातनमिति । एवं तर्हि न ब्रूमो ऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति । किं तर्हि भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद् यावता समर्थानां प्रथमादिति वर्तते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ज्ञाप्यमित्याह । कथम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यपि वर्तते । तत्र कुत एतत् सुबन्तात्समर्थादुत्पत्तिर्भविष्यति । न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । कथं यत्तदुक्तं ङ्याब्ग्रहा-

---

त्ववाचित्वादलुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः । समानाश्रय इति । सुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तर्वर्तिसुप्स्थानिको ऽलुकस्तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः । अत्र चेति । अव्ययादाप्सुप इत्ययं लुग् अव्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः । न सिध्यतीति । प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात्तु ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रक्रान्तस्तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्या भाव्यं न तु पूर्वं तत्तश्चाव्ययादाप्सुप इत्ययमपि लुक्तद्धितोत्पत्त्युत्तरकालभाविसुप्स्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वाद्बाध्यत इत्यर्थः । एतच्च हलदन्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते । तत्र च प्रत्यय इति । प्राक्तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । कथं यदिति । यद्ययं लु-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वर्णाश्रयत्वाज् लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति। समर्थस्य यद्वद्व्यं ड्याप्प्रातिपदिकादिकमित्येवमेतद्विज्ञायते। यद्येतज् ज्ञाप्यते। कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम् प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम्। कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम्। पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम्। पद्भाव ऊठ् आकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। लुकि कृते न भविष्यन्ति। इह तर्हि सामसु साधु सामन्यः वेमन्यः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्राप्नोति। लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोसिद्धः। न चेदं तत्र परिगण्यते। इदमपि तत्र परिगण्यते। कथम्। सुब्विधिरिति सर्वं विभक्त्यन्तः समासः। सुपो विधिः सुब्विधिः। सुबन्ताद्विधिः सुब्विधिरिति॥

ग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य द्व्यादिविशेषणत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादनप्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्येतेति प्रश्नः परिहारमाह। समर्थस्येति। समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप् प्रातिपदिकं द्व्यादिति चेद्भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः। कथं द्विपद इति। विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात् प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः। सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्य इति रूप्यप्रत्ययः। लुकि कृतइति कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादिति भावः। वर्णाश्रयत्वाद् भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पद्भावादिकमनित्यम्। इह तर्हीति। नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या नित्यत्वं मन्यते। परत्वादिति। द्वावपि लुङ्नलोपौ नित्यौ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नलोपोपि नित्य इति भावः। एतच्चान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यनाश्रित्योक्तम्। एतदेवत्वाश्रयणीयमन्यथान्तरङ्गत्वात्पद्भावादयो नित्यमपि लुकं बाधेरन्। तदुक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति। सुबन्ताद्विधिरिति। ततश्च तद्धितोपि सुब्विधिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः। तद्धिते तु कृते लुकोपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक् प्रवर्त्तते। ततो भत्वान्नलोपाभावः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तत्र जातः ॥ २५ ॥ किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शेष इत्यनुवर्तते । तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । अत उत्तरं पठति । तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थम्* । नियमार्थोऽयमारम्भः । जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन् । तत्रास्ते तत्र शेत इति । यदि नियमः क्रियते । दार्षदाः सक्तवः । औलूखलो यावक इति न सिध्यति । संस्कृतमित्येवं भविष्यति । भवेत् । सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति । इदं तु न सिध्यति । औलूखलो यावक इति संस्कृतं नाम तद्भवति यत्तत एवापकृष्याभ्यवह्रियते । न च यावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते । अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि । तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन । कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेत इति । अनभिधानात् । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् क्रियमाणेष्वपीह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति । तद्यथा । अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इति । न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः । निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् । अपवादविधानार्थम् । प्रावृषष्ठप् । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । वुञ् मा भूत् । प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या बलाहका इति । यानि त्वेतानि निरपवादानि अर्थादेशनानि तानि शक्यान्यकर्तुम् । कृतलब्धक्रीतकुशलाः स्रौघ्नो देवदत्त इति ॥

तत्र । जातादिषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जाताद्यर्थाक्षेपः । किमर्थमिति । प्रत्ययार्थवशेनाभिधानसामर्थ्ये न च समर्थविभक्तिर्लप्स्यतइति तन्निर्देशोपि न कर्त्तव्य इति भावः । तेन स्वार्थ इति । ननु स्वार्थोपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्छेषइति कुतस्तत्र नस्युः । उच्यते । अन्तरेणापि शेषाधिकारं चातुर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्या स्वार्थे प्रादिषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः । तत्र आस्ते इति । स्रुघ्नआस्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः । संस्कृतमिति । उपयोगफलाद्धि क्रिया संस्कार इति मन्यते । तच्चावश्यमिति । अर्थनिर्देशकरणवादिनाप्यनिष्टवृत्तये ऽवश्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः । अपवादविधानार्थमिति । असंकरेण विशिष्टएवार्थेपवादा यथा स्युरित्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् *। लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। चित्रायां जाता चित्रा स्त्री रेवत्यां जाता रेवती स्त्री। रोहिणी स्त्री। फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ *। फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ। फल्गुनी आषाढा उपदधाति। श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् *। श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः। श्राविष्ठीयाः। आषाढीयाः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वानक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्। नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवमत्र लुग् भविष्यति ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् *। प्रायभवग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तत्रभवेन कृतत्वात्। यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवोसौ भवति। तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अनित्यभवः प्रायभवः। नित्यभवस्तत्र भवः। अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् *। यद्भवानमुक्तसंशयं तत्रभवःउदाहरणं न्याय्यं मन्यते। स्रौघ्नो देवदत्त इति। तेनैतत्तुल्यम्। सोप्यवश्यमुदग्देशादीन्यभिनिष्क्रामति। अथैतद्भवान् प्रायभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते। तत्रभवे किमुदाहरणम्। यत्तत्र नित्यं भवति स्रौघ्नाः प्राकारा इति। एवं तर्हि तत्रभव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते। स यथैव तस्मिन्नदृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवति एवं प्रायभवेपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रायभव इति प्रकृत्य उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् वक्ष्यति स प्रायभवे यथा स्या-

---

श्रविष्ठा। रेवतीरोहिणीति। नक्षत्राणो लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। ततो गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान् ङीष् प्रत्ययः। नवेति। लुक एव प्रत्ययास्तूपसंख्येयाः ॥

प्राय। तत्रभवेनेति। भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः। अनित्यभव इति। अर्थभेदमनेनाचष्टे। यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति सप्रायभवः। यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स तत्रभव इति भावः। एतन्निराकरोति। सु-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

तत्रभवे मा भूत् । उपजानुभवं गच्छति । अथेदानीं तत्रभव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते सोऽत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवति । एवं ठगपि न भविष्यति ॥

कोशाड्ढञ् ॥४२॥ विकारे कोशाड्ढञ् * । विकारे कोशाड्ढञ्वक्तव्यः । कोशस्य विकारः कौशेयम् । संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः * । संभूत इत्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे संभवति । किं तर्हि । कोशस्यादो विकारः । यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति । भस्मापि कोशविकारः । अथ संभूत इत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति । क्रिमिरपि कोशे संभवति । अनभिधानात् । यथैव तर्हि क्रिमावनभिधानान्न भवत्येवं भस्मन्यपि न भवति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः । कालादिति वर्त्तते । न च कलापी नाम कालोऽस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

तत्रभवः ॥५३॥ तत्रेति वर्त्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम् । तत्र प्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थम् * । तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालाधिकारनिनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो निवर्त्यते । न हि काको

न्नसंशयेनेति । अथेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भावः । एवं ठगपीति । तत्रभवाधिकारे ठग्विधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥

कं.शा । विकारे इति । तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम् । एण्याढञिति कृत्वा कोशादिति कर्तव्यम् । अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रवस्त्रलक्षणः स एवं नोपपद्यते लौकिकोऽर्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः । नह्यद इति । कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रसूत्रलक्षणं कोशेन संभवतीत्यर्थः । ननु कोशस्य वस्त्रकारणत्वात् कार्यस्य चकारेण संभवात् कथमनुपपत्तिः । नैष दोषः । लौकिप्रसिद्धार्थबाध एवं स्यात् स्याद् नहि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवक्रियापेक्षमेवाधाराधेयभावमधिगच्छति; किन्तर्हि प्रकृतिविकारभावम् । अर्थश्चेति । लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

कलाप्य । कलापिसहचरित इति । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कालापीत्यर्थः ॥

तत्र भवः । नहि काक इति । यथा जाकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वाध्यत इत्येवाधिकारा निवर्त्तन्ते । कोवाभिसंबन्धः यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् । एषोभिसंबन्धः कालाभिसंबन्धं हि तत्रग्रहणमनुवर्तते । तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्त्तकं भवति । तस्मिंश्च निवर्त्तमाने कालाधिकारोपि निवर्त्तते ॥

गम्भीराञ्ज्यः ॥ ५८ ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥ ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् *। ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पारिमुख्यम् । पार्योष्ठ्यम् । अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः *। अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः । औपशालः ॥

अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते । समानस्य तदादेश्च ॥ समानस्य सामानिकः । तदादेः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । अध्यात्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च ॥ ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च ठञ् वक्तव्यः । और्ध्वंदमिकम् । और्ध्वदेहिकम् । लोकोत्तरपदस्य च ॥ लोकोत्तरपदस्य च ठञ् वक्तव्यः । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ मुखपार्श्वत इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । कुग्जनस्य परस्य च ॥ ईयो वक्तव्यः । कुगागमः । जनकीयः । परकीयः । ईयः कार्योथ मध्यस्य । मध्यीयः । मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ माध्यमः । मध्यमीयः । मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ॥ मध्यशब्दोयं

तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः । तत्रग्रहणं चेति । सम्मत्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनम् तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिविरोधात् करोतीत्यर्थः ॥

गम्भीराञ्ज्यः । ञ्यप्रकरण इति । अव्ययीभावाच्चेत्येतदतिव्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव ञ्यो विधेयः गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यतीति भावः । अथ सूत्रं क्रियते तदातिव्याप्तिपरिहारायेदं वक्तव्यमित्याह । अव्ययीभावादिति ॥

अन्तः । ऊर्ध्वंदमाच्चेति । दम उत्तरपदे ठञ्सन्नियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । ऐहलौकिकमिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । मुखतीयमिति । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । मध्यमीय इति । गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति यत्प-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मध्यंभावमापद्यते दिनण् चास्मात्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । माध्यंदिन उपगायति । स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।। लुक्स्थाम्नो वक्तव्यः। अश्वत्थामा । अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः । कृष्णाजिनः । उष्ट्राजिनः । सिंहाजिनः । व्याघ्राजिनः। बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योथ गम्भीराञ्ञ्य इष्यते ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ।। ६६ ।। किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः * । भवव्याख्यानयोयुगपदधिकारः क्रियते । अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्यामीति । किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोपि स्यात् । कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । एकस्तत्र भव इति । अपरस्तस्येद मिति । अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् । तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम् *। तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । भवार्थम् । किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् । व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् * । व्याख्याने हि क्रियमाणे अन्तरेण वचनं सिद्धम् । यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति । तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । किं च प्रत्येतद्भवति । व्याख्यातव्यस्य नाम । यदुच्यते भवार्थमिति तन्न व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । पाटलिपु-

---

ठिक तत्र पृथिवीमध्यमध्यमवाची मध्यशब्दो गृह्यतइत्युक्तम् । ततोन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यान्मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् । स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति । उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । बाह्य इति । गम्भीराञ्ञ्य इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्य व्या । अधिकारोयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यायि तत्र प्रयोजनं पृच्छति । किमर्थमिति । यथा विहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्मान्न भवतीति भावः । अपवादविधानार्थ इति वक्ष्यमाणाष्ठञादयो ऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवमर्थं तयोरधिकार इत्यर्थः । निर्देशार्थोपीति । अणादीनां घादीनाञ्चार्थे निर्देशार्थोपीत्यर्थः । भवार्थमिति । उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । व्याख्याने हीति । व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद् व्याख्यातव्यापेक्षस्य सि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति। अथ क्रियमाणेपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। अवयवश्च आख्यानं व्याख्यानम्। पाटलिपुत्रं चास्मै अवयवश आचष्टे। ईदृशा अस्य प्राकारा ईदृशा अस्य प्रासादा इति। सत्यमेवमेतत्। क्व चित्तु का चित् प्रसृततरा गतिर्भवति। शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति। निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायतइत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायतइति। भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् *। भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः। अग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः। कल्पे च व्याख्याने *। कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पो ऽग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः। स तर्हि वक्तव्यः। न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् *। न वा वक्तव्यः किं कारणम्। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ ६८॥ क्रतुग्रहणं किमर्थम्। यज्ञेभ्यइतीयत्युच्यमाने यएव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिकः। यत्र वा यज्ञशब्दोस्ति। नावयज्ञिकः। पाकयज्ञिकः। इह न स्यात्। पाञ्चौदनिकः। शातौदनिकः। दाशौदनिक इति। क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम्। क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिक इति। इह न स्यात्। पाञ्चौदनिकः। शातौदनिकः। दाशौदनिक इति। यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥

त्वादिति भावः। पाटलिपुत्रस्येति। यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः। व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादतिप्रसङ्गाभावः। अग्निष्टोमे भव इति। अग्निष्टोमशब्दोत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठञभावादणो लुक्। कल्पे चेति। अत्र ठञ एव लुक्।

क्रतु। क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात्प्रश्नः॥ क्रतुग्रहणमिति। संज्ञीभूतका इति। मुख्या इत्यर्थः। यज्ञेति। बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः स्यादिति भावः। पाञ्चौदनिक इति। सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामिति भावः। तस्माद् गौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोरुपादानम्॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

द्वाजृद्ब्राह्मणक्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठञ् ॥ ७२ ॥
नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् *। नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम्। नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ ८४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। न ह्यसौ विदूरात् प्रभवति। किं तर्हि। वालवायात् प्रभवति। विदूरे संस्क्रियते। एवं तर्हि, वालवायो विदूरं च ॥ वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते ञ्यश्चास्मात् प्रत्ययो वक्तव्यः। प्रकृत्यन्तरमेव वा। अथ वा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दोस्ति वालवायस्य। न वै तत्र वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ यथा। वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति। एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ॥ न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ १ ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः चेतनावत एतद्भवति। निष्क्रमणमपक्रमणं वा द्वारं चाचेतनम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः।। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। अयमस्य कोणोभिनिसृतः। अयमभिप्रविष्ट इति ॥

विदूरा। वालवाय इति। आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः। तेन ह्यनुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते। यथा शिवादिगणे विश्रवणरवणेत्यादेशौ पठ्येते ताभ्यां तु विश्रवःशब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते। प्रकृत्यन्तरमिति। विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः स एव च प्रकृतित्वेनाश्रीयतइत्यर्थः। पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद् जित्वरीवद्व्यवहरेत् प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति वणिजश्च मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति ॥

अभि। चेतनावत इति। निष्क्रमणस्य पादविक्षेपरूपत्वादिति भावः। यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठानान्न तु स्वतन्त्राणामिति भावः। अचेतनेष्वपीति। देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः। न च पादविक्षेप एव निष्क्रमणम्। वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात्। ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफलं निष्क्रमणं नैवास्ति। एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपादभिनिष्क्रामतिद्वारमिति निर्देशः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् * । अधिकृत्य कृतेग्रन्थ इत्यत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं वक्तव्यः । वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । न च भवति भैमरथी ॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥८८॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः * । द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् । राक्षोसुरम् । दैवासुरी । राक्षोसुरी ॥

सोस्य निवासः ॥८९॥ अभिजनश्च ॥९०॥ अथ निवासाभिजनयोः को विशेषः । निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ किमर्थं वासुदेवशब्दात् वुन्विधीयते । न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञित्येवसिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषः । वासुदेवशब्दाद् वुञो वा वुनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति । अथ वा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्र भगवतः ॥

जनपदिनां जानपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानांबहुवचने १००॥

अधि । आख्यायिकाभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः ॥

सोस्य । निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन पूर्वे बान्धवा उच्यन्ते । तत्संबन्धाद् देशोभिजनो गृह्यते । निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः । निवासो नामेति । यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः । यत्र पूर्वं बान्धवानामुषितं सोभिजन इत्यर्थः । निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वे बान्धवाः ॥

वासुदेव । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यणन्तः । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुञि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात् प्रश्नः । किमर्थमिति । पूर्वनिपातमिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । संज्ञैषेति । नित्यः परमात्मदेवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन पूर्वोक्तोप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥

जन । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत् सर्वं भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यत्र वुञ् भवति । एवमङ्गा क्षत्रिया भक्तिरस्ये-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

सर्ववचनं किमर्थम्। सर्ववचनंप्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् *। सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात्। तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम्। माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात्। वाज्यौ वा भक्तिरस्यवाज्यौ वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात्॥

तेन प्रोक्तम्॥ १०१ प्रक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात्*। प्रोक्तग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्।तत्रादर्शनात्। ग्रामे ग्रामे कालापकं काठकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ग्रन्थे च दर्शनात्*। यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति। तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम्। छन्दोर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। न हिछन्दांसि क्रियन्ते। नित्यानिच्छन्दांसि। छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यम् *। छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति। ग्रामेग्रामे काठकंकालापकं च प्रोच्यते। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ग्रन्थे दर्शनात्। यत्र दृश्यते ग्रन्थः स भवति। तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम्। ननु चोक्तम्। न हि च्छन्दांसिक्रियन्ते। नित्यानि च्छन्दांसीति। यद्यप्यर्थो नित्यः। या त्वसौ वर्णानुपूर्वी। साऽनित्या। तद्भेदाच्चैतद्भवति। काठकम्। कालापकम्। मौदकम्। पैप्पलादकमिति। न त-

---

त्वत्रापि भवति एवं स्थिते प्रश्नः। सर्ववचनमिति। अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः। प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति। अन्ति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि। सर्वग्रहणात्तु भवति। निर्ह्रासोपचयोस्त्वमित्यर्थः। वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विशेषाभावं मत्वाह। तच्चेति। द्वित्वैकत्वयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थः। न तु बहुत्वे तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात्। मद्रक इति। मद्रस्यापत्यमिति द्व्यञ्मगधेत्यण्। माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः। तत्प्रत्ययादेशस्य वाज्य इति। वृजेरपत्यमिति वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्॥

तेन। प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्तते करणे वा। तत्राद्येर्थे प्रत्ययो न दृश्यते द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह। प्रोक्तग्रहणमिति। ग्रामे ग्रामइति। सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तृत्वे ऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यतइत्यर्थः। नित्यानीति। कर्त्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः। या त्वसाविति। महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः। तद्भेदादिति। आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः। ततश्च कठादयः वेदानुपूर्व्याः कर्त्तार एव न तु स्थिताया एव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः। ततश्च छन्दस्यपि कृते ग्रन्थ इत्येव

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

र्हीदानीमिदं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम्। माथुरीवृत्तिः। यदि तर्हि अस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम्। वाररुचं काव्यम्। जालूकाः श्लोकाः॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च॥ १०४॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम्। प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यम्। अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कलापि खाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशंपायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य। यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। वैशंपायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनः। वैशंपायनान्तेवासी कलापी। यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्योपि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति। छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः* । छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम्। इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः। इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात्। इहापि प्रसज्येत तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति॥

पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु॥ १०५॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणक-

---

सिद्धः प्रत्यय इति भावः। माथुरीति। माथुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः। कलापिनोणित्यणग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वादहद्वादप्यचाण् भवति। द्विविधं चेह प्रोक्तं गृह्यते। परकृतं स्वकृतं वा। यत् प्रकाशितं तेन प्रोक्ताधिकारएव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम्॥

कलापि। प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति। करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते। शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद् वार्तिकारम्भः। कलापिखाडायनग्रहणमिति। वैशंपायनान्तेवासी कलापी। कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासित्वाणिनी सिद्धे पृथक् कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम्। तथा वैशंपायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनो वैशंपायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनौ सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः। तित्तिरिणेति। छणोऽभावे यथाण् भवति तथा छन्दोब्राह्मणानीत्यत्रोक्तम्॥

पुराण। तुल्यकालत्वादिति। शाट्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्* । पुराणप्रोक्तेष्वि-त्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानि इति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तु-ल्यकालानीति ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण्* । कृते ग्रन्थइत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । तद्विशेषेभ्यश्च* । तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम । पौत्तिक-म् । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । योगविभागात्सिद्धम् * । योग-विभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे । ततः संज्ञायाम् । संज्ञायां च तेन कृत-इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतः सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञायामित्येव ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥ तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिरिदमः प्रत्य-क्षत्ववात् * । तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिः । किं कारणम् । इदमः प्रत्यक्षवाचित्वादिदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति । तस्यादस्तस्य तदित्यत्र न स्यात् । सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र* । सिद्धमेतत् । कथम् । यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । अनन्तरादिषु च प्रतिषे-धः* । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्यानन्तरस्तस्य समीप इ-ति । किं यद्योगा षष्ठी वर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

कृते । योगविभाग इति । संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञिति सूत्रं विभक्तमित्यर्थः ॥
इति जैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे ।
प्रथममाह्निकम् ॥

तस्येदम् । इदम इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । येन संबन्धिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्यय इत्यर्थः । सर्वत्रेति । पाणि-नीये कात्यायनीये च न्यासइत्यर्थः । पाणिनीयन्यासे ऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्ययप्र-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

नैत्याह। सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु परिगणनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। परिगणनं क्रियते। रथे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः*। रथे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम्। ग्राम। स्रौघ्नः। माथुरः। जनपद। आङ्गकः। वाङ्गकः। मनुष्य। दैवदत्तः। याज्ञदत्तः। पत्त्राद्वाह्ये *। पत्त्राद्वाह्य इति वक्तव्यम्। आश्वमौष्ट्रं गार्दभम्। रथाद्रथाङ्गे *। रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम्। आश्वरथम्। गार्दभरथम्। औष्ट्ररथम्। वहेस्तुरणिट् च *। वहेस्तृन्तादण् इट् च वक्तव्यः। संवोढुः स्वं सांवहित्रम्। अग्नीधः शरणेरञ् भं च *। अग्नीधः शरणेरञ् प्रत्ययो भसंज्ञा च वक्तव्या। अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम्। समिधामाधाने षेण्यण् *। समिधामाधाने षेण्यण् वक्तव्यः। समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः। सामिधेनी ऋक्। चरणाद्धर्माम्नाययोः *। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्। कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम्। मौदकम्। पैप्पलादकम्। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति। किमिदमपि भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि। यथैव तर्हि इदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते। तेनेहैव स्यात्तस्येदमिति। अस्यामुष्य इत्यत्र न स्यात्। अस्त्यत्र विशेषः। एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति। तस्य च अमुष्य च तस्येति। इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति। तच्च अदश्च इदं च इदमित्येव। यदप्युच्यते। अनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्य इ-

---

सङ्गः। सिद्धं त्विति। असंनिहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः। स्व इति। तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु। पत्त्राद्वाह्य इति। पत्त्राध्वर्युपरिषद इत्यत्रायमर्थनिर्देशः। रथादिति। रथाद्यत्पत्त्रपूर्वादञित्येतयोर्योगयोरर्थनिर्देशः। सांवहित्रमिति। अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामिटि कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वात् ढत्वं च इटि रूपम्। आग्नीध्रमिति। अग्निमिन्ध इति क्विप्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिन्धिः सकर्मकः। होताग्नीदुच्यते। तस्य शरणं गृहमाग्नीध्रम्। भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वाभावः। चरणादिति। गोत्रचरणादित्यत्रायमर्थनिर्देशः। एकशेषनिर्देश इति। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः। त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत इत्युक्तेः पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्युक्तमिति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ति । न वक्तव्यः । अनभिधानादनन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः॥ १२५॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः*। वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् । राक्षोसुरम् ॥

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥ सङ्घादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः । किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य * । सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेतत् प्रातिपदिकम् । लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु* । लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थस्तु णकारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम् । वैदी । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । वैदी स्थूणाऽस्य वैदीस्थूणः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्॥

रैवतिकादिभ्यश्छः॥ १३१ ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् * । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वक्तव्यः । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः । आथर्वणिकस्येकलोपश्च* । आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् वक्तव्यः । आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नायः । इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिषु अथर्वन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठे अध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थं द्विग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः । वसिष्ठो नुवाको विश्वामित्रोनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो

पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनं विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषद्वारेण चैतत्प्रतिपादयति षष्ठ्यन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तदविवक्षितम् ॥

सङ्घाङ्क । घोषग्रहणमिति । घोषे ऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैषम्याच्च यथासंख्यं न भवति । लिङ्गेति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते ॥

रैवति । अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह । कौपिञ्जलेति । गोत्रे वुञि प्राप्ते ऽण्विधिः । अस्मादेव निपातनादपत्यार्थे कुपिञ्जलहस्तिपादशब्दाभ्यामण् । पादस्य पद्भावश्च। गोत्राधिकाराद् गोत्रप्रत्ययान्तादिदं विधानम् । अण् वक्तव्य इति । कौपिञ्जलहास्तिपदादित्यस्यापाणिनीयत्वात् । ऋषिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लु-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वक्तव्यम्। अथर्वणो वेति। तेन सिद्धमथर्वा इति। आथर्वण इति च। अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यस्तच्च नार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापि इकलोपार्थेन। यदि वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यते। अथर्वाणमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति। नैष दोषः। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। अथर्वाणमधीते। आथर्वणमधीते। आथर्वणिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अन्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवमाथर्वणमधीतइति विगृह्य आथर्वणिक इति भविष्यति। अथर्वाणमधीतइति विगृह्यवाक्यमेव भविष्यति। तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। आथर्वणिकानामिदमिति। न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति अन्यदतो धर्मादाम्नायाद्वा॥

तस्य विकारः॥ १३२॥ तस्येति वर्त्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम्। तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् *। तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं क्रियते। शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। शैषिका निवर्त्तन्ते। कथं च प्राप्नुवन्ति। तस्येदंवचनात् प्रसङ्गः *। तस्येदंवि-

---

क् न लऽसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वेत्यत्रार्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह। तत्रेति। यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यं धर्मस्तु आथर्वणसादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते। न चेदानीमिति। चरणाद् धर्माम्नाययोरिति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः॥

तस्य विकारः। शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति। विकारावयवयोर्मा भूवन्नित्येवमर्थं तस्यग्रहणमित्यर्थः। कथं चेति। किमधिकारात् प्राप्नुवन्ति। अथ तस्येदमिति वचनात्। यद्यधिकारात् प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुवन्ति। अथ तस्येदमित्यनेन प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते। तदासौ नोपपद्यते उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति प्रश्नः। तस्येदं वचनादिति। तस्यग्रहणं घादिसंबद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति। तन्निवर्त्तनसामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति। अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः। प्राग्दीव्यत इत्यवधिविशेषाश्रयेण त्वणादीनामधिकारादणादय इह संबध्यन्तइ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शेषा ह्येते । अपत्यं समूहो निवासो विकार इति । किमर्थमिदमुच्यते ।। बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । कथं पुनरशैषिकं बाधेत । उत्सर्गः शेष एवासौ ॥ यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष एव । केपुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति । यावता सर्वमप्यपवादैर्व्याप्तम् । इह न किं चिदुच्यते । हलसीराट्ठगिति । कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्योबाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह । न पुनः सर्वस्यैवयोगस्य । अवश्यमुत्तरार्थोर्थनिर्देशःकर्त्तव्यः।समर्थ विभक्तिरपि तच्चावश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या । प्रकृता समर्था विभक्तिरनुवर्त्तते तस्येदमिति । न वा संप्रत्यय. * । न वा संप्रत्यय इत्येतावता सूत्रेण

ति विपर्ययोऽच न चोदनीयः । घादयोऽनुवर्त्तन्ताम् अणादयो मानुवर्त्तन्तामिति । किमर्थमिति । सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः । बाधनार्थमिति । तस्येदमित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्यपवादा विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा भूवन्निति एवमर्थमिदमुच्यते । ये तस्येति । अण इत्यर्थः । कथं पुनरिति । तस्येदमित्यस्मात्तस्य विकार इत्यस्य पृथङ्निर्देशादनेन विधीयमानोऽण्प्रत्ययोशैषिकः कथं विकारेऽप्राप्तान् घादीन् बाधतइति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । असत्यस्मिन् पृथक् सूत्रे विकारेपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नुवन्ति । उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृतिविशेषासंबन्धादसति हि योगविभागे बिल्वादिभ्योण् विकार इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिविशेषसंबद्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबद्धस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विकारस्यापि अण्विधावुपयोगादशेषत्वाद् घादीनामप्राप्तिः । अप्राप्त्यनुमानमेव बाध इति भावः । के पुनरिति । शैषिकाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी । अपवादैरिति । वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः । हलसीरादिति । हलशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः सीरशब्दोपिक्रन्नन्तो नित्त्वात् । ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोस्तीति ठकं बाधित्वाणेव भवति हालः सैर इति । कथं पुनरिति । हलसीराट्ठगित्ययमण एवापवादः कथमणेव शक्यो बाधितुं योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । बाधकबाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः । तस्यग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् इदमर्थाद्विकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः । न वेति । घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे प्राक्तने निवर्त्तमाने ऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुं न हि गुणानुयायि प्रधानं भवति । अवयवे घर्थो घादीनां मिद्दत्वादप्रा

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शैषिकाणां निवृत्तेः। न वा काको वाश्यत इत्येवमधिकारा निवर्त्तन्ते। यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते। महता सूत्रेण निवृत्तिः कर्त्तव्या। अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः *। अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र निवृत्तिः प्राप्नोति। पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः। पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति। अणमयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिः मयडुत्सर्गात् *। अणमयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति हि विप्रतिषेधम्। अणो वृद्धान्मयडिति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। मयडुत्सर्गात्। निवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गः तस्याणपवादः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अनुवृत्तौ हि छस्योत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट् *। अनुवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः। तस्याणमयटावपवादौ। अपवादविप्रतिषेधान्मयड् भविष्यति। यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय एव। न ह्याचार्य्य दुर्लभः। सिद्धोचार्य्य। तस्येदमित्येव। सोयं पुनस्तस्यग्रहणेन सापवादस्याणः प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति तत्र ये तावत् द्वितीयास्तानपवादत्वाद्बाधिष्यते। तृतीयास्तान्परत्वात्। ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते। केचिन्मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइति। एतावन्तश्चैते स्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा न पञ्चमाः संति न षष्ठाः। यदप्युच्यते। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो

ण्योषधिवृक्षेभ्योऽप्रसङ्ग इत्यर्थः। पाटलिपुत्रका इति। पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यर्थे रोपधेतोः प्राचामिति वुञ्। मयडुत्सर्गादिति। मयडुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः। अप्राप्तएव वृद्धाच्छे नित्यं वृद्धेति मयडारम्भात्। अनुदात्तादेरित्ययमवृद्धेषु कृतार्थस्तत्राविशेषादञ्मयटोः कोपधाच्चेत्ययमपवादोणिति शाकमयमित्यत्र मयट् न लभ्यतइत्यर्थः। अपवादविप्रतिषेधादिति। शाकशब्दाच्छापवादयोरण्मयटोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह। यत्तावदिति। इदमिति। घादीनामिह निवृत्तत्वादयमण् निरपवादः घाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागोनर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारेप्यणादीनां घादीनां च सिद्ध-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

निवृत्तिरिति । प्राग्घ्योषधिवृत्तेभ्यो निवृत्तिरुच्यते । तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राग्घ्योषधिवृत्तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । यदप्युच्यते । अणमयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गादिति । माभूद्विप्रतिषेधः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमणञ् बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते ॥

अवयवे च प्राग्घ्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥ किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः क्रियते । विकारावयवयोरुक्तम् * । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि ताविति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ तस्येदमिति ॥

त्वात् । तत्रेति । यथा हलसीराट्ठगित्यणि ठग्विधीयमानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमण् बाधते तृतीयकक्ष्या प्राप्तः । ये तृतीयस्थाने प्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यकक्ष्यत्वात्परत्वाद् बाध्या यथा वृजीनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः । अवृद्धादपीति वुञ् द्वितीयः। मद्रवृज्योः कन्निति तृतीयोऽनेन बाध्यते । वार्ज इति । वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनोदात्तत्वविधानात् पक्षे आद्युदात्तत्वादण् । पक्षे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् । ये चतुर्था इति। यथा त्रिगर्तानां विकारः त्रैगर्त इति त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । तत्राण प्रथमः । जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः । गर्तोत्तरपदलक्षणश्छस्तृतीयः । तदवधिग्रहणविहितो वुञ् चतुर्थः । के चिन्मध्य इति । यथा यथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इत्यत्राण् प्रथमः । तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्देशे ठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्ष्ययोरन्यतरो द्वितीयः । ततः कोपधादणिति वा कच्छादिपाठाद्वाण् तृतीयः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञिति चतुर्थः पूर्वमेवाणं बाधते न तु विकाराणं बाधते । तेनैव तु परत्वाद्वुञ् बाध्यते । तत ओरञित्यञि प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते । न पञ्चमा इति । शैषिका इति शेषः । अन्यथा प्रावृषो विकारः प्रावृण्मयः इति मयड्वस्त्वेवात्राण् प्रथमः । तदपवादः कालाट्ठञिति द्वितीयः । ऋत्वण् तृतीयः । प्रावृष एण्य इति चतुर्थः । विकाराण् पञ्चमः । नित्यंवृद्धेति मयट् षष्ठी भवति । यदपीति । अवयवे च प्राग्घ्योषधिवृत्तेभ्य इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽण् तस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्तरात् स्वयमेवाभावादित्यर्थः । अञमिति । ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्यण् बाधिष्यते न तु मयटम् । मयटैव तु परत्वादण् बाधिष्यतइत्यर्थः ॥

अवयवे । कृतनिर्देशौ ह्येताविति । यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि तदनपेक्ष्य क्वचित्तावदणादयस्सिद्धाः भास्मनं मार्तिकमित्यादावित्यभिसंबन्ध्यैतदुक्तम् ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

बिल्वादिभ्योण् ॥ १३६ ॥ किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते । न कोपधादित्येव सिद्धम् । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् * । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयटप्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १७० ॥ अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानम् *। अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली । कौवलम् । बदरी । बादरम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निघाते कृते ऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । पदस्यह्यनुदात्तादित्वम् *। पदस्य हि निघातः । सुबन्तं च पदम् । ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते । न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः । नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारः । त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकारः सर्व इति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । यदयं भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दं पठति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम् । अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् मा भूदिति । यदि पदस्य निघातः । गर्भशब्दोयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिरिन्नन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत् स्यात् । तस्मिन्नवस्थिते निघातस्तत्र कोनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः । या-

---

अनु । कुवलीति । कुवलबदरशब्दौ ग्रामादीनांचेत्याद्युदात्तौताभ्यां गौरादित्वान्ङीष् । पदस्येति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । यथोक्तम् । ह्रस्वाह्रस्वावर्णस्वरद्वज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति । न वेति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते । न च ह्रस्वाद्वेत्यनेन विरोधः । समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य ह्रस्वादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् । एतद्धीति । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात् प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदा-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

वत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वनिघात इति। अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति। पदग्रहणं किमर्थम्। पदग्रहणं परिमाणार्थम् *। पदग्रहणं क्रियते। परिमाणार्थं पदावधिर्यथा स्यात्। वाक्यस्य माभूत्। अनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमिति॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ १४३॥ किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते मयड्वैतयोरिति वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्। मयड्वैतयोरित्युच्यते। अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति। बिल्वमयं बैल्वम्। एतयोरित्यर्थनिर्देशः। एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः। तद् द्वैध्यं विजानीयात्। योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति। तदाचार्यः। सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे। एतयोरित्यर्थनिर्देश इति॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात्॥ १५५॥ किमर्थमिदमुच्यते। विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् *। विकारो विकारेण युज्यते अवयवश्चावयवेन। विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्राप्नोति। इष्यते चाञेव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञ्विधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदाय-

---

त्वम्। सर्वशब्दस्य सर्वस्य सुपीति सुप्याद्युदात्तः। केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः। तस्माद्द्विमन्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम्। पूर्वस्य निघात इति। प्राग् व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः। गर्भशब्द इति। अर्तिगृभ्यां भन्निति प्रत्ययस्य नित्त्वात्। पदग्रहणमिति। यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तं यथा स्यात् पदसमूहस्य माभूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः॥

मयट्। किमर्थमिति। विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः। मयडिति। एतयोरित्येतस्मिन् सति पुनर्विधानं मयटो भवति तच्चापवादविषयेऽपि प्राप्त्यर्थं संपद्यते। योगयोर्वेति। योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः। ञितश्च तत्प्रत्ययात्। तयोर्विकारावयवयोर्यो ञित्प्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाञ् भवतीति सूत्रार्थः।

ञित। किमर्थमिति। अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिमत्त्वाप्रश्नः। विकारावयवयोरिति। कपोतस्य विकारो यन्मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति कपोतावयवस्य सक्थ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति द्व्यच्त्वान्मयट्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः। नवेति। यदा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सक्थ्यावय-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

शब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दः। तस्मान्मयडभावः। नचैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। दृष्टोह्यवयवे समुदायशब्दस्तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः। उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तद्यथा शालीन् भुङ्क्ते मुद्गैः शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति। तस्मान्मयडभावः। तस्मान्मयडभावो भविष्यति। नैतद्विवदामहे। अवयवे समुदायशब्दोस्ति नास्तीति। विकारे वा प्रकृतिब्द इति। किं तर्हि विकारावयवशब्दोप्यस्ति। तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। विकारावयवशब्दात् प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात्*। विकारवयवशब्दात् प्रसङ्ग इति चेत्तन्न। किं कारणम्। तेनानभिधानात्। न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। अभिधाने ह्यन्यतो मयट्प्रसङ्गः। अभिधाने सत्यन्यतोपि मयट् प्रसज्येत। बैल्वस्य विकार इति। तस्मात्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम्*। तस्मात्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः। यदि लुगुच्यते। कथं गौमयं भस्म द्रौवयं मानम्। कापित्थो रस इति। अन्यत्र गोमायाद्द्रुवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः। इह तर्हि औष्ट्रकी। अजन्तादितीकारो न प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतम्। औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम्। इह हि सौनागाः पठन्ति। वुञश्चाञ् कृतप्रसङ्ग इति। इह तर्हि पालाशो समिदित्यनुपसर्जनल-

---

यवद्वृत्तेरञ् भविष्यति। कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः। तेनेति। मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः। तस्मादिति। यद्यनभिधानं नाश्रीयते तदा ञितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं तत्प्रत्ययाल्लुगिति वक्तव्यम्। अन्यत्रेति। गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययं मन्यते। यदातु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गौमयट् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एवनास्ति। द्रुवयशब्दोद्रोर्विकार इति मानेवय इति वयप्रत्ययान्तः। एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणोञ्। औष्ट्रकीति। वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेऽजन्तत्वाभावादीकाराप्रसङ्गः। वुञश्चेति। पाणिनीयलक्षणे दोषोद्भावनमेतत्। पालाशीति। पलाशस्य विकारः। पलाशादिभ्यो वेति पक्षे ऽञ्। अदन्ताद्विकारे मयटो लुकि ईकाराप्रसङ्गः। पाणिनीय-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

त्वण ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अञ् योनुपसर्जनमिति अ-अन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति। अणन्तादितीकारः प्रसज्येत। तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव। इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो नोपपद्यते। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। योसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षः न च संप्रति प्राणिति। कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्त्तत इति। अथ मतमेतत्। प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति। इहापि न दोषो भवति॥

क्रीतवत्परिमाणात्॥ १५६॥ कथमिदं विज्ञायते। क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति। आहोस्वित्परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति। किं चातः। यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोतीति। अथ विज्ञायते परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति। तस्मात्, क्रीतवत्परि-

---

लक्षणे ल्वअन्तादञि सतीकारः सिध्यति। काशकृत्स्नेति। अणन्तस्य स्त्रियामध्येत्र्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः। तस्मादिति। यस्माल्लुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोनुत्पत्तिराश्रयितव्या। केषां चित्तु ग्रन्थः। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्। यस्याध्येत्र्यां वर्त्तते लुप्तः सः यस्य श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकः। अथ वा पुनरस्तु न तेनानभिधानादिति। अनेन यद्यपि काशकृत्स्ना परिहृता तथाप्यापिशला न परिहृता भवति। पालाश्या पिशलेन संवदेते तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येष पाठो युक्तः। इह तर्हीति। उद्गतप्राणे मांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः। सत्यां चावृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावाद्रसे मांसविकारे कापोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम्। कथं तत्रेति। तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति प्रश्नः। प्रकृत्यन्वया इति। प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः। प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि क्व चित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः॥

क्रीतव। प्रत्ययमात्रमिति। मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठञ्विहित इति शूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति। प्रकृतिमात्रादिति। शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्‌ठञौ इ-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

माणादङ्गं च *। अङ्गं च क्रीतवद्भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रीतवदिति वतिनिर्देशोयम्। यदि च याभ्यःप्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोरपि भवन्ति। ततोऽमी क्रीतवत् कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्याद्भागी क्रीतवत्कृताः स्युः। अणो वृद्धान्मयट् *। अणो वृद्धान्मयड्भवतीत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अणोवकाशः। तित्तिडिक। तैत्तिडिकम्। मयटोऽवकाशः। काष्ठमयम्। इहोभयं प्राप्नोति। शाकमयम्। ओरञोनुदात्तादेरञश्च*। ओरञोनुदात्तादेरञश्च मयड् भवति विप्रतिषेधेन। ओरञोवकाशः। अरडु। आरडवम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। दारु। दारुमयम्। अनुदात्तादेरञ् भवतीत्यस्यावकाशः। कुवल। कौवलम्। जरद्वृच। जारदृचम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आम्रमयम्। मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन*। मयटः प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। प्राण्यञोऽवकाशः। गृध्र। गार्ध्रम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चाषम्। भासम्। प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। न वानवकाशत्वादपवादो मयट् *। न वैष युक्तोविप्रतिषेधः। योयमञो मयटश्च। किं कारणम्। अनवकाशत्वादपवादो मयट्। अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधि-

---

लस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः। अङ्गं चेति। कालेभ्यो भववदित्यत्र यदुक्तं सिद्धं तूभयनिर्देशादिति। तदेवानेन प्रतिपाद्यते। अङ्गग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते। तेनायमर्थो भवति क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्तथा विकारेपि परिमाणमङ्गंप्रत्ययश्च। तेन यस्मात्परिमाणात् क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेपि भवति। न वक्तव्यमिति। क्रीते परिमाणादित्येवान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः। अणिति। कोपधाच्चेति विहितात्। कौवलमिति। कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ्। मयटः स एवेति। काष्ठमयमिति। काष्ठशब्दस्याद्युदात्तत्वात्। आम्रमयमिति। आम्रशब्दोमितस्योर्दीर्घश्चेति रगन्तोनुदात्तादिः। गार्ध्रमिति। गृध्रस्य विकार इत्यर्थः। नवेति। ओरञोनुदात्तादेरञश्चेति य उक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति यद्यनुवर्त्तन्त इति। तस्य विकार

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

ष्यते। स कथमनवकाशः। यद्यनुवर्त्तन्ते शैषिकाः। अथ निवृत्ताः शैषिकाः। वृद्धाद्युदात्तं मयटोऽवकाशः। प्राण्यञश्च*। अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः योऽयं मयटः प्राण्यञश्च। किं कारणम्। अनवकाशत्वापवादमयडित्येवअनवकाशो मयट्। स यथैव औरञमनुदात्तादेरञं च बाधत एवं प्राण्यञमपि बाधेत। तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः*। तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्यत्र मयं मयट् औरञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते प्राण्यञं न बाधिष्यते यद्येतदस्ति। मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति। मानुवृत्तन् शैषिकाः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमण् अञं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते। अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन *। अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। अनुदात्तादेरञ् भवतीत्यस्यावकाशः। जारदृद्वच्च। जारदृद्वत्तम्। प्राण्यञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कपोत। कापोतम्। प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः। तेन वा सत्यनेन वा। सापवादकः स विधिः। अयं पुनर्निरपवादः। यदि तेन स्याद् इह न स्यात्। श्वाविधो विकारः शौवाविधम्।

इत्यञ्च शैषिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयडारभ्यमाणोऽन्यपूर्वको भवतीति छस्यैवाणोऽपि बाधक इत्यर्थः। एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन नाप्राप्तइति न्यायस्यानवतारादेतन्न्यायानपेक्षयोच्यते। अथेति। तन्निवृत्तौ विध्यन्तरपूर्वको मयण् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः। प्राण्यञश्चेति। पूर्वत्र विप्रतिषेधाभावेऽपीष्टसिद्धिर्भवत्येव। दारुमयमाम्रमयमिति। प्राण्यञि तु तदभावे चाषं भासमितीष्टं न सिध्यति मयट्प्रसङ्गात्। तस्मादिति। नित्यं वृद्धशरादिभ्यो ऽप्राणिन इति वक्तव्यमित्यर्थः। यद्येतदस्तीति। यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः। मानुवृतन्निति। वृत्तेर्युङ्भ्यो लुङीति वा परस्मैपदम्। पुषादिद्युतादीति च्लेरङादेशः। शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोण् बाध्यतइत्यर्थः। जरदृच्च इति। जरद्वृक्षशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः। स एवेति। गार्द्दभमिति। कपोतशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः। सापवाद इति। मयटा परत्वाद बाध्यमानत्वात्। अयमिति। अनेन परत्वान्मयटो बाधनात्। श्वाविध इति। श्वानं विध्यतीति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

फले लुक् ॥ १६३ ॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात्*। फले लुग्वचनमनर्थम् । किं कारणम् । प्रकृत्यन्तरत्वात् प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्त्तते । एकान्तदर्शनात् प्राप्नोति । एकान्तदर्शनात् प्रसङ्ग इति चेद् वृक्षे लुग्वचनम्*। एकान्तदर्शनात् प्रसङ्ग इति चेद् वृक्षे लुग्वक्तव्यः । वृक्षोपि हि फलैकान्तः ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् * । लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । व्रीहयः यवाः माषा मुद्गाः तिलाः ॥ पुष्पमूले बु बहुलम् * । पुष्पमूलेषु बहुलं लुग्वक्तव्यः । मल्लिका । करवीरम् । बिसम् । मृणालम् । न च भवति पाटलानि मूलानि ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्
पादश्च समाप्तः ॥

क्विप् । नह्विवृतीति दीर्घः । कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वादव्ययदात्तादित्वम् । अत्र मयडभावात् प्राग्दीव्यतो ऽञ् भवति । द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेधे ऐजागमश्च भवति ॥

फले । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः आमलक्याः फलमिति किं तर्हि जातिशब्दएवेत्यर्थः । एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे आमलकं दृश्यते । ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः । फलैकान्त इति। फलमेकान्तो यस्येति बहुव्रीहिः । यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि च्छप्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः । तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥

लुप् च । फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः। व्रीहय इति । बिल्वाद्यण् । यवा माषा इति । तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोण् । मुद्गशब्दाद् बिल्वाद्यण् । पाटलानीति । पाटलिशब्दो बिल्वादिः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * । ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । आहौ प्रभूतादिभ्यः * । आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः । गच्छतौ परदारादिभ्यः * । गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । पारदारिकः गौरुतल्पिकः ॥

आकर्षात् ष्ठल् ॥ ९ ॥ इह केषां चित्सांहितिकं षत्वम् । केषां चित् षिदर्थम् तच्च न ज्ञायते केषा सांहितिकं षत्वं केषा षिदर्थमिति । किमत्र न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् । आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ॥ आवासथत्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥ १ ॥

विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥ वीवधाच्चेतिवक्तव्यम् । वैवधि कः ॥

नेर्मम् नित्यम् ॥ २० ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् ।

प्राग्वहतेष्ठक् । तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते । न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः । आहौ प्रभूतादिभ्य इत्यतो भेदेन वचनात्तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः तत्र पदसमुदायार्थं इतिनाप्रत्यवमृश्यमानो वचनक्रियासंबन्धात् कर्म संपद्यते। अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्पत्तिः । प्रभूतमाहेति । क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वम् । पृच्छताविति । तिङन्तानुकरणमेतत् ।तत्र शब्दे कार्यासंभवात्तिङन्तार्थे ठग्विधिः ।

आक । इहेति । एकस्य वानेकस्य वा षकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विशेषानवधारणात्सांहितिकेपि वा षकारे ऽनचिचेति द्विर्वचनविधानादनेकषकारत्वसंभवात्संशयः । आकर्षेति । श्लोकवार्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजीगणत् । षडेतइति । विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ते ।

विभाषा । वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति । अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्राविरविकन्यायो न संभवति ।उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तम् ॥

नेर्मम् । विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे संभवतः । एका महाविभाषा अपरा विभाषा विवधादिति । तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहण-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। चेर्मब्वचनं नित्यविषयार्थम्*। नित्यं त्र्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात्। केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र यथाधिकारं तद्विषयताप्रसङ्गः*। तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति। निर्वृत्तइति वर्तते। तेन निर्वृत्त एव त्र्यन्तं मब्विषयं स्यात्। येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात्। क्वचिमं महत्सु विहितमिति। एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमब्वक्तव्यः। कुट्टिमा भूमिः। सेकिमोसिरित्येवमर्थम्। ततो वक्तव्यम्। चेः। चेश्चमप् प्रत्ययो भवति। ततो नित्यम्। नित्यं च चेरिमप् प्रत्ययो भवति। किमर्थमिदम्। नित्यं त्र्यन्तमिमब्विषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति॥

चूर्णादिनिः॥२३॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं चूर्णी चूर्णिनौ चूर्णिन इति। इनिनैव मत्वर्थीयेन सिद्धम्॥

लवणाल्लुक्॥२४॥ लवणाल् लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात्*। लवणाल् लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। रसवाचित्वात्। रसवाच्येष लवणशब्दः। नैषः संसृष्टिनिमित्तः। अतश्च रसवाची। असंसृष्टे च दर्शनात्*। असंसृष्टेपि हि लवणशब्दो वर्त्तते। तद्यथा। लवणं क्षीरम्। लवणं पानीयमिति। नेः संसृष्टे चादर्शनात्*। संसृष्टे

स्यात्स्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते। इतरोनन्तरा विभाषा निवर्त्यत इत्युक्तमिति मत्वाह। नैतदस्तीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। इदं तर्हीति। निर्वृत्त एवेति। पक्त्रिमा निर्वृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः न तु पक्तिः क्रियते इत्यादेरपीत्यर्थः। क्वचिमं महदिति। प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि अहत्वादीनि क्वचित इत्यादेरपीत्यर्थः। भाव इति प्रकृत्येति। भाववाचिनः शब्दान्निर्वृत्ते ऽसमशब्दार्थविशेषणानि स्युरित्यर्थः। भाव इति प्रकृत्येति। भाववाचिनः शब्दान्निर्वृत्तेऽ-र्थे इमब् विधेय इत्यर्थः। चेरिति। पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं वचनम्। तेन निर्वृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते। ततो नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति॥

चूर्णा। इतिनेति। ठक् तुसंसृष्ट इत्यनेनानभिधानान्न भविष्यतीति भावः॥

लव। रसवाचित्वादिति। रसस्य गुणत्वाद् गुणवाचिनां शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गुणवृत्तिदर्शनान्नार्थो लुकेत्यर्थः। असंसृष्टे चेति। लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं चेत्तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद् गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः। संसृष्टे चेति।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

चापि यदा नोपलभ्यते। तदाह लवणः सूपः । अलवणा यवागूः अलवणं शाकमिति ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । प्रयच्छति गर्ह्यायेति * । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । नकर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् । मेस्याल्लोपो वा *। मेस्याच्छब्दलोपोवावक्तव्यः । द्विगुणं मे स्यादितिगच्छतिद्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धेर्वृधुषिभावः * । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः । वार्धुषिकः ॥

धर्मं चरति॥४१॥ अधर्माच्च*।अधर्माच्चेति वक्तव्यम्। आधर्मिकः॥

ऋतोञ् ॥ ४९ ॥ नृनराभ्याभञ्वचनम् * ।नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्द्धर्म्यानारी । नरस्यापि नारी । विशसितुरिड्लोपश्च*। विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्द्धर्म्यं वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्णिलोपश्च * । विभाजयितुर्णिलोपोऽञ्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्द्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥ किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः । किं चातः । कुम्भकारे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्प-

---

लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यल्लवणरसं न संभवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥

प्रयच्छ । अयुक्तोयमिति । उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद् गर्ह्यम् ।।यत्त्वल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः । गर्ह्यायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इतिचतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । मेस्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विकल्पार्थो वाशब्दः । द्विगुणं मेस्यादिति वाक्यात् प्रत्ययो मेस्याच्छब्दलोपश्च । वार्द्धुषिक इति । वृध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

धर्मम् । अधर्माच्चेति । तदन्तविधेर्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन निषेधाद्वचनम् । येन विधिरित्यत्र धर्मान्नञ इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥

ऋतोञ् । नृनराभ्यामिति । नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा नृशब्दादञ् भवत्येवं नरशब्दादपीत्यर्थः ॥

शिल्पम् । अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम् । मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया ऽभ्याहननलक्षणा निष्पादनलक्षणा च । तत्रविशेषानुपादानात् पृच्छति । किं यस्ये । एवं तर्हीति । उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेवशब्दलोपः । कुम्भकारस्य हि

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

मिव शिल्पम्। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः। मौरजिकः। आणविकः। पैठरिकः॥

शक्तियष्टयोरीकक्॥ ५९॥ किमर्थमीकगुच्यते। न कगेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। शाक्तीको याष्टीक इति। शक्तियष्टयोरीकारोन्ते कशब्दस्य प्रत्ययः। न सिध्यति। विभाषा चैव हि शक्तियष्टयोरीकारः। अपि च कीथ इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। एवं तर्हीकगुच्यते। का रूपसिद्धिः। शाक्तीको याष्टीक इति। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। यस्येति लोपः प्राप्नोति। इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरिकारोच्चारणसामर्थ्याद् बाध्यते। सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। यस्येति लोपं प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मति-॥ ६०॥ किं यस्यास्ति मतिः आस्तिकः। किं चातः। चौरे ऽपि प्राप्नोति। एवं तर्हि इतिलोपोत्र द्रष्टव्यः। अस्तीत्यस्य मतिः। आस्तिकः। नास्तीत्यस्य मतिः नास्तिकः॥

मृदङ्गं मुख्यं शिल्पं वादकस्य तूपचरितम्। मृदङ्गवादनमिति। लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादनशिल्पोभिधेयः। तत्र साहचर्यान्मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या गतार्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य॥

शक्ति। ईकारान्त इति। बह्वादिपाठात्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् शक्तीयष्टिशब्दाभ्यां कग्भविष्यतीत्यर्थः। ईकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्यथा ककमेव विदध्यात्। न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्। यतो न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यं विधिमिति। एवं च दीर्घोच्चारणं प्रत्याख्यातम्। इकका सिद्धत्वात्। अन्ये त्वाहुः शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव यस्येति लोपाभावः सिद्धः प्रहरणमित्यनेन हि ठकि सिद्धे पुनष्ठग्विधानं यस्येति लोपाभावार्थमेव वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यार्थं तत्स्यादिति चेतन्न। शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेणसिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात्॥

अस्ति। चौरे पीति। तस्यापि मतिसद्भावात्। अचेतनस्य पदार्थो नास्तिकः स्यादिति वक्तव्यम्। न्यायस्य तु प्रदर्शनाद्भाष्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम्। अस्तीत्यस्येति। परलोककर्तृका च सत्ता विज्ञेया। तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् तेन परो लोकोस्तीति

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

दिष्टमित्यस्य मतिः दैष्टिकः॥

छत्रादिभ्यो णः॥ ६२॥ किं यस्य छत्रधारणं शीलं छात्रः। किं चातः। राजपुरुषे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। छत्रमिव छत्रम्। गुरुश्छत्त्रत्तरगुरुणा शिष्यश्छत्रवत् छाद्यः। शिष्येण च गुरुश्छत्त्रवत्परिपाल्यः॥

हितं भक्षाः॥ ६५॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः *। हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। इतरथा ह्यनिर्देश.*। इतरथा ह्यनिर्देशो न भवति। हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति। स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। एवं वक्ष्यामि। हितं भक्षास्तदस्मै। ततो दीयते नियुक्तम्। तदस्मा इति॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्॥ ७६॥ वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात् *। वहतीत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः। किं कारणम्। विहितत्वात्। विहितोऽत्र प्रत्ययस्तस्येदमिति। शब्दभेदाददविधानम् शब्दभेदादविधिरयंभवति अन्यो हि शब्दो रथं वहति अन्यो हि रथस्य वोढेति। शब्दभेदाददविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम् *। शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययवि-

---

मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिकः। दिष्टशब्दो दैवपर्यायः। तेन दैवपरायणो दैष्टिकः॥

छत्रा। राजपुरुष इति। यः पुरुषो राज्ञश्छत्रं धारयति स च्छात्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः। उत्तरपदलोप इति। उत्तरपदस्यैवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः। गौणी वृत्तिश्छत्रशब्दस्याश्रयणीया। तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति। गुरुश्छत्रमिति। अज्ञानं शिष्यस्य च्छादयति निवर्त्तयति यतस्तत्र च्छत्रं शीलमस्य गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः॥

हितम्। इतरथा हीति। यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृतायाः षष्ठ्या अस्येति षष्ठ्याः संबन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः॥

तद्वह। शब्दभेदादिति। षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। अर्थ सामान्यादिति। अर्थस्यैक्यात् षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः।

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

धि: य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति। तत्रार्थसामान्यात् सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्।। यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्य:। यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथ:। तेन सति लुग्भवति। अनेन सति कस्मान्न भवति। प्राग्दीव्यतइत्युच्यते॥

संज्ञायां जन्या: ८२॥ किं निपात्यते। जनन्या जनीभावो निपात्यते यच्च प्रत्यय:। जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् *। जन्या इति निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। पञ्चमीनिर्देशात्। जनीशब्दादेषा पञ्चमी। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वकाल: प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत। जनीं वहन्ति जन्या: जनीं वोढारो जन्या:। जनीमवाक्षुर्जन्या इति॥

विध्यत्यधनुषा॥ ८३॥ विध्यत्यकरणेन *। विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग: *। अधनुषेत्युच्यमाने ऽनिष्टप्रसङ्ग: स्यात्। इहापि प्रसज्येत। शर्कराभिर्विध्यति। कण्टकैर्विध्यतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति कण्टकैर्विध्यति शर्कराभिर्विध्यतीति। अनभिधानात्॥

[library stamp: ... पु०सं० ...15...]

गृहपतिना संयुक्ते ञ्य:॥ ९०॥ गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति। दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते। एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते। सर्वश्च गृहपतिना संयुक्त:। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते। साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त:।

ननु रथाद्यथाङ्इति तत्रोक्तम्। वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यतामित्यदोष:। द्विरथ इति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्त विधि:॥

संज्ञायाम्। निपातनानर्थक्यमिति। वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थ:। जनीशब्दादिति। जायतेऽस्यां गर्भ इति जनी वधूरुच्यते। जनिसहिभ्यामितीण्प्रत्ययो जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेध:। सर्वकाल इति। यद्यपि विध्यर्थत्वेपि संख्याकालयोरविवक्षयैतत् सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम्॥

विध्य। शर्कराभिरिति। प्रधानस्याच सापेक्षत्वाद् वृत्तिप्रसङ्ग:। अनभिधानादिति। शर्कराभि: पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थ:। एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम्। अन्ये त्वाहु: धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यतइति सर्वत्र करणे प्रवर्तते॥

गृह। गृहपतिर्यजमान:। यस्मिन्निति। यजमानेन पत्न्या च ये रागविशेषा: क्रि-

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

कश्च साधीयः । यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते । अथ वा गृहपतिर्नाममन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते । अथ वा संज्ञायामिति वर्त्तते ॥

मत्वर्थे मासतन्वो. ॥ २१८ ॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा* । मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा माधव्यः । माधवः । लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः* । लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक् । मधुः । नभः । तपः । अकारः । इषः । ऊर्जः । इकारः । शुचिः । रेफश्च । शुक्रः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्* । अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ओ श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामहइति पञ्चाक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः । छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् * । छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः । अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानम् * । अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् * । स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत् । वसव एव वसव्याः पान्तु ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोध्यायश्च समाप्तः ॥ इति चतुर्थोध्यायः ॥

यन्ते ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ । अथ वेति । स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥

मत्वर्थे । अनन्तरार्थे वेति । वाशब्दः समुच्चये । मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषणेपि प्रत्ययोनन्तरार्थेपीत्यर्थः । मधुरिति । मधु विद्यतेस्मिन् नभांसि विद्यते यस्मिन् तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुक् । नभः शब्दोत्राभ्रवाची । अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं छान्दसत्वात् । इष इति । एषणमिट् साऽस्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति शोचनं शुक् साऽस्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः । शुक्र इत्यत्रायस्मयादित्वाज्जश्त्वाभावः ॥

वसोः । अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दः शब्दाद्यत्प्रत्ययः । ओश्रावयेति । अक्षराणि गण्यन्ते । स्वार्थविज्ञानादिति । वसोरिति योगविभागः कर्तव्यः । तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् । पादोध्यायश्च समाप्तः ॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0, Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0; Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. An eGangotri Initiative